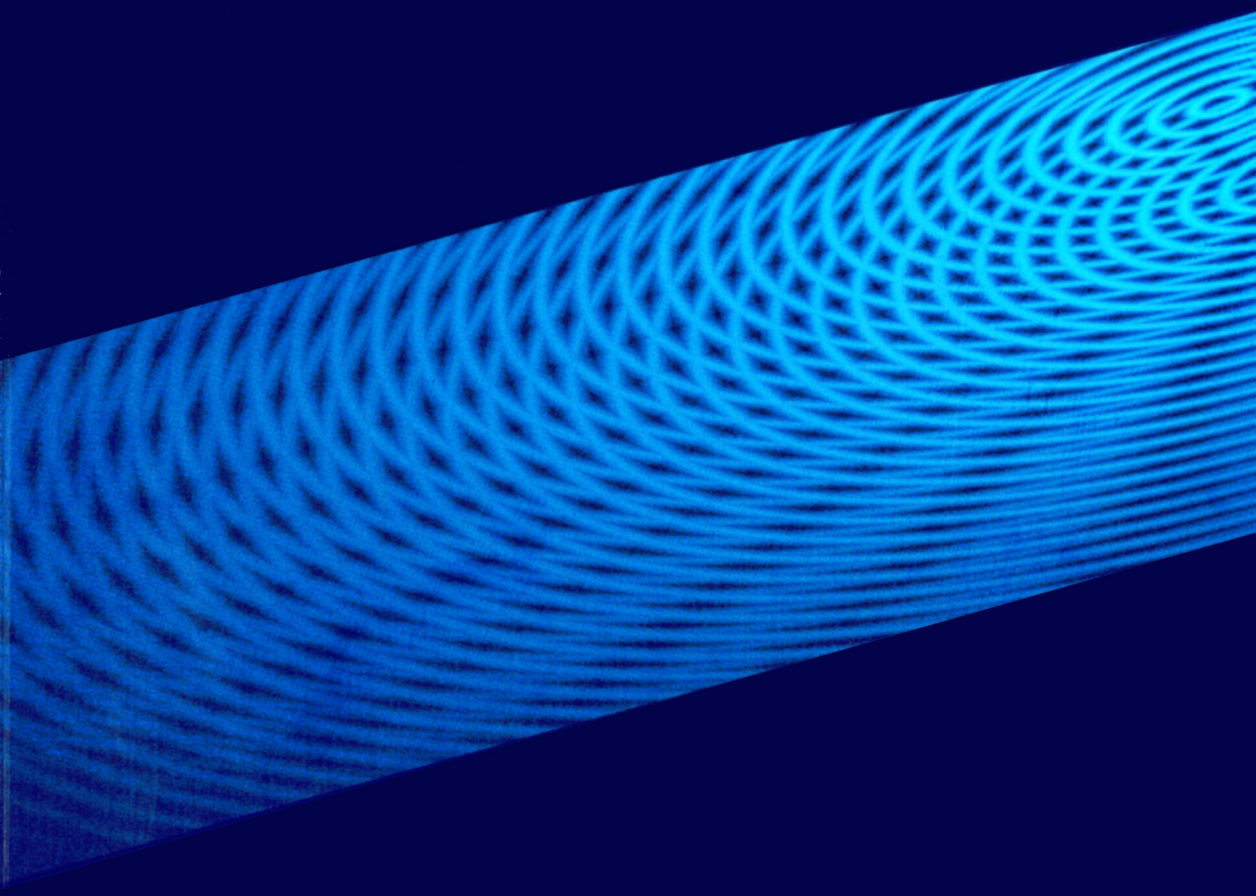


KÜLGAZDASÁG, STRATÉGIA, INTEGRÁCIÓ

Emlékkonferencia
Kozma Ferenc születésének
75. évfordulója alkalmából



KÜLGAZDASÁG, STRATÉGIA, INTEGRÁCIÓ

Emlékkonferencia
KOZMA FERENC
születésének
75. évfordulója
alkalmából



KÜLGAZDASÁG, STRATÉGIA, INTEGRÁCIÓ

Emlékkonferencia
KOZMA FERENC
születésének
75. évfordulója
alkalmából

Szerkesztette
BLAHÓ ANDRÁS

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK
MULTIDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA
2008

Lektor

BLAHÓ ANDRÁS

Szerzők

BLAHÓ ANDRÁS • CSÁKI GYÖRGY • GÁSPÁR TAMÁS • GERVAI PÁL
HALMAI PÉTER • KOZMA FERENC • MAJOROS PÁL • NOVÁKY ERZSÉBET
SZENTES TAMÁS • TRAUTMANN LÁSZLÓ • ZÁDOR MÁRTA

A kiadásért felel

BLAHÓ ANDRÁS
programvezető

Kiadja

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok
Multidiszciplináris Doktori Iskola
Budapest, 1093 Fővám tér 8.
www.uni-corvinus.hu

A szöveget gondozta

VARSÁDI ZSUZSA

A kötetben található fotót

2001-ben Gáspár Tamás készítette

ISBN 978-963-503-377-5

© Blahó András, Csáki György, Gáspár Tamás, Gervai Pál,
Halmai Péter, Kozma Ferenc jogutódja, Majoros Pál, Nováky Erzsébet,
Szentés Tamás, Trautmann László, Zádor Márta 2008

A borítót tervezte Halász Géza

A nyomdai munkálatokat az AbiPrint Bt. végezte

Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető

Megjelent: 22,88 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

TARTALOM

BLAHÓ ANDRÁS • ELŐSZÓ	9
KOZMA FERENC • ÍGÉRETES GYERMEKKOR – BETEGSÉGEKKEL ÉS MEGPRÓBÁLTATÁSOKKAL (A „KÖZGÁZ” AZ ’50-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN)	11
1. A hallgatóság szelekciója és az évfolyamok társadalmi képe	12
2. A tanárok	15
3. A tananyag	16
4. Az érem másik oldala	20
GÁSPÁR TAMÁS • A STRATÉGIA CSENDJE (KOZMA FERENC KÖZGAZDASÁGI MUNKÁSSÁGA)	27
Bevezető gondolatok	27
I. rész • Publikációs adatok, életrajzi háttér	29
II. rész • Korszakok – fő művek – központi gondolatok	35
1. A „latens fejlődés” időszaka	35
2. Az alkotó gyakorlat virágkora	41
2.1. A világgazdaságtól a külgazdaságig	41
2.1.1. A társadalmi-gazdasági közeg és a szellemi gyökerek	41
2.1.2. A stratégiai szemlélet kibontakozása	46
2.1.3. Korszakváltás: optimális nyitottság és az emberi tényező	52
2.2. A külgazdaságtól a vállalkozó rendszergazdaságig	60
2.2.1. A neokonzervatív fordulat és a vállalkozói szellem	60
2.2.2. Neoliberalizmus-kritika és útkeresés	63
3. A szintézis kora a rendszerváltásban: külgazdaság a világgazdaság alternatív jövői szerint	70
3.1. A gazdaság stratégiai szemlélete	77

3.1.1. A „Kelet-Nyugat” dimenzió tanulságai	77
3.1.2. A „Centrum-Periféria” dimenzió tanulságai	82
3.1.3. Az idő dimenzió magyar tanulságai	85
3.1.4. A gazdaság stratégiai szemléletének rendszere	90
3.2. A gazdaság kulturális szemlélete	92
3.3. A gazdaság stratégiai és kulturális szemléletének egysége	97
3.4. Az életmű vége	100
4. Összegező tanulságok	103
III. rész • A szellemi hagyaték megőrzése	111
1. Merre tovább?	111
2. Hogyan tovább?	117
ZÁDOR MÁRTA • ÁTRENDENZŐDŐ NEMZETKÖZI GAZDASÁGI ERŐTÉR ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ STRATÉGIÁJA	121
Elővetések	122
1.A technikai haladás és a foglalkoztatás új paradigmái	123
1.1. A potenciális növekedés termelékenységi korlátja és a munkanélküliség kettős szorítása	125
1.2. Az informatikai forradalom hatása a szolgáltató ágazatok fejlődésére és a foglalkoztatásra	127
1.3. Tudásalapú társadalom, foglalkoztatottság és versenyképesség	128
1.4. TNC-stratégia, FDI-áramlások és foglalkoztatottság	129
2. A potenciális növekedési ütem demográfiai korlátja	130
2.1. Munkaerő-mobilitás és alkalmazkodóképesség: az unió foglalkoztatási tartalékai	131
2.2. Nemzetközi migráció és foglalkoztatás az OECD-térségben és az Európai Unióban	133
3. Új kihívások az Európai Unió felzárkózási stratégiájával szemben	135
HALMAI PÉTER • STRUKTURÁLIS REFORMOK ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN	139
1. Lisszaboni stratégia, Lisszabon típusú reformok	140
2. Integrált strukturális reformok	141
3. Kölcsönhatások az egyes reformterületek között. Reform-szinergia	145
4. Néhány tanulság	148

MAJOROS PÁL • A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIA	151
I. rész • Magyarország helye a világgazdaságban	153
1. Mennyire vagyunk ráutalva a világgazdaságra?	153
1.1. Magyarország mint kis, nyitott gazdaságú „kompország”	153
1.2. A magyar gazdaság adottságai, termelési tényezőkkel való ellátottsága	156
2. Mennyire kell alkalmazkodnunk világgazdasághoz?	157
3. Hogyan reagált a magyar külgazdaság a világgazdasági változásokra?	159
4. A világgazdasági hatások javunkra fordítása,	
gazdaságdiplomáciai lépések	168
4.1. Magyarország és az Európai Unió	168
4.2. Magyarország és az OECD	169
4.3. Magyarország és a GATT/WTO	170
4.4. Magyarország és a nemzetközi pénzügyi intézmények	171
4.4.1. Magyarország és a Nemzetközi Valutaalap	171
4.4.2. Magyarország és a Világbank-csoport	172
4.4.3. Magyarország és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank	173
II. rész • A magyar külgazdasági stratégia alapkérdései	173
1. Kereskedelempolitika, kivitelösztönzés	175
1.1. Az Európai Unió: a legfontosabb partner	175
1.2. Az Európai Unión kívüli kereskedelem súlypontjai	177
1.2.1. Kelet-Európa: Oroszország, Ukrajna	178
1.2.2. Az ázsiai térség: Kína, India, az ASEAN-országok, továbbá Japán és Dél-Korea	180
1.2.3. NAFTA-országok, különösen az Egyesült Államok	183
1.2.4. A potenciálisan közösségi tag balkáni országok	184
2. Befektetési politika	185
2.1. A külföldi működőtőke-befektetések ösztönzése	186
2.2. A magyar tőke külföldön	189
3. Külgazdasági érdekérvényesítési lehetőségeink – gazdaságdiplomácia	190

SZENTES TAMÁS • A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS AZ OKTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE	195
1. A társadalomtudomány szétaprózódása és a holisztikus szemlélet követelménye	195
2. A kutatás természete és a tudományos eredmények korlátozott érvényessége	196
3. A társadalomtudományok kritikusi szerepe és a politika	199
4. Elméleti koncepciók, vagy politikai célokra manipulált ideológiák?	202
5. A társadalomtudományi oktatás követelményei	204
 NOVÁKY ERZSÉBET • A JÖVŐKUTATÁS, ELŐREJELZÉS AKTUÁLIS METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI	 215
1. Személyes szakmai gondolatok Kozma Ferencről	215
2. Kihívások a világban és hazánkban	216
3. Változások és instabilitás az objektív társadalmi-gazdasági folyamatokban	217
4. Változások és instabilitás a szubjektív folyamatokban	220
5. Participativitás – demokratizálódási törekvések	223
6. Érték- és cselekvésorientáltság	226
 GERVAI PÁL – TRAUTMANN LÁSZLÓ • VÁLLALATI KULTÚRA ÉS HÁLÓZATOSODÁS	 229
1. A tudásalapú gazdaságról	230
2. „Versenyben a világgal” – egy kutatás tanulságai	232
3. Az Európai Unió tagság megítélése	235
 CSÁKI GYÖRGY • KONVERGENCIÁK	 239
1. Fiskális és monetáris konvergencia	240
2. Reálkonvergencia	241
3. Jövedelemkonvergencia	243
 GÁSPÁR TAMÁS • A HELY SZELLEME – EGY SZOBA A CORVINUS EGYETEMEN (IN MEMORIAM KOZMA FERENC)	 247
1. Az Ég díszé a Föld, s az emberé a békeesség	247
2. Módjával olvasni – módfelett gondolkodni	250
3. Nem tanítok, csak úgy elmondom	253
4. „Rögtön jövök”	255

BLAHÓANDRÁS*

ELŐSZÓ

Különös konferenciának adott helyet a Corvinus Egyetem 2006 novemberében: a nem sokkal korábban elhunyt *Kozma Ferenc születésének* 75. évfordulója alkalmából tartottak tudományos ülést kollégái, barátai.

Nem véletlenül a születés gondolata köré szerveződött a konferencia. Mint minden születés, az új korszak új körülményeinek stratégiai szemlélete is magában hordozza „őseinek” génjeit. Az emlékezés kapcsán célunk „csupán” az lehetett, hogy Kozma Ferenc szellemi örökségét felmérjük és annak kincseit továbbörökítsük. Így fogant meg jelen kiadványunk édestestvére, a Kozma tanár úr publikált és kiadatlan írásait számba vevő, kötetünkkel párhuzamosan megjelent *Bibliográfia* is.

Kozma professzor a munkássága során mindvégig vallotta: nem az ő személye a fontos, hanem a magyar társadalom sorsának jobbra fordulása. Ezért kutatóként és tanácsadóként is a mindenkori jelen lehetőségeit helyezte előtérbe, illetve azt a módszert és azt a fajta elkötelezettséget, amellyel a mindenkori élő környezetünket próbáljuk szóra bírni és a legjobb tudásunk szerint alakítani. Az az őszi beszélgetés nem „tudományos hagyatéki tárgyalás” vagy klasszikus emlékkonferencia volt, hanem az *aktuális* magyar lehetőségekről szóló eszmecsere.

A szellemi örökséget értékelő konferencia-előadás, illetve monográfia szerint: „Az életmű igazi értéke az a Kozma Ferenc körül kialakult »iskola«, amely generációs pályatársakból és fiatalabbakból, közgazdászokból és sok más terület szakembereiből formálódott. Ezek az emberek jószerével nem is ismerik egymást. Egyetlen dologban közösek: a megtermékenyítő szellemi párbeszéd élményében, ezek gyakorlati formálásában és továbbadásában.”

E kötet szerzői is nagyon különböző területek szakemberei. E sokféleség egyben Kozma professzor sokoldalúságának tükré is: a társadalom jóléte kapcsán ő is foglalkozott világgazdasági erőterekkel, európai stratégiával, külgazdasággal, oktatással, előrejelzéssel, vállalkozás-gazdaságtannal vagy éppen aktuális gazdaságpolitikával.

Kötetünk tanulmányaiban felfedezhető az a Kozma Ferencről oly ismerős „gondolati rács” is, amelynek segítségével a folyamatokat azonos intenzitással figyeli meg a kutató agy – mikroökonómiai, nemzetgazdasági, regionális és világgazda-

* BLAHÓ András – CSc., tanszékvezető egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem.

sági szempontokból egyaránt. Az ilyen „rácsok” adta következtetés-mátrix alapján lehetünk csak képesek ugyanis a folyamatosan változó, mind bonyolultabbá váló világ mozgatórugóit észlelni, s azok ismeretében gazdaságpolitikai megfontolásokat az asztalra letenni.

Kozma tanár úr több mint tucatnyi könyvében soha sem jótanács-gyűjteményt, gondolkodás- és döntésfegyelmező sémákat adott közre. Meggyőződése volt ugyanis, hogy a gazdaságpolitikai műhelyeket és döntési centrumokat nem „mentesíteni kell a lelkiismeretet rágó dilemmáktól, az alternatív esélyek latolgatásától és kockázatvállalással járó terhes értékelésétől,” hanem valamilyen módon létformájukká kellene tenni az ilyen fajta gondolkodási és alkotási stílust. Még a társadalomtudományt művelők egyfajta „hippokratészi esküjéről” is beszélt, amelynek értelmében lelkiismereti kötelességnek tartotta számukra a jelenségek módszeres figyelemmel kísérését, a feltételekkel való ismerkedést, a lehetséges forgatókönyvek latolgatását, hogy aztán egységes koncepcióban, stratégiában foglalhassák össze elképzeléseiket.

Kérjük az Olvasót, fogadja e kötetet olyannak, amilyen Kozma Ferenc legtöbb munkája volt: együtt-gondolkodásra biztató esszék sorozatának. Biztosak vagyunk benne, hogy az ilyen együtt-gondolkodásnak meglesznek a szakmai és gazdasági gyümölcsei. Kozma tanár úr 2003-ban megjelent utolsó könyvének bevezető gondolatai ugyanis változatlanul időszerűek: „Minél *többen* töprengenek *felelősen* egy ország sorsa, teendői, lehetőségei fölött, annál nagyobb az esélye annak, hogy *helyes* döntések fognak születni. Ilyenekre pedig sohasem volt ennek az országnak nagyobb szüksége, mint éppen manapság.”

Budapest, 2008 nyara

KOZMA FERENC*

ÍGÉRETES GYERMEKKOR – BETEGSÉGEKKEL ÉS MEGPRÓBÁLTATÁSOKKAL (A „KÖZGÁZ” AZ '50-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN)

Amit leírni szándékozom, az se nem történelmi monográfia, sem pedig adomagyűjtemény. 1949 őszén kezdtem el tanulmányaimat az Egyetemen – még az ódon Szerb utcai épületben –, és 1953-ban kaptam meg a diplomámat. Kis kihagyásokkal azóta is van közöm az Egyetemhez – nemcsak érzelmi kapocs, hanem ilyen-olyan formában az oktatásban való részvétel értelmében is. 1953 óta azonban „kültag” vagyok: az Egyetem életének mélyén gomolygó mindenféle ügyek nemigen jutnak el hozzám. Felelősséggel tehát csak a diákéveim „Közgáz”-áról tudok beszámolni.

*

Akkoriban azt mondták nekünk, mi, a közgazdászok fogjuk néhány év múlva a gazdaság vezérkarát képezni: még a politikai posztokat is részben beleértve, de a felső vezetés elemző–döntés-előkészítő gárdáját, valamint a vállalati felső menedzsmentet mindenképpen. Ez persze vagy illúzió volt, vagy az akkori „politikai marketing” része. Akik irányították a mi, hallgatói sorsunkat, mindenképpen a szocialista tervgazdasághoz értő, annak célszerűségében és felsőbbrendűségében meggyőződött embereket akartak faragni belőlünk. Ezt azonban „embere válogatja” módon szorgalmazták. A tanári kar abszolút többsége a kor tudományának szintjén, logikával, belső fűtöttséggel igyekezett ilyen „tervező-szervező” szakembereket „termelni”. Az elméleti hajlamúakat pedig a klasszikus munkaérték-elméleten alapuló gondolati rendszer alapján tulajdonképpen két axióma elfogadására készítették: az egyik a gazdaság igen bonyolult, számtalan visszacsatolással rendelkező, „puha” rendszer mivolta (ebből a kor szelleme folytán a puha bemutatása sikerült a legkevésbé!), a másik pedig a társadalmi érdekek parciális érdekek feletti prioritása, valamint az értelmes emberi munka világfenntartó szerepének megértése. Mindez persze a Kor szokása szerint elég sok divatos ideológiai „fioritúrába” volt becsomagolva – ám aki akarta, megérthette a dolgok lényegét. Ezért nem tetszett természetellenesnek, amikor a kezdetben Magyar Közgazdasági Egyetem elnevezésű intézményt Marx Károly nevével tisztelték meg.

* KOZMA Ferenc (1931–2005) – akadémiai doktor, Professor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem. Ezt a visszaemlékezést 2005-ben – Trautmann Lászlónak, a Közgazdaságtudományi Kar dékánjának a felkérésére – írta.

Voltaképpen akinek volt hozzá tehetsége is, meg szorgalma is, az ezen az egyetemen igen jó szakemberré nevelődhetett ki: akár a „politikai marketing” által beígért posztokra is alkalmassá válhatott. A hallgatók zöme persze vállalati beosztotti vagy alsó-középvezetői minőségben lényegében statisztikai-számviteli-szervezői vagy tervezői szakemberként élte le az életét.

1. A HALLGATÓSÁG SZELEKCIÓJA ÉS AZ ÉVFOLYAMOK TÁRSADALMI KÉPE

Az évfolyamok hallgatóságának merítési forrását egyfelől a gimnáziumok érettségizett diákjai, másfelől pedig a „szakérettségisek” képezték. Az előbbieket általános műveltsége nem volt rossz, közgazdászai elhivatottságuk szempontjából azonban a gimnáziumokban nem volt alkalmuk „kibimbózni”. A szakérettségiseknek általában volt üzemi gyakorlatuk, ha csak néhány éves „beleszagolás” erejéig is, otthonról is hoztak ilyen élményeket, ám általános műveltségük, tanulási rutinjuk, nyelvismeretük és még egy sor, az egyetemen való sikeres szerepléshez szükséges „paraméterük” az évfolyamokra való belépés pillanatában elég alacsony fokon állt.

A szelekció egészen más jellegű volt, mint amelyet a mostanáig uralkodó felvételi rendszer jelent. A felvételre jelentkezők mindenekelőtt kaptak egy „meghívót”, hogy töltsenek két napot valamelyik kollégiumban, ahol felsősök ismertetik velük, mi is a „Közgáz” valójában. E két nap alatt a „felsősök” igyekeztek mindenkivel egyénileg is elbeszélgetni és valamiféle képet alkotni jellegéről-jelleméről, tudásáról-világképéről. Persze közben tényleg elmesélték, mit, hogyan lehet majd az Egyetemen tanulni, és milyen hivatásra lehet majd jogosítványt nyerni.

Voltak, akik ezen első szűrőn már kiestek, a zömét azonban meginvitálták egy szóbeli felvételre. A delikvens egy háromtagú bizottság elé került (két tanár, egy felsős diák). Feltettek neki egy-két kérdést, amely bizonyíthatóvá tette az ország gazdasága iránti – napilap szintű – tájékozottságát, majd körültagogatták, érez-e valamilyen, határozottan vagy határozatlanul tudatosított érdeklődést a gazdaság iránt.¹

A kor akkori szabályai szerint az egyetemeken felvételi kvóták voltak: bizonyos százaléknyi munkásgyereket, más százaléknyi parasztyereket, ismét más százaléknyi értelmiségi családban nevelkedettet vettek fel. Ezt követte az ún. „alkalmazotti” (praktikusan érettségizett tisztviselői) családból érkezők kvótája, majd az önálló kisegisztenciával rendelkező szülőktől származóké. Az Egyetem csak az akkor „osztályidegennek” nevezett réteg gyermekei előtt volt elzárva.

¹ Tőlem azt kérdezték, hogy ha rám volna bízva, milyen ismérvek szerint osztanám el a magyar iparfejlődést a különböző régiók-vidékek között. Amikor látták arcomon a kétségbeesést (humán gimnáziumból kerültem a bizottság elé!), megnyugtattak, hogy csak az érdekli őket – szó szerinti idézetben –, „boldog ember lesz-e ezen az egyetemen?”. Ez persze feloldott, úgyhogy valamit el is makogtam.

Nehéz mai szemünkkel ezt a kvótarendszert megítélni. Kétségtelen az, hogy a magyar értelmiség erős „vérfrissítésre” szorult, a kallódó tehetségek felszínre hozása miatt is, meg a népi elkötelezettség alapvonássá való avatása miatt is. Az „alsóbb néposztályok” automatikusan nem özönlöttek volna a felsőoktatásba (különböző okok miatt!), viszont tehetséges fiaikra-lányaikra az országnak *tényleg* nagy szüksége volt. Ez a pozitív oldal. A negatív oldal pedig az, hogy a szelekciót, ostoba módon, nem az egyes személyek megítélésére alapozták, hanem munkahelyi bevallásokra, és merre kvótákkal dolgoztak: így bekerültek gyenge képességű és jellemű munkás- vagy parasztfiatalok is, és kimaradtak osztályelfogultság nélküli, tehetséges „osztályidegének” is. Ugyanakkor a rendszer tele volt „egérutakkal” a piti-piszkos karriervadászok számára, ami aztán az évfolyamokon meg is látszott és igen kellemetlen következményekhez is vezetett.

*

A gyakorlatban az évfolyamok társadalmi arculatát nem az a bornírt „osztály-besorolási” rendszer határozta meg, amely még a munkásfiatalokat is nagy- és kisüzemi származásúakra, a parasztokat kis- és középparasztokra, valamint agrárproletárookra darabolta. Az első év végére kialakult a *tényleges* szerkezet.

A legnagyobb csoport – nevezzük „zöm”-nek – azokból állt, akik azért jöttek az Egyetemre, mert tanulni, szakmát szerezni akartak, megértették a feljükk sugárzott két – fentebb említett – axiómát és „húzták az igát”. Az érettségizettek zöme beállt a szakérettségisek mellé: fokozatosan „beléjük tömték” azokat az általános műveltségi elemeket, amelyek elsajátítására a szakérettségis felkészülés néhány hónapja alatt nem volt alkalmuk. Átadták tanulási (előadás-hallgatási, jegyzetelési, irodalom-feldolgozási, vizsgára való felkészülési stb.) rutinjukat. Viszonzásképpen megkapták azokat az élet-élményeket, amelyeket középiskolában nem, csak munka közben lehetett összegyűjteni, meg a praktikus gondolkodást, meg azt a felismerést, amely szerint sem a memóriakészség, sem a kapcsolási sebesség, sem a kreativitás nem kötődik szorosan sem az iskolázottsághoz, sem a családi háttérhez. Ahol tehetség és szorgalom van – nyitott az átjárás a munkás- vagy parasztlétből az értelmiségi lét felé. Ezt akkoriban a középosztályból az egyetemre jött fiatalok egy részének még meg kellett tanulnia: az úri Magyarország reflexei még elég intenzíven hatottak a tudatukra.

A kétféle egymásra hatás eredménye pontosan az lett, amit az évfolyam szelektálásakor elképzelték: a „hagyományos” középosztály fiataljainak „népiesítésén” és a munkás- és parasztgyerekek sokoldalú kiművelésén keresztül kezdett összehegedni egy, valami sajátos arculatú értelmiség. Erre a Kornak általában, Magyarországnak pedig különösen – abban az időben – igen nagy szüksége volt.

A második réteget ma „alfa-egyedeknek” csúfolnánk. Az ördög tudja, milyen előzmények után, az évfolyamon kiszelektálódott egy, nem sokkal szélesebb, mint tucatnyi egyedből álló uralkodó réteg. Rendszerint ifjúsági mozgalmi vezetői előzményeik voltak és – pedigrés – munkás vagy szegényparaszti-agrárproletári „anamnézisük”. Hangsúlyozom, nem mindegyik, ilyen adottságokkal rendelkező ifjúember

vált „alfa-egyeddé” – csak némelyikük. Azt hiszem, a rejtélyre csak Darwin tudna kielégítő megoldást találni. Rossz volt megélni, hogyan vették fel a „jó szándékú, de kérlelhetetlen és megfellebbezhetetlen” vezéregyéniség pózát, tartották szemmel az évfolyamot, gondosan regisztrálva a hozzájuk való igazodás mértékét. Legtöbbjük nem volt „a priori” gonosz, még talán buta sem. Igaz, könnyen átváltottak a „terrorba”, és átlagos képességeik erősen közepesnek bizonyultak: nemcsak a vizsgákon, hanem a végzés után betöltött munkakörökben való helyállásuk területén is. Pedig első körben az ő fenekük alá tolták a jobban kárpitozott székeket, akár a Tervhivatalban vagy a minisztériumokban, akár a különböző szintű pártszervezetekben. Megjegyzem: többségük ’57 után kikopott ezekről a helyekről.

A harmadik réteg a „prozelitáké” volt. Ezek sem voltak sokan: az évfolyam 5-6%-át tették ki. Olyan „osztályidegen-határesetek” voltak, akik valahogy átevicéltek a kvóta-barrikádon, bekerültek az évfolyamra, de állandó bizonytalanságban éltek, mikor fordul a szél arrafelé, hogy kirúgják őket. Tessék megérteni: ezek sem voltak determinált gazemberek, de mimikrire kényszerítette őket a Kor – és ez kedvező talaj az ember rosszabb vonásainak kifejlődéséhez. Egyébként ebből a fajtából azok, akiknek nem volt felfokozott siker-éhségük, akik tehetségesek voltak és *tényleg* asszimilálódni akartak a változó társadalomba – nem a „prozeliták”, hanem a „zöm” sorait gazdagították: a kutya sem rőtta fel nekik, hogy „kádér lapjukon” mindenféle gyanús dolgok vannak. Valami egyéni rossz tulajdonság is kellett tehát ahhoz, hogy valaki a „prozelita”-csoportba sodródjék.

Ez a réteg vált az „elsztálinizálódás” melegágyává: ők kaparták leginkább a felszínre az „alfa-egyedek” cezaromániáját hajbókolásaikkal, és ők látták el ezt a felfuvalkodott társaságot ötletekkel e cezaromania (éberségi indokokkal álcázott) kitöréseivel. Rossz volt rájuk nézni. Családjuk általában tehetős volt, még ezekben a szegény időkben is: ők mégis a hajdani ifjómunkás szövetség elkoptatott, kék zubbonyában járkáltak az évfolyamon, piros nyakkendővel és csalé sildes sapkában. Viselkedésükben olyan ordenáré szokásokat követtek, amelyekért egy valamirevaló újpesti munkáscsalád otthonából kihajították volna őket. S ezek voltak az ártalmatlanabbak – náluk a „damaszkuszi úton” való séta tényleg csak létfenntartási reflex volt. Az ártalmasabbja halk volt és sima modorú. Szállította a híreket és ötleteket az „alfa-egyedeknek” és várta az „alfa-klubba” való befogadását, hogy aztán ő is a szebben kárpitozott székek egyikébe ülhesse végzés után. Csak akkor emelkedett fel a hangjuk, amikor „hitet kellett vallani” valahol: szemináriumon, ifjúsági szövetségi taggyűlésen stb. Marxistábbnak látszottak Marxnál, sztálinistábbak voltak Sztálinnál, dagadtra tapsolták a tenyerüket Rákosi nevének minden említésekor. Ez alátámasztani volt hívatott prozelita voltukat: az ő politikai megbízhatóságukhoz ne is férhessen kétség.

A „zöm” nem szerette sem az „alfákat”, sem a „prozelitákat”. Meg félt is tőlük. Az „alfák” – minden igyekezetük ellenére – alapjában véve „bűdös burzsujoknak” néztek a „prozelitákat”, miközben használták információikat és kapva kaptak gonosz ötleteiken. A „prozeliták” mélyen-magukban „bunkó proliknak” tartották az alfákat, ám nyájaskodtak és alázatoskodtak nekik, mert nélkülük ők nem tudtak volna

felfelé nyújtózkodni, és különben is: a hatalom *de jure* az „alfák” kezében volt. Ebből persze *de facto* a „prozeliták” elég sokat tudtak magukhoz vonni.

A „Közgáz” évfolyamai tehát nagyjából leképezték a korai '50-es évek magyar társadalmának összes fény- és árnyoldalát. Cseppben voltak a tenger.

2. A TANÁROK

Az Egyetem megváltozott jellegének következtében az önállósodáskor és az újrászervezéskor a volt műegyetemi közgazdasági kar tanári gárdájának nagy része elbocsátásra került. Ezeket mi már nem ismertük, akkor nem is tudtuk megítélni, volt-e ésszerű oka annak, hogy a „Közgáz” kikapcsolta őket. Később tudtuk meg, hogy nagy értékeket is veszítettünk.

Akik hallgatói korunkban bennünket tanítottak, tulajdonképpen négy csoportra voltak oszthatók. Az egyik – népes – csoport az igen nagy tudású professzoroké volt, jól megválogatott adjunktusi-tanársegédi gárdával, érdekes előadásokkal, pezsgő szemináriumokkal és magas követelményű, de emberséges vizsgákkal. Ez a gárda nemcsak megismertette velünk a tudományát, de foglalkozott is velünk a két, fent említett axióma értelmében.

Egy másik csoportba azok a tanárok tartoztak, akik szakmai kvalitásai ugyancsak igen magasak voltak, ám nem éltek közöttünk, valahol felelős beosztásban dolgoztak, ezért az ismeretek közlésén túl nem tudtak segítségünkre lenni szakemberré nevelődésünkben. Ezek a tanszékeik oktatószemélyzetét sem tudták olyan gonddal összeválogatni: a szakmai tudásukhoz nem férhetett kétség, ám abban is követték a prof példáját, hogy nem sokat törődtek velünk.

A harmadik csoportot alkotó tanárok – különösen az adjunktusok-tanársegédek jelentős része, de volt közöttük professzor is – közepesen informáltak, közepesen átadóképesek és korlátozottan intuitívak voltak. Azt hiszem, végül is a tanszemélyzetnek kevesebb mint egyharmada tartozott ehhez a kategóriához, mégis a hallgatók *túlnyomónak* érezték jelenlétüket az oktatásban, valószínűleg azért, mert a szemináriumok vezetésében valóban elég nagy arányban képviseltették magukat, és így szerepük volt a hallgatói alkotókészség kibontakozásának fékezésében.

Ne szépítsük: tanáraink között voltak hóhányók, kalandorok, percmemberké is. Professzori szinten is.² Nem sokan – de voltak és egy ideig tudtak is egzisztálni. A lábjegyzetben említett életművész '56-ban áttette székhelyét külföldre, egy fasisztoid néger diktátornak lett gazdasági tanácsadója. A néger diktátor tönkre is ment, uralmát el is söpörték – a konzultánssal együtt.

² Az egyik tanszéknek olyan ember lett a vezetője, akit „fúrtak” a Tervhivatalban, mert főosztályvezetőként nem volt egyetemi végzettsége. Kicslezni akarván a fúrását, be is iratkozott a levelező tagozatra. De tanulmányait nem tudta megkezdeni, mert az OT-ben *mégis* megfúrták és idehelyezték az Egyetemre – tanszékvezetőnek. Töről metszett link fráter volt: a kandidátusságot is kibulizta magának – egy éven belül!

Vagyis a tanári kar vegyes volt: valódi drágakövekből, távolról csillogó fényekből, becsületes szürkeségből és némi kutyatrágyából volt összegyúrva. Refrénszerűen ismétlem: akinek volt tehetsége, szorgalma és némi hivatástudata, az ettől a tanári kartól igen sokat tudott tanulni.

Engedtessek meg nekem ezt a gondolatköteget nem konkretizálni személyekre. Jelentős részük már nincs az élők sorában: a nagy tudósok sem, a gyakorlatból belátogatók sem, de még a „szürke tömeg” és a „néhány hóhányó” kategória példányai sem. Halottakról vagy jót, vagy semmit: hadd tartsam magam ehhez a bölcsességhhez. Ezért csak arra a néhány tanárra emlékezem név szerint, akiknek bölcsessége és embersége nagy támaszt jelentett szakmai-jellemi kialakulásomban.

Tátva maradt szájjal hallgattam elsős koromban *Rudas László* hatalmas tudásra és csípős szellemességre alapozott filozófiatörténeti kurzusát. Lenyűgözött *Nagy Tamás* elméleti közgazdasági négy féléve. Komplettfirozta elméleti közgazdasági műveltségemet *Erdős Péter*, majd *Mátyás Antal* elméletitörténeti kurzusa. Igazán közgazdásszá *Szabó Kálmán* „Tőke”-szemináriumain váltam. Tudásomat térben és időben elhelyezni *Markos György* és *Pach Zsigmond Pál* segítette. A mindennapos nemzetgazdasági gondokhoz pedig először életemben *Antos István* pénzügytani és *Berei Andor* gazdaságtervezési kurzusainak segítségével tudtam közel kerülni. A folyamatok kvantifikálása iránti szerelmemet és a számok világának rendszer-kifejező voltát egyfelől *Huszár Gézá*tól, másfelől *Péter* (akkor még *Pikler*) *György*től tanultam. A fiatal tanárszegédi-adjunktusi gárdával olyan szép, szakmai barátságaim születtek és tartottak életfogytiglan, mint amilyenek például *Hoch Róberthez*, *Augusztinovics Máriához*, *Szikra Katalin*hoz, *Huszár István*hoz kötnek, illetve több esetben – sajnos – már emlékké váltak.

Szeretném, ha az Olvasó érzékelné: a „Közgáz” akkori arculatának ez az oldala hatalmas értéket képviselt – azok számára is, akik itt éltek: hallgatóként vagy tanárként, és a társadalom számára is, amely okos szakembereket, elkötelezett humanistákat nyert általa emberfelettien nehéz történelmében való helytállása számára. Ezt a jelen eszmefuttatás bármelyik pontján említhetném: azért éppen itt hoztam fel, mert akiknek tehetsége és embersége a legtöbbet tett azért, hogy az Egyetem a magyar közgazdász szakma kohójává és a magyar értelmiség humanizmusának egyik szülőszobájává válhatott – az a tanári kar volt. Ez a „Rákosi-korszak” összes korlátainak, ostobaságainak és szívfacsaró torzulásainak az Egyetemre történt kiszugárzásai mellett és ellenére is emelt fővel vallható.

3. A TANANYAG

A tanulási menetrend alapvető láncszeme végtére is nem az előadás volt, hanem a szeminárium. Az előadás az adott tárgykör nagy logikai lépéseit, nagy megoldandó kérdéseit és a világgal való rendszerkapcsolatait igyekezett bemutatni, vagyis, pestiesen kifejezve: „feldobta a labdát”. A szeniális előadás – megrázó erővel, szenvedélyes tudás- és megoldásvágyat keltve a hallgatóban, a közepes vagy gyen-

gécске előadás – lanyhábban, csak a legintelligensebb és legelhivatottabb hallgatók által felfoghatóan. Az előadást egy hét „emésztési idő” követte, amikor is rengeteg irodalmat kellett feldolgoznunk az adott témakörben, hogy helyt tudjunk állni a szemináriumi közös töprengésen. A jobbik szemináriumvezetők tényleg kollektív töprengéssé változtatták a szemináriumokat, a gyengébbek azonban csak az előadás – irodalommal kiegészített – anyagát mondatták vissza. Ez nem volt ugyan élvezetes, de kétségtelenül hasznosnak bizonyult. A közös töprengések viszont magas fokú intellektuális gyönyört okoztak, feltéve, ha a csoportban nem akadt egy-két „prozelita”, aki csak a saját hangját szerette hallatni és elvette az időnket fundamentalista-sztálinista dumájával. Jelzem, hogy ezek a tartalmas szakmai viták esténként, a kollégiumokban folytatódtak, mégpedig nem csak a bentlakók részvételével. Magam is rendszeresen vendége voltam a Veres Pálné utcának (néhai „Dózsa” kollégium!), és sokszor az utolsó kettessel tudtam csak hazakecmeregni.

A tanszékek mindig nyitva voltak – akár egyszemélyes konzultációk számára is. Nem kellett kivárni a „fogadóórát” – bement az ember, leült a tanszék könyvtárában, kivett irodalmat és várta, hogy a tanszékről benyit valami értelmes ember. Ha csak nem égett a körmére sürgős dolog – bármikor bárki rendelkezésre állt egy magas konzultáció erejéig. Az én „stamm helyem” például a Nemzetközi Tanszék (a mai Világgazdasági Tanszék elődje) volt, ahol rengeteg angol, német, francia, orosz nyelvű szakfolyóirat meg újság volt hozzáférhető azok számára, akik kifejezetten a világ- vagy külgazdasági kérdések iránt érdeklődtek. Én ezek közé tartoztam. Csaknem rendszeres konzultációs partnerem az a *Nyilas József* volt, aki aztán jó barátomná vált, immár több mint tíz éve csak emlékként él bennem.

Azt hiszem, ennek a familiáris viszonynak két oka lehetett. Az egyik maga a Kor: a nemzeti célok által összefogott értemek és érzelmek közel hozták egymáshoz az ilyen hivatáscentrikus embercsoportokat, mint amilyenek mi is voltunk. Akkor még nem tudtuk, hogy valahol, valakik visszaélnek lelkes, becsületes mivoltunkkal. Azt sem tudtuk, hogy az általunk választott út lehetetlenül tövises. Utólag is az a véleményem, hogy ebben a naivitásban mi szép kapcsolatokat építettünk ki egymás között: a „zöm” hallgatói, meg a fiatal tanári gárda és mindkettő a derék professzorokkal. A Rákosi-féle rendszerhibák élesedése ezt már az 1951–52-es évben erősen befelhősitette (erről lentebb!), de *alapjában véve* az én négy évem alatt nem tűnt el. Mindennek tanulásunk hatásfoka élvezte az előnyeit elsősorban. Úgy szerettük ezt a szakmát, mint Rómeó Júliáját: eggyé akartunk válni vele, és mindent megtettünk, hogy ez sikerüljön.

Tantárgyaink sokfélék voltak. Megpróbálom csoportosítani őket, de előre mondom, hogy sok a többértelműség.

A „Közgáz” tudományegyetem jellegét aláhúzta a szó szoros értelmében vett elméleti tárgyak sokasága, valamint az is, hogy a legnívósabb oktatás ezen a területen volt észlelhető. A marxi politikai gazdaságtan (4 félév!) és a közgazdasági elméletek története (2 félév), valamint a gazdaságtörténet, a gazdaságföldrajz, a filozófiatörténet, a filozófia, a jogelmélet, az alkotmány- és a polgári jog az alsó két évfolyamon mindenki számára vizsga-, illetve szigorlati tárgy volt. Az említett „Tőke”-szemi-

nárium a felső évfolyamokon, az elméleti-makroökonómiai szakokon volt rendszerezítve – ha jól emlékszem – négy félévben. Ugyancsak kötelezően felveendő tárgy volt felső évfolyamokon a nemzetközi gazdaság és politika. Ne tessék mindenütt „mély-elméletre” gondolni: a gazdaságföldrajz és a nemzetközi gazdaság és politika például kifejezetten enciklopédikus tárgyak voltak, akárcsak az alkotmányjog. A legtöbbjük azonban fenéig belevált a diszciplína elméleti alapjába, és a vizsgákon a hasonló elmélyülés – legalábbis a jeles–jó szinten – meg is lett követelve.

A tárgyak másik csoportja a makroökonómiai alkalmazás tárgyai. Ezekből nem volt túl sok: én itt a tervezést, a pénzügyet és a külkereskedelem gazdaságtanát emelem ki. A tervezés persze az akkor gyakorlatban lévő kemény, direktív tervezést adta át, azonban kitűnő rendszerösszefüggésekben. Ha eltekintünk az akkori tervezési rendszernek a tananyagba is átsugárzó merevségétől, metodológiája katonás voltától és voluntarista melléklöngéitől, ma is használható az anyaga, mint a nemzetgazdaságon belüli rendszerösszefüggések megértése, kezelése, megfigyelésének metodikája stb. *Berei professzor* egy kegyetlen, de célravezető eszközzel belénk verte a helyes *nagyságrendek* érzékelésének a reflexét: bebifláztatta ugyanis velünk az összes tervező országok összes terveinek összes fő adatát – és a szigorlaton számon is kérte.³ Szakmai életem folyamán hallatlanul nagy hasznát vettem ennek a reflexnek, főleg olyan esetekben, amikor valamely adatnak a megbízhatóságát kellett megítélnem.

A pénzügytan és külkereskedelem-tan egy része technikai-manipulálási ismeretekkel gyarapította tudásunkat, ám szép, logikus módon beavatott bennünket a fiskális-monetáris politika elvi kérdéseibe csakúgy, mint az ország külgazdasági kapcsolatrendszerét érintő kérdésekbe és azok elvi alapjaiba. Adassék értük tisztelet *Antos* és *Vajda professzorok* emlékének!

Itt most némi ünnepremlés következik. Az Egyetem alapkoncepciójában ugyanis – szerintem helyesen – benne foglaltatott az is, hogy a közgazdász legyen felvértezve az egymástól különböző jellegű ágazatok ügyeiben való eligazodásra is. Ennek következtében létrehoztak ipari, belkereskedelmi, agrár-, közlekedési stb. tanszékeket. Ezek az ágazatok közgazdasági kérdéseit (mezőökonómia), valamint szervezési, vezetési, nyilvántartási stb. sajátosságait voltak hivatva tanítani. Felső évfolyamokon megfelelő szakok is jöttek létre. A baj ott volt, hogy nem állt rendelkezésre kiforrott, nívós tananyag. Már csak azért sem, mert ezek az évek alig hogy követték az állami ipar rendszerének kialakítását, kellő tapasztalat sem állt rendelkezésre, nem történt meg – elemi fokon sem – a sajátos ágazati viszonyok analízise, rendszerezése stb. Az agrárgazdaságtan kivételével, amely régóta kiforrott diszciplína volt Magyarországon, ezek a tanszékek tulajdonképpen nem tudták, mit csináljanak. Valami zanzásított elméleti közgazdaságtant öntöttek a hallgatók nyakába, akik persze mindent azonnal észrevettek, és úgy mentek vizsgázni, hogy előszedték politikai

³ Tőlem azt kérdezte, hogy az első bolgár öt éves tervben az ottani termelőszövetkezetekben mekkora volt a középparasztok aránya. Fogalmam sem volt persze róla (noha a jegyzetekben biztos szerepelt), ezért mondtam, amit reálisnak tartottam. Szerintem neki sem volt fogalma a pontos adatról, de az ő arányérzéke sem tiltakozott az adat ellen, és elfogadta a válaszomat.

gazdaságtani szigorlatra való felkészülésük emlékeit, és azokat recitálták, kínosan vigyázva arra, hogy „népgazdaság” helyett mindig „ilyen-olyan ágazatot” mondjanak.⁴ Sajnos ez a „nyomor” az Egyetem felső évfolyamainak tartalmi vonatkozásait meglehetősen bagatellizálta. Lehetett „kikapcsolni”. Sokan éltek is vele. Sokan meg felhasználták a tanítás ritkulását, sekélyesedését a kedvenc témáikban való komolyabb elmélyülésre. E sorok írója is végigszélhámoskodta az ágazati vizsgákat, miközben éjjel-nappal a Nemzetközi Tanszék olvasójában készült hivatásszerű hobbijának, avagy hobbiszerű hivatásának jövőbeni gyakorlására. Tulajdonképpen ezt egy ipar- vagy belker-elhivatott hallgató is megtehetette (külföldi irodalmat talált eleget!), de ehhez az előadásokon vajmi kevés impulzust és segítséget kapott. Létezett azonban akkoriban az Egyetemen valami, ami – sajnos – azóta kiiktatózott a képzésből, és ami igencsak bővítette a leendő gazdasági „felső káderek” látószögét. Két kiváló előadó, *Hajós György* és *Tóth Tibor* ipari, illetve agrár-technológiát adott elő, két-két félévnyi (!) mennyiségben. Persze nem kukoricanemesítési és Kaplan-turbina-tervezési szinten, hanem afféle „úrvezetői” színvonalon. Arra tették képessé a közgazdászt, hogy ha kell, *megértse*, milyen műszaki folyamatok mennek végbe üzemi vagy akár ágazati szinten, és szót értsen az ágazati szakemberekkel, ha valamit közösen kell megoldaniok. Ez igencsak hiányzik a mai képzésben. Tréfásan kifejezve, egy mai, végzős közgazdászlány képes a hőerőgéptanban használt „lökethossz” kifejezésre elpirulni, a pénzügyi tanácsadónak nevelődő ifjú pedig azt hinni, hogy a vörös here az egy indián nemi szerve. Egészségtelen állapot! – Én egész szakmai működésem folyamán hálás voltam a két professzornak, hogy megtanítottak a technika iránti szimpátiára, érdeklődésre. Nagyon sok hasznát vettem akkor is, amikor az ország külgazdasági kapcsolatrendszere fejlesztési stratégiájával foglalkoztam a legfelső állami apparátusban.

Voltak „számtan jellegű” tárgyaiink is: általában két félév számviteli és két félév statisztikai enciklopédiát kaptunk az alsó tagozaton, meg három félév „tömény” matematikát. A felső tagozaton az ágazati számvitel-statisztika járta. A matek egyfelől a függvénytan, a differenciál- és integrálszámítás köré csoportosult, ami az elemzésnél, tervezésnél jött jól a szakembernek, másfelől a matematikai statisztikára tért ki, amely a sztochasztikus jelenségek elemzését tette könnyebbé. Igen magas színvójú professzora *Huszár Géza* volt. A számviteli enciklopédia langyosra sikerült: azt a kettős könyvelést tanultuk meg, amelyre a szatócsboltok is kötelezve voltak. Meg lehetett vele ismerkedni, még némi rendszerelméleti „ráébredést” is indukálhatott, az évfolyam mégis elég gyengén vizsgázott, mert mindenki telerakta a feladatlapját összeadási hibákkal. – Annál élvezetesebb volt a statisztika: az ország legkiválóbb szakembere, *Péter György* adta elő. Tökéletes kettős látást oltott belénk a való élet folyamatai és az indexek, idősorok, halmazok stb. mutatta számvilág között.

Végül, néhány szó a nyelvoktatásról. Az orosz mindenki számára kötelező volt: ezt az ország KGST felé forduló kapcsolatrendszere indokolta is. A baj az volt, hogy

⁴ Élő tanú vagyok rá, hogy ezzel a smúzzal az összes ágazati tárgyból jelesre lehetett kollokválni!

néhány éve még latint meg ógörögöt tanító, hirtelen átképzett tanárookra voltunk bízva, akik alig tudtak többet, mint mi. Ezért aztán maximális sikereink abban jutottak felszínre, hogy nagy, sűrű szótározással tudtuk fordítgatni a Pravda egyszerűbb cikkeit. Beszélni semmit nem tudtunk – persze itt is érvényes az, hogy aki *nagyon akart*, az valami kezdő társalgási készséget, az ehhez való szókincset és nyelvtani kifejezőmódot azért össze tudott szedni. A nyugati világnyelveket valamivel jobban tanították. Sajnos a földrajzi környezetünk nyelvei (például cseh, román, szerb) kiestek a szórásból, nemkülönben a kínai meg a japán vagy az arab. Ennek hiányát a külföldi kapcsolatot tartó szakembereink később érezték. A leginkább egyébként az orosz „vacak” tanításáért tud az ember neheztelni. Később sikerült tényleg elsajátítanom ezt a nyelvet: kiderült a szépsége, gazdagsága, szellemessége, valamint kitárlult előttem egy kultúra, amelynek nem ismerete szegényebbé tette volna életemet.

4. AZ ÉREM MÁSIK OLDALA

Ha az Olvasó észrevette, eddig olyan érzésekkel beszéltem az Alma Materről, akár néhai, nagyon szeretett Apám emlékét emlegetném. Vallom és vállalom.

Ugyanakkor megengedhetetlen egyoldalúság volna „Álomvilágként” feltüntetni az én „Közgáz”-omat. Ő is, mint minden ebben az országban, a Kor gyermeke volt. Magában hordozta a szebb, jobb, hatékonyabb új társadalom iránti eufóriát csakúgy, mint azokat a rondaságokat, bűnöket, tragédiákat, amelyeket ugyancsak ugyanez a Kor ráköpdösött egész társadalmunkra. Nem tudott üdítő gyümölcsrizs-szigetté válni a moslék-tengerben.

A „moslék-tenger” itt-ott belelöttyent a tanítanivalóba is. Amikor – 1951 őszén – megszületett a hadigazdaságot finanszírozó sokk-terápia programja, mindenki tudta, hogy az amúgy is szegényes életminőség romlani fog. Bizony az Egyetemen kampány indult az ellenkező bizonyítására. Előszedték a Tanulmányi Osztály egyik előadónőjének családi költségvetését, és addig csúrték-csavarták, amíg ki nem jött belőle 1952-re egy piti mértékű reálérték-javulás. Ez a „Kuruczné-költségvetés” az egész Egyetemen kötelező tanulnivaló lett. Akinek valami ellenvéleménye támadt, arra az „alfák” igen csúnya szemekkel néztek.

Ma sem értem, mi vihette rá, Péter György egyszer egy emeletes butaságot mondott előadásban: tudniillik azt, hogy a diagramos ábrázolásokban ne használjunk logaritmikus léptéket, mert az csalás, az imperialisták szoktak vele élni, amikor a szovjet gazdaság fejlődési eredményeit akarják bagatellizálni. Meg sem próbálkozom a helyzet rekonstruálásával: lehet, hogy pillanatnyi elmebicsaklásnak köszönhető, lehet, hogy valami besúgót sejtett a padokban és úgy gondolta, ez a legcsekélyebb jelentőségű smúz, amivel demonstrálhatja politikai meggyőződését. Fogalmam sincs.

Az viszont „rendszerbe épített” elvi ostobaság volt, amit a tanmenetben az ún. „I. osztály primátusa a II. osztállyal szemben” elnevezésű (teljesen félreértelmezett) tétellel műveltek. A mai nemzedék ennek már a nevét sem igen ismeri. Arról van

szó, hogy Marx „A tőké”-ben felállít egy gazdaságszerkezeti modellt, amelyben a nemzetgazdaságot két „ágazatra” bontja – csupán az egyszerűség kedvéért: az „I.” szektorban az állótóke elemeit és a nyersanyagokat állítják elő, a „II.” szektorban pedig a lakossági végfogyasztásra szántakat, és vizsgálja a két áruvilág csereviszonyait. Nem nehéz felfedezni benne az ÁKM őseit – akár egy laterna magicában a fényképezését. Lenin egyik fiatalkori (egyébként kitűnő) művében „beoltja” ezt a statikus modellt az akkor eléggé általános, főként extenzív jellegű termelésbővítéssel, és – természetesen – azt az eredményt kapja, hogy az „I.” szektornak gyorsabban kell növekednie a „II.”szektornál, ha el akarja látni ez utóbbit anyaggal és szerszámokkal. Ebből a megfigyelésből aztán a hadigazdaság erőltetett fejlesztésére kényszerített – II. világháború előtti-utáni – Szovjetunióban szinte „természettörvényt” faragtak. Abszolút igazságként való elfogadását érintő minden kétely – rossz pontot jelentett. Az Egyetem – mondom: Korának gyermeke! – átvette és hirdette ezt az egyébként érdekes és a maga helyén reális tételt. A kétkedők vagy rossz jegyeket szereztek az ilyen-olyan kollokviumokon, vagy arra az álláspontra helyezkedtek, mint az anekdotabeli Kohn bácsi, aki, amikor a szemináriumvezetője megfeddte, hogy sohasem szól hozzá, biztos nincs is véleménye, azt felelte, hogy „dehogyanem, van neki, csak hogy nem ért vele egyet”.

1952-ben nagy eseményszámba ment egy sovány broszúra megjelenése, amelynek szerzőjéül maga a Nagy Vezér és Tanító volt megjelölve, és amely némi engedelményeket is tett a kurrens gazdaságelmélet könyörtelen piacellenességéhez képest. Az Egyetemen persze rögvest tananyaggá vált, elképesztő pongyolaságai ellenére. A kapitalista nagyiparral kapcsolatban például azt állította, hogy annak mozgatóereje a „maximális profit” hajszolása. Persze, ha úgy fogalmaz, hogy a cél a keresleti határhajlandóság plafonjához tartozó haszon – megértették volna azok, akik gondosan megtanulták az elmélettörténet határhaszon-vonatkozásait. E sorok írója azonban nem is merészelt volna gondolni, hogy a Nagy Vezér és Tanító a lebagatellizált Böhm-Bawerkhez jár ötletekért, és ezért bement a Tanszékre konzultálni: mi is értendő azon, hogy „maximális profit” – mire azt a választ kapta, hogy „tudod, az egy ... jó nagy profit!”. Ma már persze tudjuk, hogy az oligopol szektor tőkearányos nyereség-eleme járadékként viselkedik: sajnos, a XIX. sz. utolsó negyedében a tbiliszi pravoszláv szeminárium könyvtárában még nem volt elérhető J. K. Galbraith elemzése az ilyen dolgokról. Lehet, hogy 1952-ben a Kreml könyvtárában sem.

Továbbá, hadd tegyek említést egy elég veszélyes ostobaságról. Az szerepelt a tananyagunkban tudniillik, hogy a szovjet a világ legfejlettebb mezőgazdasága, hála a '30-as évek végén végrehajtott kollektivizálásnak. Ez azért volt veszélyes, mert igazolni látszott azokat az ostoba és kegyetlen próbálkozásokat, amelyek akkoriban Magyarországon is megpróbálták a mezőgazdasági nagyüzemek tömeges elterjesztését – a nagyüzemi gazdálkodás elemeinek hiányában. Nem sokkal végzésünk után persze már megértettük, hogy a szovjet gazdaságpolitika „állatorvosi lováról” van szó: a nyomorult kézi munkán alapuló, tőke nélkül végzett mezőgazdaság még a kisgazdaság hozamait sem éri el; hogy Micsurin egy tehetséges kertész volt, de nem biológus-zseni, hogy Liszenko viszont közönséges szélhámos. De *akkor*

még mindezt nem tudtuk, közvetlen tapasztalataink nem voltak sem a szovjet agráriumban, sem annak magyar, „papríkajancsi” változatában. Ezért aztán elég veszélyes méreggel lettünk beoltva. Két mentsége van az Egyetemnek: 1. próbálta volna nem ezt tanítani; 2. a már említett agrártechnológiai kurzuson erről a badarságról szó sem esett.

Volt még egy, Sztálin tollának tulajdonított kanonizált könyv is: a szovjet párt története. Az országban minden felsőoktatási intézményben kötelező kurzus volt – a „Közgáz”-on is. Vele kapcsolatban említem, hogy az Egyetemen már az '50-es évek elején is permanens átszervezési düh uralkodott (ezt nem sikerült kinőnie mind a mai napig!). Az egyik ilyen teszegetem-toszogatom játék valahogy úgy sikerült, hogy a mi, '49-es évfolyamunk kimaradt a szovjet párttörténet oktatásából. Nem került bele a tanrendünkbe. Én máig hálás vagyok az átszervezésnek. Nem azért, mintha a könyvet nem olvastam volna el magánszorgalomból: persze, hogy elolvastam, mert érdekelt. De kínosan éreztem volna magam a kollokviumon: hátha mondok valamit, amit aztán valami kósza „prozelita” javíthatatlan revizionizmusomnak vagy narodnyikságomnak tulajdonít – és kirúgnak az Egyetemről.

S végül említenem kell azt az igen erősen kiemelt tantervi elemet, amelyet „A szocializmus politikai gazdaságtana” néven neveztünk. Sokat gondolkoztam azon, hol vegyem ezt elő: a kiforratlan diszciplínák között-e, vagy az Egyetem szervi hibái között. Mindkét helyre joggal lehet besorolni. Akkoriban nagy kinnal-keservvel próbáltuk felfedezni benne ugyanazt a vas-törvénytörést és következetes logikát, mint amellyel „A tőké”-ben találkoztunk. Nem ment, sehogyan sem ment. Nagy Tamás kitűnő didaktikája sem tudta e hiányt pótolni. Ez a diszciplína olyasmire sikerült, mint amit a francia „macédoine”-nek, az orosz „vinyegréd”-nek nevez. Vagyis valami alaktalan egyveleg. Katymaz. Sem Nagy Tamásnak nem volt bátorsága beismerni (teljesen érhetően!), sem nekünk nem volt sem bátorságunk, sem szakmai érettségünk felfedezni, hogy külön bejáratú közgazdasági elméleti *rendszer* nemhogy a szocializmusnak nincs, de a kapitalizmusnak sem. Hanem van a gazdasági kapcsolatrendszer (akkoriban „termelési viszonyoknak” neveztek) összes vas-törvényeivel együtt, és a konkrét társadalmi berendezkedés függvényében hatásuknak, megjelenési formáiknak vannak bizonyos *sajátosságai*. Ezek azonban a gazdasági viszonyok, szervezetségek, institúciók milyenségétől függnék, nem pedig a társadalomszervezés alap-axiómájától. Amit mi „szocializmusnak” neveztünk, az *ebből a szigorúan gazdasági szempontból* nem volt más, mint egy erősen (és művilleg) *oligopolizált* társadalmi-gazdasági szerkezet, amely megpróbált egyidejűleg „három Istennek szolgálni”: 1. tömeges jólétet teremteni; 2. felzárkózni a fejlett technikai civilizációjú Centrumhoz; 3. biztosítani védelmét az atom- és rakétakorszakban. Ez utóbbiak sem elméleti közgazdasági rendszerképző erők, hanem stratégiai célok. Végül voltak a mi akkori térségünknek olyan, kényszerhelyzetekből vagy politikai megfontolásokból adódó, *szerviesült* torzulásai, amelyek akadályozták az oligopol szerkezet működését és rontották a lehetséges stratégiai célok megvalósításának esélyeit. Nos – ez a három dimenzió egy edényben lett összekeverve. A keverés erősen apologetikus ízű volt: végeredményben arra ment rá, hogy a fentebb

felsorolt három cél közül a másodikban az extenzív „take off”- szakaszban tényleg születtek kézzelfogható eredmények, amelyeket mindenestől elnyelt a harmadik cél papzsákja – következésképpen az elsőnek említett cél területén mutatkozó sikertelenségeket részben eredményekké kellett füllenteni, részben a távoli jövőbe kellett az eredményeket átvinni. Mivel ezt a zavaros elméleti kotyvaléket („a szocializmus alaptörvénye”, „a tervszerű, arányos fejlődés törvénye”, „a munkatermelékenység állandó növekedésének törvénye” stb.) mégis valamennyire használhatóvá, némileg gyakorlat-szagúvá próbálták tenni, az előadásokat meg a jegyzetet tele kellett tömni úgyszólván technikai részletekkel (bérezési rendszerek, ármegállapítás, függőségi viszonyok vállalatok és vezető szervek között stb.), ami aztán részben érthetővé is teszi a tananyagokon való marakodást az ún. ágazati tanszékekkel, de részben a tervezési tárgygal meg a pénzügytannal is.

Nem lehet az Egyetemet kárhoznatni ezért: a három célrendszeres-oligopol gazdaság, amit szocializmusnak nevezünk (engedtessék el arra kitérnem, hogy joggal-e, vagy sem!), kipróbálatlan-kiforratlan is volt, erősen torzult is volt, és mindezek folyományaképpen óriási szükségét érezte az apológiának is, meg az ideológiai drillnek is. A „Közgáz” – ahogy az oroszok szokták mondani – csak „csavarocska” volt ebben a recsegve-ropogva működő szerkezetben. Mindenesetre a politikai gazdaságtan „kapitalizmus” feléből többet lehetett érdemben tanulni, mint a „szocializmus” feléből (szigorlatozni persze mindkét feléből kellett!). A sajátos történelmi szituáció (vele együtt a balfogások) abszolutizálása önmagában káros volt. A kevésbé kritikus lelkekben valamiféle (érthetetlen, de vakon vallott) hittétel-sorozatként rakódott le. A kritikusabb, kreatívabb elmékben pedig nagy kiábrándulást keltett. Ez is káros volt, mert a zanza-ideológia tagadásával együtt kiöntötték a tényleges történelmi-gazdasági helyzet diktálta, *mégiscsak* számba veendő sajátosságokat is. Azok fejében pedig, akik be voltak rendezkedve a szemetes uszadék alatt is észrevenni a nagy folyamat, bizonyos idő elteltével és nem kevés agymunka segítségével ez az össze-vissza beszéd mégiscsak alapjává vált a konkrét kelet-európai, illetve hazai gazdaság *mély* megértésének.

Most érkeztem el addig a pontig, hogy megindokolhassam, miért nem az ágazati gazdaságtanok körül illesztettem be ezt a momentumot: azért, mert „a szocializmus politikai gazdaságtana” körüli zavarosság a „jámbor hívőkön” keresztül is és a „világfájdalmas kiábrándultakon” keresztül is igen érzékeny károkat okozott ennek a társadalomnak, amelynek több mint egy emberöltőn keresztül kellett alkalmazkodnia a kialakult világ-erőviszonyokhoz és így előrehaladni.

*

Ezeket a ferdeségeket valahogyan még ki lehetett volna bírni: annyi okos dolgot hallottunk, hogy ezek közül a jó néhány számárság az egészséges immunreakció segítségével előbb-utóbb kitúratott volna. A nehezebben elviselhetők azok a támadások voltak, amelyek a *lelkünket* érték. Ezek túlnyomó többsége nem a „hivatalos” Egyetem műve volt, hanem a már említett „alfa-egyed-prozelita koalícióé”. És még

ezek között is a humorosabbak közé tartoztak a koreai zászlót (zsebkendő-lobogtatás segítségével) formázó május 1-jei felvonulások, meg a Dózsa kollégium tanácsa által hozott határozat, miszerint Szabad Népet nem illik bizonyos higiéniai célokra használni, mert ott sűrűn előfordul a Nagy Vezér és Tanító Legjobb Magyar Tanítványának képe.

Azt is igen jó néven vették, amikor Sztálin halálakor egyesek nagy, nyilvános zokogást-bőgést rendeztek. De mondom, ezek a humorosabb esetek voltak. A megrendítő történetek a fentebb említett „alfa-egyed-prozelita koalíció” disznóságai nyomán születtek. Ha valaki felfedezett egy, a szűrőn keresztülcsúszott „osztályidegent” (pl. kulákgereket!), vagy rá tudta valakire kenni, hogy hazudott a káderanyagában és ő valójában egy osztályidegen, annak jaj volt: akár igaz volt a vád, akár nem. E sorok íróját egy szakérettségis védenca mőszerolta be, mondván, hogy nagypolgári származású, tehát osztályellenség, tehát vagy máris diverzáns és kém, vagy csak idő kérdése, hogy azzá váljék. A vádlott 24 órán belül okmányokkal igazolta, hogy a vádból semmi sem igaz. Az ifjúsági szövetség és az egyetemi diák-személyzeti osztály megnyugtatta, hogy ócska túlkapásról van szó, köpjön rá és dolgozzék nyugodtan tovább. Évtizedekkel később tudta meg, hogy a feljelentést az „alfa-egyed-prozelita koalíció” olyan jó ötletnek tartotta, hogy megpróbálták mégis nyélbe ütni a koncepciót. Egy tanszék állt ki végül is mellette, úgyhogy a szurokban és tollban való meghempergetésből nem lett semmi. De a koalíció az alapötletéről már nem volt hajlandó lemondani: ellenséget találni az Egyetemen – hősi érdem, amely a végzés utáni karosszék-elnyerés esélyeit jelentősen növelni tudja. Előszedtek hát egy jámbor kislányt az évfolyamról. Feltételezték, hogy mellette nem fognak komoly erők kiállni. Összegyűjtötték az egész hallgatóságot az I. előadóban, odacitálták szegényt – hadd legyen itt a neve is, tiszteletteljes megkövetéssel megörökítve: Zalka Irénkének hívták –, letrockistázták, lediverzánsozták, lekurvázták, aztán kihajították az Egyetemről. Hál’ istennek, ilyen ocsmány eset nem sok fordult elő – de örök szégyen, hogy *egyáltalán* előfordulhatott. A hallgatók megdermedve, megfélemlítve nézték végig ezt az autodafét: senki sem merészelte felemelni a szavát az Irénke mellett, pedig mindenki sejtette (ha máshonnan nem – kurrens szovjet filmekből!), hogy a trockisták és diverzánsok nem így szoktak kinézni, azt meg tudták, hogy az Irénke nem kurva.

Ilyen, kisebb-nagyobb atrocitások mindenekelőtt az 1951–52-es tanévet keserítették meg. Ma sem tudom pontosan, mi fékezte meg: Rákosi 1953-as leváltásának akkor még az előszellője sem érződött. Talán a tanári kar jelezte a legfőbb pártszervek felé, hogy fékezzék meg ezt a kannibál társaságot, mert veszélyeztetik a képzés sikerét? – Nem lehetetlen.

*

Sok mindenről beszámolhatnék még: a menzáinkról (négy év alatt éppen négy menzát éltünk meg!), az üzemi gyakorlatokról nyaranta, a dunapentelei építőtáborról, a vakációs honvédségi képzésekről, meg a „Gellért-tanszékről”, ahol az évfolyamszerelmek szövödtek, negyedéven frigybe, majd – sokuk – egy-két évvel a végzést

követően közös megegyezéssel válásba torkollott. Nem akarom szétaprózni: a *lényeg* nagyjából az volt, amit leírtam. Mondhatná az Olvasó: akkor végül is melyik volt a „Közgáz” *igazi* arcúata: a kedves, pezsgő Alma Mater, avagy az Ybl-palotában berendezett GULÁG? – Azt hiszem, mind a kettő. És még csak nem is „Janus-arcról” van szó: egyik fizimiska előre, másik hátulra. Nem. Ez a kettős jelleg az akkori Egyetemen molekuláris szinten fonódott össze. Mint ahogy az egész országban is. Bamba apologéta az, aki azt beszéli be magának, hogy ez az időszak az Egyetemen „alapjában véve” szép, hősies korszak volt, de „voltak hibák is” – ugyebár. Ezek a kemény torzulások ugyanis nem voltak hasonlíthatók némely goromba tanszéki titkárnő vagy tanulmányosztály-tündér által okozott heveny megalázásokhoz, vagy a menza néha csapnivaló „belga káposzta” (értsd: marharépa!) főzelékéhez. *Alapvető rendszerhibák fertőzték a levegőt.* – De az is hamisít, csak éppen nem az apologia, hanem valami fogcsikorgató, görcsös paranoia irányában, aki semmi egyebet nem jegyzett meg a négy évből, csak a szovjet mezőgazdaság érdemein felüli dicséretét, meg Zalka Irénke gyalázatos kiseprűzését. Mert mindez *szennyeződés* volt, noha nagyon nehezen elviselhető és még nehezebben eltávolítható szennyeződés.

Az embernek ilyenkor óhatatlanul eszébe jut Catullus gyönyörű verssora: „Odi et amo...”. De ez sem igaz. A „Közgáz”-t – ezt a *gyermekbetegségektől* gyötrött, a *kegyetlen Világnak* kitett „Közgáz”-t – végül is nem lehetett meggyűlölni. Csak megszeretni. Innen indult a tulajdonképpen felnőttkorunk – szakmai tudásunk, jellemünk.

Akárhogy is – mindannyian, ez a korosztály: a fiai vagyunk.

GÁSPÁR TAMÁS*

A STRATÉGIA CSENDJE (KOZMA FERENC KÖZGAZDASÁGI MUNKÁSSÁGA)

*„A tudás birtokában lenni: mozgás;
az emberség birtokában lenni: nyugalom.”
Kung Fu-ce: Lun-jü. VI. 21.*

*„A realitással való szembekerülés
a nagyok nemezése ...
Azoknak, akik az éppen divatos
hiedelmeket szajkózzák,
nem bírálóiktól kell félniük,
csupán az igazság kiderülésétől.”
John Kenneth Galbraith*

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Egy húsz kötetre való írásból álló életmű – amilyen Kozma Ferenc közgazdász professzor is – bemutatása és értékelése igazi, embert próbáló feladat.

Mindenekelőtt mérlegelnem kellett, hogy miként rendszerezem ezt a rendkívüli gondolati töménységű hagyatékot, mely publikációk kerüljenek az elemzés középpontjába, milyen szempontok mentén történjék az életmű értékelése?

Úgy döntöttem, hogy Kozma tanár úr példáját követem: az egyes könyveket, cikkeket, amelyeket bemutatok, a *maguk eleven környezetébe* helyezem: a Professzor úr életútjának állomáshelyeihez illeszttem őket, azokhoz a munkahelyi és nemzetközi tapasztalatokhoz, amelyek az egyes intézményekben gondolkodását formálták. Felvázolom eközben az írások születését átítató gazdasági-politikai erőtereket, felidézem azokat az alapélményeket, amelyek az egyes évtizedekben a közgondolkodásra és a cselekedetekre meghatározóak voltak. Végül, párhuzamba állítom Professzor úr írásait a mindenkori gyakorlati munkáival, kutatásaival, szervezési feladataival, amelyeknek a konkrét tapasztalatai tették hitelessé fejtegetéseit.

* GÁSPÁR Tamás – CSc., tudományos főmunkatárs, ECOSTAT KSKI, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem.

Munkám során hármas szempont vezérelt: az egyik, hogy Professzor úr szakirodalmi munkásságának leíró jellegű bemutatása helyett inkább annak *szellemiségét* igyekezzem visszaadni, elméleti-gyakorlati munkájának a *mérföldköveit* kíséreljem meg megragadni; egy másik szempont az volt, hogy megpróbáljam nyomon követni, milyen hatásokra alakult ki és vált egyre markánsabbá *szakmai hitvallása* az elmúlt fél évszázad alatt; harmadikként az ösztökélt, hogy megfejtsem és bemutassam Kozma Ferenc életművének *egyedülálló és úttörő* voltát, valamint azt, hogy *mely irányokban és milyen módon folytatható* a ránk hagyott örökség.

Tartozom ugyanakkor az Olvasónak egy vallomással. Azért mertem vállalkozni ennek a munkának az elvégzésére, mert – úgy vélem – jól ismerem Kozma professzort és írásait. Az utolsó másfél évtizedben heti rendszerességgel találkoztunk egy-egy teljes délelőttre, amelyeken életútjának körülményei és gondolkodásának forrásai éppúgy feltárultak előttem, mint meglátásai a múlt és a jelen nagy összefüggéseiről. Ezeknek a hosszú és elmélyült beszélgetéseknek a nyomán kialakult egyfajta lenyomat az életművéről bennem. Meglepetésemre azonban számos összefüggés, részlet és a végső mondanivaló csak most, munkásságának módszeres elemzése során mutatta meg magát. Végül is örültem ennek a Fibonacci-sor szerűen formálódó tanulmánynak, amelyből mindig csak a következő kocka látszott, mert hű maradt az életmű szelleméhez: előzetes prekonceptciók nélkül csak azt állapította meg, ami ott helyben, a többféle szempont egymás mellé illesztése nyomán adta magát.

A munka végeztével megkértem Kozma tanár úr néhány korábbi, közeli munkatársát¹, hogy töltsék be egyfajta valóság-kontroll szerepét: ítélik meg: a tanulmányomban megfogalmazott egyes megállapítások mennyire állják meg a helyüket a saját korukba visszahelyezve; esetleg mennyire csupán a Tanár úrral folytatott beszélgetéseimből, illetve az írásainak olvasásakor bennem kialakult kép egyoldalú visszavetítése azok.

Fentebbi vallomásomból következik: nem vagyok elfogulatlan. Kozma Ferencet nem csupán szakmai mesteremnek tekintem, hanem atyai jó barátomnak is, mert – büszkén mondhatom – barátságába is fogadott. Egy tudósi életmű bemutatása azonban megköveteli a távolságtartást, a teljes objektivitást és mindenféle érzelmi indítéknak a kizárását. A műfaj eme igényeinek igyekeztem hát megfelelni: eltávolodtam – de csak olyan távolságra húzódtam vissza, hogy azért a Professzor úr aurájában maradjak. Ebben a légkörben nevelkedtem ugyanis, belém ívódott gondolkodásmódja, reakciói természetesen már.

¹ Szeretném ezúton is megköszönni Tóth Barnának, Blahó Andrásnak, Zádor Mártának, Csáki Györgynek mint egykori munkatársaknak, valamint Majoros Pálnak mint későbbi munkatársnak, hogy e tanulmány kéziratának lelkiismeretes lektorálásával, hosszú beszélgetésekkel kifejezték ők is tiszteletüket Kozma professzor iránt, és megerősítéseikkel vagy további információikkal segítették írásom végső arculatát kialakítani.

Utolsónak megjelent könyve² kapcsán írtam egy cikket „A csend stratégiája”³ címmel. Kozma Ferenc életművének egyik legfőbb tanítása az, hogy a stratégiaalkotás mára nélkülözhetetlenné vált, ám stratégiát felelősségteljesen megalkotni csak józanul és megfontoltan lehet: ez – valahol egy csendes, a dolgok mélyében gyökerező műfaj. Jelen tanulmányom a fenti cím megfordításával – „A stratégia csendje” – egyrészt ezt az üzenetet őrzi és erősíti meg, másrészt arra kíván utalni, hogy egy életmű lezárult, Kozma tanár úr saját hangja végleg elcsendesedett. Mondanivalója azonban él tovább: a természeti-társadalmi törvények nem engedik elhalni, tanítványai, tisztelői pedig új életet adnak neki. Hangjának – akárcsak a valódi stratégiának – ereje van, újra és újra megszólal a csendben.

I. RÉSZ • PUBLIKÁCIÓS ADATOK, ÉLETRAJZI HÁTTÉR

Tekintsük először Kozma Ferenc publikációs tevékenységének adatait. Jóllehet pusztán a számok az életmű tartalmi vonatkozásait nem fedhetik le, mégis beszédesek: a publikációk száma, megoszlása – különösen az életrajzi adatok mellé illesztve – sok mindenről tanúskodik.

A Kozma Ferenc szakmai munkásságát leltárba vevő *Bibliográfia*⁴ szerint az ő nevéhez fűződik 18 könyv (14 első kiadású, 2 átdolgozott kiadású, 2 fordításban megjelent), 25 további önálló kiadvány; 89 könyvrészlet, illetve gyűjteményes kötetben megjelent írás; 237 szakcikk 68 különböző – döntő többségében referált – periodikában⁵; 11 könyvismertetés és 23 interjú. Ezen kívül 16 vele készült rádiófelvételtől, 4 televíziós felvételtől, 1 filmre vett előadásról tudunk.⁶ Kéziratban mintegy 100 írás⁷ maradt fenn abból a több ezerre tehetőből, amelyek 52 éves szakmai pályafutása alatt – zömmel munkahelyi háttéranyagként – születtek: monográfiák, tanulmányok, javaslatok, feljegyzések, előterjesztések, vitaanyagok, megjegyzések, tézisek,

² Magyarország világgpiaci illeszkedésének stratégiája. Budapest, Aula, 2003. 349 p.

³ GÁSPÁR TAMÁS: A csend stratégiája. Gondolatok Kozma Ferenc könyve kapcsán. *eVilág*, 2005. május. p. 17–20.

⁴ GÁSPÁR TAMÁS–VARSÁDI ZSUZSA összeáll. és szerk.: Kozma Ferenc (1931–2005) közgazdasági munkássága. *Bibliográfia*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola, 2008. 116 p. (A továbbiakban: *Bibliográfia*.)

⁵ A jelentősebb folyóiratok: Statisztikai Szemle – 31, Pénzügyi Szemle – 22, Közgazdasági Szemle – 19, Társadalmi Szemle – 15, Acta Oeconomica – 9, Külgazdaság – 9, Gazdaság – 7, Gazdaság és Társadalom – 5, Magyar Tudomány – 5, Valóság – 5, Ipargazdaság / Ipar–Gazdaság – 4, Társadalom és Gazdaság Közép-Kelet Európában – 3, Társadalom és Gazdaság – 2 tanulmánnyal. A többi szakcikk a legkülönbözőbb tudományterületekhez tartozó egyéb folyóiratokat, valamint heti-, illetve napilapokat gazdagította. Lásd *Bibliográfia*. i. m. 115. p. (Periodikamutató).

⁶ Lásd *Bibliográfia*. i. m. p. 71–75. (E/ Hang- és videodokumentumok).

⁷ Lásd uo. p. 76–88. (F/ Nem publikált írások).

hipotézisek, aztán tananyagtervezetek, opponensi, illetve lektori vélemények.⁸ Összességében csaknem félezer fennmaradt írott és hanganyag.

Ezek összhatását persze nehéz megítélni, az ún. idézettségi adatok csak jelzés értékűek lehetnek: Kozma professzor személyes hatását, önzetlen hozzájárulását a különféle kutatási anyagok kidolgozásához, illetve gazdaságpolitikai programok megvalósításához nem lehet idézettségi indexekkel kifejezni.

Érdekes képet mutat a publikációk időszakok és publikációtípusok szerinti megoszlása is, főként, ha egybevetjük azokat Kozma Ferenc életrajzával és az egyes időszakokhoz tartozó munkahelyeivel (lásd 1. ábra).

Munkahelyei és beosztásai a következők voltak⁹:

1953–1956: Budapesti Műszaki Egyetem (BME) – tanársegéd;

1956–1957: Oktatási Minisztérium – főelőadó;

1957–1962: Kertészeti és Szőlészeti Főiskola (KF) – adjunktus;

1962–1968: MTA Közgazdaságtudományi Intézet (KTI) – tudományos főmunkatárs,

1967–1968: Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világgazdasági Intézet, Moszkva – meghívott főmunkatárs;

1968–1984: Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága (NGKT) – főosztályvezető;

1984–1989: MSZMP Politikai Főiskola (PF) – tanszékvezető egyetemi tanár; rektorhelyettes;

1978–1989: Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem – kinevezett mellékfoglalkozású egyetemi tanár;

1989–2005: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem (BKÁE), majd Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) – ny. egyetemi tanár, 2001-től professor emeritus; Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskola – témavezető, oktató.

Az 1. ábrából szembe tűnik a publikációk hatalmas száma, ahogy azok egyenlőtlen eloszlása is. Jellemző vonás, hogy mindegyik időszak munkásságát – a korai évektől egészen az utolsó időszakig – szakkönyvek koronázzák meg, amelyek hatalmas mennyiségű, zömmel szakfolyóiratokban megjelent cikkekben érlelődtek meg.

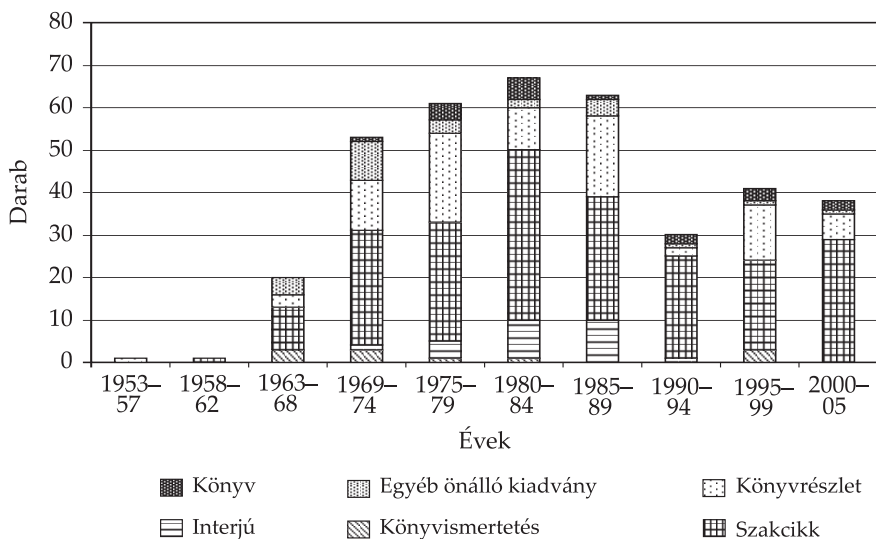
A publikációk száma és megoszlása karakteres pályáivet takar, amely az egyenlőtlen eloszlás alapján három nagyobb szakaszra bontható. Az *első szakasz* – a korai évek, a „latens fejlődés”¹⁰ időszaka – 1968-ig tart. Ez az időszak publikációkban „szegény”, elemző munkában viszont annál gazdagabb. Kozma Ferenc ezekben az években – főként a Közgazdaságtudományi Intézetben – óriási háttérszámítást

⁸ A több százra tehető, általa lektorált tudományos dolgozatból 24 könyv alakban is megjelent. Lásd uo. p. 97–99. (H/ Lektorált könyvek).

⁹ Részletesebben lásd uo. p. 9–11. (Szakmai életút).

¹⁰ A kifejezést szándékosan használom: Kozma Ferenc életművének egyik alapvető fogalma ez, amint a későbbiekben részletesebben kifejtem – G. T.

1. ábra. Kozma Ferenc publikációi számának megoszlása időszakok¹¹, publikációtípusok és munkahelyek szerint



Főbb munkahelyek	BME	KF	MTA KTI	NGKT	PF	BKÁE, ill. BCE
------------------	-----	----	---------	------	----	----------------

végzett egy kutatócsoport tagjaként, anélkül, hogy ez a belső éres nyilvánosan is megjelenhetett volna, akár szakmai befolyás, akár konkrét tevékenység tekintetében – innen a „latens” jelző. A megjelent írások – főként szakcikkek, könyvrészletek – ennek a munkának a részeredményeit takarják. A felkészülés időszakát mutatja a könyvismertetések relatíve nagyobb aránya is. Az egyéb önálló kiadványokat pedig az összefoglaló akadémiai disszertáció, egy világgazdaságtan könyv az egyetemi oktatás számára, illetve ennek cseh nyelvű kiadása képviseli.

A második szakasz, a pálya zenitje egyértelműen a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságán eltöltött tizenhat év. A szakirodalom feldolgozásának-ismertetésének aránya csökken, a szakcikkeké, könyvrészleteké megugrik. Erre az időszakra esik 10 könyvnek a megjelentetése. Figyelemre méltó, hogy mindez akkor történik, amikor Kozma Ferenc tevékenysége *alapvetően nem kutatói jellegű*, hiszen az NGKT főosztályvezetőjeként a gyakorlati gazdaságpolitika háttérelmézéseit végezte, konkrét javaslatokat fogalmazott meg és konkrét programok végrehajtását szervezte. Mindezek *mellett* publikálta tehát tapasztalatainak összegzéseit, nem beszélve azokról a hatalmas mennyiségű, olykor vastos háttér tanulmányokról, amelyek – lévén publikálatlanok – meg sem jelennek az 1. ábrában, és főként ehhez

¹¹ Az évek száma az egyes időszakokban nem teljesen egyezik meg, ami az összehasonlítást kissé torzítja, viszont igazodik a munkahelyváltásokhoz, és az időszakok lényegében összehasonlítható fél évtizedeket fognak át.

az időszakhoz kapcsolódnak. A szakkönyvek hatása relatíve ezen időszak alatt a legnagyobb, hiszen a fentebb felsorolt tevékenységek mellett az önálló szakkönyvek értéke még magasabb. Az érett, gyakorlati–elméleti megalapozottságú időszak lendülete érezhető a Politikai Főiskolán eltöltött éveken is, amelyek persze – mint látni fogjuk – új tartalommal is kiegészültek. A fejlettség latensből valódivá érik, mert a gyakorlatból ered és ott is fejti ki hatását. Kozma Ferenc szakmai hatásának jelzi, hogy erre az időszakra megnőtt a vele készült interjúk aránya.

1989 után hatalmas töréspont látható. Innen kezdődik a *publikációs pályáiv harmadik szakasza*. A publikációk száma megcsappan, bár országos átlagban még mindig kiemelkedő. A rendszerváltás hatása és a tevékenység fókuszának változása mutatkozik meg a publikációtípusok arányainak eltolódásában. Az addigi tapasztalatok politikai leértékelődésével az interjúk lényegében eltűnnek, a szócikkek és könyvek száma viszont fajlagosan ekkor a legmagasabb. Mint látni fogjuk, tartalmában is megváltozik a szakmai munka: gazdaságpolitikai programok és problémák helyett Kozma professzor visszatért a kutatáshoz és élettapasztalatai közgazdaság–elméleti alapjainak tisztázásához. Mindezekkel együtt megszületnek a nagy összefoglaló művek.

A fenti „számszerű” kimutatás magáért beszél. Először is feltűnő, hogy a publikációk a folyóiratok milyen széles palettáján jelentek meg. Kozma Ferenc szigorúan véve közgazdász volt, azon belül külgazdász, végső mondanivalója a külgazdasági hatásokban fejeződött ki. Ám *figyelme ennél sokkal szélesebb körre terjedt ki, mert elkötelezettsége nem a külgazdasági mutatók, hanem az élhető, emberséges társadalom irányában volt szigorú*. Ezért merítése is, mondanivalója is széles társadalomelméleti területre terjedt ki: a szűken vett szakmai kérdések mellett (lásd pl. a „Nemzetközi összehasonlítások külkereskedelmi áron”¹², „A népgazdaság extern termelésének értékesítési feltételei”¹³, „A helyettesíthetetlen import helye a stratégiai gondolkodásban”¹⁴ c. cikkeit) a következő területeket érintette:

- a legkülönbözőbb ágazatok és a természeti környezet (lásd pl. „Gondolatok a magyar agrárium jövőképe”¹⁵, „Három gondolat a biomassza komplex felhasználásának közgazdasági vonatkozásairól”¹⁶, „Ökonómia és ökológia: Környezetbarát gazdaság – tőkekorlát mellett”¹⁷, „Turizmus-stratégia”¹⁸);
- a közgazdaság elmélet története (lásd pl. „Adalékok az ’50-es évek közgazdasági eszmévilágának értelmezéséhez”¹⁹);

¹² Statisztikai Szemle, 1966. 11. sz. p. 1097–1107.

¹³ Statisztikai Szemle, 1978. 6. sz. p. 580–595.

¹⁴ Pénzügyi Szemle, 2004. 12. sz. p. 1263–1279.

¹⁵ Statisztikai Szemle, 2002. 10–11. sz. p. 944–958.

¹⁶ Gazdálkodás, 1983. 7. sz. p. 62–66.

¹⁷ Közgazdasági Szemle, 1992. 4. sz. p. 323–336.

¹⁸ Turizmus-stratégia. (Tananyagtervezet a Corvinus Egyetem Gazdálkodástudományi karának IV–V. évfolyamai számára.) (Kézirat.) Budapest, 2005. 52 p.

¹⁹ In: CSONKA RÓZSA – HARSÁNYI IVÁN szerk.: *A szocializmus koncepciói és gyakorlata az 1950-es években. Tudományos vita* (1987. jún. 24.). Budapest, MSZMP Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszék, 1989. p. 318–327.

- társadalomszervezés (lásd pl. „Helytállás a világ gazdaságban és vezetési kultúra”²⁰, „A rugalmasan szervezett társadalom igénye. /Gondolatok Gombár Csaba és Lengyel László: A társadalmi reform kérdéseiről c. írása nyomán/”²¹);
- társadalompolitika, oktatás (lásd pl. „Életszínvonal és minőség”²², „Gondolatok az oktatási-képzési politikáról, a gazdasági szakember szemével”²³, „A szegénység mint negatív termelőerő. /Hozzászólás a problémához – egy külgazdász szemével/”²⁴),
- az emberi erőforrás kérdése (lásd pl. „Az alkotó munkáról és az innovációról”²⁵, „Vagyonunk és erőforrásunk: a kiművelt emberfő. Beszélgetés Kozma Ferenc közgazdásszal”²⁶, „Munkakultúra: nem egészen az, aminek hívják”²⁷),
- térben és időben általános kérdések (lásd pl. „Adalékok a világ gazdasági fejlődési típusok elméletéhez”²⁸, „Kiegyenlített és polarizált fejlődés a világ gazdaságban. Néhány elméleti kérdésfeltevés”²⁹, „Ősök és utódok vagyunk”³⁰).

A publikációs adatokból az is jól látszik, hogy Kozma Ferenc alapvetően magyarul publikált: idegen nyelven 50 publikációja látott napvilágot, ami megjelent 433 írásának 11,5%-át teszi ki. Pedig tökéletesen beszélt, írt, olvasott franciául és oroszul, valamint szakszövegolvasási és -értési szinten ismerte az angolt, a németet, az olaszt, a spanyolt, a cseh, a lengyel és a bolgár nyelveket. Számos külföldi egyetem is vendégprofesszornak hívta rendszeresen. Az *anyanyelven való publikálás Kozma Ferenc számára magától értetődő volt: elsősorban a magyar közönséghez szólt, oda, ahol hatni akart; amelynek jobb életkörülményeiért dolgozott*. E tény tükrében különösen figyelemre méltó, hogy idegen nyelvű publikációinak több mint fele (23 darab) angolul jelent meg (köztük egy könyv is). Oroszul 8, franciául 7 publikációja lelhető fel, ezen kívül német, cseh, bolgár, román, finn és görög nyelveken jelentek meg írásai. Mondanivalója iránt tehát külföldön is volt igény.

Kozma Ferenc publikációs tevékenységének „számszaki” elemzésénél ki kell még térnünk az idézettségi mutatók szerinti megítélésre is. A WARGO Közgazdasági Elemző Intézet az 1969–2002-es időszakra a magyar közgazdászok hatásának mérésére összetett vizsgálatot végzett. 125 közgazdász idézettségi és publikációs adatait dolgozták fel. A Social Science Citation Index (SSCI) szerint a legidézettebb

²⁰ In: KÉRI ISTVÁN et al. összeáll.: *Struktúraváltás – vezetői követelmények – menedzserképzés*. Az 1989. okt. 19–20-i pécsi tanácskozás tanulmánykötete. Pécs, MTESZ Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság Baranya megyei Szervezete. 1989. p. 63–85.

²¹ *Társadalomkutatás*, 1986. 3–4. sz. p. 155–158.

²² *Népszabadság*, 1980. november 2. 9. p.

²³ *Egyetemi Szemle*, 1982. 4. sz. p. 11–27.

²⁴ *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában*, 2000. 2. sz. p. 71–89.

²⁵ *Társadalmi Szemle*, 1981. 11. sz. p. 63–75.

²⁶ *Magyar Nemzet*, 1981. július 19. 9. p. (Interjúkészítő: VIKOL KATALIN.)

²⁷ *Magyar Hírlap*, 1985. december 25. 5. p. (Interjúkészítő: GÁDOR IVÁN.)

²⁸ *Közgazdasági Szemle*, 1971. 6. sz. p. 649–664.

²⁹ *Valóság*, 1968. 4. sz. p. 1–11.

³⁰ *Magyar Nemzet*, 1984. április 4. 8. p.

50 magyar közgazdász között Kozma Ferenc neve a 30. helyen áll – közvetlenül Jánossy Ferencét követően.³¹

Közismert a szakmában: ő nem terhelte meg írásait hivatkozásokkal, mert fontosabbnak vélte saját gondolatainak tiszta, érthető közzétételét, mint azt, hogy állításaival a szakirodalomban már megjelent más állításokhoz csatlakozzon. Publikációi nem a téma irodalmának összegzései és kiegészítései, hanem önálló megállapítások sorát foglalják magukban, amelyeket óriási szakmai tapasztalatából szűrt le, a legtöbb esetben sajátos megközelítéssel. Nem fér bele ezért egyetlen iskolába sem szakmai, sem publikációs tevékenysége. Elkötelezettsége, szilárd szakmai alapjai és az ezekből következő kritikai látásmódja miatt sohasem volt a főáram sodrásában – nem is élvezte annak előnyeit.

Kozma tanár úrnak a – szakmai megítélésben ma már szinte kizárólagosnak tekintett – idézettségi index (SSCI) szerinti 30. helyezését érdemes tehát a fentiek tudatában méltányolni.

Végül, azt szeretném kiemelni, hogy a fentebb áttekintett publikációtömeg nem önmagáért való. Legnagyobb részük éppen akkor készült, amikor Kozma professzor *a gyakorlati életben dolgozott*. Hatalmas, reneszánsz műveltsége és mindennapi gyakorlati tapasztalatai ötvöződnek-összegződnek ezekben a munkákban. Könyvei, cikkei, interjúi mind az *élő világ mély ismeretéről* tanúskodnak, valamint arról, hogy súlyos elméleti megállapításai, következtetései sem az olvasott könyvekből kerültek át, hanem a mindennapi élet többdimenziójú vizsgálatából és eredményeinek állandó szintetizálásából eredtek. Tiszteletre és irigylésre méltó helyzetből gazdagította a közgazdaságtudományt. Ő maga erről így ír: „Pályám szerencsének mondható: alkalmat kaptam a nemzetközi kapcsolatrendszer alakulását meghatározó tényleges erőket és folyamatokat a gyakorlati gazdaságpolitika oldaláról is figyelni. Ez vonatkozik a globális és regionális nemzetközi folyamatokra csakúgy, mint a partnerek felől érkező impulzusokra és az országos szintű gazdaságpolitika döntéselőkészítő-döntéshozó munkájának mechanizmusaira csakúgy, mint a vállalati viselkedéseket befolyásoló erőkre. Tapasztalataim jelentős hányadát tehát nem könyvekből szereztem. Ugyanakkor egész életem folyamán olyan szerencsés adottságnak örvendhettem, hogy időm és lehetőségem nyílt a tapasztalatok elméleti átgondolására, rendszerezésére, elemzésére, vagyis a közgazdaság-elmélet tételeivel, igazságaival való szembesítésükre. Hozzáteszem, hogy munkahelyeimen, szakmai munkakapcsolataimban és a közéletben mindig akadtam bőven nívós eszmecserére alkalmas és kész partnerekre: főnökökre, munkatárs-kollégákra, egyetemi tanítványokra, akikkel meg tudtam beszélni ötleteimet, aggályaimat, következtetéseimet, és hipotéziseimet, módomban nyílt elgondolkozni az övéiken, valamint az ő – akár pozitív, akár fenntartásokkal teli – reakcióikon az én gondolataim hallatán. Nagyon sokat gazdagodtam általuk.”³²

Saját bevallása szerint az egyetemi évekből egy életre szóló útravalót, komoly tőkét hozott magával: a komplexen gondolkodó „társadalomgazdász” képzettségét.

³¹ Forrás: www.wargo.hu, 2003. augusztus 18-i állapot. Letöltés: 2006. november 20.

³² *Külgazdasági stratégia*. Budapest, Aula, 1996. 9. p.

Reflexszé vált benne a rendszerszemlélet, a történelmi látásmódba ágyazott jövő-orientáltság, a körülöttünk és a bennünk lévő világ egységének igazsága és a feltétlen szolidaritás. Mindez azonban nem könyvszagúan és egyoldalúan élt benne.

II. RÉSZ • KORSZAKOK – FŐ MŰVEK – KÖZPONTI GONDOLATOK

1. A „LATENS FEJLŐDÉS” IDŐSZAKA

Kozma Ferenc világgazdasági érdeklődéssel kezdte pályáját. Már a közgazdaságtudományi egyetemi évei alatt is kötődött e terület tanszékeéhez. Egy egyetemtörténeti írásában így vall erről: „A tanszékek mindig nyitva voltak akár egyszemélyes konzultációk számára is. ... Az én »stamm helyem« például a Nemzetközi Tanszék (a mai Világgazdasági Tanszék elődje) volt, ahol rengeteg angol, német, francia, orosz nyelvű szakfolyóirat meg újság volt hozzáférhető azok számára, akik kifejezetten a világ- vagy külgazdasági kérdések iránt érdeklődtek. Én ezek közé tartoztam.”³³ A tanszéken megbízták szemináriumok vezetésével, sőt kutatási feladatot is kapott: egy készülő monográfiához kellett adatokat gyűjtenie és egy fejezetet megírnia. Ez volt élete első szakmai publikációja³⁴.

Kozma Ferencet a Budapesti Műszaki Egyetemen töltött tanársegédi ideje alatt leginkább a nagy nevű mérnökprofesszorok előadásai vonzották. Elbeszélése szerint ezek hallgatása közben tisztázódott le benne, hogy a közgazdaságtant és annak oktatását egy dolog szabadíthatja meg attól, hogy politikai-ideológiai propagandának tartsák és száznál is több éves tantételek zanzásított örökérvényűsége szerint kezeljék, nevezetesen: a *gyakorlati szemlélet*, a tudomány ellenállhatatlan logikájának felismerése és a közgazdasági élet aktuális, *élő jelenségeinek-problémáinak vizsgálata*. Mindennek egy olyan előadói módszer felel meg, amely felolvasott „hittételek” helyett *szabad, értekező stílusban* idézi fel az előadóban lezajlott gondolkodási folyamatot úgy, hogy folyamatos kontaktust tart közben hallgatóságával.

Természetesen meghatározó élmény volt számára 1956 őszének tragikus eseménysorozata, amelyet személyesen élt át. Szakmai munkássága – bevallása szerint – nem kevesebbet merített a nemzetközi viszonyokat tekintve cinikus és kiszolgáltatott, a hazai politikai előzményeket tekintve pedig ostoba és kegyetlen helyzetből, mint *szakmai életének stratégiai célját*. Nevezetesen: társadalmi-gazdasági belső megerősödést és felvirágzást hozni ennek a kis országnak, hogy alkalma legyen megszabadulni a – nemzetközi erőterek által történelmileg kiszabott – „statiszta” szereptől.

³³ Ígéretes gyermekkor – betegségekkel és megpróbáltatásokkal. (A „Közgáz” az '50-es évek első felében.) Lásd jelen kötet, p. 11–26.

³⁴ Lásd Az ellenforradalmi rendszer átmeneti „konszolidációja” a kapitalizmus viszonylagos stabilizációjának éveiben. In: KÁDÁR IVÁN összeáll.: *A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején*. Szikra, Budapest, 1956. p. 63–112.

A Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán töltött tanári éveit a rendszerszerű szemlélet és a gyakorlati kötődés az élő világ irányába fordult, kiegészült az agráriumban megjelenő önszerveződéssel és fenntarthatósággal. Mindeközben bejárta az országot és tapasztalatokat gyűjtött. A működtethető rendszereket – számára – a létezés szépsége és felelőssége hatotta át. Mindez persze nem volt új, hiszen erdőmérnök édesapját gyakran elkísérte erdélyi munkautjaira gyermekkorában. Kozma tanár úr hobbi-jává vált a botanika, amelyben nemcsak felismerni kívánta környezetének példányait, hanem azok versengését, együttélését, kölcsönhatásait, vagyis az *élő rendszerek létezési módját* tette magában tudatossá. Számos későbbi munkájában használta is a biológia terminusait úgy, hogy a társadalom mozgásaival kapcsolatos *analógiáit* felismerte, de sohasem tette a biológiát a társadalom mechanikus meghatározójává. Ennek a tapasztalatnak nagy jelentősége lesz a későbbiekben, amikor Kozma professzor eljut a gazdaság stratégiai szemléletének megfogalmazásáig. A „*Mire képes a magyar népgazdaság?*” című könyvében már egyenesen így ír: „*A gazdaság sajátos élő szervezet. Viselkedését megérteni és szabályozni csak felépítésének – »anatómiájának« – és a felépítés által többé-kevésbé meghatározott működési rendszerének – »fiziológiájának« – igen mély ismeretében lehet. Mint minden élő szervezet, a gazdaság is más szervezetekhez való hasonlóságának és egyben messzemenő egyediségének egysége.*”³⁵ „*Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben*” című könyvében beszédesek a magyar gazdaság diagnózisáról szóló rész alcímei: 1. Számvetés erőinkkel (a gazdaság anatómiája), 2. A népgazdaság „fiziológiája” (viselkedési hajlamai), 3. A népgazdaság „etológiája” (társadalmi-gazdasági reakciórendszer).³⁶

Kandidátusi disszertációjában³⁷ a nyugat-európai regionális együttműködés mélyére ásott: a Montánunio gazdasági és politikai hálózataról és érderendszeréről csaknem 400 (!) oldal terjedelemben írt. Első szakcikke is ebben a témában jelent meg a „*Közgazdasági Szemle*”-ben, 1960-ban.³⁸ Már a korai években, ebben a két kötetre rúgó disszertációban is kitűnik Kozma Ferenc igényessége, mélységbe való látása és kutatói kíváncsisága. Problémaérzékenységét tükrözi, hogy nem leíró munkát kívánt adni az Európai Szén- és Acélközösségről, hanem politikai gazdaságtani elemzést. Arra volt elsősorban kíváncsi, hogy a *kiépülő nyugati jóléti rendszerek modern körülmények között képesek-e megvalósítani a szocialista országok által vallott szolidaritás-előrelátás elveket?* Más szóval, a legmodernebb technika területén megvalósulhat-e a közösségi érdek elsőbbsége? „*E tanulmány legfőbb feladata megvizsgálni, vajon a tőkés országoknak a Montánunio kereteiben megvalósult gazdasági együttműködése letompította-e a tagállamok tőkés érdekköreinek ellentéteit olyannyira, hogy a közös érdek gazdasági kapcsolataik meghatározójává válhassék?*”... „*Ha igen, úgy az »integrációt« szülő gondolat a*

³⁵ *Mire képes a magyar népgazdaság? (A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete.)* Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. 61. p.

³⁶ Lásd *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. p. 19–80.

³⁷ *A Montánunio működésének eddigi tapasztalatai.* 1–2. köt. [Kandidátusi értekezés.] (Kézirat.) Budapest, 1960. 386 p.

³⁸ *A Montánunio működése. Közgazdasági Szemle,* 1960. 6. p. 723–737.

modern kapitalizmus »bölcsék kövének« felfedezése: hatalmas segítség a világkapitalizmusnak gazdasági és katonai szempontból egyaránt».³⁹

A disszertáció hatalmas statisztikai és dokumentációs anyagot dolgoz fel. Kozma tanár úr az acéliparban lekötött tőkék szerkezetére és összefonódására mint „genetikai adottságra” építette munkáját, és részletesen, konkrétumról konkrétumra elemezte az együttműködés alapjait termelési, szervezeti, gazdaságpolitikai és fejlődésméleti oldalokról. A tények tömegéből leszűrte egyik fő következtetése az, hogy a nyugat-európai regionális együttműködés az érdekegységet csak a felszínen és csak ingatag kompromisszumok árán tudta megvalósítani. *A közösségi érdek tehát kulturális jelenség, amelyet rövid távon a gazdasági növekedés is látszat módon megteremtett, ám alapjaiban nem a kompromisszumoktól függ. „A kompromisszumok közvetítésében kétségtelenül szerepe volt a Montánunióknak is. A Montánunió ennyiben hozzájárult a tagállamok közötti ellentétek kiéleződésének megakadályozásához – bár alapjában véve az ellentétek kiéleződésének elkerülése a konjunktúrának köszönhető.”⁴⁰*

Kozma Ferenc az iparági-szervezeti elemzéseket tágabb, *politikai-stratégiai* keretekbe helyezte. Nála sem a termelési adatok, sem az igazgatótanácsok összefonódások, sem a szervezeti felépítés nem technikai, ismertető jellegűek: az összes konkrétum végső soron *biztonságpolitikai kérdéssé* fonódik össze, a NATO-n belüli erőviszonyok átalakítása és az amerikai érdekek európai érvényesítésének mechanizmusa rajzolódik ki. *„A nyugatnémet tőke nagyvonalú, távlati expanziós törekvésén alapuló politikája öt nyugat-európai ország monopolista köreit rövid lejáratú üzleti érdekeiknél fogva szekerébe tudta fogni. Így született meg »Kis-Európa« terve, amelynek első konkrét szervezeti képződménye az Európai Szén- és Acélközösség volt.”⁴¹*

*

A regionális együttműködés nyugat-európai modelljének, gyökereinek kutatása után Kozma Ferencnek lehetősége nyílt arra, hogy mindezt összevesse *Kelet-Európa sajátosságaival*, világ gazdasági helyzetével és együttműködési modelljével.

Munkássága ugyanis az 1960-as években többek között az akadémia Közgazdaságtudományi Intézetéhez kötődik, ahol egy kutatócsoport tagjaként öt évet szánt a kelet-európai országok összehasonlítására azok ágazati kapcsolati mérlegeik alapján. A kutatás világméreteken egyedülálló volt, és reális alapja lehetett a kelet-európai regionális együttműködési kísérletnek⁴².

³⁹ A Montánunió működésének eddigi tapasztalatai. i. m. 16. és 357. p.

⁴⁰ Uo. 358. p.

⁴¹ Uo. 356. p.

⁴² Lásd KOVÁSZNAI GYULA – KOZMA FERENC – TÁLAS BARNÁ – MAKARUK LUDWIK – ZSUKOVA IRINA – SÓKY DEZSŐ – MIKLÓS ÁGNES – LANTOS IMRE: *Vlijanyije otraszlevoj efektyivnosztyi proizvodstva na razgyelenyije truda mezsdu sztranyami SzEV*. [Az ágazati termelési hatékonyság hatása a KGST-országok közötti munkamegosztásra.] [Kutatási beszámoló.] (Kézirat.) Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1965. márc. 60 p. + Táblázatok 34 p. + Módszertan 33 p. + Számítási anyag 70 p.

Tálas Barna, aki a munkacsoportnak szintén tagja volt, így emlékszik készülő memoárkötetében: „A kutatás még számunkra is meglepő eredményeket hozott. Először is nyilvánvalóvá vált, hogy a piaci hatásoktól »függetlenített« és az egyes országok árhivatalai által politikai megfontolások alapján, mesterségesen kialakított nemzeti árak teljes mértékben lehetetlenné teszik a közgazdasági tisztánlátást. ... a megtermelt nemzeti jövedelem nemzeti árakon kimutatott felhasználásánál a fogyasztási ráta irreálisan magas, a felhalmozási ráta pedig rendkívül alacsony volt a devizarubelben mért arányokhoz képest. A felhalmozási rátánál ez a különbség a Szovjetunió esetében éppen kétszeres volt, a belföldi rubelben kimutatott 19%-kal szemben 38%, a devizarubelre történt átszámítás után. Ezekkel a megtermesztő arányokkal a Szovjetunióban – már évtizedek óta – mindenekelőtt a nehézipari termelésből a fegyverkezésre fordított kiadásokat igyekeztek a ténylegesnél lényegesen alacsonyabbnak feltüntetni, valamint a 81%-os fogyasztási rátával a szovjet nép anyagi életszínvonala magasságának a hamis illúzióját kelteni. ... Másodszor, a kutatásunk eredményeként az is nyilvánvalóvá vált, hogy a KGST-országok többségében kialakított nemzeti árak lehetetlenné teszik vagy legalábbis jelentősen megnehezítik a különböző termelőágazatok termelése gazdaságosságának és hatékonyságának a mérését. ... A kutatás során elvégzett számításainkból végeredményben az derült ki, hogy a KGST-országok együttműködésében – a kiegyenlítőds követelményének a hangoztatása ellenére – az előnyök és hátrányok messze nem egyenlően oszlottak meg, a kölcsönös árucsera a fejlettebb országok számára a legtöbb esetben számottevően előnyösebb volt, mint a kevésbé fejlettek számára. ... Amikor ez az eredmény 1965. február végén, a kutatási beszámolónk intézeti vitáján Friss elvtárs és más, a KGST egyéb állandó bizottságaiban működő magyar képviselők tudomására jutott, a legszívesebben levették volna a témát az 1965 nyarára kitűzött és Budapesten megtartandó nemzetközi konferencia napirendjéről. A számítási eredményeink ugyanis – a mezőgazdasági exportunkra vonatkozó áremelési igényünk megalapozásától eltekintve – elsősorban a szovjet közgazdászok által akkor már jó ideje hangoztatott energia-, energiahordozó- és nyersanyag-áremelési törekvések számára szállítottak meggyőző érveket és elméleti muníciót. ... A konferencián valóban a szovjet részvevők dicsérték a leginkább az anyagunkat, s külön beszélgetésekben is megköszönték az objektivitásra való törekvésünket. ... De elismeréssel szóltak a munkánkról a bolgár, a csehszlovák és a lengyel közgazdászok is, külön kiemelve a kutatási módszer újszerűségét és a számítások megalapozottságát. Az NDK képviselői kissé feszélyezetten érezték magukat az együttműködés »fő haszonélvezői« szerepében, s országukra vonatkozóan kétségbe vonták a nemzeti jövedelem felhalmozásra és fogyasztásra fordított részarányainak kiszámításánál alkalmazott módszer megbízhatóságát is. A román közgazdászokat főleg az érdekelte, hogy miként tudtunk az ő nemzeti statisztikaik alapján ágazati kapcsolati mérleget készíteni, amikor náluk ez a munka akkor még csak kísérleti stádiumban volt. Ez elsősorban Feri érdeme volt, mert Romániára vonatkozóan ő végezte el a számításokat.”⁴³

A kutatás és eredményei lényegében ismeretlenek maradtak: a világ közgazdaságtudománya is csak részeredményekről értesülhetett, a gyakorlati életbe, gazdaságpolitikába sem hatolhatott be mélyen. A közgazdasági történetírás így tartja számon: „A tanulmány publikált részei igen pozitív értékelést kaptak, közöttük jelentősnek tartotta a kor nagy nyugat-európai közgazdásza, a holland tervhivatal vezető Jan Tinbergen is. Az elkészült példányokat azonban titkosították, majd bezúzták, így ma hivatalos helyen egyetlen példánya sem található. A csoportot pedig

⁴³ TÁLAS BARNÁ: *Egy Kína-kutató diplomata emlékei a XX. századból.* (Kézirat.) Budapest, 2007. p. 369–375. (Idézés a Szerző engedélyével – G. T.).

felszámolták 1968 őszén.”⁴⁴ A publikált részek között a Tólas Barna által írt elméleti összefoglaló mellett⁴⁵ figyelemre méltó a Kozma Ferenc által írt „Világ gazdaságtan,, tankönyv, amely több átdolgozással számos kiadást megélt⁴⁶.

A számításokkal, iterálással eltöltött öt év azonban lehetővé tette Kozma Ferenc számára, hogy *a kelet-európai országok gazdaságát a mélyrétegekben, ágazati tartalmukban és összefüggéseikben ismerje meg*. Egy rövidebb franciaországi ösztöndíj keretében, 1966 őszén lehetősége nyílt arra, hogy eredményeit, gondolatait négyszemközti megbeszéléseken újra összevesse a nyugat-európai tapasztalatokkal. Ezt követően, 1967–68-ban egy év állt rendelkezésére a moszkvai – Bogomolov által vezetett – Világ gazdasági Kutatóintézetben, hogy a nyugati és keleti integrálódás mélységi szerkezetének tapasztalatait rendszerezze, papírra vesse és akadémiai disszertációvá formálja. Ennek az összefoglaló munkának az eredménye lett Kozma tanár úr szakmai munkásságának első könyve „*A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés*”⁴⁷ címmel.

A kötet a jóléti korszak idején kutatott tapasztalatokon építkezik, ám a nyugati és a keleti integrálódás viszonyát, kölcsönös lehetőségeit már a jóléti rend válságának érzékelése közben vizsgálja. Maga a cím is az új, átmeneti korszak problémájának prizmáján keresztül láttatja az európai gazdaság „talajszerkezetének” képét: Európa belső megosztottságának kényszerére utal, és arra a törekvésre, hogy ezt valamilyen módon oldani lehessen. Kozma professzor célja nem elvi vagy világpolitikai alapú volt: *a kelet-európai országok aktuális modernizálódásának, boldogulásának útjait kereste*, és tett azokra konkrét javaslatot. A könyv vezérgondolata és a javaslat lényege *egy olyan regionális együttműködés a szocialista országok között, amely alkalmas az európai tökérs országok technológiai rendszerének átszivattyúzására és adaptálására*.

A koncepció egyik elvi alapja a világ gazdaság periodizálása a termelőerők fejlettsége szerint és koncentráció a *technikai fejlődésre*. Ez a megközelítés túlmutat az 1960-as évek növekedési elméletein, mert távol áll a társadalmi környezetből kiragadott technikai haladás egyoldalú megközelítéstől. Kozma tanár úrnál ugyanis az emberek közötti viszonyok szerinti fejlettségfelfogás *időbeni* alakulása (az ősközösségtől a modern korig) *mellett a létező viszonyok*, a kétpólusú világ *térbeli* egymásmellettsége és egymásra hatása adnak okot arra, hogy a technikai fejlődés minőségi elemeit és ugrópontjait vegye az aktuális kitörés kulcselemének.

Az *elvi rendszer másik pilléré*t a komparatív előnyök elvének más felfogása adja, amely a termelőerők fejlettségéhez kapcsolódik és a cserearányokkal egészül ki.

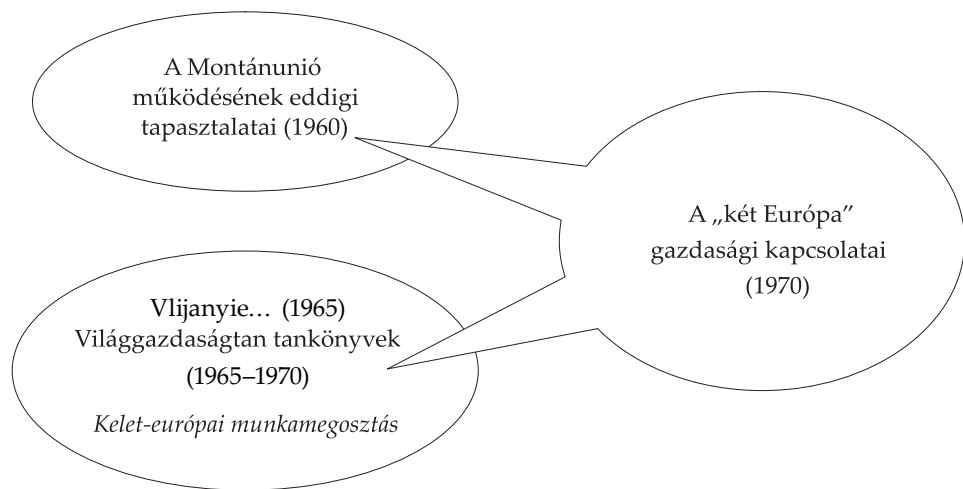
⁴⁴ CSATÓ KATALIN: *A magyar tudományos gondolkodás történetéről. Az ötvenes-hatvanas évek*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2004. 51. p. – Hozzá kell tenni, hogy Kozma Ferenc visszaemlékezése alapján arról is tudunk, hogy Charles Kindleberger szintén figyelemre méltónak tartotta világviszonylatban a kutatást – G. T.

⁴⁵ TÓLAS BARNÁ: *A szocialista világ gazdasági kapcsolatok elméleti kérdéséhez. Köz gazdasági Szemle*, 1964. 9. sz.

⁴⁶ *Világ gazdaságtan. A szocialista világ gazdaságon belüli munkamegosztás elméleti kérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965. 108 p. (Átdolg. kiadások: 1966., 1969., 1970. Csehül: 1968.)

⁴⁷ *„A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés*. (Egy elvi koncepció vázlat). Budapest, Kossuth és Köz gazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 350 p.

2. ábra. Kozma Ferenc fő műveinek hálójá – 1960-as évek



Ebben a megközelítésben a ricardói komparatív előnyökről kimutatja, hogy az lényegében csak az elmaradott országok nemzetközi illeszkedésének és gazdasági szerkezetük alakításának megfelelő elmélet. A tudományos-technikai forradalom teljes gépesítési és automatizálási szakaszába lépett élenjáró országok a *konkurenciáképesség* alapján, vagyis technikai fölényük szerint sorolódnak be a világgazdasági rendbe. „Azt, hogy egy ország milyen mértékben választja a struktúraalakításból eredő hasznot és milyen mértékben a termelőknek egyenkénti fejlesztéséből eredő, tehát a konkurenciáképesség növekedéséből származó hasznot, amely egy ponton átcsap a technikai haladás meggyorsulásából eredő haszonra, attól függ, hogy az adott beruházási, munkaerő-bevonási, kitermelési stb. feltételei között milyen struktúraalakításra, milyen műszaki fejlesztésre, a termelés milyen méretű extenzív és intenzív növelésére képes.”⁴⁸

Mindebből az következik, hogy Kozma Ferenc értelmezésében az egykori szocialista országok felzárkózásának és kitörésének kulcsa a legmodernebb technológia adaptációjában rejlett. „A történelem sürget. Nem várhatunk arra, hogy saját szakembergárdánk végigjárja azt az utat, amit a fejlett tőkésországok szakmunkásgárdája már végigjárt. ... Át kell szivattyúznunk a fejlett tőkésországok technikájának eredményeit, meghonosítani és megteremteni az elterjesztés és továbbfejlesztés alapjait.”⁴⁹

Nos, ennek a stratégiai célnak volt az alapfeltétele a szocialista országok együttműködése, gazdaságaik harmonizálása. A KGST rendszerét nem önmagában, hanem a fenti praktikus okok miatt és szerint elemezte Kozma professzor, ahogy az Európai Közösség és a KGST viszonyát is. Az egyik legizgalmasabb következtetése az, hogy az együttműködés által megcélzott belső kiegyenlítés csak úgy jelentheti a legfejlettebb országokhoz való felzárkózást, ha az együtt jár egy belső polarizációval

⁴⁸ Uo. p. 88–89.

⁴⁹ Uo. 165. p.

is. A technika adaptációjára és rendszerbe állítására ugyanis nem azonos mértékben álltak készen a KGST-tér különböző részei. Egyes ágazatok és területek kiemelt fejlesztése nélkül nem lehetett volna rácsatlakozni a nyugati technológiai indukcióra. „Az országcsoporthoz együttes fejlődését egy alpinista hegymászócsoporthoz együttes előrehaladáshoz lehetne a leginkább hasonlítani. A csoport azon tagja (vagy tagjai), akiknek a legkedvezőbbek a feltételei, előre megy, s megteremti a feltételeket a többiek számára az út biztonságosabb és gyorsabb megtételére. Ez vonatkozik mindenekelőtt a fejlődés pólusaira, de egyes országokra is...”⁵⁰ Ez a gondolat már előrevetíti azt, hogy Kozma Ferenc munkásságában felértékelődött az egyes országok önálló gazdaságstratégiájának kérdése és az egyes ágazatok „vegyértékeinek” a fejlett világ felé fordítása.

Mielőtt továbblépnénk, összefoglalásként tekintsünk a 2. ábrára, amely az első alkotói időszak fő munkáinak egymásra épülését mutatja. (A *dőlt betűvel* szedett kifejezések az egyes művekben csíráként megjelenő azon gondolatokat jelölik, amelyekből a következő könyveket jelölő buborékok kinőttek, és azok fő témájává váltak.)

2. AZ ALKOTÓ GYAKORLAT VIRÁGKORA

2.1. A VILÁGGAZDASÁGTÓL A KÜLGAZDASÁGIG

2.1.1. A társadalmi-gazdasági közeg és a szellemi gyökerek

Kozma Ferenc érett munkásságának *alapélménye* világgazdasági szempontból a *jóléti korszak válsága* az 1960-as évek végén, az 1970-es években. A kétpólusú-jóléti rendszer krízisére több, alternatív megoldás született, amelyek közül az 1970-es években a világmodellek kidolgozása, az enyhülés koncepciója és a konvergenciaelmélet vált dominánssá. Az egész modell lényege arra épült, hogy a társadalmi rendszerek ön- és világpusztító versenye helyett az egymás mellett élés elfogadása és az ebből származó gazdasági és politikai előnyök hosszabb távon fenntarthatóvá teszik a világot. Az együttműködést sürgette az, hogy a világméretű pénzügyi, energia- és politikai válság komoly intő jel volt. A Római Klub és az ENSZ keretében kidolgozott modellek egy része eljutott egészen az Új Nemzetközi Gazdasági Rend megfogalmazásáig, amely a fejlett országoknak előnyös világgazdasági berendezkedés helyett a fejlődő országok számára kedvező jövőképet írt le.

Ez a koncepció persze nem volt általános, és összesen néhány évig került középpontba; leginkább az európai országok köre (enyhülés és konvergencia), illetve a fejlődőnek nevezett világ támogatta. Kozma professzor ismerte ezt az elképzelést, ám gondolatkörébe a maga súlyának megfelelően – korántsem kritikátlanul – illesz-

⁵⁰ Uo. 254. p.

kedett.⁵¹ Nem tekintette azt valódi alternatívának: „Az imperializmus *reális technikai, műveltségi, kereskedelmi és pénzügyi* erejével szemben tehát nem tudnak sem reális gazdasági erőt, sem szektoron belüli gazdasági összefogást állítani. Az egyetlen, amire támaszkodhatnak, az az »Új Gazdasági Rend« körül kialakult politikai akcióegység.”⁵² „Mindamellett a reformok egyértelműen a monopoltőkés világgazdaság mechanizmusainak keretei között maradnak, azokat próbálják alkalmassá tenni a fejlődő országok törekvéseinek szolgálatára. Ez az »új gazdasági rend« koncepciójának alapvető ellentmondása.”⁵³

A világgazdasági rend átalakulásának légköre, a korszakváltás alapélménye, a világ egyes térségeinek koncepcionális törekvései alapvetően meghatározták Kozma Ferenc munkásságának kereteit. Egész életművében központi helyet kapott a változó környezet érdekviszonyok szerinti vizsgálata és érzékeny – forgatókönyvszerű, alternatívákban való – kezelése. Ezekben az alternatívákban változó érdeklődési körének mindenkor világgazdasági környezetét, a nemzetközi gazdaság, később Magyarország mozgási lehetőségeinek határait és esélyeit tárta fel.

A Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságán eltöltött másfél évtized kiváló lehetőséget adott arra, hogy Kozma professzor a magában kielégtelt gondolatokat egyfelől *gyakorlattá formálja*, másfelől részletesebben kidolgozhassa azon következtetését, hogy Magyarország felzárkózása és kitörése *legalább annyira külgazdasági, mint világgazdasági kérdés*. Főosztályvezetői munkája egyrészt lehetővé tette, hogy a magyar gazdaság statisztikai adatokban megismert röntgenképét, legmélyebb belső struktúráját *élő, működő voltában* is megtapasztalja. Személyes kapcsolatban, ismeretségben állt a kereskedelmi, iparvállalatok, állami gazdaságok stb. vezetőivel, így pontosan megtudhatta, sőt átélhette, hogy a statisztikákban szereplő számok milyen termékeket, technológiákat, szervezési rendszereket, export-import kapcsolatokat, sőt emberi sorsokat jelentenek.

Másrészt minisztertanácsai beosztása, tanácsadói munkája éppen az egyes ágazatok között helyezkedett el, így szinte minden társadalom- és gazdaságpolitikai elemzés és előterjesztés a kezébe került, amelyeket véleményezett is, további elemzésekkel kiegészített és konkrét javaslatokká formált. Lényegében *teljes rálátása* lehetett – az árpolitikától a lakáskérdésig – a társadalmi-gazdasági helyzetre.

Továbbá, Nyugat-, illetve Kelet-Európába irányuló két kiküldetés-sorozatban megbízást kapott arra, hogy az enyhülés eszmei áramlatába tartozó eurokommunizmust közvetlenül elemezze és annak gazdaságpolitikai lehetősége felől tapogatózzon. Ennek kapcsán Kozma Ferencnek alkalma nyílt arra is, hogy a legfelsőbb szinteket is elérő személyes megbeszéléseken és látogatásokon tapasztalhatta meg a valóságát azoknak az adatoknak, amelyeket a tőkés és a szocialista országokról megismert.

⁵¹ Lásd Új világgazdasági rend felé. Gondolatok a fejlődő országok közgazdászainak első kongresszusa után. *Népszabadság*, 1976. március 6. p. 4–5.; A világgazdasági rend megújításának lehetőségeiről. *Külpolitika*, 1976. 1. sz. p. 15–27.

⁵² *Mire képes a magyar népgazdaság?* i. m. 37. p.

⁵³ *A világgazdasági rend megújításának lehetőségeiről*. i. m. 19. p.

Végül, a kelet-európai szakirodalom alapos kritikai feldolgozása mellett lehetősége volt a nyugati közgazdasági gondolkodás integrálására is. Folyamatosan figyelemmel követte a neoklasszikus főáramon kívüli gondolatokat. Legnagyobb hatást rá a francia Perroux, az amerikai Galbraith, illetve a lengyel Kalecki tette. Kutatói-gyakorlati munkájának elméleti rendszerezését és új perspektívába helyezését nagyban segítette, hogy éppen ebben az időszakban vált széles körben ismertté a főáramon kívüli nyugati szakirodalom két meghatározó műve: Galbraith „Az új ipari állam” című könyve⁵⁴ és Francois Perroux „Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség” című könyve.⁵⁵

Perroux a francia közgazdasági gondolkodás hagyományának modern képviselője volt. A Lausanne-i iskola szellemében nőtt fel Antonellinél, és sokat örökölt a walarasi gondolkodásból. Önállóságára nagy hatást gyakorolt Schumpeterrel, Morgens-termmel és Allais-vel való kapcsolata. Galbraith a Veblennel, Commonsszal, Mitchellel induló amerikai intézményi iskola utolsó nagy alakjaként vonult be a közgazdasági gondolkodás történetébe. Saját emlékei szerint közgazdasági gondolkodását korábban alapvetően Veblen formálta, illetve – bár egy évet töltött Cambridge-ben, hogy Keynesnél tanuljon – a svéd iskola volt rá nagyobb hatással: „Ami a túlméretezett takarékoság, a túlságosan csekély beruházási tevékenység és a munkanélküliség elleni küzdelmet illeti, a stockholmi iskola közgazdaszai jócskán megelőzték Keynest. ... Méltányosabb világban a keynesi forradalmat svéd vagy stockholmi forradalomnak nevezték volna.”⁵⁶

Mindkét hagyomány közös eleme, hogy az egyoldalú gazdasági meghatározottsággal szemben a társadalmi-politikai intézmények aktív szerepét vallják. Mind az ipari forradalom második vonalából *felzárkózni* kénytelen Franciaország, mind a teljes gyarmati múltból *kitört* Egyesült Államok egyik közgazdasági alapreflexe, hogy az egyenlőtlen helyzetre az automatizmusok helyett aktív cselekvő programmal, azaz *stratégiával* kell válaszolni. Mindkét megközelítés azt tartja, hogy a 20. század közepére megerősödött magas szintű összefonódottság és a kitörés stratégiai szemlélete következtében az intézményekké szerveződött gazdasági szereplők, illetve az *állam beavatkozása* nem képeznek idegen testet egy „privát gazdaságban”, hanem a rendszer szerves és nélkülözhetetlen részei. Igaz, az Egyesült Államok nagyhatalommá válásával ez a hagyomány háttérbe szorult vagy folyamatos küzdelemre kényszerült, de képviselői folyamatosan jelen vannak.

Az intézmények szerepét tekintve Galbraith-nek az Egyesült Államokra vonatkozó kutatásaiból bizonyosságot nyert a világ gazdaság domináns helyzetű centruma

⁵⁴ GALBRAITH, J. K.: *The new industrial state*. London, Hamish Hamilton, 1967. 427 p. (Magyarul: *Az új ipari állam*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 429 p.)

⁵⁵ PERROUX, F. „*Indépendance*” de l'économie nationale et interdépendance des nations. Editions Aubier Montaigne, 1969. 302 p. (Magyarul: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 268 p.)

Erről a kötetről Kozma tanár úr recenziót is írt: Franciaország a tőkés világ gazdaságban. Francois Perroux: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. *Népszabadság*, 1973. április 12. 7. p.

⁵⁶ GALBRAITH, J. K.: *Egy kortárs emlékei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988. 90. p.

vállalati szerkezetének és társadalmi hierarchiájának oligopol típusú szerveződése. Perroux-nál nem vállalatok és technostruktúrái adják az intézményi kereteket, hanem maga a gazdasági szerkezet. A különböző fejlettségű struktúrák tovaggyűrűző hatásai és fejlődési pólusai hierarchiát és függőséget visznek a nemzetközi munkamegosztásba. Így a külgazdasági kapcsolatokon keresztül hatalmi viszonyok közvetítődnek, mégpedig nem egyszerűen termékek cseréjén keresztül, hanem a velük és általuk áttelepült termelési komplexumokon és ezek kultúráján át. Mindkét megközelítés tehát a világ gazdasági környezetet *magok és regionális erőterek* rendszereként írja le – egyfelől gazdasági struktúrák, másfelől vállalati szerkezetek tekintetében.

Perroux és Galbraith, akárcsak Kalecki (akivel Galbraith is jó barátságban volt) lényegében annak a közgazdasági vonalnak a képviselői voltak, amely a Keynes által új alapokra helyezett gazdasági-társadalmi szerkezetet igyekeztek modern körülmények között újrafogalmazni. Keynes és kora célja elsősorban a konjunkturális hullámból adódó kilengések elsimítása volt. A háború után világméretű rendszerre vált oligopol struktúrában a makrokockázatok jóval meghaladták a piaci ingadozások által produkált egyéni veszteségeket. A keynesiánus koordinációt stratégiai perspektívába kellett állítani; fiskális és monetáris szabályozás helyett/mellett húzóágazatokban, domináns pozíciókban és tovaggyűrűző hatásokban kellett gondolkodni.

Kozma Ferenc ezt hamar felismerte, és céljaihoz, gondolkodásához mindez nagyon közel állt: „Az oligopólium közérdek szolgálatába való fogásának titka valahol a »stratégiai keynesizmus« – jelesen J. K. Galbraith és F. Perroux – és a magyar reform-modell táján lappang. Mindkét irányzat közös vonása az, hogy az oligopólium se nem az Üdvözlés, se nem a Kárhozat, hanem a gazdasági fejlődés szükségszerű terméke, amelynek hasznát csak akkor lehet élvezniünk, ha kiküszöböljük, vagy legalábbis erősen megszelídítjük az ugyancsak lényegéből eredő veszélyeit, romboló hatásait is.”⁵⁷ Kozma Ferenc azon kevesek egyike volt, akik korán feldolgozták és beillesztették a nyugati intézményi-történelmi hagyományt a hazai gondolkodásba. „A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” című könyve még hosszú jegyzetekkel van ellátva, amelyben a legtöbbet idézett szerzők a francia nemzetközi gazdaságtan képviselői: Perroux, Weiller, Byé, Erbés. De hivatkozott a történelmi iskolát képviselő amerikai Kindlebergerre is, illetve a technológia szerepét tárgyaló Hansent-re és Bradyre is. Legrészletesebben Perroux egyik alapművének⁵⁸ kulcselemeit ismertette kritikusan⁵⁹, azt vizsgálva, hogy a domináns gazdaság kritérium mennyire igaz a Szovjet-unió kelet-európai helyzetének esetében, illetve a fejlődési pólusok gondolat miként jelenthet kitorési stratégiai alapot.

Hogy mennyire tisztelték ezen iskolák képviselői is Kozma Ferenc munkáját, bizonyítja, hogy a tanár úr könyvtárában jó néhány, Weiller professzor által dedikált francia nemzetközi gazdaságtan könyv található. Perroux-t és Byé-t is, aki

⁵⁷ Oligopólium és gazdaságpolitika. *Pénzügyi Szemle*, 2003. 6. sz. 595 p.

⁵⁸ *L'économie du XXe siècle*. Paris, PUF, 1964. 692 p.

⁵⁹ A „két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. i. m. p. 323–325., ill. p. 327–331.

az integrációelmélet egyik „atyja”, személyesen ismerte. Galbraith és Kindleberger pedig személyesen küldött üdvözlő levelet és egy tanulmányt a professzor úr 70. születésnapjára összeállított kötetbe⁶⁰.

Az érdekesség kedvéért érdemes felidézni Perroux-tól és Galbraith-től két-két olyan részletet, amelyet a professzor úr a saját könyvpéldányaiban kiemelt. Szokása volt, hogy „összefirkálta” könyveit, kiemelt részeket, széljegyzetekkel látta el őket: munkaeszköznek tekintette ugyanis szakkönyveit, nem pedig könyvespolca ékességeinek. Jól látható a különböző színű és típusú bejegyzésekből, hogy mindkét szerző könyvét többször elolvasta. A stratégiai keynesizmus hatásának illusztrálására olyan részleteket választottam, amelyeket mindegyik olvasás alkalmával kiemelt Perroux könyvében: „Az a nemzet, amely a kölcsönös függőség gyenge módozatát fogadja el és válogatás vagy kikötések nélkül belemegy a külkereskedelmi árucse-re adott feltételeibe, vagy olyan külföldi leányvállalatok alapításába, amelyek optimális dimenziók között működnek, általában véve hosszú időszakra lemond arról, hogy gazdaságilag igazolt struktúra felé közeledjék.” ... „Annak érdekében, hogy iparosítási politikánkban növeljük annak a résznek a súlyát, amely »akarattunktól függ«, és csökkentjük annak a súlyát, amelyet pusztán »el kell szenvednünk« a függetlenség érdekében, *tervre* van szükségünk.”⁶¹

Galbraith „Az új ipari állam” című könyvének példánya sajnos nincs már meg Kozma tanár úr könyvtárában. Galbraith-nek az „Egy kortárs emlékei” című kötete megvan, amelyben legalább háromféle jelöléssel találkoztam. Íme két – többszörösen kiemelt – részlet: „Az Egyesült Államok gyáripára úgyszólván félresiklott – szabad kapacitások itt, hiányok amott. ... Ezért azután, mielőtt az egész vonalon elérik a teljes foglalkoztatottságot, sok helyütt üti fel a fejét az infláció. Mivel az inflációt végső soron az összkereslet korlátozásával kell leküzdeni, azt javasoltam, hogy igencsak tartsuk szemmel a háborús kereslettől független termékek árainak alakulását ... Mivel pedig az áremelkedések egyenlőtlenek és jóval megelőzik a teljes foglalkoztatottságot, az én elképzelésem megvalósítása sokkal több ellenőrzést igényelt, mint a Keynesé: mégpedig a kialakuló hiánycikkterületek szelektív ellenőrzését.” A másik részlet így szól: „... a szocialista és a nem szocialista világ ipari rendszerei nagy általánosságban konvergálnak, egymás felé haladnak. A különbség nem abból adódik, hogy itt a tőkés tulajdonos irányít, amott pedig az állam. Ugyanis sem ezt, sem azt nem lehet eredményesen és folytatólagosan végezni. ... Mindkét rendszer nagyvállalatainak közös vonása viszont a kollektív döntés és a kollektív vezetés elkerülhetetlensége, s e kollektív vezetéshez nagyszámú közreműködő szakember szolgáltatja a maga szükséges tudását és tapasztalatát.”⁶²

Új munkakörének gyakorlati jellegét és hivatali beosztását tekintve, illetve figyelembe véve a külföldi kiküldetéseket, valamint a nemzetközi elméleti háttér határait, ahogy Kozma Ferenc belső fejlődésében a korábban beleivódott rendszerszerű-

⁶⁰ Lásd GÁSPÁR TAMÁS szerk.: *A természetnek, a művészetnek, a tudománynak nevében. Kozma Ferenc akadémiai doktor 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutató Kutatóközpont, 2001. p. 30–41., ill. p. 134–139.

⁶¹ PERROUX, F.: *Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség.* i. m. 132., ill. 200. p.

⁶² GALBRAITH, J. K.: *Egy kortárs emlékei.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 1988. 140., ill. 346. p.

ség és az élő rendszerekben való gondolkodás eleven alakot öltött az európai gazdaságok belső gazdasági szerkezetének számaiban, úgy az NGKT keretében mindez *mindennapi valósággá változott*. Csodálatos adománya a sorsnak, ha ezeket az állomásokat végigjárhatja valaki, mert lehetőséget ad arra, hogy egyszerre a legkiválóbb tudósok és a leggyakorlatibb emberek közé emelkedhessen.

Ilyen körülmények között mind a disszertációból született első könyvének következtetései, mind pedig a munkahely adottságai és igényei azt eredményezték, hogy a professzor úrban a világgazdasági megközelítés mellett a *külgazdasági szemlélet* erősödött meg. „A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” című könyvben megfogalmazódott szelektív munkamegosztás gondolatát az 1970-es években tovább érlelte, és már arról publikált, hogy a világgazdasági viszonyoknak milyen hatása van *az egyes országok gazdaságára*.⁶³ Ekkor született meg a később fő témává váló külgazdasági stratégiáról szóló első szakcikke is.⁶⁴ Az egész gondolatkör lényegében akörül forog, hogy *miként lehet egyeztetni a világgazdasági és a külgazdasági érdekeket*, főként a szocialista országok rendszerében?⁶⁵ Vajon kiugrás-e, szétziláló erő-e az, ha az együttműködés kapcsán a hazai ország érdekeit, maximális előnyeit tekintjük? Feloldódik-e a szocialista gazdaságok harmonizálásában a saját országunk egyéni jellege? Ezek a kérdések foglalkoztatják ebben az időben leginkább Kozma professzort – nem véletlen, hogy az „*együttműködés*” kifejezés lényegében csak az 1970-es évekbeli és az 1980-as évek eleji publikációk címében szerepel, ott viszont húsz alkalommal.

2.1.2. A stratégiai szemlélet kibontakozása

Kozma tanár úr 1976-ban megjelent második könyve, a „*Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*” című kötet⁶⁶ a fenti gondolatoknak, kutatásoknak és tapasztalatoknak rendszerszerű összegzése: a világgazdaság és a külgazdaság metszetének és dialektikájának példája. Ez a könyv már szövegszerűen foglalkozik a jóléti rendszerek világméretű válságával, ebbe ágyazza a kelet-európai gazdaságok külső mozgási lehetőségeit.

Első könyve azzal a következtetéssel zárult, hogy a fejlett világ technológiájának rendszerbe szervezése nem nélkülözheti a kelet-európai országok együttműködését. E második könyvének fő mondanivalója: a fejlett technológia adaptációjának az is alapfeltétele, hogy a kevésbé fejlett országok *stratégiai szemléletben*, tudatos fejlesztésszelekció révén folytassák a nemzetközi méretekben előnyös munkamegosztás kialakítását. Ezzel párhuzamosan az együttműködést is egyre inkább fel kell hogy

⁶³ A világgazdasági kapcsolatok hatása a népgazdasági hatékonyságra. Adalékok a nemzetközi munkamegosztás elméletéhez. *Gazdaság*, 1971. 4. sz. p. 96–111.

⁶⁴ Gondolatok a külgazdasági stratégiáról. *Külgazdaság*, 1972. 3. sz. p. 177–189.

⁶⁵ Nemzeti érdek és nemzetközi érdek a gazdasági együttműködésben. In: *Érdekvizonyok a szocializmusban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. p. 157–178.

⁶⁶ *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 317 p.

váltsa az *integráció*, amely több, mint az együttműködést jellemző kompromisszumos egyeztetések sorozata: ez már egy technológiai adaptációra alkalmas, strukturált, fejlesztési pólusokkal meghatározott egységes térnek tekinthető. „Elsősorban világosan látszik, hogy nem konzultációkra, hanem koordinációra, pontosabban szinkronizálásra van szükség. Másodsorban nem egyszerűen a gazdaságpolitikák szinkronjára kell törekednünk – a rövid és középtávú gazdaságpolitikák szinkronját önálló nemzetgazdaságok esetében értelmetlen is lenne erőltetni –, hanem a stratégiákéra. Végül pontosítani kell azt is, melyek azok a kulcspontok, ahol a stratégiák mindenképpen egyeztetésre szorulnak. Nézetem szerint ezek a technikai kultúrák, s azok innovációs magjai fejlesztésével kapcsolatos 15–30 éves munkamegosztási döntések, valamint az alapanyag-, energia- és infrastruktúra-rendszerek közös erővel való kiépítésének kérdései.”⁶⁷ Így következik a könyv címének összetartozó két gondolata: a gazdasági integráció lényege és forrása a gazdasági stratégia.

Ebben a megközelítésben a regionális integráció már nemcsak világgazdasági, hanem *külgazdasági jelenséggé is válik*: úgy jelenik meg, mint az egyes országok önálló külgazdasági stratégiáinak egyeztetése. Lényeges fordulat ez Kozma professzor munkásságában, mert azt a világgazdasági szükségszerűséget, amely a termelési összefonódások szinkronizálásának kényszeréből adódik és integrációs tendenciákat hív életre, összekapcsolta az egyes országok érdekeivel, fejlődési lehetőségeivel. „Ma még világosabb számomra, mint hat évvel ezelőtt, hogy egy adott, konkrét országcsoporthoz gazdasági integrációjának kialakításához semmi más támpontunk nincs, mint az adott, konkrét országcsoporthoz szükségletei és gazdasági fejlődési feltételei. Más szóval, a gazdasági integrációnak nincs általános modellje, vagy ha van, akkor az annyira általános igazsággyűjteményben merül ki, amit a gyakorlatban nem tudunk aprópénzre váltani.”⁶⁸

A regionális integrációk gravitációs terét, vagyis a világgazdaságban észlelhető összefonódási tendenciákat is külgazdasági alapokra vezeti vissza Kozma professzor: azok a külgazdasági előnyök sodorják egymás felé az országokat, amelyek a nemzetközi munkamegosztásból származnak. Íme, a későbbiekben jövedelemindukciós hatásnak⁶⁹ nevezett mechanizmus első kifejtése.

Elemzése szerint a keleti és nyugati integrálódás alapvető különbsége abból adódott, hogy a Nyugat-Európai regionalizmus alapja a mikroszférában kialakult összefonódás, és az együttműködés ennek akadályait kívánja lebontani – mindebből következően az egyes országok közötti polarizáció irányába hat. A keleti kísérletnél ilyen mikroalapok nem voltak, sőt a rövid távú, erősen protekcionizmusra épülő nemzeti érdekek ellene hatottak a nemzetköziesedésnek. Az „integrálódás” itt alapvetően politikai-makroökonómiai harmonizációs törekvés, amelynek deklarált célja volt a tagországok fejlettségi különbségeinek kiegyenlítése. Kozma professzor elképzelései szerint azonban az a KGST, amely a fejlett, nyugati technológia megcsapolásának integrációs intézménye lenne, *a két modellt ötvözi*: nem egymás rovására kívánja az országok felemelkedését megvalósítani, ugyanakkor a belső kiegyenlí-

⁶⁷ Uo. 226. p.

⁶⁸ Uo. 12. p.

⁶⁹ Lásd *Külgazdasági stratégia*. i. m. (1996.) p. 122–161.

tődésnek kohéziós erővel kell bírnia, nem válhat az innovációs potenciál gátjává. „Valójában a KGST a két modellnek csak olyan hibridjét valósíthatja meg, amely nem akadályozza alapvetően a kiegyenlítődés folyamatát. ... A körvonalazott gazdaságfejlesztési szükségszerűségekből az a következtetés önmagától adódik, hogy a KGST-országok gazdaságstratégiáit az elkövetkező 15–20 évben a fokozott fejlesztési szelektivitás kell hogy jellemezze.”⁷⁰ A könyv ezen fő következtetésének mélyebb megértéséhez, valamint ahhoz, hogy miért olyan nagy a jelentősége, tisztán kell látni a korszak nemzetközi politikai gazdaságtani berendezkedését.

A fenti gondolatok jelentőségének megértéséhez tudni kell, hogy a kétpólusú világ válságának fő elméleti problémája abban rejlik, hogy a 20. században – alapvetően világméretű biztonságpolitikai nyomás alatt – szétvált a 19. századi forradalmak korában megfogalmazódott, az elidegenedést felszámolni kívánó elmélet és gyakorlat: amíg a fejlett tőkés országokban folyamatos haladás is történt, addig ennek elméleti megfogalmazásában a szocialista országok előrébb jártak. A kettő nem egyesülhetett, mert az magában hordta annak veszélyét, hogy éppen az elidegenedés gyakorlata és elmélete, vagyis a fenntarthatatlan társadalom válik uralkodóvá. Az európai megosztottság, ezen belül a német megosztottság ennek a helyzetnek a tükré.⁷¹

Kozma Ferenc kiváló érzékkel tapintott rá erre a problémára. Könyvének stratégiai következtetései ugyanis lényegében azt írják le külgazdász nyelven, hogy miként lehetne technológiailag a Nyugathoz csatlakozni úgy, hogy a társadalomszervezés elveiben Keleten maradjunk? Tehát a kétpólusú rendszer válságának idején, a világmodellek és az enyhülés körülményei között fogalmazta meg annak a ténylegesen járható útnak a gazdaságpolitikai lépéseit, amely valóban feloldja a kétpólusú rendszer szétagoltságát. Reálisan látta, hogy a világmodellek keretében megfogalmazott alternatíva ezt nem teszi meg: „A kelet-nyugati politikai, gazdasági és kulturális-emberi kapcsolatok, valamint a már kialakulóban levő összeurópai biztonsági rendszer csak arra alkalmas, hogy a kettévált Európában konfliktusmentes érintkezési rendszert teremtsen, a »két Európa« ellentmondásait békés mozgásformában tartsa, a kettőosztottság megszüntetését azonban illúzió volna tőle várni.”⁷²

A „Gazdasági integráció és gazdasági stratégia” című könyv gondolatai két ponton fejlődtek tovább a 2 évvel később, 1978-ban megjelent „Mire képes a magyar népgazdaság? (A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete)” c. könyvében. Az egyik a stratégiai látásmód – ehhez még visszatérünk. Az izgalmas elemzés másik végső következtetése az, hogy konkrétan Magyarország esetében a külgazdaság-stratégiai kérdések az emberi erőforrás körül összpontosulnak, ezért a nemzetközi munkamegosztás és integráció problémáját nem lehet technikai és ágazati alapon megoldani. „Ma – anélkül, hogy tagadni lehetne a munkamegosztás ágazati »látószögének« létjogosultságát – elemi erővel tör

⁷⁰ *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. i. m. 159., ill. 220. p.

⁷¹ Lásd GERVAI PÁL: *Megjegyzések Francis Fukuyama A történelem vége és az utolsó ember* című könyvéhez. *Fordulat* (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Társadalomelméleti Kollégium), 1994. tél. p. 43–61.

⁷² *Mire képes a magyar népgazdaság?* i. m. 355. p.

utat magának az egyes nemzetgazdaságok érdekeltsége abban, hogy a nemzetközi munkamegosztásban mind nagyobb szerepet kapjon a lakosság innovációs készsége. Ez – új látószög, amely egyelőre az ágazati látószög mellett, azzal bonyolult és sokoldalú kölcsönhatásban tör utat magának.” ... „A magyar gazdaság működőképességének alapképletében ... a független változó a szorgalom, a szervezethezesség és a szakképzettség. ... Az, hogy a magyar gazdaság fő »természeti« kincse a lakosság szorgalma és szaktudása, eleve meghatározza a »belső« gazdaságstratégia fő irányát és alapjellegét ... Egy olyan országban, amelynek szinte kizárólag a lakossága munkaképességéből kell megélnie, a gazdaságpolitika egészének kiemelkedően fontos pontja általában is az emberközpon-túság ... A magyar gazdaságban tehát, minden látszat ellenére, nem a nyersanyagellátás és a piaci realizálás a végső megoldandó probléma.”⁷³

Ez a felismerés vezetett ahhoz Kozma professzornál, hogy még nagyobb figyel-met fordítson a világgazdaság válságjelenségeinek rendszerezett áttekintésére⁷⁴, ezek társadalmi vonatkozásaira⁷⁵; illetve a szűkebben vett külgazdasági szakterületről „ki-térőt” tegyen az életszínvonal-politika kérdéseire, végiggondolja, és rendszerezve közreadja gondolatait a jólét tartalmáról – a jóléti korszak válságának idején. Ennek eredménye a *Jólét szocialista módon* című könyv⁷⁶. „A szocialista életmód kifejlesztése ... nemcsak társadalompolitikai alapfeladat, hanem népgazdaságunk továbbfejlesz-tésének egyetlen járható útja is. A szocialista típusú jólét megteremtésére irányuló gazdaságpolitika a magyar népgazdaság jövőbeli világgazdasági sikereit illető »mú-zsává« válhat. Ez indokolhatja egy világgazdasági szakember »elkalandozását« olyan területre, amely szigorúan szakmai szempontból távolról sem a sajátja.”⁷⁷

Az elemzés középpontjában az a gondolat áll, hogy az életmód és a jólétérzet mint ennek tudati kifejeződése nem csupán eredménye a gazdaságpolitikának, ha-nem meghatározó forrása is. „A társadalmi jólétérzet ugyanis alapvető politikai ténye-ző, de egyben rendkívül fontos termelőerő is. Hatással van a felnövekvő generáció munkaerőköltsére, szakmaszerzési ambícióira, hatással van a munkafegyelemre, a dolgozó kollektívák létrejöttére és alkotóerejük kibontakozására, a tudományos-műszaki újító-fejlesztő képességekre, a közösségi vagyonnal való bánásmódra mun-kahelyen, közterületen stb., s mindezek révén befolyásolja az egész gazdasági-tár-sadalmi fejlődési folyamatot a nemzeti jövedelem növekedési ütemétől az export és import gazdaságosságáig. Hatását számszerűsíteni képtelenség, de hatóereje jóval nagyobb, mint gondolnánk.”⁷⁸

⁷³ Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. i. m. 224. p. ill. p. 248–249.

⁷⁴ A pazarlás gazdaságtana. *Béke és Szocializmus*, 1975. 3. sz. p. 106–113.; Válságjelenségek a tőkés vi-lágban – a szocialista stratégia néhány kérdése. *Külpolitika*, 1975. 1. sz. p. 16–41.; Az európai szocialista országok 30 éves fejlődése és az emberiség kérdései. *Gazdaság*, 1975. 1. sz. p. 46–60.

⁷⁵ „Jóléti társadalom” – és társadalmi jólét. In: KÖPECZI BÉLA szerk.: *Minerva Nagy Képes Enciklo-pédia*. 3. köt. Az embergéptől a gépemberig. Munka. Termelés. Gazdálkodás. Budapest, Minerva, 1974. p. 312–319.

⁷⁶ *Jólét szocialista módon. (A szocialista életmód kérdéséhez)*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 132 p. (2., bőv. kiadása: Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 156 p.)

⁷⁷ *Jólét szocialista módon. (A szocialista életmód kérdéséhez)*. i. m. (1979.) 156. p.

⁷⁸ Uo. p. 23–24.

Ennek következtében a gazdaság- és külgazdaság-politika alárendelődik az élet-színvonal-politikának abban az értelemben, hogy minden elemét az egészséges és hatékonysággá transzformálódó jólét létrehozása szerint kell alakítani. A külgazdaságra ráutalt, azzal szervesen összefonódó gazdaságok esetében, mint amilyen Magyarország is, a nemzetközi illeszkedés végső megítélése attól függ, hogy az mennyire szerves része egy egészséges és hosszú távon élhető társadalom kialakítására vonatkozó politikának. A jólétcentrikus gazdaságpolitika öngerjesztővé válik, ennél fogva sokszorosára növelheti a külgazdasági kapcsolatokból származó jövedelmeket.

Kozma professzor ebben a könyvében tételes kritikáját adja nemcsak a kétpólusú világ jóléti rendszereinek, hanem ezzel együtt a Római Klub keretében született megoldási javaslatoknak is. Következtései szerint a szocialista országok életmódbeli örökségei-torzulásai a világpiaci előnytelen illeszkedés legsúlyosabb okai közé tartoznak, és a világmodellek korának javaslataival nem is orvosolhatók. *„Nyugodtan lehet állítani, hogy a világpiaci versenyképességünknek ma legalább akkora ellensége a társadalom fegyelmének, kulturáltságának nem kielégítő volta, valamint az általános igénytelenség, mint akár az ország méreteinek kicsiny volta, akár termelőapparátusunk relatív műszaki elmaradottsága. Továbbá azt is nyugodtan lehet állítani, hogy az általános kulturáltságban való viszonylagos elmaradottságot nem lehet pótolni anyagi ösztönzéssel.”*⁷⁹

Figyelemre méltó, hogy hosszabb idő alatt sem változott sokat a felvázolt állapot, sőt a rendszerváltás követő évek még súlyosabbá tették az átmenetet. Kozma professzor egy negyedszázad múlva még egyszer visszatért publikációiban a jólét tágabb megközelítéséhez – ám már nem a jólétről mint termelőerőről, hanem a szegénységről mint roncsolási veszélyről írt: *„A nemzeti mértékű frusztráltság bővítetten termelődik újra, s egyben megszűli a feltételeit annak, hogy még kedvezőtlenebb klímátikus közege vegye körül a gazdaságot és társadalmat”*⁸⁰.

A külgazdaság-politika ezért sokszorosan alá van rendelve a társadalom tudati állapotának – abból a szempontból is, hogy a társadalom tagjai milyen adottságokat, történelmi terheket cipelnek magukkal, és úgy is, hogy milyen példa- és jövőképeket állítanak maguk elé. *„Az, amit ma kialakítanak maguknak, technikai és társadalmi viszonyaik, holnap már adottsággá válnak, amely determinálja lehetőségeiket és befolyásolja vágyaikat.”*⁸¹ Mindezek miatt alapvető fontosságú az a jóléti és életmód-minta, jövőkép, amelyet a társadalom kialakít magának. A valódi és értelmes gazdaság- és külgazdaság-politika a fenntartható és emberséges jólét kialakításának szolgálója. Kozma Ferenc lényegében azt a fajta életmódot tekinti „szocialistának”, amely a kooperációra és a stratégiai gondolkodásmódra épül, mégpedig úgy, hogy az a társadalmi egyének számára természetes magatartás.

A *„Gazdasági integráció és gazdasági stratégia”* és a *„Jólét szocialista módon”* című könyvekben egyaránt felbukkant és megerősödött az a gondolat, hogy sem az élet-

⁷⁹ Uo. 154. p.

⁸⁰ A szegénység mint negatív termelőerő. (Hozzászólás a problémához – egy külgazdász szemével). *Társadalom és Gazdaság Közép- és Kelet-Európában*, 2000. 2. sz. 72. p.

⁸¹ *Jólét szocialista módon*. i. m. (1976.) 5. p.

mód-jövőkép, sem pedig a fejlett technológia adaptációja nem lehetséges a gazdaságpolitika stratégiai dimenziójává szélesített szemlélete nélkül. Hasonló következtetésre vezetett a világgazdaság elemzése is: hálózatosodása, termelési-pénzügyi összefonódásai olyan komplex rendszerre alakították, hogy annak kézben tartása és működtetése mind a szabadpiaci elvekhez, mind a klasszikus keynesiánus konjunktúraciklus-kezeléshez képest új gondolkodásmódot kíván. A világgazdaság általános, hosszú távon meghatározó rendszerjellemzőin túl az akut válságjelenségek is a stratégiai látásmódot követelték meg, mert a jóléti rendszer válsága alternatív világszervezeteket hívott életre, amelyek nem rendszerszervezést, hanem rendszerváltást, azaz stratégiai megközelítést igényeltek. Mindezek együttesen vezettek ahhoz, hogy a gazdaságfejlesztés stratégiai szemléletének elveire Kozma professzor külön könyvet szánt – a már fentebb említett „Mire képes a magyar népgazdaság?” címűt.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy kiemeli a bevezetőben: szándékai szerint *szemléleti-módszertani* munkával kívánt továbblépni. Ám mindez csak a könyv alcímében („A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete”) jelenik meg, a cím a magyar népgazdaságot helyezi a középpontba. Hasonlóan tesz az egész írás: módszertani elveit és következtetéseit nem logikai úton hozza, hanem *a magyar valóság konkrétumaiból bontja ki*, vagyis a stratégia minden egyes elemét és összefüggését a létező viszonyokon keresztül tárgyalja. Mindehhez megint kezére játszott a sors: 1975 és 1977 között részese volt annak a kutatócsoportnak, amely teljesen feltérképezte és számszerűsítette Magyarország nemzeti vagyonát, termelésitényező-szerkezetét. – Azóta sem történt hasonló mélységű önismeret-kutatás a gazdaságpolitikában.

Hasonlóképpen, nem általában vett stratégiát dolgoz ki, hanem a külgazdaság irányításához, fejlesztéséhez szükséges diagnosztikai-prognosztikai munkákat szervezi egységbe. Kozma professzor nem kirándulást tett a vezetés-szervezés vagy a stratégiai menedzsment területére, hanem saját szakterületére tekintett rá más szemmel anélkül, hogy látványos betűszavakba vagy tíz bűvös pontba foglalta volna, hogy miként kell általában stratégiát csinálni. Ennek következtében a könyv nem csupán módszertanilag izgalmas, mert a professzor úr a *szakmai küldetését is megrajzolja benne*: tudatosodik és megfogalmazódik további munkájának „világítótornya”, a *külgazdasági stratégia*: „Nos, egy olyan országban, ahol a gazdasági élet egészét át- meg átítatják a külgazdasági kapcsolatok, nem számíthat hibának a *fejlesztési politika egészét* abból a szemszögből végiggondolni, hogy az újratermelési folyamat nemzetközi munkamegosztási vonatkozásai milyen hatással vannak annak hatékonyságára, és magát az újratermelés folyamatot milyen irányban kell mozgatni ahhoz, hogy *külgazdasági vonatkozásai a lehető legpozitívabb módon hassanak hatékonyságára.*”⁸²

Ami magából a módszerből jelen esetben tanulságos, az mindenekelőtt a *nagy-ságrendek kezelése*. Kozma professzor a stratégiai horizont miatt mind a számbavételi, mind pedig az egész tervezési folyamatot másként kezeli. „Azzal a sok bizonytalansággal együtt, ami a vizsgálati szempontok kitűzésétől és a fokozatok (»osztályozati« kritériumok) meghatározásán keresztül a megítélés (»osztályozás«) biztonsá-

⁸² Mire képes a magyar népgazdaság? i. m. 12. p.

gáig fennállnak, a gondolatmenet mégis jó arra, hogy általános és – főleg – komplex képet alkothassunk magunknak a magyar népgazdaságról, és *logikai kontroll* alá vonhassuk az egyes részkérdésekben kialakult véleményünket. A kísérleti módszer célja ennél nem is több: az már *kuruzslás* volna.”⁸³ Figyelemre méltó, hogy ez a módszertani alapállás a szakmai körökben sem elveiben, sem gyakorlatában nem tudott áttörést elérni. Kozma professzor munkássága végéig küzdött, írt újabb és újabb cikkeket a stratégia mibenlétéről. Csupán néhány példa: *A gazdaságstatisztika egy felhasználó szemével*⁸⁴; „*Sacconometria*” – *a gazdasági valóság becslésének megközelítése*⁸⁵; *Stratégiaaválasztás egyszerű modell segítségével*⁸⁶.

A stratégiai munka alapja az átfogó környezeti, majd belső diagnosztika. Kozma professzor a józan tisztánlátást, illúzióktól való mentességet mindennél előbbre sorolta. Magyarország esetében a divatból vagy nagyravágyásból kitűzött víziók különösen veszélyes eszközök. A diagnózisokat követi a gazdaság rendszerszerű szemlélete és a fejlesztésben húzóerőnek szánt alternatívák, kulcspontok szelekciója. Az összes fázisban a diagnosztika karöltve halad a komplex prognózisokkal, ami lehetővé teszi a trendek és fordulópontok kölcsönös figyelembevételét.

Ami igazán figyelemre méltó, az az egész stratégiai munka átfogó kategóriája: *a termelési kultúra*. Kozma professzor a stratégia módszertanát elsősorban azért dolgozta ki, mert *kizárólag ez a diagnosztikai-prognosztikai, komplex-szelektív szemlélet ad lehetőséget a gazdaság rendszerszerű fejlesztésére*. „Ahhoz, hogy a gazdaságfejlesztést komplex módon vizsgáljuk, mindenekelőtt a jelenlegi *struktúrafelfogáson* kell jelentős módosításokat eszközölni. Eltérően a közfelfogástól, a gazdasági szerkezeten nem elsősorban a termelés *ágazati* vagy *termékszerkezetét* értem, hanem a termelési *kultúrák* hálózatát... Akkor beszélünk a kultúra meglétéről, ha az adott kor követelményeinek minden tekintetben megfelelő termelési és/vagy szolgáltatási folyamat véghezviteléhez és folyamatos továbbfejlesztéséhez az alapvető termelési tényezők a kellő mennyiségben, a kellő koncentrátsági fokon, a kellő fejlettségi színvonalon, s végül a kellő arányban állnak a társadalom rendelkezésére akár hazai forrásokból, akár kiépített nemzetközi munkamegosztás segítségével”⁸⁷

2.1.3. Korszakváltás: optimális nyitottság és az emberi tényező

Az 1970-es évek végén új szakasz kezdődött a válsággal kibontakozó korszakváltásban, bár maga a fordulat inkább csak évekkel később vált világossá: az enyhüléssel és a világmodellekkel jellemzett alternatíva zsákutcának bizonyult, radikalizálódott a jóléti-bipoláris szerkezet válságának megoldási kísérlete, és utat nyitott az angol-

⁸³ Uo. 149. p.

⁸⁴ A gazdaságstatisztika egy felhasználó szemével. In: *Társadalom, gazdaság, statisztika c. konferencia előadásai*. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztály, 1988. p. 47–51.

⁸⁵ *Statisztikai Szemle*, 1997. 8–9. sz. p. 700–707.

⁸⁶ *Statisztikai Szemle*, 2001. 3. sz. p. 249–262.

⁸⁷ *Mire képes a magyar népgazdaság?* i. m. p. 210–211.

szász neokonzervatív fordulatnak. Mindebből egyelőre, 1978–1979 körül inkább csak a Római Klub- és az ENSZ-javaslatok kifulladásá, a politikai radikalizálódás volt érezhető, és mindezek jeleként a még mélyebbre hatoló olaj- és energiaválság.

Kozma Ferenc külgazdászként megérezte a világgazdaság „pulzusváltását”, a radikalizálódást és az ebből eredő csapdahelyzetet. A még meg sem érkezett válság-viharnak feszült neki, és kidolgozta a felszínen maradás hosszú távú külgazdaság-elméletét. „A nyitott szerkezetű gazdaság” címet viselő könyv⁸⁸ a külpiacra orientált újratermelés modellje. Arra az alapproblémára reagál, hogy a magyar gazdaság egy olyan helyzetben érte el azt a fokú függőséget, amelynél a nemzetközi gazdaságba való beilleszkedés már a létfeltételeket érinti, amikor a világgazdaság a válságában is és annak megoldásában is fordulóponthoz érkezett. Ebben a szituációban kettős stratégia lebegett Kozma professzor szeme előtt: egyfelől repülőpilóta módjára bele kell gyorsítani a zuhanásba, hogy a légáramlatok végül kihozzák a gépet – azaz mélyíteni kell a nemzetközi munkamegosztásban való részvételt, hogy a szerkezeti változásokhoz szükséges erőforrások-technológiák rendelkezésre álljanak és a jövedelemindukciót kiváltó hatások beindulhassanak. Másfelől meg kell érezni azt a határt, ahol a külkapcsolatok nem nettó jövedelemszivattyúként szolgálnak az ország rovására, és nem oldják fel stratégiai-rendelkezési lehetőségeit (eladósodás, multinacionális vállalati erőközpontok stb.). A könyv ennek a stratégiának a külgazdasági elmélete.

Nem véletlen, hogy a vészhelyzetes körülmények között hirtelen módosult a publikált cikkek tematikája: a termelési tényezők külgazdasági hatásai és mechanizmusai kerültek előtérbe. Például: *Gondolatok a természeti erőforrások hasznosításáról (A kitermelési járadék népgazdasági szerkezetformáló szerepe)*⁸⁹; *Az emberi termelési tényező szerepe a külgazdasági hatékonyság növelésében*⁹⁰; *A termelési tényezők összetétele és népgazdasági szerepe*⁹¹. Továbbá nem véletlen, hogy a könyv vezérgondolatát kifejtő szakcikk – *A népgazdaság optimális nyitottsága*⁹² –, amely az egész politikai gazdaságtani problémát külgazdasági nyelven foglalja össze, óriási vitát váltott ki a „Külgazdaság” című folyóirat hasábjain 1980 novemberétől egy teljes éven át. Jelentősége miatt érdemes erre a vitára kissé részletesebben kitérni.

Maga a „Külgazdaság” szerkesztősége így jellemezte az eseményt zárszavában: „Kozma Ferenc: »A népgazdaság optimális nyitottsága« című cikke folyóiratunk hasábjain szenvedélyes vitát váltott ki. Bár a cikkben tárgyalt kérdés jelentősége és a szerző személye eleve nagyfokú érdeklődést sejtetett, a vita intenzitása, »hőfoka« bennünket is meglepett.”⁹³

⁸⁸ *A nyitott szerkezetű gazdaság*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1980. 345 p.

⁸⁹ *Közgazdasági Szemle*, 1978. 9. sz. p. 1051–1075.

⁹⁰ *Gazdaság*, 1978. 3. sz. p. 75–89.

⁹¹ *Statistikai Szemle*, 1980. 8–9. sz. p. 843–861.

⁹² *Külgazdaság*, 1980. 11. sz. p. 38–47.

⁹³ A szerkesztőség zárszava. *Külgazdaság*, 1981. 9. sz. 52. p. – A vitában hozzászóltak: Tardos Márton, Lányi Kamilla, Kádár Béla, Pásztor Sára, Kissné Pavelcsák Ágnes, Osváth Lajos, Rédei Jenő, Izikné Hedri Gabriella, Szira Tamás, Krasznai Zoltán, Oblath Gábor és Balázs Sándor.

A cikk elemzésének középpontjában az oligopol szerkezetből adódó forgalmi, monopol és indukciós hatások elemzése áll, és közgazdaságilag azzal a következtetéssel zárul, hogy amennyiben ezek a hatások forráskivonással járnak, úgy az export és import szerkezetét módosítva csökkenteni kell a nyitottságot, ám mindez nem jelenthet szerkezeti vagy kereskedelempolitikai elzárkózást. „Bármennyire is meg vagyunk győződve arról, hogy a történelmi haladás tendenciája a gazdaság internacionalizálódása, ami természetszerűleg együtt jár a nyitottság növekedésével, ebben az esetben valamennyire *zárnunk* kell a gazdaságot. Ez *nem autark* gazdaságpolitika, hanem a helyes mérték felismerése.”⁹⁴

A tanulmány stratégiai üzenete azonban ennél jóval több. Kozma Ferenc azt érezkelte – inkább a közeli jövő, mint a múlt számára –, hogy az enyhülés nem hozza meg a világgazdaságnak – a félperiferikus országok számára kitörést nyújtó – átalakulását, sőt, várhatóan az oligopol berendezkedés törvényszerűségei még erősödni is fognak. „Megpróbálom összefoglalni mondanivalóm lényegét. Kétségtelen, hogy a történelmi tendencia a nemzetgazdaságok nyitottságának növekedése, mégpedig azért, mert a nyitás, vagyis a beilleszkedés a termelőerők internacionalizálódási folyamatába hatékonyságnövelő hatású. A mai világgazdaság azonban távolról sem tekinthető még az egyenjogú, szabad, független nemzetek együttműködési terepének.”⁹⁵

Arról van szó, hogy a szerkezeti nyitottság a globális, nemzetközi erőterek hatása szerint szervezi a munkamegosztásba illeszkedő országok gazdaságát-társadalmát. A nemzetközi légkörben és gazdaságpolitikában azonban az enyhülés végjátéka és egy sokkal radikálisabb alternatíva jelei látszóttak. Politikai téren az iráni forradalom és az afganisztáni bevonulás jelentett fordulatot 1979-ben. Ezzel párhuzamosan jelent meg lényegében egy időben, 1980-ban László Ervin könyve az Új Nemzetközi Gazdasági Rend akadályairól.⁹⁶ A születő neokonzervatív fordulat technológiai alapja a mikroelektronikai forradalom volt, amelynek korszakformáló jelentőségét Tofflernek a szintén 1980-ban megjelent könyve⁹⁷ fémjelezte a harmadik technológiai forradalomról, valamint az UNESCO belgrádi konferenciája ugyanebben az évben „Új információs és kommunikációs világrend” címmel.

Ma már tudjuk, hogy a csillagháborús „biztonságpolitikát” alátámasztó mikroelektronikai forradalom finanszírozása a megemelkedett amerikai államkötvénymarkaton keresztül óriási forrást vont ki az európai gazdaságokból. Továbbá, a kétpólusú-jóléti világrendszer elleni támadással nagyfokú instabilitásba és kiszolgáltatottságba kerültek a félperiféria országai, amelyek lényegében saját magukon kívül másra nem számíthattak.

A „zárás”, pontosabban az arányosabb nyitottságra való felhívás valójában ennek a rombolás-cunaminak az előhullámaira való reakció volt. Kozma professzor éppen azt írja le, hogy az „előhullámok” az import területén szoktak kezdődni, amelyet a

⁹⁴ A népgazdaság optimális nyitottsága i. m. 42. p.

⁹⁵ Uo. 47. p.

⁹⁶ LASZLO, E. et. al.: *The obstacles to the new international economic order*. Geneva, UNITAR, 1980. 144 p.

⁹⁷ TOFFLER, A.: *The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow*. New York, William Morrow & Co., Inc. 1980. 544 p.

segítségével előállított export nem térít meg, mert „a világgazdasági környezet nem hagyja jóvá az ország történelmileg kialakult fogyasztási-jóléti szintjét”⁹⁸. Márpedig egy várható szerkezeti-pénzügyi szökőárat a fennálló nemzetközi hálózatba integrált belső szerkezet nem fog elbírní. Ezért az optimális nyitottság „transzformátorként” működik, fogadóképessé kívánja tenni a belgazdaságot a külső impulzusokra úgy, hogy a feszültség- és „áramerősség”-különbség ne „égesse le” a hazai gazdaság hálózatát. „A nyitás-zárás szabályozórendszere ... voltaképpen a külső piacról jövő, a gazdaságosságot befolyásoló jelzések áthangolásának összessége.”⁹⁹

Mindehhez Kozma Ferenc egy hárompillérű stratégiát is ajánl: a nyugati kapcsolataink koncentráljanak a technológia átplántálására, hogy az ország járadékmérlege javuljon az oligopol szerkezetben. A kapcsolatok nagyobb része, beleértve az áterelt külkereskedelmet, a kelet- és közép-európai országok védettebb „öbleiben” képes átveszteni a várható szökőárat, és a kooperációk révén jelenthet nagymértékű indukált jövedelmet. A fejlődő világ nagyobb súlya az ipari termelés és a kereskedelem partnerei között pedig a komparatív előnyök alapján képes jövedelmet generálni.

Figyelemre méltó, hogy a nyitottságról szóló vitában alapvetően a közgazdasági értelmezésekhez és összefüggésekhez szóltak hozzá, illetve idegenkedtek a szocialista együttműködés fokozására tett javaslatról. A közgazdasági vonatkozások nagyon széles körűek, ezekből a hozzászólásokból Kozma Ferenc is sokat merített. A probléma lényegére, azaz arra, hogy a kérdést nem lehet hasznossági-szerkezeti alapon megválaszolni, *Lányi Kamilla* világított rá a legjobban: „végtelen sok olyan döntéseggyüttest ... fogunk találni, amely ugyanazt a lehető legnagyobb jövedelmet hozza. ... Minden ilyen optimális döntéseggyütteshez, illetve tevékenységi struktúrához tartozni fog egy külkereskedelmi nyitottság mérték is. A következő kérdésünk: biztosak lehetünk-e abban, hogy az összes optimális döntéseggyütteshez, illetve tevékenységi struktúrához ugyanaz a nyitottsági mérték fog tartozni? A válasz ez: csodálkoznánk, ha így volna. Akkor viszont melyik az optimális nyitottság, és érdemes-e foglalkozunk vele?”¹⁰⁰

A külgazdasági orientációt illetően szintén felmerült, hogy az optimális nyitottság politikai kérdés is. *Kádár Béla* írja: „A külgazdasági kapcsolatok funkciója korántsem minden nemzetgazdaság számára a fajlagos jövedelemszint-emelés, hanem eszközt jelent nehezen számszerűsíthető katonai-stratégiai, külpolitikai, egyensúlyi, ellátásbiztonsági, korszerűsödési, intézményrendszer-működtetési célok megvalósításához is.”¹⁰¹

A legtöbb esetben azonban éppen fordítottn jelent meg a politikai tényező: vagy úgy, hogy a nyugati politikai diszkrimináció miatt elmarad a nyitottságunk a szükséges mértéktől, ezért éppen fokozni kellene azt a monopolpiacok felé¹⁰², vagy úgy,

⁹⁸ *A népgazdaság optimális nyitottsága* i. m. 43. p.

⁹⁹ Uo. 45. p.

¹⁰⁰ LÁNYI KAMILLA: Létezik-e a nemzetgazdaságnak optimális nyitottsága? *Külgazdaság*, 1981. 1. sz. 43. p.

¹⁰¹ KÁDÁR BÉLA: Nyitni vagy zárni? *Külgazdaság*, 1981. 1. az. 50. p.

¹⁰² OSVÁTH LAJOS: A kényszerű zárás. *Külgazdaság*, 1981. 4. sz. 37. p.

hogy az importhelyettesítés és a keleti együttműködés fokozása elkényelmesíti a hazai vállalatokat, ezért megint csak fokozni kellene a világpiaci részvételt¹⁰³.

Kozma Ferenc újra visszatért a kérdésre egy választanulmányában. Nagyon sok tekintetben kiegészítéseket kapott a többi szerzőtől, ám a lényeg, a korszakváltás alternatív, radikális modelljének várható kibontakozása továbbra is elsikkadt: „a világgazdasági értékrend, úgy, ahogyan az 1974 óta kialakult, ma nem kínál olyan beilleszkedési alternatívát a magyar népgazdaság számára, amely egyszerre kielégítené a mai egyensúlyi követelményeket és a gazdaság perspektivikus fejlődési igényeit is. ... A világgazdasági környezet pedig ma és a belátható jövőben olyan, hogy ezt az aszimmetriát nem enyhíteni fogja, hanem fokozni. Igaz, hogy lehet ehhez az új környezethez alkalmazkodni: ez az alkalmazkodás azonban ... igen nagy átépítést követel gazdálkodásunk minden területén. ... Ez az átépítés idő- és beruházásigényes, és mi mindkettőnek híján vagyunk.”¹⁰⁴

Kozma Ferenc külön kitért az optimális nyitottságból kibontakozó stratégia kapcsán arra, hogy a Nyugat felé történő, alapvetően technológia-átiszívárogatás célzatú szerves beilleszkedésünk és a keleti együttműködés feltételezik egymást! „Hozzáteszem, hogy a KGST-kapcsolatok megőrzésére és fejlesztésére irányuló törekvéseinknek és érdekeinknek semmi közük bármiféle »regionális autarkia« elvének, vagy gyakorlatának elfogadásához: több évtizedes gyakorlatunk bebizonyította, hogy a jól kiépített szocialista kapcsolatok *nem ellenpólusai* a sikeres nyugati kapcsolatoknak, *hanem elősegítői*.”¹⁰⁵

A professzor úr igazi érzékenységet azonban az mutatja, hogy látta azt, hogy a nyitás–zárásban a hosszú távú fennmaradás külgazdasági alapjai bújnak meg: a globális technológiai fejlődésbe való szerves bekapcsolódás, ezzel párhuzamosan a hazai lakosság belső erejének, képzettségének és szocializáltságának a megőrzése-továbbfejlesztése. Más szavakkal: a radikális korszakváltás fő veszélyét Kozma Ferenc nem a nemzetijövedelem-veszteségben és az életszínvonal csökkenésében látta, hanem az életmód és a lakosság lezüllesztésének kockázatát tartotta súlyosnak, mert az generációkra visszavetheti a kibontakozás lehetőségét. „Végül: a műszaki fejlesztés és a vásárlók igényeihez való alkalmazkodás nemcsak külpiazi kényszer kérdése, hanem gazdálkodási kultúráé is. Ha itthon nem teremtyük meg a feltételeit a kulturáltabb, igényesebb gazdálkodásnak, a *saját magunk* iránti követelmények emelésének, a külpiazi ilyen irányú nyomása mindig valamilyen exogén tényező marad...”¹⁰⁶

Két dolgot tartok még fontosnak kiemelni „*A nyitott szerkezetű gazdaság*” című könyv kapcsán. Az egyik az, hogy Kozma professzor módszertani szemléletében a minőségi-nagyságrendi skálákon való mérés tudatosan kiegészült a *függvényyszerű látásmóddal*, és ez meghatározó maradt munkásságának végéig. „Azt a probléma-

¹⁰³ RÉDEI JENŐ: Állami gazdaságstratégia, vállalati magatartás. *Külgazdaság*, 1981. 4. sz. 43. p.

¹⁰⁴ Az optimális nyitottságról – még egyszer. *Külgazdaság*, 1981. 9. sz. 44. és 47. p.

¹⁰⁵ Uo. 46. p.

¹⁰⁶ Uo. 49. p.

kört, amelyet a külgazdaság és nemzetgazdaság kapcsolatainak a nemzetgazdaság javára történő folyamatos értékelése és rendezése vet fel, az »adott erők hatására a jelenségek mozgásba jönnek és ellenreakciókat, valamint alkalmazkodási hatásokat hoznak létre« alapelvének figyelembevételével közelítem meg. Ez elkerülhetetlenné teszi a függvényekben való gondolkodást, és az alapjelenségek, alapvető elmozdulások függvényszerű leírását is.¹⁰⁷

A másik lényeges dolog, hogy az összefoglaló műnek számító, 1996-ban megjelenő „Külgazdasági stratégia” című könyv közgazdaság-elméleti mondanivalójának első kifejtése, egyes részei ebben a könyvben találhatók meg – jó két évtizeddel korábban. Ilyen például a monopolárrendszer-környezet, a nyitottság probléma, az indukciós hatások, a termelésítényező-mérlegek és a járadéktípusok, valamint a külgazdasági stratégia egyes jellegzetes típusainak leírása.

Az 1970-es évek lezárásaként született még egy érdekes mű, amely lényegében összefoglalása az évtizedben született munkáknak, de oly módon, hogy az már a következő évtized problémája szerint van exponálva: ez „Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben” című kötete¹⁰⁸.

A könyv mögött húzódó alapélmény annak a tudatos felismerése, hogy *valós korszakváltáshoz* érkezett a világ és Magyarország: *végérvényesen megváltozott a világrend szerkezete és működése, ennek következtében az ahhoz való illeszkedés módja is.* „Ilyen körülmények között fokozottan vagyunk ráutalva saját energiáinkra: gazdasági és társadalmi energiáinkat egyaránt értve ezen. A külgazdasági konjunktúra nem sokszorozza meg sikeres erőfeszítéseink eredményeit és nem tompítja le ügyetlen lépéseink hatását. Ellenkezőleg: semmivé teheti legjobban kiszámított fejlesztési törekvéseink egy részét is, és felnagyítja gazdaságpolitikai baklövéseink következményeit. A józan politika tehát elengedhetlenebb, mint bármikor.”¹⁰⁹

Végérvényesen megváltozott ugyanakkor az a társadalmi közeg is, amely a világgazdasági, világpolitikai korszakváltással nézett szembe – *nemzedékváltás történt.* Az új generáció szemlélete, problémái, a világról való alapélménye össze sem hasonlíthatók a velük együtt élő, idősebb korosztályéival. Várható volt, hogy ennek a figyelmen kívül hagyása szintén mindenfajta – más értékrendű, gondolkodású és alapmotíváltágú vezetőkkel irányított – társadalmi törekvést lehetetlenné tesz. „Talán úgy lehetne összefoglalni e korszakváltás nemzedékének arculatát, hogy más technikai és műveltségi fokról indulva, más eszközökkel és módszerekkel viszik tovább a szocializmus fejlesztését, mint apáik, nagyapáik. Kevesebb a klasszikus értelemben vett forradalmi tűz bennük, viszont több a hozzáértés és a praktikus józanság. Kevesebb a tudatos közösségi áldozatvállalás készsége, de nagyobb a hajlékonyság az iránt, hogy egyéni boldogulásuk céljait összeegyeztessék a társadalom továbbhaladásának ügyével. Nem rosszabbak, nem is jobbak az előző nemzedéknél: egyszerűen *mások*... Az új nemzedék...számára a kapitalizmus nem múlt, hanem

¹⁰⁷ A nyitott szerkezetű gazdaság. i. m. 32. p.

¹⁰⁸ Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. 349 p.

¹⁰⁹ Uo. p. 17–18.

szomszédság. A szocializmus arculata pedig ... *élő realitás*, amelynek olyan...új vonásai vannak, amilyenek a ... nagyapáknak és ... apáknak eszükbe sem jutottak. Ez nagyon fontos igazság: akármilyen hihetetlen is, a gazdaságpolitikát erre kell felépíteni.”¹¹⁰

Mind az új generáció lelkivilága, mind pedig a külső környezet vészhelyzetes állapota középpontba helyezte tehát a gazdaságpolitikai *józan*ságot, és a kitörést-fennmaradást fokozottabban építette a *lakossági önerőre való támaszkodásra*. Kozma professzor tisztán látta, hogy a társadalmi felemelkedés ügye nagymértékben múlik azon, hogy a kormányzati szervek mellett *mennyire sikerül hatni az emberekre*, akik egyre kevésbé végrehajtói, egyre inkább alkotói saját sorsuknak. Ezért munkásságában *nyitott a nagyközönség felé*. A „*Jólét szocialista módon*” című könyvének nívódíja és óriási sikere meggyőzte arról, hogy el lehet indítani a szélesebb tömegek gondolkodásában is valamiféle változást anélkül, hogy mondanivalója egyszerűen csak tudományos ismeretterjesztéssé válna; és pláne anélkül, hogy üres politikai propagandaszólamokat pufogtatna. Arra vállalkozott hát, hogy a „*Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*” című könyvének integrációcentrikus, a „*Mire képes a magyar népgazdaság?*” című könyv fejlesztésistatégia-centrikus, valamint „*A nyitott szerkezetű gazdaság*” című munka külgazdaságikapcsolat-centrikus mondanivalóját és következtetéseit még egyszer összegezze úgy, hogy a „*Jólét szocialista módon*” című könyvben középpontba emelt életmód termelőerő legyen. Mindezek közös metszete az új korszak lényege: a *lakossági alkotóerő felszabadítása*.

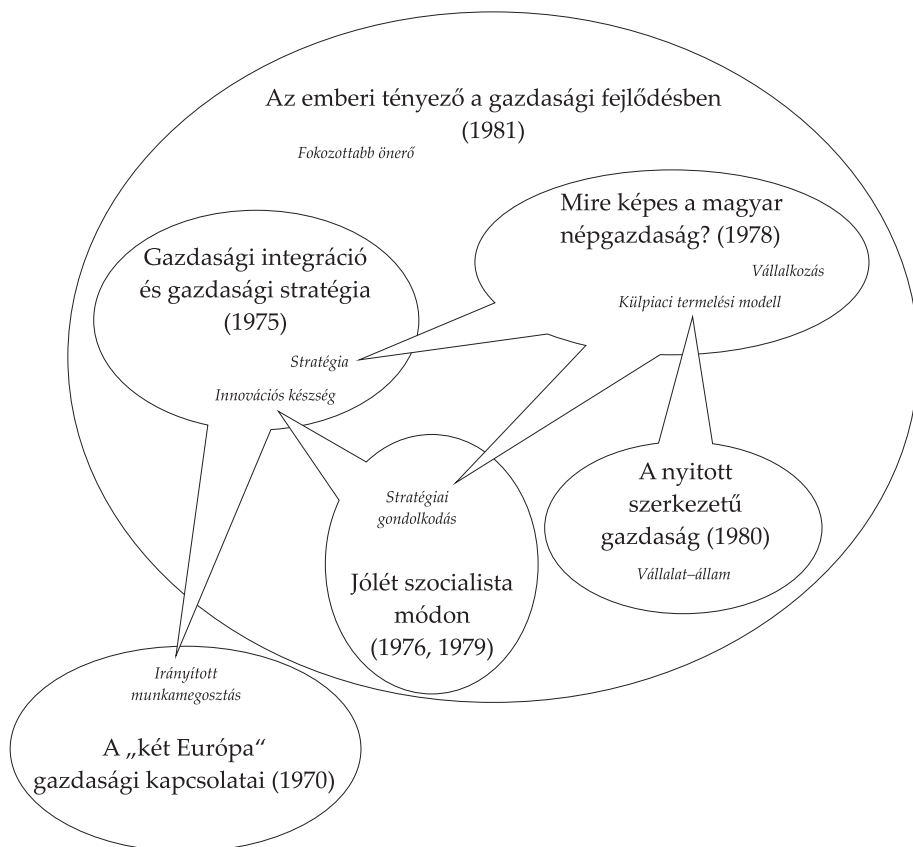
A szakmailag igényes nagyközönség felé való nyitás a kezdetektől együtt járt azal az igénnyel, hogy munkái reakciókat, újabb gondolatokat váltsanak ki az olvasóközönségből. Kozma professzor tehát nem a tudományos eredményeinek ismertetését adta közre, hanem *gondolkodási-cselekvési impulzust kívánt adni a közös társadalmi cél érdekében*. Mindez a publikációk *műfajában* is változást hozott. Érezhetően rátalált Kozma professzor a lelkivilágának és mondanivalójának leginkább megfelelő formára: az *esszére*. Hallgassuk csak a következő sorokat: „*A szocializmust megelőző világ tehát már a múltba tovatűnő árny a mai Magyarországon: roskadozó tanyák mindennapjaiban, nyugdíjasok öreges lakásainak csendjében, egy-egy itt maradt, elavult műhely kormos falaiiban, értékek és előítéletek nemzedékről nemzedékre mind halványabban átörökölt, nyugati rokonok látogatásakor vagy meglátogatásakor felerősödő tudati formáiban. Magyarországon nemcsak a termelési eszközök tulajdonviszonyai változtak meg gyökeresen: az emberek is másokká váltak. Nemcsak a népességarányok tolódtak el a város javára: a falu is megváltozott.*”¹¹¹ Aztán néhány oldallal később már a *tőkevagyon értékeléséről*, a *közbeeső termékek területén történő munkamegosztásról* és a *bankrendszeréről* van szó. Kozma Ferenc szépírói vénája nem változtatja meg a külgazdasági kérdések árnyaltságát: csupán a kifejtés hangulata változott meg.

Bár szakmai mondanivalója továbbra is szigorú maradt, és terminusai a továbbiakban is következetesek és tudományos igényességűek, egyre markánsabbá vált az a gondolati stílus, amely a tudományos értekezés szigorú logikáját és az előbeszéd

¹¹⁰ Uo. p. 10–11.

¹¹¹ Uo. p. 6–7.

3. ábra. Kozma Ferenc fő műveinek hálója – 1970-es évek



szabadságát, szabad gondolati asszociációit ötvözi. A „Külgazdasági stratégia” című összefoglaló műben már nyíltan így vall erről: „Így akadtam a megfelelő műfajra: ez a némi pamfletti mellékízeket sem nélkülöző esszé. Vagyis az, hogy halálosan komolyan veszem *Montaigne* mottómul választott gyönyörű gondolatát: »Nem tanítok, csak úgy elmondom.« Mármint gyötrődéseimet, gondolataimat – nem feltétlenül azért, hogy higgyenek nekem, hanem azért, hogy hasonló gyötrődésekre és gondolatokra késztessek másokat is. Az egyetlen, amiről valóban meggyőzni szándékozom Olvasóimat, az az, hogy így gondolkodni szép is, érdekes is, hasznos is – és a szakember számára a maga »hippokratészi esküje« értelmében lelkiismereti kötelesség is.”¹¹²

„Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben” című összegező mű már átvezet az 1980-as évek problematikájához. Előtte azonban érdemes ismét áttekinteni, hogy az eddig felvázolt szakmai életút mérföldkövei miként fonódnak egymásba. (Lásd 3. ábra.)

¹¹² Külgazdasági stratégia. i. m. (1996.) p. 12–13.

2.2. A KÜLGAZDASÁGTÓL A VÁLLALKOZÓ RENDSZERGAZDASÁGIG

2.2.1. A neokonzervatív fordulat és a vállalkozói szellem

Az 1980-as évek elején markáns fordulat jelent meg Kozma Ferenc érdeklődésében, ami nem pályamódosítást jelent, inkább az addigi eredmények új szempontokkal való kiegészítését. Korábbi könyveiben már csírájában megjelent a vállalkozásszemlélet egyenrangúságának igénye: „a szemléletnek kell újnak lennie, amennyiben a tervezéstől a beruházások támogatásán keresztül a külkereskedelmi és devizasabályozásig bezárólag az irányításnak komplexen, magasabb rendű használati érték keresztmetszetében kell gondolkodnia és hatnia, szemben az eddigi ágazati és termék-keresztmetszetű vagy vállalatcentrikus hatással. Nem egyszerűen vállalatot, hanem vállalkozás-fajtát, illetve vállalkozást kell fejleszteni.”¹¹³ „A nyitott szerkezetű gazdaság”-ban az elemzés „egyéb” eredményeként bukkant fel egy önálló kissejében kifejtett gondolat, mely szerint a verseny és a kooperáció elvi problémáját a nagyvállalati szektor gazdaságirányítási kulcsszerepében kell megoldani. Az állam vállalkozás természetű jellegére így következtetett: „Arra jutottam, hogy a nemzetgazdaságok közötti árucserében az áruviszonyok – magasabb fokon – újraszűlik saját törvényeiket. Az ország nemcsak – s mindinkább nem *elsősorban* – a területén működő árutermelők ... külpiazi megjelenésének gyámolítója, segítője mezében lép a pályára, hanem maga is *árutulajdonosi funkciókat* lát el. ... A vállalat és az állam külgazdasági viselkedése tehát számos ponton szinkronban van egymással.”¹¹⁴ „Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben” című könyvében a fokozott önerő, az egyéni energiák felszabadítása volt az egyik új gondolat¹¹⁵. Az 1980-as évek elejére aztán a publikációiban is kiemelt helyre került a vállalat¹¹⁶, csakúgy, mint a vállalkozás mibenléte¹¹⁷. Ezzel együtt Kozma professzor idejét látta, hogy a szocialista állam szerepét is újragondolja¹¹⁸. Mindezek az előzmények vezettek az „Egyén, vállalat, állam” című könyv¹¹⁹ megszületéséhez, amellyel a szocializmus gazdaságelméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez kíván hozzájárulni. A válságjelenségek ugyanis messzire túlmutattak a gazdaságpolitika és -stratégia hatókörén. A társadalmi berendezkedés és annak gazdasági alapjai, intézményei kérdőjeleződtek meg: „Érthető, hogy mindezek hatására kishitűség kél lábra az emberek egy részénél abban a tekintetben, *hogyan is állunk a szocializmus magasabbrendűségével.*”¹²⁰

¹¹³ Mire képes a magyar népgazdaság. i. m. 201. p.

¹¹⁴ A nyitott szerkezetű gazdaság. i. m. 33. p.

¹¹⁵ Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. i. m. p. 17–18.

¹¹⁶ A gazdaságpolitika vállalat szemléletéről. Társadalmi Szemle, 1982. 12. sz. p. 25–39.

¹¹⁷ A vállalkozó vállalat. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz. p. 1025–1042.

¹¹⁸ A vállalkozó szocialista állam. Gazdaság, 1983. 17. 2. 56–75. pp.

¹¹⁹ Egyén, vállalat, állam. (Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1984. 324 p.

¹²⁰ Uo. 25. p.

Kozma Ferenc tevékenységének fókuszváltásához azt kell megérteni, hogy a könyv *alapélménye a radikális váltás a jóléti-kétpólusú világrend átalakítási stratégiájában*. Az Új Nemzetközi Gazdasági Rend gondolata, rövid élete és az enyhülés inkább konzerválta az instabil, az olajra és az atombombára épülő rendszert, hosszú távon megoldani nem tudta a világ kettéosztottságát, a technológiai forradalom is hiányzott mögüle. Az angolszász alternatíva a mikroelektronika áttörésére épült, és politikai-gazdasági-ideológiai rendszere neokonzervatív fordulat néven vonult be a történelembe.

A neokonzervativizmus két oldalról ásta alá a jóléti-kétpólusú világrendet. Erkölcileg a hazug kompromisszumokat támadta, gazdaságilag a rendszer pazarlását, hatékonyságának hiányát. Gazdaságpolitikailag új alapokra helyezte a társadalmat, amelynek központi elemei a kisvállalkozások forradalma, az egyén önmagáért való felelőssége és az állam leépítése voltak, ezzel együtt a piaci mechanizmus elosztási rendszerének mindenhatóságába vetett hit. A gazdasági jelszavak a privatizáció, dereguláció, decentralizáció köré csoportosultak. Mindez együtt járt egy generációváltással is – ennek kelet-európai szerepét és új szemléletét Kozma professzor hangsúlyozta már évekkel korábban –, ami egy pragmatikus és a dolgokat egyszerűen kezelő társadalmi réteg-szövetség vezető erejét hozta. Ha figyelembe vesszük a rendszer teljességét, a mikroelektronikai és űrtechnikai forradalom társadalom-átalakító szerepét, akkor az egész fordulat lényegében a társadalom újrászervezése volt, sok előre-mutató elemmel.¹²¹ Ám a kétpólusú világ körülményei és válsága között nem lehetett Nyugaton kimondani a kapitalizmus fenntarthatatlan és embertelen voltát, ahogy annak az átalakítására tett lépéseket sem, mert az a torz és elmaradott körülmények közé rekedt szocializmus „győzelmét” jelentette volna. Az egész programnak a neoliberalizmus köntösébe kellett bújni, ezért míg a gyakorlata egy technológiai fordulatra épült, addig a filozófiájában szélsőséggé vált. Kelet-Európába már csak a neoliberalizmus jutott el a technikai modernizáció nélkül, így maradt az ipartalanítás, a közösségek szétverése és a privatizáció szelleme.

Az 1980-as évek elején mindennek persze még csak az előjátéka zajlott, de Kozma professzor érzekelte a problémát, sőt kutatói elfoglaltsága is úgy alakult a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságán, hogy 1980 és 1983 között számos programban, vitában vehetett részt – a lakáspolitikától az új társadalmi jelenségek vizsgálatán keresztül a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével kapcsolatos rendszerelméleti és ideológiai kérdésekig. Megint adódott tehát a helyzet, hogy „visszavonultan” a mélyére ásson az égető társadalmi-gazdasági kérdéseknek, és rendszerezhesse azokat. Ennek a munkának az eredménye az, hogy szembeállíthatta a neoliberalizmussal az önmagukért felelős emberek társadalmának *egy másik, szélesebb elméleti hagyományokat felölelő, organikusabb gazdaságelméletét, amely tulaj-*

¹²¹ Ennek részleteit itt nincs lehetőség kifejezni. Az érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlom Gervai Pál korábban hivatkozott tanulmányát és Trautmann Lászlóval írt egyéb írásait, illetve egy nagyobb ívű elemzést Friedmannek, a korszak meghatározó közgazdászának közgazdasági munkásságáról. Ez utóbbit lásd GÁSPÁR TAMÁS: *Korszakváltás – gazdaságelmélet – jövő. A monetarizmus jövőkutatói szemmel.* (Kézirat.) Budapest, 2004. augusztus. 60 p.

donképpen egy újabb dimenziója annak a kozmai programnak, mely szerint miként lehetne Nyugatot megvalósítani úgy, hogy eszmeileg Keleten maradunk. Az újabb dimenzió: az egyén, a vállalat és az állam viszonya az emberséges és fenntartható társadalom víziójának tekintetében. „A kapitalizmus egzisztenciális bizonytalanságon alapuló »ösztönzési-korbácsolási« modelljének szocialista antitézise tehát nem az egyén és a kollektíva teljes, garantált biztonsága, hanem egy olyan társadalmi szerkezet, amely erősen ösztönöz a vállalkozásra, s egyben racionálisan osztja meg a kollektív vállalkozások kockázatát az egyén, a vállalat és a nemzeti méretű társadalmi egység között. Az egyén és a szűkebb gazdálkodó közösség ebben az innovációs láncban nincs tökéletesen magára hagyva, de nem is mentesül teljesen tetteinek anyagi és egzisztenciális következményeitől. Kétségtelen, hogy ez a felismerés módosítja ... a szocializmusról kialakult közfelfogást.”¹²²

A könyv lényegében azt tárja fel, hogy az egyén, a vállalat és az állam mely szerepkörökkel és ezek milyen rendszerével képes úgy együttműködni, hogy a kölcsönös-hierarchikus viszony és az önmagukért felelős egyének emberséges, fenntartható társadalmát szolgálja. A fő mondanivaló egyik fele az, hogy egy emberséges társadalom közgazdasági alapja a *gazdaszellem*, amelyben a társadalom minden tagja a közösnek tekintett vagyon „bérőjeként” gondoskodik annak pazarlásmentes, hatékony és értelmes életet biztosító felhasználásáról. A mondanivaló másik fele pedig az, hogy mindez, így maga a szocializmus, nem ellentétes a *vállalkozószellemmel*, amennyiben a hatékonyság növelése érdekében vállalt kockázatok és bizonytalanság éppen a gazdaszellem minél hatékonyabb megvalósulását szolgálja.

A vállalkozás kérdéskörének középpontba helyezése nyílt konfrontáció volt a neoliberalizmussal: ez utóbbi a kisvállalkozások forradalma jelszavával individualizálta a társadalmat, Kozma Ferenc a gazdaszellemhez való viszonnal viszont a vállalkozás valós értékeit igyekezett feltárni, mind az egyén, mind a *nagyvállalat*, mind pedig az állam szintjén és ezek kölcsönhatásában.

Az egyén, a vállalat és az állam rendkívül bonyolult és árnyaltan bemutatott érdekei, valamint ezek viszonya magát a gazdaságpolitikát is új megvilágításba helyezte „A szocialista gazdaságpolitikának, s ezen belül az irányítási rendszernek ... sajátos, egyensúlyozó szerepe van a három főszereplő ellentmondásos motivációi között. Épít arra, hogy az egyén – termelői mivoltában – a vállalkozó vállalat támogatója, a vállalat – vállalkozói mivoltában – a dinamikusan fejlesztő állam támogatója: vagyis ezen a síkon vertikális érdekközösség alakítható ki a társadalom egészében. Számol továbbá azzal is, hogy az egyén, fogyasztói mivoltában, a vállalatot »megélhetési kollektívának« tekinti, amely viszont a közjólétre törekvő állam természetes partnere. Végül a gazdaságpolitikának azzal is kell számolnia, hogy a vállalati tevékenység racionális beilleszkedése a társadalmi munkamegosztásba harmonizál ugyan az állam egyensúlyi, biztonsági törekvéseivel, de ez az összefüggés az egyén információs és érdekhorizontján közvetlenül már kevésbé érzékelhető. Csak úgy lehet a lakossági érdek és törekvések »hétköznapi« nyelvére lefordítani,

¹²² *Egyén, vállalat, állam.* i. m. 8. p.

ha a gazdaságpolitika egésze képes harmonizálni az érdekek és törekvések két, vertikális vonulatát: a megélhetési-jóléti és a termelői-vállalkozói-fejlődési vonulatot. Minél nagyobb felületen fedi egymást a kettő, annál nagyobb a lehetőség arra, hogy a vállalati tevékenységek a kor követelményeinek megfelelő társadalmi munkamegosztás nyálábjaiba integrálódjanak, ami viszont a lakosság általános megelégedettségében, jó politikai-gazdasági közérzetében inkarnálódik.¹²³

Az, hogy Kozma professzor egy ilyen fajsúlyú és témájú elméleti munkával jelentkezett, annak a jele is volt azonban, hogy a közgazdász-társadalomban és a gazdaságirányítás legfelsőbb szintjén sem volt egyértelmű, hogy a világméretű válságrendszerre milyen irányú lépések szülessenek. Ennek egyik legvilágosabb jele volt egy másik, a Társadalmi Szemle hasábjain 1983–84-ben lezajlott vita, amelyet a Kozma Ferenc által irányított szakmai munkacsoport tanulmánya váltott ki a gazdasági rendszer továbbfejlesztéséről¹²⁴. A vita több fronton zajlott, de akörül koncentrált, hogy a fejlesztési reformok milyen célt szolgáljanak. Válaszcikkében Kozma Ferenc ki is emelte ennek a kérdésnek az elméleti-gyakorlati jelentőségét.¹²⁵ Mivel a jelzés értékű vita mellett közvetlenül a stratégiai fejlesztési munkájának a megfeneklését is érezte, ezért 1984-ben, az „Egyén, vállalat, állam” megjelenésének évében kérte áthelyezését a Politikai Főiskolára, ahol a Világgazdaságtan tanszék megszervezésével lehetőséget látott abban, hogy külgazdaság-politikai, világgazdasági munkája direkt módon kapcsolódhasson össze társadalomelméleti elképzeléseivel.

2.2.2. Neoliberalizmus-kritika és útkeresés

A rendszerváltást közvetlenül megelőző időszak rendkívüli módon kiélezte mindazokat az ellentmondásokat, amelyekre a professzor úr korábban már felhívta a figyelmet. Időszerűnek és fontosnak érezte, hogy összefoglalja az általa vizsgált legkülönbözőbb területek problémáit, és azokat egymásra vetítse: a fejlesztésstratégiát, amelyben a termelési tényezők teljesítménygeneráló erejét és ennek intenzifikálását vizsgálja; a vállalati rendszer működését szocialista körülmények között; az életmódot, amely közgazdaságilag a jövedelempolitikában kristályosodik ki; és a gazdaságstratégia műhelymunkájának mechanizmusát – vagyis korábbi könyveinek fő motívumait. Mindezek Kozma Ferenc munkássága virágkorának fő művében, a „Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választútján” című könyvben¹²⁶ állnak össze egységgé.

Az összes felsorolt terület körüljárásának van egy közös motívuma: a *trend és a fordulópont ellentmondása*. „Az összes problémakör tárgyalásmódjában igyekeztem végigvinni egy valamennyiükben közös, alapvető dilemmát: a gazdálkodási és gazdaságirányítási formák, gazdasági kategóriák, reflexek társadalmi beren-

¹²³ Uo. p. 280–281.

¹²⁴ Gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztése a szocialista építés szolgálatában. *Társadalmi Szemle*, 1983. 11. sz. p. 11–29.

¹²⁵ Minek a szolgálatában? *Társadalmi Szemle*, 1984. 4. sz. p. 88–93.

¹²⁶ *Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választútján*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1987. 326 p.

dezkedéseken is sok tekintetben átnyúló *kontinuitásának* és a társadalom működési feltételeinek minőségi változásaihoz kötődő *diszkontinuitásuknak* együttélését és egymásba fonódó ellentmondásosságát.”¹²⁷ Más szóval az összes terület problémája úgy vetődik fel, hogy lehetséges-e váltani, társadalmi újraépítést végrehajtani úgy, hogy a társadalmi jövőkép nem változik? A kérdés sok tekintetben rezonál a Kozma professzor pályájának elején feltett, azóta többször felvetődött problémára Magyarországnak a Kelethez és a Nyugathoz való viszonyában.

A társadalmi fordulat és a Kelet–Nyugat-kérdések közötti különbség elsősorban magában a kérdésfeltevés módjában van. Már nem csupán külgazdaság-elméleti problémaként vetődött fel a dilemma, hanem társadalomelméleti alapvetésként. A bipoláris világ válságának végjátéka ugyanis már oly módon vetette fel a problémát, hogy ha a békés egymás mellett élés már gátolja mindkét társadalmi rend továbbfejlődését, lehetséges-e egyáltalán a kétpólusú rendszeren túllépni világháború nélkül? Ha az 1980-as évek elején teljességében és belső ellentmondásában lehetett volna látni az egész korszakot, akkor Kozma professzor talán egy alapvető hangsúlyváltással is feltette volna a maga kérdését: lehet-e a Keleten megfogalmazott társadalmi jövőkép alapján és a Nyugat által létrehozott anyagi bázison *felszámolni* a bipolaritást? Mivel szakmai tapasztalatai alapján tisztában volt vele, hogy a keleti blokk nyomasztó öröksége, torz fejlődése és félperiferikus állapota miatt a világrendváltás saját élete közvetlen környezetének és szakmai munkája értelmének összeomlásához vezet, sőt a kétpólusú rend addigi megingásai, lazítási kísérletei minden alkalommal a világháború közvetlen határára sodorták a világot, ezért a kérdés ilyenén való megfogalmazása nem merülhetett fel. Kozma Ferenc a Kelet szükséges feladatairól ír a torzult-elmaradott állapot felszámolása érdekében *a két rendszer együttélése* korszakának idején¹²⁸, a fenntartható jövő érdekében, ám a könyv arról már nem szólhat, hogy miként lehet túllépni a bipolaritáson, és mi következik az után. Mindennek következtében az addigi feladatok és kérdések *helyett kérdőjelek* állnak – minden fejezetben és magában a könyv címében is. „Mi a célom? – Semmiképpen sem megdönthetetlen igazságok kifejtése. A XX. század utolsó évtizedeiben igen kevés a megdönthetetlen igazság: ezek közül egyet – az egész szemléletmódot megalapozót – le is írok a szövegben: *a szocializmust az egész emberiség, ezen belül konkrétan a magyar társadalom fennmaradása és fejlődése egyetlen reális alternatívájának tartom.* Ezen belül azonban csak a tér és idő konkrét viszonyai által determinált konkrét igazságok léteznek, s ezek sem »bölcsek köveiként«, hanem nagyon is gyötörő döntések eredményeiként, ahol *az inkább kívánt jó elérése végett tudatosan vállalnunk kell nemkívánatos rosszat is.* Ezért jelentkeznék a gazdasági fejlődés megoldandó feladatai egyben *kérdőjelekként* a társadalomért felelősséget érző, gyötrődő ember tudatában.”¹²⁹

¹²⁷ Uo. 10. p.

¹²⁸ Lásd uo. V. 2. fejezet.

¹²⁹ Uo. 10. p.

Mindehhez két fontos megjegyzés kívánkozik. Az egyik Kozma Ferenc szocializmusképe: lényegében az a folyamatos küzdelem, lelkiismeretes, tág térben és nagytávlatú időben felelősségteljes cselekvés a mindennapokban, amelynek mozgatórugója egy emberközponút, természeti és társadalmi létében is fenntartható társadalom képe. Mindez távol állt az ő megítélése szerint a szocializmus konkrét jelene állapotától, és döntőnek azt tartotta, hogy az emberek egymás közötti viszonyukban milyen reflexek szerint és milyen célok érdekében cselekszenek. A szocializmus középpontba állítása tehát szövegszerűen – jelen esetben húsz év távlatából – sem retrográd, mert nem a keleti blokk és a megmerevedett világrend *gyakorlatát* kívánta konzerválni, hanem a neokonzervatív forradalom jövőképét – a felelős, kulturált, önigazgató ember társadalmát – előlegezte meg: pontosabban a neoliberalizmus kulturálatlanságával szemben annak pozitív kifejtését adja. *A neoliberalizmus indirekt kritikája, valamint a neokonzervatív értékek integrálása azokba az eredményekbe, amelyeket az emberséges társadalom történelmi kísérlete megfogalmazott* – ezek teszik a könyvet kimagasló értékűvé.

Amint a *„Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választútján”* című kötet az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején született munkák egybefonása abból a célból, hogy szerzőjük kifejttesse állásfoglalását a korszakváltás tartalmát és irányát illetően, a neoliberalizmus-kritika sem ebben az írásában fordul elő először: már a korábbi műveiben is megjelenik. A teljesség igénye nélkül íme, néhány elem.

A kritika egyik fő pillére az emberi tényező tudatos középpontba helyezése – nem hatékonysági szempontból, hanem azért, mert a *homo sapienst* sapiensnek kívánta tekinteni: „nem »kollektív tőke« vagyunk, hanem tíz és félmillió ember okos szövetsége annak érdekében, hogy minden szempontból emberhez méltó életkörülményeket hozzunk létre magunk és gyerekeink számára a magunk kilencvenháromezer négyzetkilométerén, kölcsönösen egymásra támaszkodva mindazon társadalmakkal, amelyek hasonló célokat tűztek ki maguk elé. Ha fejlesztünk, exportálunk, rentabilitást mérünk, felhalmozunk – *kizárólag* ennek érdekében tesszük, és bármilyen műszaki vagy gazdasági folyamatot ennek függvényében könyvelünk el haladásként vagy retrográd erőként. Ettől az alapfelfogástól kerül végső soron előtérbe gazdaságpolitikánkban az *emberi tényező*.”¹³⁰

Nem véletlen hát, hogy a gazdaságpolitikát meghatározó életmód-politika központi problémájának Kozma professzor a *lakáshiányt* helyezte. A fenti megközelítésben ez már nem közgazdasági kérdés. A lakáshiány ugyanis a fenntartható társadalom leglényegibb elemének, az *otthonosság hiányának* az infrastrukturális megjelenése. Az otthonos társadalom biztonságos, átlátható és bizalommal teli. Alapmotívuma a gondoskodás, társadalmi mechanizmusaiban ezért a piac hatékonysága az értelmes ellátás céljának van alárendelve. Közgazdaságilag központi eleme a háztartás, amely éppen a gondoskodás intézménye. A fogyasztás és a fogyasztói szellem a gazdasági mechanizmusok irányítója, melyek mögött az értelmes és valós szükségletek állnak.

¹³⁰ Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. i. m. 347. p.

A termelés és a vállalat is ebben a tekintetben a „fogyasztás” intézménye, abban az értelemben, hogy – egyes ókori és azt megelőző mintákhoz hasonlóan – nem különül el a háztartástól: a nyereség helyett az ellátás – mégpedig a leghatékonyabb módon való ellátás – a funkciója. Látható tehát: a lakáshiány problémájában egy egész rendszer képe van elrejtve. „Teherbírásunk határát súroló erőfeszítéseink ellenére sem sikerült megoldani a lakáshiányt, és nem találtunk megnyugtató, jól funkcionáló rendszert a lakásgazdálkodásra. Ez különösen a fiatal nemzedéket sújtja, csaknem megoldhatatlan gondokat okozva annak a generációnak is, amely fiatalkorában végigjárta a lakástalanság kálváriáját és ugyanezen gondok visszaköszönnek neki ma is, gyermekei szárnyra bocsátásával kapcsolatban. *A lakáshiány akkora bizonytalansági tényező, amely, hatását tekintve, egyes rétegeknél felér az egzisztenciális bizonytalanságéval.*”¹³¹ „Demobilizálja s egyben labilizálja a társadalmi-gazdasági és emberi viszonyokat, bizonytalansági tényezőt visz be emberek és családok egzisztenciájába ... A lakás tehát nem olyan hiánycikk, mint a T-dugó vagy az autóalkatrész: *a lakáshiány a magyar társadalom első számú problémája.*”¹³²

A kritika másik fő pilléréként a neoliberalizmus kizárólagos hatékonyságközpontúságával Kozma Ferenc szembehelyezte a *gondoskodást* mint alapvető, kívánt társadalmi-gazdasági mozdítóerőt. Ezt különösen akkor hangsúlyozta, amikor az évtized és a felzárkózás meghatározó tényezőjévé a versenyszellem vált. Figyelemre méltó, hogy amíg a keleti országok technológiai adaptációs készségének intézményi feltételévé éppen a vállalkozó szellemet tette, a vállalat gondoskodó funkciója – ami egy emberséges társadalom egyik közgazdasági alapja – még elemibb szükségletté vált. Az „Egyén, vállalat, állam” többek között a kettő harmonizálásáról szól. „Mindegyik vállalat bizonyos értelemben »közmű«-szerepet játszik: akárcsak a tényleges közműnek, biztosítania kell valamilyen hasznos szolgáltatás folytonosságát: szemet, áramot, kenyeret, anyacsavart, ruhát, gépet, gyógyszert állít elő és bocsát a gazdaság rendelkezésére...Ha a vállalatnak nem volna ilyen jellege, akkor nem vállalat, hanem *kutatóbázis* vagy *tőzsdeiügynökség* volna.”¹³³

Mindezek következtében a legfőbb kérdőjelnek, egyben egy emberséges és fenntartható társadalom kulcsproblémájának Kozma Ferenc a *létbiztonság igényének és a teljesítménykényszernek az összeegyeztetését* tartotta. E társadalom „a viszonyok konszolidálódásával kettős »lelkiallapotú«, Janus-arcú társadalommá válik, amelyben párhuzamos értékrendi prioritások küszködnek egymással. *A gazdaságpolitika ésszerű egyensúlyt keres az egzisztenciális biztonság biztosítása és a teljesítménykényszer között: olyan feladatra kénytelen vállalkozni, amelyet az egész eddigi történelem folyamán egyetlen társadalom sem tudott közmegelegedésre megoldani.*”¹³⁴

Egy harmadik példa a neoliberalizmus kritikára a tervezés és a piac mechanizmusainak igen árnyalt elemzése. A neoliberalizmus az önmagáért és önmagában vett piaci mechanizmust teszi a társadalmi elosztás központi intézményévé. Táma-

¹³¹ Uo. 216. p.

¹³² *Jólét szocialista módon.* i. m. (1979.) 112. p.

¹³³ *Egyén, vállalat, állam.* i. m. 45. p.

¹³⁴ *Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választóján.* i. m. p. 304–305.

dása alapvetően a szocialista rendszerek azon tévedésére épül, hogy a rendszerek és folyamatok teljessége áttekinthető, ezáltal szabályozható és előre tervezhető. Kozma Ferenc az egész kérdéskört az *aktuális világgazdasági valóságba* helyezte, és nem elvi kérdésként tárgyalta a piac és a tervezés viszonyát, hanem éppen az 1980-as években táguló-gyorsuló világgazdaság mechanizmusaiként tekintett rájuk. Ebben a megközelítésben pedig nemcsak, hogy helye van a stratégiai gondolkodásnak, hanem létfeltétellé válik: „Olyan naggyá vált a gazdálkodás tétje, hogy az, aki a felszínen akar maradni, nemhogy stratégiai hibát nem követhet el, de jelentősebb taktikai baklövést sem engedhet meg magának. Az egész világgazdaság néhány száz transznacionális óriásvállalat ..., valamint egy-két tőkés gazdasági nagyhatalom ... döntéseinek játékszerévé kezd válni, s a tét nem néhány tucat kis-közepes szövetde vagy öntöde tönkremenetele, hanem az emberiség többségének sorsa.”¹³⁵ Kozma professzor fő mondanivalója lényegében az, hogy a tervezés és a piaci mechanizmus viszonya a működő rendszerektől függ: tervutasításos körülmények között a piaci jelzések nem fejtenek ki megfelelő irányú hatást, ám a piacgazdaságok rendszerében egyáltalán nem rendszeridegen a tervezés, ha azt stratégiának fogjuk fel. A leginkább figyelemre méltó pedig az, hogy az egész kérdést alárendelte a neo-liberalizmus által is hangsúlyozott önállóságnak – vagyis a piac vagy a tervezés mechanizmusok csupán, a lényegi kérdés az ember felelős, önmagát irányító Emberré válása: „A piaci (ex-post) és a tudatosan tervezett (ex-ante) információs-szabályozási alapmodellek milyen ötvözetét kell ahhoz kiformálni, hogy az egyéni-csoportos *döntési-cselekvési önállóság* maximálisan érvényesülhessen mind a tényező-, mind pedig a tevékenységárányok alakítása területén...”¹³⁶

A másik rövid megjegyzésem a „Mi a célom?...” kezdetű idézetnek arra a részére vonatkozik, hogy „*az inkább kívánt jó elérése végett tudatosan vállalnunk kell nemkívánatos rosszat is*”. Ennek a megállapításnak az egyik jelentése az, hogy a keleti blokk kitörési kísérlete az 1980-as évek második felére rendkívül kedvezőtlen nemzetközi környezetbe került. Ezért a kedvezőtlen cserearányoktól kezdve a gazdaságfilozófia aktuális divatjáig bezárólag várható volt, hogy számos csábító-eltérítő tényező rontja a gazdaságstratégia optimumát. Van azonban egy olyan olvasata is a megjegyzésnek, amely szerint minden döntés és választás természetesen más alternatívák nem-választását is jelenti. Ezek „elmaradása” veszteségként jelentkezhet, döntéseinknek ára van. A döntéshalmaz egységes felvállalása azonban magának a stratégiának tesz jót, mert annak egyik leglényegibb eleme a *józan önismeret*, amelyben a „rossz” tulajdonságok nem frusztrációforrások, hanem egyszerűen tények, melyeket *elfogadva* lehet stratégiát építeni azok *megváltoztatására*.

Azt, hogy ez az olvasat is reális, Kozma Ferenc munkásságának két vonatkozása is alátámasztja. Egyfelől az a tény, hogy a professzornak az 1980-as évek második felében lehetősége volt Vietnamba, Laoszba és Kínába is látogatást tennie, és beszámolóiból, dolgozószobájának képeiből és dísz tárgyaiból pontosan lehetett látni,

¹³⁵ Uo. 104. p.

¹³⁶ Uo. p. 107–108.

hogy gondolkodásmódjára komoly benyomást tettek ezek az utak.¹³⁷ Márpedig a fenti értelmezés nagyon közel áll a jin-jang ellentétek világához, melyben bármelyik oldal választásához előbb-utóbb integrálni kell annak ellenpárját is, illetve bármelyik oldal magában foglalja saját árnyoldalát is, és a választással utat adunk az ellentéte megnyilvánulásának is. Nagyon mély és nagyon bölcs ez a gondolat, az pedig már csak a perzsa gyökerű európai sajátosság, hogy ezeket „jó” és „rossz” címkékkel tüntetjük fel. Azért is tartom valószínűnek, hogy a kelet-ázsiai kulturális hatások megjelennek gondolkodásában, mert elkövetkező könyveinek mottójául az addig idézett európai bölcsék helyett egyre inkább kínai közmondásokat választott, illetve *Lao-ce*, *Tao Te King* könyvéből vett részlettel fémjelezte könyveit.¹³⁸ Továbbá, egy közéleti írásában¹³⁹ Kozma Ferenc egy más aspektusban ugyanezt a gondolatot fejtette ki: „Az emberi lélek úgy van felépítve, hogy minden jó tulajdonságához hozzátartozik – mintegy árnyékként – valami hiba is. Fordítva is igaz: minden hibájához hozzátapad valami jó tulajdonság is. Ha a hibát durván kigyomláljuk a lélekből, vele vész az érték is. Ezért úgy célszerű magunkat igazítani, hogy a hibák elleni irtó hadjáratunk minél kevesebbet faragjon le a hozzájuk tartozó erényekből, az erények ápolása pedig vigyázzon arra, hogy párhuzamosan ne hogy uralomra kerüljenek a mögöttük lappangó hibák.”¹⁴⁰

Azt hiszem, Kozma Ferenc a lelke mélyén igazi taoista alkat volt – kinézetében, mondanivalójának logikájában és élcélődéseiben volt valami Buddha-szerű. Saját bevallása szerint már műgyetemi évei alatt is a tantételek helyett „meditáció” formájában, a közönségét töprengéseibe beavatva adta közre mondandóját – és ugyanezt írja a *„Külgazdasági stratégia”* előszavában is. Talán nem áll messze a valóságtól, ha azt gondolom, hogy professzor otthonosságot érzett ebben a környezetben, és személyiségének is mélyebb rétegére talált rá.

A távol-keleti gondolkozás hatásán túl a Politikai Főiskolán eltöltött évek egy másik fontos vonatkozása az a műhelytanulmány-sorozat, amely az 1987 és 1989 között folyó kutatás¹⁴¹ eredménye volt. Az 1980-as évek vége Magyarországnak súlyos helyzetét mutatja, hogy a Kozma professzor vezette kutatás már „A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” című könyvben kifejtett felzárkózási kulcselemet, a technológiatranszfer lehetőségeit és problémáit helyezte a középpontba.¹⁴² Jól érezték meg a kutatók, hogy fordulóponthoz érkezett a gaz-

¹³⁷ Erről részletesebben lásd a jelen kötetben GÁSPÁR TAMÁS: *A hely szelleme – egy szoba a Corvinus egyetemen.* (In memoriam Kozma Ferenc.)

¹³⁸ Sőt, maga is fordított kínai verseket, amelyekről jó barátja, Tőkei Ferenc, ismert sinológus, elismerően nyilatkozott.

¹³⁹ *Útvaló.* (Gondolatok a boldogságról.) (Kézirat.) Budapest, 2002. 25 p.

¹⁴⁰ Uo. 2. p.

¹⁴¹ A kutatás a „Technológiatranszfer – tőkeáramlás – világgazdasági viszonyok” elnevezésű OTKA-program keretein belül folyt, eredményei négy kiadványban elentek meg Kozma Ferenc, Csáki György, Lőrinczné Istvánffy Hajna, illetve Artner Annamária, Losocz Miklós és Blahó András szerzőségével, de résztvevője volt a csoportnak és tanulmányt készített Zádor Márta is.

¹⁴² V. ö. *Műszaki innováció – technológiatranszfer – újdonságpiac.* In: *Műszaki innováció – Technológiatranszfer – Tőkeáramlás a világgazdaságban.* Budapest, Politikai Főiskola Világgazdaságtan Tanszék,

dasági-társadalmi rendszer: vagy sikerül a nyugati technológiával modernizálni a társadalmat, vagy a változások iránya az előrejelezhetetlenség és kézben tarthatatlanság kockázata felé mozdul el.

A helyzet hangulatát jól tükrözi a „Ködből nem épülnek várak” című interjú¹⁴³ 1987-ből, amely az útkeresésben a gazdasági, politikai és ideológiai összefüggéseket veti fel. Részlet az interjúból: „A reform lényege ... az, hogy a társadalomban az elavult elemeket rendszerszemléletűen és többé kevésbé folyamatosan, de igen konzekvensen *újakra* cseréljük. Ez a folyamatos csere a társadalom mindennapi életének zavartalanságát szolgálja... Azt hiszem, a kontinuitás túlhangsúlyozása két okból jöhet létre. Az egyik ok a konzervatív hozzáállás, s mögötte a félelem még a szükséges reformlépésektől is, amit elítélendőnek tartok. A másik ok éles reakció lehet a diszkontinuus elemeket túlhangsúlyozó, s ezáltal a társadalmi és viszonylagos zavartalanságát veszélyeztető elképzelésekkel. Őszintén szólva, ez sem szerencsés reakció. A társadalomfejlesztés gazdaságpolitikai-társadalompolitikai műhelye ugyanis nem »bagdadi bazár«, ahol a végletes árpárbajt követően valahol majd csak kiegyezünk. Döntéseinktől emberek sorsa és egyben a társadalom jövője függ, s ez az elvekben, a kiéleződő »bazár jellegű« politikai, ideológiai, gazdasági alkufolyamatban úgy lebénulhat, hogy nemzedékeken keresztül ihatjuk a levét. Az igazán hasznos vitákban tehát a *józan realitásérzékkel* rendelkező álláspontoknak kell dominálniuk, nem pedig a szélsőségeseknek. ... Ebben az esetben valódi, építő reformpolitikát követünk, olyat, amely társadalmunkat tényleg előreviszi.”

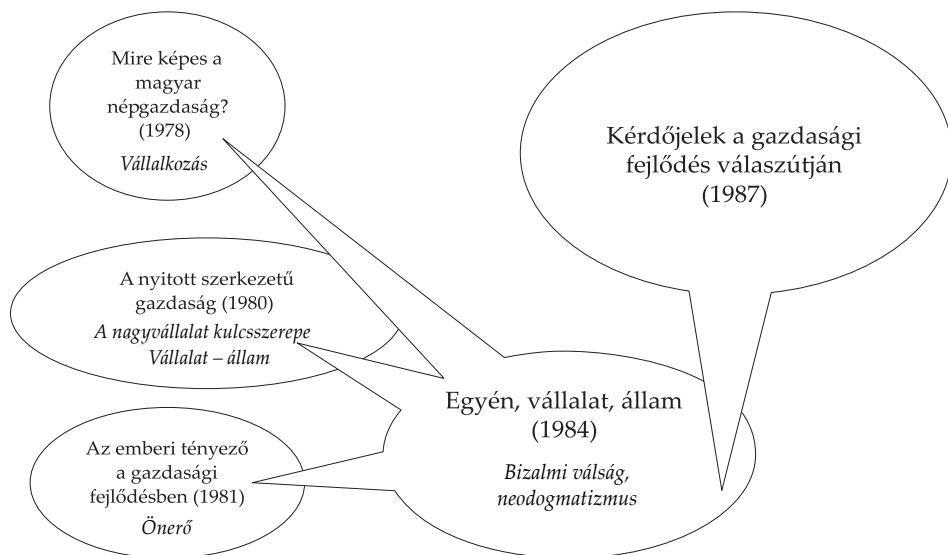
Munkatársai szerint az 1980-as évek második fele Kozma Ferenc pályájának egyik csúcsa. A válság „nagy nyomású” ideje és a lépéskényszer minden korábbiánál sürgetőbb feladata felfokozta a professzor kreativitását és valóságérzékenységét. Ennek egyik eredménye a korábban említett kutatás, amely a két tömb közötti térben ragadta meg a magyar kitörés lehetőségét és kapcsolta azt össze az innováció, a technológiatranszfer központi szerepével. A másik nagy eredmény az európai tér árnyalt kezelése, *többsebességű héjakra tagolása* volt: Magyarország átmenete, stratégiai felzárkózása ugyanis ebben a képletben reálisan vetette fel, hogy nagy távlatokra dől el, melyik héj szerepköre és fejlettsége szerint történik meg országunknak a nemzetközi munkamegosztásba való újrailleszkedése.

A történelem azonban másfelé terelte a dolgokat. A rendszerváltás eseményei, lendülete és korai, kaotikus időszaka természetéből adódóan sokkal markánsabban, „fekete-fehérben” mutatkoztak a jelenségek – ami nem a stratégiai kérdések fentiekben tárgyalt, árnyalt felvetésének volt az ideje. Mindez, szintén a korszakváltás természetéből adódóan, az addig kialakított struktúrák és irányítási rendszerek sze-

1989. p. 5–67. (Műhely-tanulmányok 1.) Lásd még: A technikai fejlődés társadalompolitikai feltételei. *Pártélet*, 1986. 8–9. sz. p. 33–39.; A technológiai transzfer néhány közgazdasági kérdése. *Gazdaság*, 1986. 2. sz. p. 95–112.; Az innováció és az emberi tényező hazánkban. In: *Művelődéstudomány. Gazdaság és kultúra*. Szeged, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csongrád megyei Szervezete, 1987. p. 17–27. (Szegedi Nyári Egyetem, 16.)

¹⁴³ Ködből nem épülnek várak. (Kozma Ferenc a gazdaság és az ideológia összefüggéseiről.) (Interjúkészítő: M. A.) *Magyar Nemzet*, 1987. november 21. 7. p.

4. ábra. Kozma Ferenc fő műveinek hálójá – 1980-as évek



lekció nélküli lebontásával kezdődött. Kozma Ferenc gyakorlati-elméleti életműve nem a korszakváltás technikájáról szól. Tapasztalata ennél sokkal hatalmasabb, gondolkodásmódja pedig sokkal kifinomultabb volt. Mint látni fogjuk, minden tapasztalatát és további kutatását annak szánta, hogy a korszakváltás körülményei között is stratégiai távlatot és esélyt adjon Magyarország felemelkedésének. Ám a szisztematikus rombolásban nem kívánt részt venni, még ha az új struktúráknak is adott helyet. Nyugdíjazását kérte és félreállt – pontosabban aktívan visszavonult, hogy az élettapasztalatát összefoglalja, és palackpostának hagyja egy letisztult korszakváltás számára. A stratégia *jin-jang* típusú felfogása tehát már tovább vezet a következő korszakhoz. Előtte azonban tekintsük át ismét, hogy miként fonódnak egybe az 1980-as évek fő művei (lásd 4. ábra).

3. A SZINTÉZIS KORA A RENDSZERVÁLTÁSBAN: KÜLGAZDASÁG A VILÁGGAZDASÁG ALTERNATÍV JÖVŐI SZERINT

Azt, hogy 1989-cel új korszak nyílt Kozma professzor munkásságában, több tényező mutatja. A rendszerváltás gazdasági végrehajtása nem az ő szakmai tapasztalataira és tanácsaira épült. Láthattuk, a publikációk számában óriási törés mutatkozik – bár azok mennyisége még így is tekintélyes! –, interjúk alig készül vele. Kozma Ferenc a gyakorlati élettől visszavonult, és munkahelyét tekintve is új intézményhez szegődött. A Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem Külgazdasági tanszékén lett nyugalmazott egyetemi tanár. Az egyetemi légkör volt a legalkalmasabb arra, hogy

élettapasztalatának összegzését és átadását megkezdje a következő nemzedékek számára is. Egyetemi oktatói tapasztalata persze ennél sokkal nagyobb volt, hiszen az 1960-as évektől tanított folyamatosan mint mellékfoglalkozású egyetemi tanár. Ám míg korábban egyetemi munkájának célja az volt, hogy a külgazdasági-világ-gazdasági elméleti ismereteket az aktuális magyar gyakorlat szerint formálja élővé, most ez megfordult: a több évtizednyi gyakorlatból leszűrhető elméleti általánosításait kezdte papírra – és táblára – vetni. Bár gyakorlati javaslatai is voltak, elsősorban a szemlélet formálásában látta az aktuális helyzet alapján az értékek átmentésének lehetőségét. Nem véletlen, hogy a következő években megjelenő könyvei – „*A gazdaság stratégiai szemlélete*”¹⁴⁴ és „*A menedzser közgazdasági szemlélete*”¹⁴⁵ – a címükben hordozták ezt a célt, és a fokozatokban és összefüggésekben való sztereo látást helyezték a középpontba.

A további út egyik – rövidebb – szála megint csak egy „kitérő”, amely a vállalkozás elméletének körét a rendszerváltás valóságába helyezte: abból a felelősség-érzetből született, amelyet egy közgazdasági, makroszintű formálással foglalkozó szakember érez a társadalom azon rétege iránt, amely a neoliberális váltás következtében az egész rendszer alapsejtjévé vált, ugyanakkor sem tapasztalata, sem erőforrása nem volt mindehhez. „*A menedzser közgazdasági szemlélete*” című könyv a gazdasági gyakorlatra kényszerülő műszaki értelmiség számára készült – több okból. Egyrészt azért, mert a legtöbb menedzser tankönyv a fejlett világ körülményei – adottságai és értékstabilitása – szerint készült, s így azok használhatatlanok a félperiféria kaotikus körülményei között vállalkozók számára. Másrészt a hazai gyakorlatból hiányzott a vállalkozói szemlélet, a tervezésnek pedig rossz tapasztalata volt. Harmadrészt a rendszerváltással leépült a társadalmi felelősség is, ami pedig a vállalatrendszer társadalmi funkcióját tekintve elengedhetetlen.

A kisvállalkozás gazdaságtana felé tett „kitérő” éppoly nagy jelentőségű, mint az életmód-politikának szánt kis könyv. A vállalkozó vállalat hangsúlyozása nem új Kozma Ferenc munkásságában, ám míg az 1980-as években a vállalkozási szemlélet középpontba kerülése a nagyvállalati szektor elsődleges szerepére, valamint annak az állammal való kapcsolatára vonatkozott, a mostani könyv egyértelműen a *friss vállalkozások talpon maradását és józan előrelátását* kívánta szolgálni – mert az új korszak jelszavának, az önállóságnak ez a valós alapja. „Én a folyóvíz és a tenger, a hal és a háló természetének ismeretét igyekszem átadni, mert úgy érzem, olyan halászokra van szükség, akik az adott halászati helyzetekben önállóan képesek helyes döntésekre jutni.”¹⁴⁶

A könyv bővített kiadása, *A körütekintő vállalkozás*¹⁴⁷ öt évvel később már mentőöv volt. Addigra ugyanis még súlyosabbá vált a helyzet: a vállalkozói kör kibővült a műszaki értelmiségen túl a *munkanélküliből lett kényszervállalkozók* tömegével. Már-

¹⁴⁴ *A gazdaság stratégiai szemlélete*. Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1991. 95 p. (GT Füzetek)

¹⁴⁵ *A menedzser közgazdasági szemlélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 312 p.

¹⁴⁶ Uo. 17. p.

¹⁴⁷ *A körütekintő vállalkozás. A menedzser közgazdasági szemlélete*. Budapest, Aula, 1997. 255 p.

pedig ők nem egyszerűen a szerencséjüket kívánták megtalálni kisvállalkozás indításával, hanem a *pusztá létüket* tették kockára. Kozma professzor szakmai munkáját továbbra is jellemzi mind a társadalmi együttérzés – munkássága ezért nem rideg közgazdaságtan, mind pedig a nemzetgazdasági racionalitás – ezért nem érzelműség az együttérzés. „... nem lehet eredményes, hatékony az a nemzetgazdaság, amelyben az egyes vállalkozások felelőtlenek, ügyetlenül kiterveltek és véghez vittek, nélkülözik a műszaki, piaci és emberi átgondolást, képtelenek a vállalandó kockázat mértékét a lehetséges minimumra csökkenteni – vagyis hajlamosak úgy ugrani a trambulinról, hogy nem győződnek meg jó előre arról, van-e egyáltalán víz a medencében.”¹⁴⁸

A vállalkozónak nem technikákat kell reflex-szerűen elsajátítania, hanem a *realitásérzéket*, az ezzel kapcsolatos *műveltséget* és az *önkontrollt*. Nem véletlen, hogy a bővített kiadásban éppen a vállalkozás közgazdaság-elméleti rendszerösszefüggései és a stratégiai elemei kerültek alapos átdolgozásra. Komoly súlyú művek ezek a neoliberalizmus világméretű viharának idején. Sőt, ha egymás mellé tesszük a két „kiterő” művet – „*Jólét szocialista módon*” és „*A körültekintő vállalkozás*” –, akkor szemünk előtt rajzolódik ki Kozma tanár úr külgazdasági szakterülete két olyan alappillérenek egysége, amelyek nélkül nem lehet és nem érdemes gazdaságpolitikát folytatni: az *egészséges lelki, kulturált és felelős emberek közössége, akik ugyanakkor hajlandók kezükbe venni saját életüket, hajlandók kockázatot vállalni a változásban, hogy kulturáltságuk a leghatékonyabb módon fejtsse ki erejét egy fenntartható jövő érdekében*.

*

Valójában latens módon erre a két pillérre épül szakmai életpaszatának summázata – Kozma Ferenc egyetemi professzori éveinek másik fő szála. Áthelyezve munkahelyét az egyetemre, látóterét térben és időben nagyra tágitotta: elkezdte feldolgozni és értékelni szakmai munkájának főbb állomásait. Nem véletlen, hogy ennek a korszaknak az első szakmai cikke a Közgazdaságtudományi Intézet kutatócsoportjában végzett munka tanulságainak végiggondolása volt „*Egy merész kísérlet negyedszázados évfordulójára*” címmel.¹⁴⁹ Szakmai „terében” pedig egészen az ökológiai kérdésekig terjedt vizsgálódása: az ezekről szóló tanulmányaiban¹⁵⁰: kimutatta, hogy bár a szakma és a közélet a környezeti kérdések kapcsán már nem társadalompolitikáról beszél, mint az 1970-es évek világmodelljeinek korában, mégis a természeti közeggel való harmonikus együttélés divatja nem teheti félre a rendszerváltással az emberiség megoldatlan társadalmi kérdéseit, és nem adaptálhatja egyszerűen annak kidolgozott modelljeit a félperiféria tőkekorlátos körülményei közé. „A környezetrombolás olyan közlekedési csomópont, ahol egymással karamboloznak a szegénység, a kulturálat-

¹⁴⁸ Uo. 12. p.

¹⁴⁹ *Statisztikai Szemle*, 1989. 12. sz. p. 1103–1112.

¹⁵⁰ Ökonómia és ökológia. A gazdaságpolitika Szköllája és Kharübdiszé? I. rész. *Gazdaság és társadalom*, 1990. 1–2. sz. p. 145–157; Ökonómia és ökológia. A gazdaságpolitika Szköllája és Kharübdiszé? II. rész. *Gazdaság és társadalom*, 1990. 3–4. sz. p. 92–107; Ökonómia és ökológia: Környezetbarát gazdaság – tőkekorlát mellett. *Közgazdasági Szemle*, 1992. 4. sz. p. 323–336.

lanság, a rövidtávúérdek-beállítottság, a parciális érdekek gátlástalan érvényesítése és a bürokratikus nemtörődomség gyorsvonatai.”¹⁵¹

Figyelemre méltó és egyben egy életmű teljességének szépsége jelenik meg abban, hogy a hosszú gyakorlati tapasztalatokat követően a tanár úr *visszakanyarodott a kezdeti témáihoz*. Különös figyelmet szentelt a külgazdaság-politika közgazdaság-elméleti alapjai tisztázásának¹⁵², melynek közvetlen célja az volt, hogy világosabban feltárja a magyar külgazdaság világgazdasági környezetének meghatározó vonásait: az oligopol szerkezet és a transznacionális vállalatok által uralt gazdasági világot¹⁵³. Markánsabban jelentek meg ismét világgazdasági témák, sőt újra világgazdaságtan tankönyvfejezetet írt, akárcsak az 1960-as években¹⁵⁴. Megint nem pusztán régi témák felmelegítéséről van szó: a világgazdasági kérdések már úgy jelennek meg, mint a *világgazdaságba ágyazott külgazdasági mozgástér-vizsgálatok*. Ebből következően nem pusztán a szerkezeti jellemzőket tárgyalja Kozma Ferenc, hanem *forгатókönyveket alkotott* a különböző fejlődési rendszerlehetőségek szerint¹⁵⁵. Nem utolsósorban visszatért kezdeti kutatási témájához, az integrációk természetének feltárásához – ez esetben sem a nyugati vagy a keleti példa elemzése vagy története révén, hanem ezen tapasztalatok modellszerű általánosítása formájában¹⁵⁶.

Azt hiszem, hogy a tanár úr fő érdeklődési köre nem az országos szintű gazdaságpolitika volt, beleértve ennek stratégiai dimenzióját, hanem a nemzetgazdaságoknak a nemzetközi környezetben való mozgása és együttműködése. A világgazdasági és integrációs kérdések tehát egy spirális fejlődés útján, magasabb szinten tértek vissza. – Különös jelentősége van annak, hogy végül – igaz, csak élete utolsó hónapjára – visszakerülhetett az egyetem Világgazdasági Tanszékére.

¹⁵¹ Ökonómia és ökológia. I. rész. i. m. 149. p.

¹⁵² Lásd például: A gazdálkodás méretei. *Pénzügyi Szemle*, 1990. 6. sz. p. 439–458.; A versenyképesség tényezői más felfogásban. *Statisztikai Szemle*, 2000. 8. sz. p. 620–629.; A természeti járadról (Konzultáció). *Társadalom és gazdaság Közép- és Kelet-Európában*, 1997. 3. sz. p. 92–108.; Az agy áráról. *Pénzügyi Szemle*, 1999. 1. sz. p. 78–90.

¹⁵³ Lásd Oligopol piacszerkezet – vállalati pozíció-kritériumok. *Ipar–Gazdaság*, 1994. 6. sz. p. 1–17.; Oligopólium és gazdaságpolitika. *Pénzügyi Szemle*, 2003. 6. sz. p. 586–599.; A transznacionális vállalatok lehetséges szerepe Magyarország fejlődésében a XXI. század első évtizedeiben. *Pénzügyi Szemle*, 1997. 10. sz. p. 751–764.

¹⁵⁴ A világgazdaság anatómiai felépítése. In: NADICSÁN JÓZSEF szerk.: *Világgazdaságtan*. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kar, 2001. p. 61–86.

¹⁵⁵ Lásd például: A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében. (A magyar világgazdasági pozíció gondolati vázlata.) *Gazdaság & Társadalom*, 1984. 2–3. sz. p. 35–81.; A magyar gazdaság nemzetközi kilátásai. *Statisztikai Szemle*, 1996. 10. sz. p. 841–854.; Magyar fejlődés – külső feltételek. Néhány forгатókönyv-vázlat a XXI. sz. első évtizedeire. *Magyar Tudomány*, 1997. 11. sz. p. 1294–1308.; Magyarország helye és mozgástere a világhierarchiában. *Statisztikai Szemle*, 1998. 12. sz. p. 981–992.

¹⁵⁶ Lásd például: A regionális integrációk mélyülése és bővülése. *Statisztikai Szemle*, 1992. 2. sz. p. 101–121.; Az integráció minősége. *Alma Mater* (Budapesti Gazdasági Főiskola), 1998. 1. sz. p. 5–15.; A gazdasági integráció „fizikája”: Adalékok a regionális érdekközpontok létrejöttéhez. *Pénzügyi Szemle*, 2004. 3. sz. p. 267–286.

A fentiekén túl, pályájának jellemző vonása az utolsó szakaszban, hogy módszertani tanulságokká sűrítette a külgazdasági stratégia művelésének tapasztalatait. A rendszerváltás korának alapélménye ihlette, hogy a szakmai élettapasztalat összefoglalásának az első lépése a *stratégiai szemlélet* szembeállítása legyen a piac önmagában vett mindenhatóságára esküt tett állásponttal szemben. Ennek az eredménye volt „*A gazdaság stratégiai szemlélete*” című könyv.¹⁵⁷ Ebben figyelemre méltó módon húzta ki a talajt a neoliberális, rövid távon gondolkodó irányzat alól azzal, hogy a hatékonyságot és a hosszú távon, komplexen szemlélő stratégiát nemhogy szembeállította egymással, hanem egymásnak megfeleltette: „minden gazdaságstratégia alapfilozófiájául a *hatékonyságkövetelményt* kell tennem; persze nem abban a szűk, úgyszólván üzemgazdasági értelmezésben, ahogyan azt statisztikai mutatóvá egyszerűsítjük, hanem olyan értelmezésben, amelynek alapeszméje erősen hasonlít a Pareto-féle hatékonyságfelfogáshoz. ... A kérdések kérdése tehát a hatékony gazdálkodás megvalósítása és a hatékonysági követelményeknek megfelelő teljesítményhatár tágítása: ez minden stratégia alfája és omegája.”¹⁵⁸ A paretóihoz hasonló hatékonyságfelfogásban ugyanis a lehetőséghatárok nem technikai-szűkösségbeli kérdések, hanem a függvényt kifeszítő tengelyeken megjelenő *társadalompolitikai alternatíváknak a határai* – és csak ehhez képest jelentenek technológiai megvalósíthatóságot vagy szűkös erőforrásokat. Ebben a megközelítésben egyesíthető az emberközpontúság és a vállalkezési-hatékonysági szellem.

Mivel a téma részletes kifejtésére itt nincs lehetőség, az egész koncepcióból annak alapmotívumát emelném ki, amelyből visszaköszön – persze indirekt módon – a Kelet szelleme. A stratégia ez irányú felfogásában a fő hangsúly nem a jövőképalkításon van, hanem az *ön-megismerésen és -megítélésen*. Az egész előrejelzési folyamat – amely nem maga a stratégia, hanem az, ami utat tör a stratégia számára – ugyanis a jelenbe kristályosodott adottságok és lehetőségek szolgálatában áll. „Minden stratégia lényege ... a statikus helyzet végzetének torkon ragadása.”¹⁵⁹ A stratégiai munka tehát *elsősorban* nem a jövőképalkítás és a fantázia-szenáriók – hasznos és nélkülözhetetlen – tűzijátékának, hanem *a csendnek és a befelé fordulásnak az útítársa*.

*

Kozma Ferenc pályájának nagy szintézisét az ezredforduló környékének három opusza adja: a már több ízben említett „*Külgazdasági stratégia*”¹⁶⁰, valamint „*A félperiféria*”¹⁶¹

¹⁵⁷ Megjegyzés: Kozma professzor először szakszeminárium formájában kezdte meg a szintetizáló-átadó munkát. Én is egyike lehettem annak a néhány embernek, akik első ízben meghirdetett szakszemináriumán hallgathatták tapasztalatait. A kötet lényegében az ehhez a munkához írt jegyzetének könyv formában kiadott változata.

¹⁵⁸ *A gazdaság stratégiai szemlélete*. i. m. p. 38–39.

¹⁵⁹ Uo. 77. p.

¹⁶⁰ *Külgazdasági stratégia*. Budapest, Aula, 1996. 565 p., (2., bőv. kiadása: Budapest, Aula, 2001. 605 p.)

¹⁶¹ *A félperiféria. Külgazdaság-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen*. Budapest, Aula, 1998. 334 p.

és a „Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája.”¹⁶² című kötetek. E művek olyan fajsúlyúak, akárcsak Bach életművében a *Die Kunst der Fuge*, Beethovennél a *cisz-moll vonósnégyes* vagy a *Nagy Fuga*. Nem egyszerű összegzése a korábbi munkáknak, de magukba sűrítene minden addigi tapasztalatot, és azt a jelenük érdeklődése szerint adják vissza. Olvasásuk is hasonló felkészültséget, koncentrációt és odaadást igényel, mint Bach vagy Beethoven hallgatása. – Kozma Ferenc valóban a fuga mestere és művésze¹⁶³: mondandójának kifejezésére az egyik legnehezebb műfajt választotta. Könyvtrilógiájának vannak jól felismerhető vezértémái, amelyeket bemutat, majd elkezd őket sorban egymásba fűzni, hogy aztán rengeteg önálló szöveg bonyolult összhatásában fejtsse ki árnyalt mondanivalóját. A témák újra és újra visszatérnek, mindig más színezetben. „A könyv gondolatvezetése erősen eltér a megszokottaktól. Nem »sorba« kapcsolja a logikai elemeket, hanem »körkörös«.

Egy-egy fontosabb téma többször visszatér: szinte »refrének« olvashatók. Ez nem a szerkesztés pongyolasága, hanem a feldolgozandó témakör követelménye. Azzal nem sokat segítenék az Olvasónak, ha valamilyen decimális rendszerbe szedve felsorolnám a magyar gazdaság világgazdasági illeszkedésével kapcsolatos kívánalmakat – ez »parancskihirdetés« volna, nem pedig sokoldalú gondolkodásra, töprengésre, latolgatásra való felhívás. Márpedig, amire a magyar gazdaságpolitikának a legkevésbé van szüksége – az a »kinyilatkoztatás« és az ellentmondást nem tűrő kategóriák. Ellenben igen nagy szüksége van az okos, körültekintő elmék gondolataira, tépelődéseire, latolgatásaira. ... – Ezt a gondolkodási és munkastílust kívántam elősegíteni a »körkörös« szerkesztéssel.”¹⁶⁴

A három könyv jelentősége és mondanivalója csak együttesen értelmezhető. A „Külgazdasági stratégia” négy fő fejezete a „fuga” egyes fő témái: közgazdaság-elméleti vonatkozások, a stratégia módszertana, a világgazdasági környezet, valamint a magyar gazdaságtörténet tanulságai. „A félperiféria” bemutatja még a világgazdaság alá-fölérendeltségi dimenzióját és jövőbeli alternatíváit; majd elkezd egymásba fonn az egyes szövegeket. A „Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája” pedig bonyolult polifóniává gyúrja mindezeket úgy, hogy a magyar gazdaság európai és világgazdasági illeszkedésének 21. századi stratégiája rajzolódik ki az összhangzásokból.

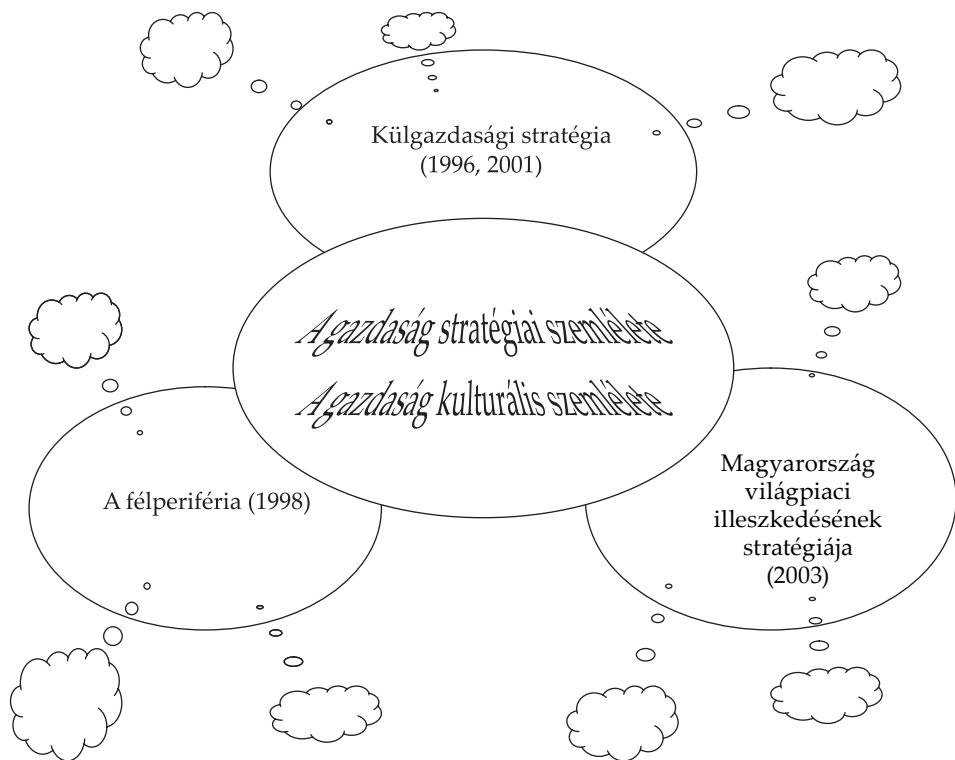
A trilógia egyes részei tehát nem tételai a magyar külgazdasági stratégiának: *dimenziók*, amelyeket egymásra kell vetíteni ahhoz, hogy Kozma Ferenc mondanivalóját megérthessük. Továbbá, a trilógia valójában nem egyszerű szintézise és kivonata a professzor élettapasztalatának: hanem végül is stratégiai értékmentés az átmenetben, illetve elmélet-módszertan az új tájékozódási pontok kialakításához, mindeközben a világgazdasági pozíció fenntartásához. Kozma tanár úr a szin-

¹⁶² *Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája*. Budapest, Aula, 2003. 349 p. (Megjegyzés: a kötet belső címlapján levő cím – *Magyar illeszkedés a nemzetközi gazdaságba (Stratégia vázlata az integráció küszöbén)* – eltér a borítón levőtől. A továbbiakban a borítón levő címet használom – G. T.)

¹⁶³ A *Kunst* ugyanis egyidejűleg jelent mesterséget és művészetet: tükrözi, hogy a mester fok nem csupán a szakma technikai ismereteinek legmagasabb szintű ismeretét jelenti, hanem a szakma művészi fokon való művelését is.

¹⁶⁴ *Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája*. i. m. p. 9–10.

5. ábra. Kozma Ferenc fő műveinek hálójá – az ezredfordulón és életműve központi pillérei



tizáló korszakában sem a múlt felé fordult – a 21. század első évtizedei számára próbált kapaszkodót nyújtani a Minisztertanács helyett ezúttal egyetemi kutatóhelyéről. Módszertana is a korszakváltás igényei és a maga helyzete szerint változott. A könyvekben a magyar gazdaság látületét a világgazdaság egyes régióinak alternatív jövői szerint ítéli meg: variánsokat állít fel, és ezek kedvező-kedvezőtlen volta alapján konkrétabb javaslatokat is tesz az ágazati és a partnerszerkezetre vonatkozóan. Úgy vélem, hogy a szakmai élettapasztalatok és az aktualitás, illetve a jövőorientáltság egyszerre meghatározóak Kozma professzornak a magyar kitörésre vonatkozó kutatásában, és a három könyvet is eszerint kell olvasni.

A nagy összefoglaló művek általános paradoxona, hogy amiként szerzőjüknek a gyakorlati élettől való visszavonulással lehetőségük nyílik ezek szintetizáló átgondolására és megírására, úgy meggyengül élő kapcsolatuk a szakmai élet sodrásával. Kozma professzor esetében is a zseniális absztrakció együtt járt azzal, hogy korábbi könyveinek izgalmas példái és az aktuális magyar helyzet konkrét elemzése már csak alaptendenciáikban váltak a tanulmányok részeivé. A szakirodalom aktuális kérdéseire, elméleti vitáira már nem reflektált, nem hivatkozott. A maga módján teljessé, egyidejűleg zárttá vált az elemzése. Aki nem ismeri mögötte a hatalmas szak-

mai tapasztalatot, akár spekulatívnak is tekinthetné a megállapításokat. A maga zártságában ugyanakkor egy korszak, egy műfaj és egy közgazdasági gondolkodás teljességét adják az olvasmányok, amelyek egy lényeges elemet megőriztek: Kozma Ferenc vitalitását, problémaérzékenységét és az Ember iránti elkötelezettségét.

Ahogy a trilógia egyes kötetei magukba olvasztják a korábbi könyve, cikkek mondanivalóit, úgy ezek szerkesztésének „örvényében” kirajzolódik Kozma Ferenc életművének két központi témája. E témák a külgazdasági stratégiának a mai világban minden korábbinál stabilabb, „szívóhatásszerűen” meghatározó elemei: *a gazdaság stratégiai szemlélete térben és időben, valamint a kultúra, az emberi tényező döntő jelentősége a gazdaságstratégiában.* (Lásd 5. ábra)

3.1. A GAZDASÁG STRATÉGIAI SZEMLÉLETE

Kozma professzor életművében a stratégiai gondolkodásnak az időbeli dimenzió mellett van térbeli vonatkozása is: a világgazdaság poláris feszültségeinek feloldási kísérlete. A fenntartható jövő gazdaságpolitikája két történeti polaritással küzd, mégpedig a Kelet–Nyugat megosztottság problémájával, amelynek felszámolása csak megkezdődött a korszakváltással, valamint a világgazdaság mélységi, centrum–periféria polaritásával. Mindezek együttesen adják a külgazdasági stratégia tér és idő dimenzióit és paradoxonjait.

3.1.1. A „Kelet–Nyugat” dimenzió tanulságai

Mint láttuk, Kozma professzor a kelet–nyugati kapcsolatok vizsgálatával kezdte kutatásait a 60-as években, és ebből vezette le Magyarország külgazdaság-politikáját. A megközelítés a kétpólusú világ sajátos belső szerkezetét tükrözte, és lényegében úgy vetődött fel, hogy *miként lehetséges a nemzetgazdaságnak „mindkét Európához” alkalmazkodni; azaz, hogy lehetne a Nyugat fejlett technológiai rendszerét az elidegenedéssel szemben kifejtett jövőkép szerint működtetni?* A külgazdasági stratégiai kérdéseket ezen problémának elméleti vetületeként is értelmezni lehet.

A „két Európa” probléma megoldására több alternatíva is felmerült. A magyar nemzetgazdaság kétoldalú alkalmazkodása semmiképpen nem jelenthette a térség „finnlandizálását”. A volt Szovjetunió fejlődésének „birodalmi jellegű kimenetele” a közép-kelet-európai térség relatív modernizációs forrásaira is épített. A COCOM-lista gazdaságtana arról szól, hogy az elméleti modelljéhez viszonyítva eltorzult kelet-európai társadalmi berendezkedés modernizálása instabil nemzetközi viszonyokat eredményez. Más szóval, a „befelé piacorientáció, kifelé szovjet külpolitika” típusú rendszernek Közép-Európában nem voltak meg a politikai-társadalmi funkciói.

Nem jelenthette a kétoldalúság azt sem, hogy az ország Keletben és Nyugatban csupán jövedelemszerzési lehetőséget lásson. Van olyan értelmezése a külgazdaság-politikának, amely a nemzetgazdaság szempontjából előnyös illeszkedést azono-

sítja azzal, hogy csak az egyoldalú előnyöket kell figyelembe venni. Kétségtelen, hogy a „puha áru – kemény áru” küzdelemnek volt ilyen tartalma, ahogy azoknak a próbálkozásoknak is, amelyek a kőolajnak Nyugat-Európába való „átjátszását” cserélték technológiáért. A kétoldalú külgazdasági kapcsolódási pontok keresése azonban döntően semmiképpen sem lehetett ez.

A mindkét pólushoz való alkalmazkodás nem jelenthette továbbá a kettő vegyítését sem. A tervgazdaság és a piacgazdaság elemeinek keverése (az 1968-as reformnak is volt ilyen értelmezése) a gazdaság „immunreakcióit” váltja ki, teljesen érthetően. A külgazdasági kapcsolatrendszer ezért nem azt a cél szolgálta (vagy kellett volna szolgálnia), hogy a nyugati értékrendszer egyes „sejtjeit” megpróbálja átültetni a tervgazdasági „szervezetbe”, hiszen az sem hatásfokában, sem tovaggyűrűző, generáló jellegében nem elégséges.

A Kelet–Nyugat-kapcsolatok középpontba helyezése stratégiai értelemben a gazdaságpolitika távolba tekintésének és rugalmasságának kettősségéről szól. A nemzetgazdaság „mindkét Európához” való alkalmazkodása ebben az olvasatban azt a gazdasági és politikai szerkezetet fejezi ki, amely szerint még a bipoláris világrend viszonyai között is – bár földrajzilag elkülönül a két blokk, de az értékrendszerek képviselőit tekintetében semmiképpen – igaz tény, hogy a domináns jelleg szerint differenciálódnak az országcsoportok. „Kelet” és „Nyugat” így nemcsak országcsoportokat jelölnek, hanem elméleti-gyakorlati modelleket is, melyeknek viszont az ország- és blokkhatárok nem állnak ellen: mindegyik modell sajátos formában megjelenik a másik blokk területén, és – a rendszer bonyolultságát fokozandó – az egyes modellek elmélete és gyakorlata nem is felelt meg teljesen egymásnak az egyes politikai tömbökben.

Mindez a világgazdaság szerveződésének legmélyebb tisztánlátásáról tanúskodik. Arról tudniillik, hogy az „elektron jellegű”: fejlődése, a tőkefelhalmozás folyamata csakúgy, mint társadalmi csoportjai „hullámszerűek” – azaz nemzetközi méretekben szerveződnek. Ahogy Anglia történetét nem lehet megírni India története nélkül, úgy a kelet-európai rendszerváltások történetét sem az amerikai neokonzervatív forradalom nélkül. A nemzetközileg szerveződő gazdasági-társadalmi folyamatok ugyanakkor „részcseke jellegűek” is: mindig csak a közvetlen munkamegosztási, illetve kulturális közösségek (klasszikus formájában a nemzetállamok) sajátos, konkrét körülményei között „kristályosodnak” ki és kapnak értelmet. Más szóval, az elidegenedés felszámolási kísérlete és a fenntartható jövő stratégiája világméretekben formálódik és világméretekben válik gyakorlattá, ám eszmei kifejezése a Kelet feladata volt. *A külgazdasági stratégiának ezt a kettősséget kellett kifejeznie.*

Kozma Ferenc írásában ennek a szerkezetnek nagyon fontos következményei vannak a mai, világra nézve. A *Külgazdasági stratégia* című könyvnek a Kelet–Nyugat dimenzió szerinti olvasata arról is szól, hogy *miként lehet a közösség (globális tér, ország) alapvető érdekeit előtérben tartani úgy, hogy az egyéni (regionális, vállalati) önállóság ne sérüljön – ez a tartalma a stratégiai távolba látás és a rugalmasság egyidejűségének.*

A könyv alapvető sajátossága, hogy a külgazdasági stratégia lényegét nemcsak általában fogalmazza meg, hanem az egész megközelítés azt a szemléletet tükrözi,

amelyet egy *kis ország* képvisel a *rendszerelváltás* körülményei között: értékállósága mellé ettől még aktuális is, és emiatt nem lesz a könyv „antológia”.

A kis ország szempontja „átsüt” az elemzésen. A metodológiai rész végére rendszerbe foglalt külgazdasági stratégiai alapvariánsoknak van egy közös vonása: *mind alkalmazkodó stratégia*. Nem arról szól a könyv, hogy a világgazdaság fejlett centrumainak milyen lehetőségei vannak a világpiachoz való alkalmazkodás közepette annak tudatos alakítására, az indukált és transzferált jövedelemi potenciálok irányainak és arányainak befolyásolására. Ezek a könyvben a „nemzetközi piac fejlődése”, illetve a „külső feltételek pályája” fogalmakban jelennek meg – lényegében mint adottságok.

A könyv *igazi aktualitását alapvetően a rendszerváltás adja*. Az átmenetiség ugyanis az első és egyetlen olyan időszak, amikor az ún. *tervgazdaság* (annak bármilyen reformált illetve finomított változatával) és az ún. *piacgazdaság intézményrendszere és működési jellege frontálisan, egy arénában ütközik*. Ezzel együtt ütközik *elvileg* a két integrációs mechanizmus is: a tervgazdaságnak az az utópiája, hogy az irányításhoz és a prognózishoz szükséges információtömeg integrálható (ezt nevezi Hayek „végzetes önhiúság”¹⁶⁵-nek), és a piacnak mint intézménynek az alapvetően „rövidlátó” jellege (ti. a pillanatnyi és fizetőképessé igényeket képes a jelenlegi kapacitásokkal és termelési szerkezettel összehangolni).

A közvetlen konfrontációt megjelenítő korszak alkalmas annak a kimondására, ami – véleményem szerint – a könyv és a gazdaság stratégiai szemlélete szűkebben vett fő tétele: *a tervgazdaságban rendszeridegen a piaci mechanizmus, de a piaci viszonyok között nem rendszeridegen a tervezés*. A különbség annyi, hogy nem a piac felett, a gazdasági szereplők helyett tervez egy Hivatal, hanem éppen a piaci mechanizmuson keresztül válik lehetővé a stratégiai távolba látás, amelynek aktuális elemeit valóban a gazdaságpolitikai vezetésnek kell közvetíteni. „...az állam gazdaságpolitikája nem »beavatkozás«. Legalábbis a XXI. század eleji kifejlett oligopólium körülményei között már nem tekinthető egy, a gazdaságtól merőben idegen rendszer behatolásának egy amúgy tökéletesen funkcióképes másik rendszer testébe...”¹⁶⁶.

Mindez azonban távolról sem azonos az altruizmussal. A könyv legerősebb és legelőreutatóbb pontja az, hogy *a közgazdasági alapvetést és a külgazdasági stratégiai variánsokat az oligopol szerkezetből bontja ki*. Az oligopol piaci szerkezet, jól tudjuk, csak egy a sokféle piaci forma között. Jelentősége nem abban áll, hogy ez a típus a legjellemzőbb. Úgy tűnik, sokkal inkább abban, hogy az *oligopol szerkezet cél is, amelyet lehetőség szerint létre kell hozni és fenn kell tartani* (megfelelő arányban persze a többi formával). Az oligopol piaci struktúra ugyanis *a verseny és kooperáció* (mint politikai, diplomáciai forma) *világméretű rendjének gazdasági szerkezete*. A hosszú távú stabilitáshoz szükség van a fentebb említett közösségi érdekre, ami nem más, mint az újratermelési folyamat fenntarthatósága. Mindezt azonban az egyéni hatékonyságon keresztül kell produkálni. „A világnak más fertályán a gazdasági folyamatok

¹⁶⁵ HAYEK, F. von: *A végzetes önhiúság – a szocializmus tévedései*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1992. 183 p.

¹⁶⁶ *Külgazdasági stratégia*. i. m. (2001.) 48. p.

koordinálásának és stratégiai vezérlésének szükséglete nem a »bőség zavarából« eredően merült fel, hanem a félperiferikus elmaradottság felszámolásától bátorítva. Itt – pl. Kelet-Európában – nem *megszelídíteni* kellett az oligopol szektort, hanem *eleve megszelídített formában létrehozni*.¹⁶⁷

A munkamegosztásban elkülönült termelőegységeknek tehát folyamatosan ket-tős feladatnak kell eleget tenniük. Egyrészt céljuk az egzisztencia biztosítása, ami (tisztá versenyviszonyok között) a vállalati tevékenység társadalmi hasznosságának (azaz valós és helyes szükségletet elégít ki) és hatékonyságának (azaz a „rábízott” erőforrásokkal felelősséggel gazdálkodik) bizonyítéka – ez az „elvárt haszon” fogalma. Másrészt feladatuk a termelési szervezeti rendszer, a fogyasztói közösség, sőt az állandóan korlátokat állító államigazgatás fenntartása.

A két feladat együttes megvalósítása egyfelől nem jelent „önmegtartóztatást”. Nem attól lesz társadalmilag hasznos a vállalat, ha szociális érzékenységre hivatkozva „vattaembereket” foglalkoztat, vagy termékeit – jószándékúan – ingyen osztogatja. Másfelől nem „tudathasadásként” kell felfogni az egyszerre hatékony és igazságos vállalat működését. Nem arról van szó, hogy a vállalat egyszer dr. Jekyll: jószándékú non-profit vállalkozás, amely termelési költségein viszi piacra, vagy adományként szétosztogatja a termékeit; másszor meg Mr. Hyde: kizsákmányol és becsapja a fogyasztókat. *Inkább azt jelenti a hatékonyság és a közösség fenntartásának együttese, hogy a termelőegység által a munkamegosztás rendszerében „vállalt”, társadalmilag hasznos tevékenység ellátásában (végül is ettől „vállal-at”) ő a legjobb.* Ez fejezi ki talán legjobban a verseny és kooperáció ellentétes egységének tartalmát.

A fenti gondolatmenet azonban csak a (nemzetközi) vállalati szinten próbálta megragadni az oligopol szerkezet célszerű jellegét. Valójában az oligopol elemzés mint kiindulópont leginkább azért előremutató, mert meghatározza a könyv alapkérdésének, azaz Magyarország külgazdasági kapcsolódásának (integrálódásának) módját.

Kozma Ferenc könyvében határozottan elvetette a magyar külgazdasági stratégia „bolgár útját” a kelet-európai együttműködésben: egyoldalú orientáció, lényegében majdnem „feloldódás” a vonzási centrumban. Ez a mai viszonyokra vetítve a külgazdasági kapcsolatrendszer újrendezésének alaposabb átgondolását hangsúlyozza. Félreértés ne essék: nem a Nyugat-Európai, atlanti orientációtól való elfordulásról van szó, kizárólag arról, hogy *az integrálódás nem a nemzetgazdasági karakter alternatíváját, annak feloldódását, hanem éppen a globális viszonyok közötti (alárendelt) megőrzését jelenti.*

A globális és nemzetgazdasági jelleg viszonyát fejezik ki lényegében „A nyitás-zárás mozgatórugói” című fejezetek. A nyitottság az egypólusú jellegnek a külgazdasági tükre, ami tartalmilag annyit tesz, hogy minden ország azonos értékrend és mérce szerint vesz részt a nemzetközi kapcsolatokban és mérettetik meg. (A bipoláris világban is megvolt az ideológiák, értékrendek – vagyis az egy pólusra törekvés – harca, ezért is volt alapvető a KGST zárt jellege és Magyarország kétoldalú kapcsolódási

¹⁶⁷ Oligopólium és gazdaságpolitika. *Pénzügyi Szemle*, 2003. 6. sz. 594. p.

próbálkozásai.). A zártság és a protekcionizmus eszközközpontja a munkamegosztás nemzetgazdasági kereteit hangsúlyozzák. Persze nem a protekcionizmus maga a nemzeti jelleg meghatározója és mozgatórugója, viszont ennek a jellegnek egyfajta külgazdasági indikátora. A nyitottság és zártság egyidejű megjelenítése így nem önellentmondó, hanem a külgazdasági stratégia nyelvén fejezi ki az új világrend szerkezetéhez való nemzetgazdasági viszonyulást: *el kell fogadni a világot vezénylő alapvető (és nem önpusztító) értékrendet, ezzel együtt a világpiac jelzéseit és intézményeit, de azt az ország egyéni jellegében kell megjeleníteni.* Külgazdasági fogalmakkal: az ország feladata egy egyéni ágazati szerkezet külgazdasági megjelenítése (exportorientált ágazatok) és ezen szerkezet létrehozásához, illetve mindenkor átalakításához szükséges ún. mélységi iparvédelmi rendszer felmutatása (ez a gondolatmenet lényegében szinonim azzal, hogy a világ gazdaságban az ország által, adottságaihoz viszonyítva „vállalt” exportstruktúra „ellátásában” ő a legjobb – ami nemzetijövedelem-nyereségben csapódik le.)

A nemzetgazdaság *optimális nyitottsága*, amint azt az 1981-es vitában lehetett látni, külgazdaság-politikai vezérelv, ezért központi jelentőségű. A külgazdasági fogalomtárban a legpontosabban fejezi ki a Magyarországnak valóban kedvező nemzetközi (euro-atlanti) kapcsolódás módját. A nyitás-zárás probléma teszi legfőképp aktuálissá és figyelemre méltóvá a könyvet. „Ha az export hatékonysági koefficiens meghaladja az importhelyettesítést, ... akkor az exportszakosodás és a termelőegységekről az import javára való lemondás stratégiaileg helyes döntés volt. Ellenkező esetben az ország a nemzetközi munkamegosztásba helytelenül, a saját maga számára káros módon illeszkedik be. ... E törvényből mázsás súlyú gazdaságstratégiai következtetések adódnak. Először is felmerül a nemzetgazdaság optimális termelési szerkezetének, s vele szoros összefüggésben az optimális külgazdasági (szerkezeti) nyitottságnak kérdése.”¹⁶⁸

Más megközelítésben: a nemzetgazdaságnak a külgazdasági környezetében való, hosszú távon is hatékony mozgása nem teszi megkerülhetővé azt a kérdést, *hogyan lehet a nemzetközi, szűkebben a regionális érdekeknek megfelelni úgy, hogy a fejlődés hosszú távú feltételei, a hazai döntési központok és a lakossági alkotóerő sértetlenek maradjanak?* A kollektív biztonság gazdasági vetülete szükségessé és nélkülözhetetlenné teszi az előbbi; a szuverenitás alapján szükségszerű és nélkülözhetetlen az utóbbi. „Az optimális nyitottság, szerkezet és partnerség keresése kapcsolja megbonthatatlan egységgé össze a külgazdaság-politikát a fejlesztéspolitikával.”¹⁶⁹ Mindez azonban már átvezet a kitörési kísérletnek „*A félperiféria*” című könyvben kifejtett „mélységi” leírásához, alá-fölrendeltségi környezete és torzult jellege kifejtéséhez.

¹⁶⁸ *Külgazdasági stratégia.* i. m. (2001.) 177. p. Megjegyzés: értsd, az export hatékonysági koefficiens kedvezőbb (azaz kisebb) az importhelyettesítés mutatójánál. – G. T.

¹⁶⁹ *A nyitott szerkezetű gazdaság.* i. m. 35. p.

3.1.2. A „Centrum–Periféria” dimenzió tanulságai

A centrum–periféria viszony megértésének kulcsa az ún. *domináns pozíció* elemzése. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a domináns pozíció lényegében olyan gazdasági hatalmi helyzet, amely magában foglalja mind az erőforrások feletti rendelkezést és az erőforrások működtetésének hatékony módját, mind az olyan szélességű és intenzitású nemzetközi munkamegosztási hálóban játszott meghatározó szerepet, amely lehetővé teszi az erőforrások működtetésének, a gazdaság- és társadalomszervezési modell hatáskörének a kiterjesztését is. „A centrum helyzet – nagyjából szinonimája annak, amit F. Perroux szóhasználatával »domináns pozíciónak« is szoktunk nevezni.”¹⁷⁰

Ha a „*Külgazdasági stratégia*” értékelésének logikájából indulunk ki, akkor a domináns pozíció elemzését nem tekinthetjük egyszerűen a világ gazdasági szerkezet mélységi leírásának. A fenntartható világ szemszögéből nézve a külgazdasági stratégiának nemcsak a domináns pozíció elérését kell célul kitűznie, hanem hosszú távon *annak kiterjesztését más országokra és egyoldalúságának felszámolását is*. Az erőforrások és azok működtetési módja feletti rendelkezés kisajátítása elleni fellépés természetesen minden olyan ország gazdaságstratégiájának alapvető eleme, amelyik vagy nem képes, vagy nincs lehetősége érdemben döntési pozíciót gyakorolni, de nem jelenti mindez azt, hogy magát a döntési képességet és készséget fel kellene számolnia. Magyarországnak tehát nemcsak az a célja, hogy az Európai Unió gazdaságilag egyenjogú tagja legyen, hanem az is, hogy az Unió által gyakorolt gazdaságpolitika hosszú távon is hatékony és a nagy tömegek számára jólétnövelő legyen. Más szóval az Unió ne szenvedjen el cserearány-, technológiai, költségráfordítási stb. kivézetéseket a világ gazdasági arénában, ugyanakkor ne ássa alá gazdaság-szervezési modelljét a többi centrum érdekeinek figyelmen kívül hagyásával, kereskedelmi háborúba való sodródással stb.

A könyv „*A félperiféria*” címet kapta, és egyfelől a külgazdasági stratégia négy, korábbi megközelítését egészíti ki a hatalmi-befolyási keresztmetszettel. Másfelől a cím a jólét bővülésénél gazdagabb jövőképet fogalmaz meg Magyarország számára. A kis ország külgazdasági stratégiájának sikeressége ez esetben nem (közvetlenül) a nemzeti jövedelem növekedésében ragadható meg, hanem a domináns pozícióba kerülésben. A félperiféria a cím, mert *a centrum a jövőkép*.

Nem egyszerűen az a kérdés, hogy milyen módon juthatunk a centrumba vagy ahhoz közelebb, hanem az is, hogy *milyen az a centrum*, amelyhez közelítenie kell egy külgazdasági stratégiának; valamint az, hogy *milyen az a nemzetközi környezet*, amelyben a centrum működik? Ha optimális esetben a domináns pozíciót a centrumhelyzetben lévő országok nem a periféria rovására, hanem azok érdekében is gyakorolják, akkor is szembekerülhetnek olyan nemzetközi környezettel, amelyik agyonnyomorítja a periféria számára kitörési lehetőséget biztosító világ gazdasági szerkezetet. Mondhatjuk persze, hogy a periféria „érdekében” is tevékenykedő

¹⁷⁰ A *félperiféria*. i. m. 26. p.

centrum esetét nyugodtan elvethetjük, nem érdemes vele foglalkozni. Kozma professzor azonban nem ezt teszi. Könyvének az egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy *a külgazdasági stratégia nem tendenciák továbbírásával foglalkozik, hanem „reális” jövőképek alternatív megvalósítási lehetőségeivel.* Márpedig a „realitás” nála nem a napi hírekből táplálkozik, hanem gazdaságtudományi, mélyszerkezeti és történelmi összefüggésekből.

Ez a könyv sem az „általános elméletét” adja a világgazdaság mélységi elemzésének. Megközelítésének módja az „itt és most”, azaz egy kis, félperiferikus ország külgazdasági stratégiája a korszakváltó világgazdaság viszonyai között.

Ami a kis, félperiferikus országot illeti, a dominánspozíció-elemzés olyan olvasata kerül előtérbe, ahol a centrum úgy jelenik meg, mint a világgazdasági verseny játékszabályait, a gazdaság- és társadalomszervezés modelljét meghatározó régió. A centrum számára a modelladás nem csupán haszonkérdés (mindenki azt a játékot játssza és úgy, amiben és ahogy ő a legjobb), hanem *biztonságpolitikai* is. A konfliktus elkerülésének legalapvetőbb (és legeredményesebb) módja, ha a nemzetközi gazdaság játékszabályai *még a piacra lépés előtt* tisztázásra kerülnek. A kis, nem domináns pozíciójú ország számára tehát a külgazdasági stratégia külső környezete nemcsak a megtermelt termékek és szolgáltatások, valamint a termelés tényezőinek „szabad” értékelését jelenti, hanem az árviszonyokon (más esetben nemzetközi pénzügyi intézmények előírásain) keresztül a *hazai újratermelés módjának a befolyásolását is.*

Ezúttal a formálódó világgazdasági környezet külgazdasági stratégiai jelentőségének csupán két vonását emelem ki. A bipoláris világ egyfelől multipolárisrá vált, vagyis a centrum–periféria elemzés kapcsán nem csak egy centrumban kell gondolkodni. Másfelől a globalizálódó világ egyik fő jellegzetessége, hogy a hagyományos, gyakran politikailag is „megtámogatott” gazdasági érdekszférák határai elmosódtak. A termelési folyamatok transznacionalizálódása, főként a nemzetközi tőke nem feltétlenül termelési célú „világvágtája”, illetve a regionális integrációs együttműködések átfedő jellege átalakítja, egyben határtalanná is teszi a „felségterületeket”. A mai világ már nem írható le az elkülönült, jól körülhatárolható centrum–periféria régiókkal, mint a gyarmati időkben, vagy részben a kétpólusú világban. A félperifériális, perifériális övezetek tehát *nemcsak egy centrum befolyási övezetében helyezkednek el*, hanem valamilyen formában (gazdasági, politikai stb.) és mértékben mindegyik domináns pozíciójú régió meghatározza a mozgásterüket. Jelenleg azonban az egyes centrumok más-más „játékszabályt”, reflexrendszerként képviselnek, *ami instabillá teszi a félperiféria kitörési modelljét.* A térségnek a történeti kapcsolatrendszerből táplálkozó és meghatározó gondolkodási-viselkedési gyakorlatát most több irányból egymásnak ellentmondó impulzusok érik, ami ellehetetlenítheti a gazdaságstratégiát, illetve csak úgy teszi lehetővé, hogy kizárólag egyetlen úr felé kötelezzük el magunkat, vagy úgy, hogy a különböző centrumok *alapvető* társadalomszervező céljai megegyeznek. Mint fentebb láttuk, a könyv ez utóbbi mellett száll síkra.

Az új világrend jellemzője az is, hogy a kétpólusú világ a multipolaritás mellett egypólusúvá is vált. Ezáltal eltűnt a gazdaságok orientációjának és teljesítményének politikai „védőőrzete”, ami a gazdaságok stabilizálásának, támogatásának, piacbiz-

tosításának stb. lehetőségét vagy szükségszerűségét magában hordozta. Korábban a gazdasági fejlettségek harmonizálására való törekvés, ezzel a fejletlenebb térségek leszakadásának megakadályozása jellemezte a két blokkot a rendszerük biztonsága érdekében. Mára a felzárkóztatás és az integrációs kiegyenlítő mechanizmusok helyett az *önerős felzárkózás* kényszere vált dominánssá. Ez nem jelenti azt, hogy az egyes centrumok érdekeinek megfelelően a fentebb említett impulzusok ne tartalmazhatnának támogatást vagy diszkriminációmentességet (pl. Phare program az EU-val, OPIC program az Egyesül Államokkal.), de erre már nem lehet kitörési stratégiát építeni.

A domináns pozícióval rendelkező centrumok általi külső meghatározottság és az önerős kitörés szükségessége egyszerre határozzák meg a félperiferikus, magyar felzárkózási kísérletet. Mégsem önellentmondás mindez. A domináns pozíciójú régiók a kitörésünk kerekeit és gazdaságfejlesztésünk „filozófiáját”, irányait határozzák meg, azaz jövőképeket fogalmaznak meg és érvényesítenek erőtereinkben. Az önerős kitörés ebben a helyzetben a felzárkózási utak instabil pontjainak felismerésére és a megvalósítás szabadságára, illetve szükségességére vonatkozik. Összegezve, azt a stratégiai üzenetet lehet kiolvasni a könyvből, hogy saját erőből kell felismernünk és megvalósítanunk azt, amit a centrum(ok) akar(nak). Bár kissé cinikusan hangzik, valójában arról van szó, hogy a formálódó világrendben sokkal nagyobb szerepet kap a versenyben való együttműködés. A világ egypólusúvá válásával a demokrácia és a szabadság pozitív tartalma domborodik ki, vagyis az önrendelkezés nemcsak jog, hanem kötelesség is. Külgazdasági fogalmakkal: a világ gazdaság nyitott, de hierarchikus rendszerében lehetőség van a felemelkedésre (a mindenkor történelmi helyzet adta korlátokkal), de a lehetőség a gazdaságpolitika számára szükségszerűséget jelent. A világpiac kizárólag a koncepcionális, átgondolt stratégiát értékeli. A „lottónyeremény-szerű” kiugrás (olajárrobbanás, politikai fordulat stb.) ideje lejárt, vagy kiszámíthatatlansága miatt nem lehet rá erőt gyűjteni. Ha az ország meghatározott önrendelkezési jogát kötelességének tekinti, stratégiája is utat talál magának. Ha nem, sodródni kezd és a „küzdelem” a centrum részéről válasz nélkül marad. Nem lehet sem ősi, kulturális, közös gyökerekre, sem a középkori, törökök elleni védőbástya-áldozatra hivatkozni. „A helyzet súlyosságát fokozza, hogy az ország kiesik a centrumok elsődleges érdekeltségi övezetéből, nem lehet tehát számítani arra, hogy bárkinek az elkövetkező évtizedekben vitális érdeke fűződne akár ahhoz, hogy megfinanszírozzon egy magyar fellendülést, akár ahhoz, hogy nagy erővel részt vegyen egy ilyen fellendülés – alapjában önerőből történő beindulása utáni – részleges megfinanszírozásában. ... A nemzet süllyedését – remélhetőleg nem sírgödörbe, »csak« egy néhány nemzedék életét átfogó, súlyos degradációba – udvarias közöny kíséri majd.”¹⁷¹

¹⁷¹ Uo. 333. p.

3.1.3. Az idő dimenzió magyar tanulságai

A trilógia harmadik kötetének, a *Magyarország világpiacon illeszkedésének stratégiája* című könyvnek a körülményei és alapélménye már más. A világméretű rendszerváltás az 1990-es években a kaoszelmélettel volt leírható, most azonban a mindennapok részévé vált a *terrorizmus* is, ami a kaotikus rendszerekben megjelenő véletlen és váratlan jelenségek között egyértelműen „*vészhelyzetes*” állapotok és alternatívák valóságát jelenti. Az életmű szellemiségének jegyében terrorizmuson ne csupán új típusú nemzetközi politikai-vallási konfliktust értsünk: az *emberiség önmaga elleni terrorjának válaszreakciója* vált a mindennapok részévé. Természeti és társadalmi környezetünk a terrorizálás hatására vészjeleket ad le, amely katasztrófák formájában jelenik meg földi életünk bármely részén. A trilógia harmadik kötete ezért tartalmában is, a kifejtés módjában is *radikálisabb*: sürgető – mind az időbeni horizont tágitása tekintetében, mind pedig az azonnali cselekedetek vonatkozásában. Mindezt persze a külgazdaság–világgazdaság témakörben.

A könyv központi gondolata az, hogy Magyarország számára a degradálódás elkerülésének egyetlen esélye a *nagyátváltatás tervezés*. „A felzárkózás – fel-felmerülő rosszsallások ellenére – nem nacionalizmus, nem ambiciózus kormányok sikermutatója, hanem a történelmi hátránnyal induló embercsoportok *kétségbeesett, makacs küzdelme a perifériális lét ellen*, valamint a *domináns gazdaságoknak való kiszolgáltatottság ellen*. Mivel erőik igencsak korlátosak, fejlődési adottságaik igencsak egyenetlenek, üzleti szférájuk érdekei igencsak divergensek – magától értetődő, hogy erőfeszítéseik sikere érdekében igyekeznek *szelektív és intenzíven koncentrált, koordinált* magatartást kialakítani. Nem tudom megkerülni egy – napjainkban csaknem illetlenséggé vált – kifejezés használatát: a XX–XXI. század termelőerői általában, a gazdaságok nagy részének dominált vagy kirekesztett mivolta pedig különösen a gazdaság hosszú távú, kulcsfontosságú folyamatainak *tervezését* (ez az az obszcén kifejezés) követelik meg.”¹⁷²

A tétel elméleti szépsége abban van, hogy a terror korában a tervezést nem hatékonysági, hanem *erőfeszítési kérdésként* teszi fel Kozma professzor. Nem azt vizsgálja, hogy a piac, vagy a stratégiai tervezés intézménye képes-e optimálisabb erőforrás-allokációra: azt bizonygatja, hogy *a piac maga a tervezés tárgya*, ami a félperiferikus, periferikus országok jövőjének újratermelésében létszükséglet. Egy kialakult világ-gazdasági alá-fölérendeltségi szerkezetben pozícióváltoztatást nem lehet stratégiai tervező munka nélkül végrehajtani.

Erőfeszítést persze a piacon *önmagában* is kell tenni, nem is akármilyet. A piaci küzdelem tárgya azonban a napi túlélés, a létre való alkalmasság állandó bizonyítása – még a piacon domináns pozícióban lévőknek is. A tervezés erőfeszítése azonban a stratégiai távlatra vonatkozik, alkotó jellegű. Ebből máris kitűnik, hogy amikor tervezésről beszél Kozma tanár úr, soha nem egy statikus gazdasági rendszer belső egyensúlyi állapotának kiszámítását, valamint az ennek megfelelő elosztást

¹⁷² Uo. 314. p.

érti, hanem egy állandó környezeti értékelésben kimunkált stratégiaalternatíva-portfóliót, és egy ennek megfelelő *fejlesztési optimumot*.

Akárcsak a stratégia metodológiája, „A félperiféria” című könyvnek a Magyarország világpiacon illeszkedésére vonatkozó következtetései is *csendes tettekre* sarkallnak. A professzor úr a széles körű vizsgálatok során számba vette a globális és regionális környezetünk jellemzőit és jövőalternatíváit; hasonlóképpen anatómiai felvételt készített a magyar gazdaságról. A nemzetközi gazdasági környezet különböző fejlődési tendenciáihoz és fordulópontjaihoz különböző optimális fejlesztési utat jelölt ki. A jelenlegi magyar lehetőségekre vonatkozó következtetésekből egyetlen esetben sem olyan program olvasható ki, amely tömeghisztériával és látványos kampányokkal járna együtt. Nem hoznak kitérőt a kilátástalan dühöngések; ahogy nincs itt az ideje a hurra-optimista „megálmodjuk – megcsináljuk!” mozgalmaknak sem (mint amilyeneket például az 1950-es évek filmjei sugalltak). Bármelyik oldalról vizsgáljuk a kérdést, a könyv javaslati *kijózanító környezetszemléletre, csendes szorgalmasságra és buldog kitartásra* intő fejtegetések.

Az okok a nemzetközi környezet radikális-kaotikus vonásain túl a magyar gazdaság súlyos deformációiban húzódnak meg. „Optimista megítélésnek az tetszik, hogy a jóvátehetetlen degradáció időpillanata *előtti* utolsó percekét éljük. A pesszimistább megítélés szerint ez az időpillanat már a hátunk mögött van: vagyis a roncsolódások előtti anyagi és lelki állapotok rekonstruálásához már legalább egy emberöltőnyi kemény, céltudatos, komplex építőtevékenység szükségeltetik. ... Ezért tartom az egyetlen, távlatilag is járható, hasznot hozó stratégiának az *értékmentést, a zuhanás elkerülését és a látens fejlettség* állapotába való fokozatos visszaevickélést. Ezért vélném a magyar politika legnagyobb erényének az intellektuális értékekre való vigyázást, és ezért ítélem *halálos bűnnek* a lakossági műveltség, szakképzettség, munkakészség, erkölcs további roncsolódását.”¹⁷³

Engedtessek meg *néhány paradoxonban* összefoglalnom a Kozma professzor által exponált helyzetet.

A magyar fejlesztés a 21. század elején halmozottan hátrányos helyzetből indul. A történetileg félperifériára szorult gazdaságnak a kétpólusú világ szocialista kerekei között sem tudott enyhülni tőkeéhsége, és a kialakított gazdaságszerkezet ennek a világrendnek a logikájára épült ki. Az életszínvonal megőrzésének kényszere a cserearányromlás okozta „kiraboltság” körülményei között az 1980-as években elhalasztotta vagy félreterelte a beruházásokat, és hatalmas adósságterhet alakított ki. A világszínvonalra jutott fejlesztéseket (mezőgazdaság egyes szektorai, gyógyszeripar stb.) is derékba kapta a rendszerváltás, amely egy pillanat alatt értéktelenítette el a nemzeti vagyont nagy részét. A világméretű megmértetésben a magyar előnyök mögött szinte mindenütt a humán tőke magas minősége és alkalmazkodóképessége rajzolódott ki. Ebből adódik az első nagyobb ellentmondás. A halmozott elmaradottság *óriási felhalmozási igénnyel* lép fel a fejlesztés belső arányai felé; ugyanakkor a humán tőke minőségi bővített újratermelése a kiemelt cél, ami viszont *nem*

¹⁷³ Uo. 341. és 349. p.

engedi meg a széles értelemben vett végső fogyasztási felhasználás minden mértéken túli szűkítését. – Nevezzük ezt a fejlesztési stratégia *arányossági paradoxonjának*.

A magyar gazdaság teljesítményének terepe erősen a külpiacra koncentrált. Nemzeti jövedelmünk nagyobbik része értékelődik közvetlenül a nemzetközi környezet megítélése szerint, mégpedig úgy, hogy a ráutaltság meglehetősen egyoldalú: miközben a magyar gazdaság a külpiac értékítélete szerint részesedik a jólétből, a maga erőterének hatóköre és erőssége kicsi ahhoz, hogy ezt az értékítéletet érdemben befolyásolni tudja. A külpiacra való egyoldalú ráutaltság ugyanakkor *nem jár együtt* a nemzetközi gazdaságba való *szerves beépüléssel*. A centrumországok újratermelési ciklusában csak második vonalbeli szerep jut a magyar gazdaság nagy részének: a technológiai fázisokban a másod-harmad vonalbeli, jóval kisebb hozzáadott értéket és jóval alacsonyabb elvárt haszon feletti szintet generáló bekapcsolódásra van lehetőség. A fogyasztási oldalon vagy az életciklusában a kimerüléshez közelebb álló ágazatok-termékek többsége jelenik meg, vagy a csúcstermékek a relatív jövedelmi szinthez képest szupermonopol áron, vagy a felfutási ciklusban levő termékek, amelyeknek viszont szinte nulla a hozzájárulási értéke a humán tőke minőségi újratermeléséhez. – Ez a fejlesztési stratégia *helyzeti paradoxonja*.

A fenti helyzetből következik, hogy a magyar fejlesztési stratégiának a súlyfajlagos érték maximalizálását kellene zászlajára tűznie. A fajlagos jövedelemtermelő képesség a méretgazdaságosság útján komoly specializációt követelne meg, ami egy kis, félperiferikus országnál a reálisnál nagyobb konjunktúraérzékenységgel járna. A cserearányok javítása is elképzelhető út, ami a gazdasági szerkezet „széterítését” követeli meg. Ez utóbbi viszont egy kis, félperiferikus gazdaságban csak nagyon alacsony színvonalú lehet, és túlzott erőkoncentrációt igényel a teljes gazdaság vertikumában, ami még rövid távon is kimerüléssel járna. A magas használati értékű, drága egységárú termékek külpiazi orientálását azonban erősen korlátozza az, hogy tömegében csak a második-harmadik vonalban kapcsolódik gazdaságunk a nemzetközi szerkezethez. Emiatt a jóval alacsonyabb hozzáadott értékű termelés kényszere tereli külgazdasági stratégiánkat az optimálistól távolabb. Ez a távolság tovább nő azzal, hogy a félperiferikus lét egy rendszerváltó környezetben felerősítetten „standby” állapotban van: a szokottnál is nagyobb küzdelmet kell folytatnia a nemzetközi munkamegosztásban való pozíciótartás érdekében. A megkapaszkodás fokozott erőfeszítése befelé, *átmenetileg* nem nagy ívű és ambiciózus terveket szül, hanem az *értékmentésre* koncentrál. – Legyen ez a fejlesztési stratégia *tartalmi paradoxonja*.

A fenti tartalmi elemek bármelyik kombinációja is valósuljon meg a fejlesztés stratégiájaként, mindegyik *szívós, kitartó munkát* követel meg a lakosságtól. Ez az erő-kifejtés – amennyiben egyáltalán létezik – komoly ellenerőkre ütközik mind a társadalmi-gazdasági kultúra felől, mind az európai politikai erőter irányából. A neoliberalizmus, amely a rövid távú optimalizálás törvényszerűségeit foglalta össze és tette dogmává, mára világméretben komoly kritika tárgya, és korántsem rendelkezik akkora támogatottsággal sem elméleti oldalról, sem a gyakorlatban, mint az 1980-as, 1990-es években. A közép-európai rendszerváltások azonban éppen a delelőjén kap-

ták el, amibe beleértendő a szemléleti kiterjedésben megmutatkozó fáziskésés is. Így a máig tartó szerkezetváltás egyik ideológiai alappillérvé vált a piaci koordináció elsőbbsége a stratégiai tervezéssel szemben; vagy ami ugyanaz: ha a fejlesztési tervek nyertek prioritást, akkor azok egy pontú jövőkép-álmokként kerültek megfogalmazásra – és ez hasonlóan távol áll a valódi stratégiai tervezéstől.

A „bulldog-stratégia” esélyeit tovább rontja a politikai szféra napi ügyeinek dominanciája. A politika sajátideje választási ciklusokhoz igazodik, ami csak akkor kompatibilis a nagytávlatú technológiai és komplex társadalmi-gazdasági tervek sajátidejével, ha a politikai erőter csoportjai között nincs *alapvető* nézeteltérés a jövőképet illetően. Ez akkor fordulhat elő, ha folyamatosan ugyanazt a csoportot bízta meg a társadalom a közérdek működtetésével, azaz gyakorlatilag egypártrendszer működik, illetve, ha a hatalomgyakorlás váltógazdálkodása leginkább a reálisan végiggondolt illeszkedésnek csak az útjában fogalmaz meg markáns alternatívákat. Az előbbi helyzet nem egészséges, legalább is a történelem még nem mutatott erre vonatkozóan pozitív példákat, az utóbbi pedig jelenleg nem kivitelezhető. Legalábbis Magyarországon távol áll ettől a helyzettől.

Végül, ellene dolgozik a stratégiának maga a történelem. A magyar kitörési vagy megerősödési stratégiák a Kárpát-medencében soha nem érték meg azt az időt, amíg meggyökeresedhettek, és termőre fordulhattak volna. A nemzeti vagyon sorozatos elvesztését jelentette, hogy minden nagy távlatú mozgalom legkésőbb a delelője előtt derékba tört, és új nemzetközi környezetben, változó kultúrkörű és érdekezéseiű nagyhatalom árnyékában kezdte előlről az illeszkedést. A rendszerváltás is ilyen fordulópontra. Igaz ugyan, hogy a közbeszédben úgy tűnik: a magyar lakosság végre visszatért eredeti (sic!) erőterébe és kultúrkörébe – a magyar már gyanakvó és meglehetősen fásult. Mindezt erősíti, hogy az Európai Unió maga is a helyét keresi a megváltozott nemzetközi környezetben. A magyar gazdaság az Unión belül is szűk területhez kötődik, és az EU-n belüli repedésvonalak, eltérő utak és jövőképek nem zárják ki a magyar gazdaság további átszabási kényszerét a jövőben. A nemzetközi politikai helyzet, az Egyesült Államokhoz fűződő ellentmondásos viszony pedig nem kényszeríti az európai centrumot arra, hogy a közép-európai térség felé intenzíven, az értékének megfelelően, maximális húzóerőként forduljon. – Tekintsük mindezt a fejlesztési stratégia *sajátidő-paradoxonjának*.

Különös stratégiát vázol fel előttünk Kozma professzor a 21. század elején. A realitásokkal számoló szemlélet nem törekedhet az optimális helyzetek felé, mert a jövő számára több kárt okozhat vele, mint amennyi hasznot hozna. A jelen feladata a *degradáció megállítása*, amelynek során párhuzamosan a felzárkózás *előfeltételeinek* kell megszületnie. Ez nem látványos és „hirtelen felindulásból elkövethető” út: csendes, magába néző, szorgalmas és kitartó.

A vészhelyzetes állapot magának a jövő létének és a jövőben való létezésnek a megkérdőjelezését is magával hozta, ezért közgazdasági tartalma mellett a jövő-kutatási vonatkozásai szerint is érdemes a műre tekinteni. Amikor Kozma Ferenc a külgazdasági stratégiáról foglalta össze gondolatait cikkeiben, könyveiben, értelemszerűen mindig foglalkozott a jövővel. Ez az első eset azonban, amikor a straté-

giai munka *előrejelzési megalapozása* közvetlenül, önálló fejezetként jelenik meg. Nem a jövőkutatás szakkifejezéseivel, nem is annak metodológiai problémáin keresztül, hanem a stratégiai gazdaság törvényszerűségei szerint.

A stratégiai munka előterébe ő is a jövő bizonytalanságát helyezi – ám avval a kritikával, hogy a közgazdasági szakma mainstream alaptételei nem támogatják ezt a szemléletet. A várakozások kiszámíthatósága és terelhetősége a nagy számok törvényei szerint, valamint egyváltozatú jövő származik néhány feltételből. Ezek: a piac leírhatóságában való bizonyosság, a piaci szereplők racionális viselkedésére vonatkozó modellezési eljárások, valamint a globalizáció olyan felfogása, mely az információtechnológiai forradalomban a tökéletes verseny felé való közeledést látja Föld méreteiben.

Az előrejelzés itt alapvetően *mozgástér-érzékelés*. Kutatásának tárgya az, hogy a külgazdasági környezet milyen irányban, milyen lendülettel változik, és hol éri el azt a fokot, amely új nemzetközi hatótérnek számít. *Egybefonódik* tehát a folyamatok és a fordulópontok elemzése, az előrejelzés ebből a szempontból lényegében *határérték-keresés*: egy gazdaság külső viszonyaiban milyen mennyiségi változások várhatók, és ezek mely pontokon csapnak át minőségileg új helyzetbe. Módszertanilag leginkább a *környezetértékeléshez* (environmental scanning) áll a legközelebb.

A *stabilitás és instabilitás* kérdéskörét életszerűen ötvözi a könyv. A környezeti változásokban a *tendenciák* erősségét kívánja kitapogatni, ugyanakkor kiemelt figyelmet fordít a *kis változások* jövőgeneráló hatására is, amelyek fordulópontokat és minőségileg új jövőállapotokat képesek létrehozni.

Az előrejelző tevékenység alapvetően, tág értelemben *prognózis jellegű* (belefeér a fordulópontok figyelembevételé is), a stratégiai munka viszont inkább *jövőkép-szemléletű* és *mindig értéktartalmú*: az a feladata, hogy az adott realitások között a legjobb illeszkedés alternatíváit dolgozza ki. Ez a jövőkép soha nem azonos önmagában a kívánatos jövővel, mert a *megvalósítható jövőtartományba* is tartozik. Nem esik egybe továbbá a *kényszerű jövővel*, mert a stratégia nem egy adott erőteréből eredő impulzusok kényszerű végrehajtása. Lehetséges persze, hogy egy országnak nincs választási lehetősége és erőforrásai mellett még a jövője is gyarmatosítva van – de ezt nem tekintjük a külgazdasági stratégia részének.

A jövő bizonytalanságából, ezzel együtt nyitottságából, valamint az előrejelzésből mint határérték-keresésből az következik, hogy a külgazdasági stratégiai munka *alternatívákban és variánsokban*, (legtöbbször nem mérhető) *valószínűségekből*, valamint ezek állandó formálódásában gondolkodik. Az előrejelző tevékenység ezért *folyamatos*, és a stratégiai tevékenységgel állandó *iterációban* van. Így a külgazdasági stratégia előrejelző tevékenységének fókuszába nem önmagában a jövő elgondolása vagy a várakozások alakulása, hanem a *jövőért végzett tevékenység* kerül.

3.1.4. A gazdaság stratégiai szemléletének rendszere

A trilógia három kötete Kozma Ferenc elképzelései szerint is egységet alkot. Érdekes tehát egybevetnünk az egyes témák szerint kirajzolódott képet, hiszen azok lényegében egyes dimenziói a három könyvet összefogó gondolatnak (lásd 6. ábra).

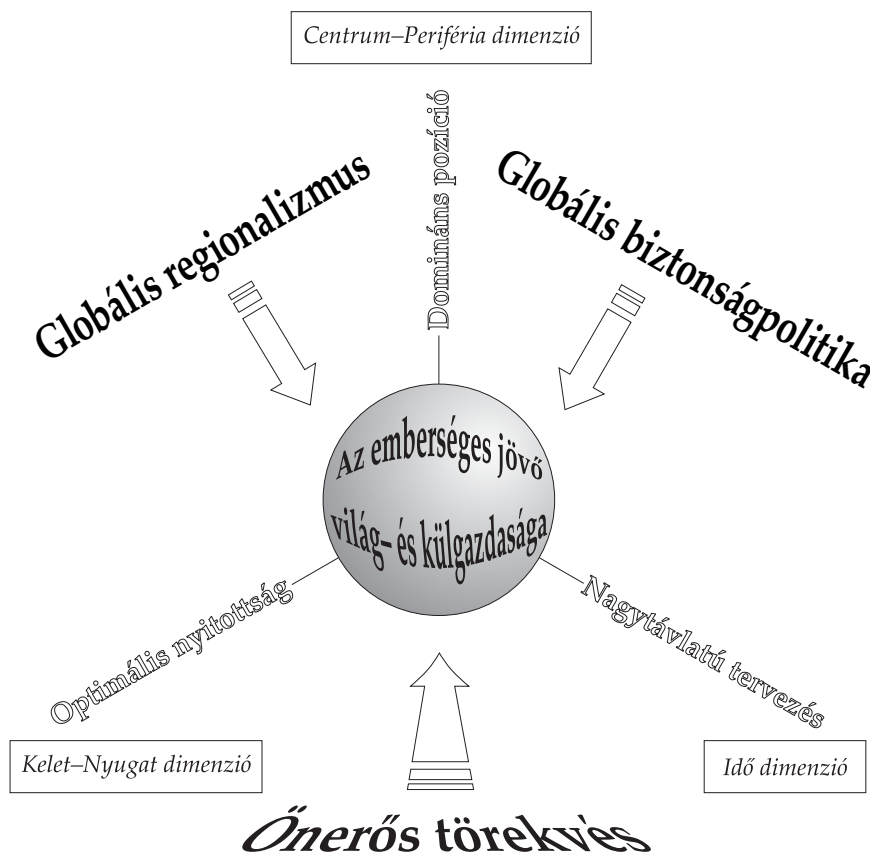
A Kelet–Nyugat dimenzió egyfelől azt a törekvést fejezte ki, hogy a kitörés és fennmaradás érdekében a külgazdaság felé kell fordulni, és az indukált és transzferrált jövedelemáramlások jelzései által vezérelve a legmodernebb technológia adaptációját kell elérni. A nemzetközi kapcsolatokban érvényesítendő nemzeti érdeket, a külpiaci értékek és impulzusok körében kirajzolódó egyéni törekvéseket fogalmazza meg a nyitottság *optimális* jelzője is. Nagy távlatú gondolkodásban finom mozgássá, körültekintő, igazodó-alakító lépések sorozatává válik az önérdék: stratégiává alakul. A két szempont által megrajzolt síkban az önérből folytatott permanens törekvés rajzolódik ki. A külgazdaságon keresztül folytatott felzárkózás első számú követelménye a mindenkori készenlét a változó körülmények felismerésére, megragadására és azonnali cselekvéssé transzformálására. Mindez persze csak akkor hatékony, ha józan önismerettel párosul: ha az ország vagy régió nem állít magáról hamis vagy megszépített képet. Ez utóbbi esetben ugyanis a törekvés vagy kifulladás, vagy eltorzul. A tisztán látó cselekvés a stratégiai szemléletű gazdaság egyik kulcsa.

A félperiféria-elemzés középpontjában álló domináns pozíció fogalma viszont azt ragadta meg, hogy a világgazdaság szerveződése hierarchikus: a nemzetközi értékítélet az oligopol szerkezetben domináns helyzetű magországok érdekei szerint alakul, ezáltal a külgazdasági mozgástér és az ország fejlődési lehetőségei külső centrumú erőterétől meghatározottak. Adódik a kérdés: vajon az önérből törekvés síkja és a vele szemben álló domináns pozíció tengely nem állnak-e ellentmondásban egymással?

Kozma Ferenc munkásságában a válasz árnyalt. Egyfelől a külgazdasági stratégia elmélete és módszertana ahhoz ad kapaszkodót, hogy olyan helyzetben is, amikor a domináns pozíciójú országok által meghatározott globális értékrend nem kedvez az ország adottságainak, miként lehet a lehető legjobb körülmények között megkapaszkodni és akár – „széllal szemben” – lassan előrehaladni. Ez a megfontolt és finomra hangolt gazdaságpolitika területe.

Kozma professzor azonban nem csupán makro-menedzser, hanem határozott értékek, az emberséges ember érdekében munkálkodó közgazdász és világgazdasági kutató. Az ellentmondás feloldásának másik iránya egy olyan, általa is megfogalmazott kíváncsós világgazdasági szerkezet, amelyben az önérből kitörés és a külső meghatározottság nem mond ellent egymásnak. A domináns pozíció ugyanis hosszú távon akkor képes fennmaradni, ha az az egész rendszer fennmaradását szolgálja. A történelem tanulságai szerint az erőszakos hierarchia és ennek az egyoldalú kihasználása még eddig minden domináns helyzetben lévő hatalom bukását hozta. A fenntartható világ képe nem veti el a hierarchiát, mert a világ mindenkori helyzetének megfelelő és előrelépéséhez szükséges tapasztalatok, kultúra, ágazatok, erőforrások mindig a sokféleségben fejlődött globális környezet meghatározott régióját helyezik előtérbe. Ez is „alpinista modell”, akárcsak Kozma tanár úr KGST-

6. ábra. A gazdaság stratégia szemlélete – rendszerösszefüggések



fejlesztési koncepciója. Ebben az összefüggésben a periféria felszámolásával a centrum dominanciája mint monopolhelyzet is megszűnik. Nagy távlatokba tekintve tehát a „domináns pozíciónak” a globális biztonságpolitikát kell szolgálnia, vagyis az erőnek a közös fennmaradás szolgálatába kell állnia. Ezt a síkot rajzolja ki a stratégiai távlatba helyezett centrum–periféria dimenzió.

A harmadik sík a Kelet–Nyugat ellentmondás és a centrum–periféria feszültség hosszú távú megoldását festi fel. A centrum–periféria elemzés tárgya a domináns pozíció. A „Kelet–Nyugat” dimenzióban a nyitottság problémakör mögött az oligopol szerkezet húzódik meg. Kozma Ferenc világában a kettő nem csak a történelmi valóság szerint kapcsolódik össze: az oligopol centrumok versengése, és a játékelmélet által leírt optimális önértékkövetés, valamint kényszerű kompromisszum csak az egyik olvasata a dominancia és multipolaritás kettősségének. Az, amelyikkel az önerős törekvésnek józanul szembe kell néznie. Kozma Ferenc jövőképe viszont úgy is összekapcsolja a két dimenziót, hogy abból a felemelkedés szükséges külső erőte-

re rajzolódjon ki: a mindenkori fenntarthatóság elveit, szerkezetét, kultúráját a domináns pozíció hordozza, amelyet az oligopol forma szerint viszont több, versengő centrumban kell megvalósítani. Az a kíváncsú nemzetközi környezet tehát, amelyben a külgazdasági stratégia leghatékonyabb eredményét kívánjuk elérni, csak a Kelet–Nyugat és a Centrum–Periféria szakmai tapasztalatainak rendszerszemléletéből érthető: a domináns pozíció és az oligopol szerkezet kettőseből kirajzolódó globális regionalizmus – ami nem jelent mást, mint *a társadalom és a gazdaság egységes szervezésének különböző centrumait*. A „Külgazdasági stratégia” c. könyvben a nemzeti-jövedelem-maximalizáló gondolkodásmódon túlmutató az a szemlélet, amely azt kereste, hogy a jövedelemmaximalizálás hogyan szolgálhatja a biztonságpolitikát. „A félperiféria” c. könyv ki nem mondott fő tétele pedig véleményem szerint az, hogy *miként lehet centrummá válni úgy, hogy a perifériát mint olyant együttal megszüntetjük*.

A három sík által meghatározott tér végül is az a társadalmi-gazdasági forma, amelyet Kozma Ferenc mint társadalomtudós fenntarthatónak és hosszú távon minden ember számára élhetőnek tart. A domináns pozíció és az optimális nyitottság, valamint a külső meghatározottság és az önerős törekvés kettőse ugyanannak a stratégiai jövőképek a különböző oldalai. Amikor azt mondjuk, hogy regionális erőfeszítés a globális célokra keresztül, akkor ugyanazt mondjuk, hogy önerős kitörés a külső meghatározottság alapján. A különböző megközelítések egy irányba mutatnak, és a gazdaság stratégiai szemléletének bonyolult szövetét adják. Ennek kell a magyar külgazdasági stratégia számára is vezérelvvé válnia.

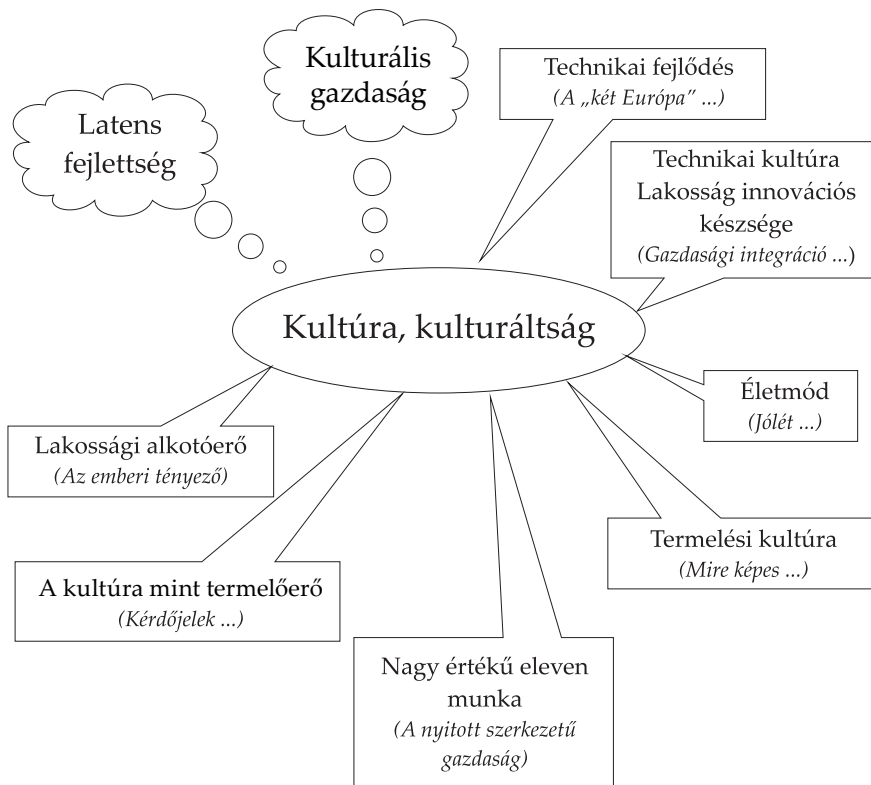
3.2. A GAZDASÁG KULTURÁLIS SZEMLÉLETE

A trilógia, egyben Kozma professzor munkásságának másik központi eleme a kultúra és kulturáltság meghatározó szerepe a gazdasági fejlődésben, illetve az emberi tényező kiemelkedő jelentősége. Ennek megfogalmazása nála nem elvi alapon történt, hanem a magyar példa mélységi elemzésének tapasztalataiból szűrődött le. „Magyarországon, ahol az emberi tényező a nemzeti vagyoni meghatározó része, a lakosság kulturális és morális állapota a gazdaságpolitika sikerének – a távlati fejlődést elő- vagy hátramozdító voltának – első számú kulcskérdése.”¹⁷⁴

A kultúra és a kulturáltság fogalma Kozma Ferencnél a következőképpen jelenik meg: „A kultúra mint a társadalom egésze, illetve egyes csoportjai fejlettségei szintjének és fejlettsége jellegének terméke realizálódik az egyének és csoportok gondolkodásmódjában, cselekedeteiben, viselkedésmintáiba való beivódottságában: ez utóbbit a kulturáltság kifejezéssel szoktuk illetni. A kulturáltság nem más, mint a saját magunkkal és környezetünkkel szembeni cselekvő igényesség. Tehát nem passzív igényesség, amely követeli az igényes feltételeket, hanem cselekvő, azaz tevélegesen hozzájárulási motivációval gazdagított, ami azt jelenti, hogy nemcsak a környezettel szemben jelent-

¹⁷⁴ Magyarország világpiaci illeszkedésének stratégiája. i. m. 218. p.

7. ábra. A gazdaság kulturális szemléletének fejlődése Kozma Ferenc életművében



kezik, hanem mindenekelőtt saját magunkkal szemben. Ettől kulturáltság, és nem fél-műveltség.”¹⁷⁵

A gazdaság kulturális szemlélete kezdettől fogva központi jelentőségű Kozma Ferenc életművében, és tartalmának hangsúlyai szép ívet rajzolnak ki a különböző korszakokban és könyvekben (7. ábra).

Az első szakaszban, a világgazdasági rendszerbe való optimális illeszkedés szintézisének idején Kozma professzor a technikai fejlődést választotta az egész elemzés kiindulópontjául. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy pusztán a tőkével való ellátottság lenne a fejlettség meghatározója: a kérdés sokkal inkább úgy vetődött fel, hogy miként lehet *intelligensebbé* tenni az állóeszköz-állományt. A világgazdaság hálózatosodásának kimutatásával a technika innovációtartalma mellett a külgazdasági illeszkedésben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a technika rendszerszerűsége: „Technikai kultúrának nevezem a termelőerők sokoldalú alkalmasságát egy bizonyos társadalmi szükséglet magas színvonalon való kielégítésére. A technikai

¹⁷⁵ Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választútján. i. m. 322. p.

kultúra tehát nem azonos egy szűkebb termelő terület termelőerőinek fejlettségével, az állóalapok technikai állapotával, a munkatermelékenységgel stb., bár mindezek részét alkotják. A technikai kultúra mindig az ország speciális történelmi fejlődésének terméke.”¹⁷⁶

Ezzel párhuzamosan megjelent annak csírája, hogy a technikai rendszer élő közegének, a lakosságnak a kulturáltsága mekkora erő, ami itt még a *technika alkalmazási-fejlesztési képességeként* kapott értelmet. Az életmód-politika felé tett kitérő ennek a bővebb kifejtése, a kulturáltság beillesztése a hatékonysági tényezők közé: „Természetesen sem a képzéssel, sem a munkahely műszaki színvonalának növelésével, sem az élet kulturáltságának emelésével kapcsolatos költségek nem írhatók egyértelműen az értéktermelő képesség növekedésének számlájára. Ezen a területen nem mutathatók ki olyan közvetlen összefüggések, mint a termelő beruházások és a termelékenység növekedése között. Az összefüggés *áttételes*, és minden egyes konkrét kapcsolatot tekintve *sztochasztikus* jellegű, de létezése tömegmérteit tekintve vitathatatlan.”¹⁷⁷

A jólét közgazdasági vonatkozásairól írt esszé fordulópont volt Kozma Ferenc szemléletében – ez a *termelési kultúra* fogalmában jelent meg: a kultúra és a hálózatosodó gazdaság sokoldalú figyelembevételével a termelési rendszerről a *fogyasztási rendszerre* került a hangsúly, ami utat nyitott az emberi tényező gazdaságtanának kidolgozásához. „...teljesen lehetetlen ágazati szemléletmód alapján áttekinteni azokat a kultúráköröket, amelyek végső soron egy-egy társadalmi szükséglet sokoldalú, komplex kielégítését szolgálják (például egészségügy, oktatás, közlekedés, háztartás, energiaellátás stb.), s ahol a különböző termékek nem a termelési, hanem a *használati folyamatban kapcsolódnak rendszerre*, s csak együttesen jelennek meg termelési-szolgáltatási kultúráként.”¹⁷⁸

A külgazdaság stratégiai szemléletének első kifejtése rögtön lefordította az emberközponthuságot közgazdasági nyelvre, és a kulturáltságot mint *nagy értékű eleven munkát* kapcsolta a fokozottabb jövedelemtermelő képességhez. „...az aktív lakosság értéktermelő képességének növelése területén válik a legszorosabbá az összefonódás ... a gazdasági fejlődés mint eszköz és a lakosság értelmes és tartalmas jóléte mint cél között. A társadalmi munka bonyolultsági fokának növelésére fordított »költségek« és a társadalom által megtermelt értékek viszonya ezért közös mutatója a gazdálkodás és az életmód hatékonyságának, racionalitásának....Fejlesztési stratégiánkat tehát más *biztos* alapra nem építhetjük, ... mint a *nemzeti munka bonyolultsági fokának szisztematikus növelésére*.”¹⁷⁹ Az emberi tényező aztán az előző művek összefoglalásának vezérfonalává vált, és magába a könyv címébe került¹⁸⁰.

Ahogy Kozma Ferenc a gondolatait kénytelen volt egyre inkább a neoliberális dogmákkal szemben kifejteni, az 1980-as évek második felére a kultúra, mégpedig

¹⁷⁶ Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. i. m. 53. p.

¹⁷⁷ Jólét szocialista módon. i. m. (1979.) 144. p.

¹⁷⁸ Mire képes a magyar népgazdaság? i. m. 212. p.

¹⁷⁹ A nyitott szerkezetű gazdaság. i. m. 255. és 270. p.

¹⁸⁰ Lásd Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben. i. m.

annak nem a tárgyi, hanem emberi oldala vált központi elemévé munkásságának. A neoliberalizmus kulturálatlanságának hosszú távon romboló hatása ugyanis egy kis, félperiferikus ország számára egyenlő a halálos ítélettel. „Ha igaz az, hogy előrehaladásunk a *minőség* jegyében képzelhető csak el, akkor tudomásul kell vennünk azt is, hogy a minőséget csak az *igényesség* tudja létrehozni, az igényesség pedig *kulturáltság* kérdése. A kultúra áthatja egész életünket, a gazdálkodást is. A közeljövő elodázhatatlan feladata a kultúra és a kulturáltság tudatos fejlesztése. Ezt a felelősségteljes feladatot nemcsak a »függetlenített kultúrateremtők és -terjesztők« körében tanácsos tudatosítani, hanem a gazdasági szférában is, és fordítva: a szűkebb (hagyományos értelemben használt »kultúra« szakembereiben tudatosítani kell, hogy munkálkodásuk »közvetett termelőerőként« hat: *a gazdaság teljesítményösztönzését és -kényszerét fokozatosan belső, természetes kényszerré változtatja.*¹⁸¹ Az 1990-es évek végére Kozma Ferenc már kimondta, hogy „az anyagi vagyonok felhalmozása tömeges kultúra, tömeges takarékoság és közmegegyezésen alapuló társadalmi megszervezettség kérdése...”.¹⁸²

Az utolsó évtized trilógiája egységbe szervezte a kultúra és a gazdaság viszonyának eddig kifejtett szálait, és teljességében fejtette ki a kulturális gazdaság szemléletét. Az emberi tényező központi jellege nem új és nem is önmagában meghatározó jelentőségű. Azért kellett kiemelt szerepet kapnia többek között, *mert alapvetően átalakítja a mikroökómia által eredetileg definiált termelési tényezőket.* A munka, a tőke és a föld az újatermelési folyamat „alkatrészeiként” jelennek meg a gazdaságelméletben, ahol a föld a természeti erőforrásokat, a tőke a már korábban átalakított anyagokat jelenti, amelyeket gépek, berendezések stb. formájában használnak végző fogyasztásra szánt cikkek előállítására, a munka pedig a fizikai munkát jelenti, ami összekapcsolja a nyers- vagy félkész terméket a géppel. Megjelenik kiegészítésként a vállalkozó fogalma is, aki mindezeket összerendezi. A klasszikus közgazdaságtan ezeket a tényezőket az emberek közötti viszonyok gazdasági dimenziójának leírására használta, más-más társadalmi funkciót adva az egyes tényezőknek. A mai közgazdaságtan újabb fogalmai lényegében ezt ismerik el. A tankönyvekben először a munka kategóriáját tágították ki. Egyre gyakrabban jelent meg a definícióban a fizikai mellett a szellemi munka fogalma is, ami persze korántsem új, viszont egészen más társadalmi funkciót tölt be. A szellemi munka a fizikai munkavégzés célját, módját, szervezetségét adja meg, így viszont közelebb áll a tőke, illetve a föld fogalmához. A tőke lényege a munka működtetése, mely esetben a fizikai tőke mellett egyre hangsúlyosabbá vált a humán tőke fogalma, ami viszont a szellemi munkához áll közel. Továbbá a tőke fogalmában megjelenik a társadalmi tőke is, amely lényegében nem más, mint az újatermelési folyamat résztvevőinek együttműködési hajlandósága-képessége a társadalom gazdasági teljesítőképességének hosszú távú

¹⁸¹ *Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választóján.* i. m. 327. p.

¹⁸² *A félperiféria.* i. m. 30. p. A pontos gondolat kedvéért fontosnak tartom az idézet folytatását: „... feltéve persze, ha az adott gazdaságon nem élőszködik valami idegen parazita, továbbá nem érvényesül a »Dévavára-hatás«, azaz amit az emberek felépítenek, nem válik időről időre áldozatává a történelem ismétlődő viharainak.” Uo.

fenntartása, alapjainak megőrzése végett. A társadalmi tőke ily módon viszont közelít a föld mint termelési tényező fogalmához, amely a természet adottságain és erőforrásain túl az adott földterülethez kapcsolódó munkamegosztási-újratermelési folyamat egybentartását, a „gazdasági biztonságpolitikát” jelenti. Tehát az emberi tényező középpontba állítása ma óriási jelentőséggel bír: *a termelési tényezők fogalmát kiterjeszti és – ami fontosabb –, átjárhatóvá teszi*. Az újratermelési folyamat egyes funkciói és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi csoportok merev elhatárolása megszűnik ezáltal, ami a társadalmi mobilitás lehetőségét erősíti fel.

Az emberi tényező azonban tágabb értelemben is megjelenik Kozma Ferenc könyvében. A kitörési lehetőség legfontosabb eleme a „*latens fejlettség*” fogalom, amikor a gazdaság „startra kész” állapotban van, és egy apró lökés, katalizátor vagy történelmi, világgazdasági lehetőség mozgásba és hosszú távon magas fokú, rugalmasan alkalmazkodó teljesítményű pályára képes állítani az országot. Ennek a startra készségnek azonban elsődlegesen a fejekben, a szocializációs körülményekben, a reflexrendszerben kell készen állnia. „Valószínű, hogy a *lakosság anyagi gazdagságát jelentősen meghaladó kulturális-intellektuális színvonalát* (ez a legtömörebb megfogalmazása a latens fejlettségnek!) minden konkrét helyen és időben más-más történelmi körülmény okozza. Az eredmény azonban ugyanaz: az intellektuálisan és erkölcsi téren kiválóan »behangolt« társadalom gyorsan és helyesen képes reagálni a történelem által elébe sodort lehetőségekre: megragadja és saját fejlődésének javára fordítja azokat. Akik nem néznek a dolgok mélyére, »gazdasági csodáról« fecsegnek. Pedig csak a latens fejlettség hatásáról van szó.”¹⁸³

A kulturális gazdaság jelentőségének megértéséhez hadd térjek ki a teljesség igénye nélkül néhány vonatkoztatási pontra. Előzményként mindenképpen meg kell említeni Polányi Károly törekvéseit, aki az intézményesített gazdaság fogalmából bontja ki a gazdaság valódi jelentését¹⁸⁴. Azt mondja, hogy társadalmi és kulturális vonatkozásai nélkül érthetetlenek a gazdasági folyamatok, ezért javasolja a gazdaságnak „intézményekben” (vallás, gazdaságpolitika stb.) való közelítését. Ő tehát korának és szemléletének megfelelően a gazdaság fogalmát kívánta kiterjeszteni úgy, hogy a kultúra is beleférjen. A korszakváltás két legnagyobb vihart kavart alakja, Fukuyama és Huntington ismét a kutatások középpontjába helyezte a két alrendszer viszonyát, de alapvetően megfordítva. Fukuyamának a *Bizalom* c. könyve¹⁸⁵ éppen azt hangsúlyozza, hogy az egyes országok sikeressége és ennek vállalatszerkezeti, gazdaságszervezési stb. alapjai a társadalmi csoportok és egyének közötti bizalom szintjétől függenek, ami viszont soktényezős kulturális, társadalmi reflexjelenség. A kultúra gazdaságot meghatározó szerepe másoknál is elsődleges, csak ami Fuku-

¹⁸³ A legnagyobb kincs – még egyszer a latens fejlettségről. *Társadalom és Gazdaság*, 2004. 1. sz. p. 1–2.

¹⁸⁴ POLÁNYI KÁROLY: A gazdaság mint intézményesített folyamat In uő: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat kiadó, 1976. 485 p. (Társadalomtudományi Könyvtár)

¹⁸⁵ FUKUYAMA, F.: *Bizalom*. Budapest, Európa Kiadó, 1997. 615 p.

yamánál a bizalom, az Huntingtonnál a civilizáció¹⁸⁶ (Löwith-nél pedig a vallás¹⁸⁷). Kozma tanár úr maga is hangsúlyozza, hogy a latens fejlettség fogalma nagyon közel áll ahhoz, amit Max Weber leír a protestáns etikának a kapitalizmus formálódásában játszott szerepéről. Igaz, mindezt inkább Polányi megközelítése szerint formálja újra: „Valószínű, hogy a weberi logikát fordítva kell értelmeznünk: egy társadalom nem azért rendelkezik fokozott felzárkózási képességgel, mert szellemileg protestáns irányultságú, hanem történelme folyamán összegyűjtött bizonyos intellektuális tőkét, ez latensen megérlelte a polgáriasodás ... feltételeit, s egyben serkentő erővé vált arra, hogy a társadalom gyorsított ütemben meginduljon a polgárosodás/modernizálódás útján.”¹⁸⁸

Mindkét megközelítésnek van igazságmagva. A probléma abban van, hogy a kultúra gazdaságot meghatározó szerepe az utóbbi esetekben leíró, diagnosztizáló jellegű. Nem tudjuk meg Fukuyamától, hogy a társadalmi tőke miként növelhető, az ún. alacsonyabb bizalmi szintű országok hogyan zárkozhatnak fel; Huntingtontól azt, hogy a civilizációs kultúrkörök konfliktusai hogyan oldhatók fel. Ami tehát hiányzik belőlük: az a „külgazdasági stratégia”. Ami a fenti szerzőknél társadalom- és gazdaságelméleti útmutató lehet, az Kozma Ferenc más oldalú közelítésében stratégiai „cselekvési program”. Nézőpontja nem egyszerűen az intézményesített, társadalmi gazdaság (bár kétségtelenül közelebb áll Polányihoz), de nem is a magánvaló kultúra önfejlődése, hanem a kulturális gazdaság célszerű felhasználása egy közgazdász számára. A trilógia alapkérdése ebből a szempontból: *mit kell tennünk a gazdaságban ahhoz, hogy a társadalmi tőke felhalmozását felgyorsítsuk és helyes célok szolgálatába állítsuk*. Véleményem szerint a latens fejlettség gondolatköre egy új korszak nyitánya, amelynek beindulásához ismét szükség van az „eredeti tőkefelhalmozásra” – csak a fizikai tőke helyett alapvetően társadalmi tőkére. Valószínűleg ez a korszakváltás valódi lényege.

3.3. A GAZDASÁG STRATÉGIAI ÉS KULTURÁLIS SZEMLÉLETÉNEK EGYSÉGE

Nem független mindez a gazdaság stratégiai szemléletének kapcsán elemzésre kerülő kulcsfogalmaktól. A *domináns pozíció* fogalmában ugyanis az erőforrások tömegének és hatékony felhasználásának három lényegi eleme van: a) az adott ország vagyoni, infrastrukturális bázisa, b) a munkaerő hatékonysága és szocializáltsága és c) a tényezők kapcsolatát minőségileg meghatározó munkamegosztás¹⁸⁹. Az emberi tényező jelentőségét és felértékelődését sokan megírták. „A félperiféria” című könyvben azonban a domináns pozíció meghatározó elemeként válik elsőlegessé.

¹⁸⁶ HUNTINGTON, S. P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Kiadó, 1998. 650 p.

¹⁸⁷ LÖWITH, K.: *Világtörténelem és üdőtörténet – a történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Budapest, Atlantis, 1996. 315 p.

¹⁸⁸ Latens fejlettség – a felzárkózás „startvonala”. *Statistikai Szemle*, 1999. 4. sz. p.242–243.

¹⁸⁹ *A félperiféria*. i. m. 29. p.

Egész pontosan nem is az emberi tényező önmagában, hanem az *emberi és vagyoni tényező optimális kapcsolata és aránya*.

A vagyoni tényező önmagában más megvilágítást kap az eddigiek alapján: nem egyszerűen az ország rendelkezésére álló, illetve általa felhalmozott értéktömeget jelenti, hanem az ország *kulturális-gazdasági fejlettségi szintjének anyagi, infrastrukturális alapjait*. A trilógia mondanivalója világos: az emberi tényező fejlesztése erkölcsileg és szellemi teljesítőképesség-lehetőségben óriásokká tehet minket, de mindez improduktívva és „eszmei értékke” válik, ha nem teremtyük meg hozzá a működéséhez és szabad, közösségi felhasználhatóságához szükséges alapvető anyagi, infrastrukturális alapokat. És fordítva: történelmi fordulatok terület és erőforrások feletti rendelkezésben gazdagokká tehetnek minket, de semmit nem ér, ha fogalmunk sincs, mire kell használni, ha feléljük, ha nem tudjuk a hosszú távú gazdasági és politikai biztonság szolgálatába állítani – és úgy járunk, mint a kora újkori spanyol birodalom. Az *emberi és vagyoni tényező viszonya tehát egyfelől számszerű arányosságot, másfelől a két tényező egymás iránti megfelelést, azaz harmóniát jelent, hiszen mind a két tényező ugyanannak a dolognak a két oldala. Ebben teljesedik ki a kulturális gazdaság fogalomköre*.

A félperiféria jelentése, vagyis a magyar gazdaságpolitika világgazdasági mélységi dimenziója is könnyen kibontható így. A centrum–periféria elemzés a kultúra és a gazdaság viszonyán keresztül próbál kiutat találni az ország, a régió, sőt a globális világ jelenlegi feszült viszonyaira – ezért kell hogy a külgazdasági stratégia egyes fejezeteiben önálló szerepet, sőt önálló kötetet kapjon. A félperiféria ebből következően nem az egy főre jutó nemzeti össztermékkel mérhető állapotot jelöl, hanem az *emberi és vagyoni tényező valamilyen kombinációjában beálló, torz „standby” jelleget*.

Ha a „készenlét” a jóléti és szerkezeti gazdagság oldaláról áll fenn, és ez nemcsak a ország gazdasági „megtömöntségét”, hanem az emberi tényező fejlesztésének megfelelő harmóniát is jelent, akkor is keservesen hosszú, és nehezebb az út. A látners fejlettség emberi tényezőinek kifejlesztési időhorizontja, folyamatos innováció-készsége, torzulásmentes szétterjedési sebessége és a folyamatos visszacsatolásokon keresztül az anyagi infrastrukturális szférával való harmóniája csak nagy távlatokban mérhető. Különösen, hogy a felhalmozási készenlét erősen „szublimációra hajlamos”. Egy olajmező felfedezéséből vagy politikai felértékelődésből származó külföldi anyagi gondoskodás, netán a spekulációs tőke önmagát hergelő tömegei által telepumpált gazdaság számára alaposan megfontolandó, hogy lehet-e az említett elemekre stratégiát építeni.

Abban az esetben, ha a fejekben, a szocializáltságban, a reflexrendszerben áll „ugrásra készen” a gazdaság, több eséllyel és több lábon állva számíthat a gazdasági alapok pótlására. Az emberi tényező „amortizációs foka” amúgy is sokkal kisebb, mint a vagyoni tényezőé, így az „úton levők”¹⁹⁰ küzdelme könnyebben célt érhet. Figyelembe kell vennünk viszont, hogy az 1990-es évek időszaka az „értékválság” időszaka is, vagyis egyes történelmi korokban a kialakult szokások és reflexrend-

¹⁹⁰ Kozma Ferenc kifejezése. Lásd *A félperiféria*. i. m. 26. p.

szerek csődöt mondtak, ha nem is egyik napról a másikra. Másrészt amennyivel lassabb az emberi tényező „értékcsökkenése”, annyival rugalmatlanabbá is válhat. A megszokottá váló, rögzülő reflexek átformálása talán még nagyobb erőfeszítést kíván, mint a humántőke felhalmozása. Márpedig sohasem nulláról indulunk, évszázados kulturális kölcsönhatások rakódtak és rakódnak folyamatosan egymásra.

Bármelyik torzult „standby” állapot jellemzője a félperiféria küzdelmes gazdaságainak. A centrum alsó szegmensében meghúzódó, a tényezők valamelyike vagy mindegyike által retardálódó társadalmaknak éppúgy, mint a periféria legfelső szelvényében a „szökési sebesség” közelébe kerülő gazdaságoknak. *Ez a lényege a kelet-közép-európai félperifériának is: a külgazdasági stratégia „mélységben” leginkább meghatározó jellemvonása az a robbanásszerű ellentmondás, amely a gazdasági elmaradottság és a között húzódik, hogy a térség a hasonló reflexek, életmód alapján az európai kulturális centrumhoz tartozik.*

Két ok miatt is meghatározó jelentőségű mindez. Az egyik ok az, hogy akár az emberi, akár a vagyoni (kulturális és gazdasági) – szélsőséges esetben egyoldalú, torz – „készenléti állapot” tulajdonképpen nem is jöhet számításba. A két tényező ugyanis – sem az arányosság, főként pedig a harmónia alapján – nem váltja ki egymást. Az erőforrások és a végső fogyasztásra szánt javak paradicsomi állapota és az emberi tényező mélységes primitivizmusa közötti aránytalanságnak csakúgy, mint a zseniális szürkeállomány és egy társadalom éhségszintje közöttinek, van tehát egy jellemző „szakítószilárdsága”, amelyen túl reménytelenné és lehetetlenné válik a további küzdelem – már csak azért is, mert a visszacsatolási mechanizmusokon keresztül egymást élik fel. Magyarországon a látszatjólét fenntartása, a rendszerváltási energia felélése és a társadalmi állóháború előbb-utóbb a humán és társadalmi tőkevagyon, annak bővített, majd egyszerű újratermelési feltételeit emészti fel.

Az ellentmondás jelentőségének másik oka az, hogy instabil. Ha a félperiféria lényege a torzultságból adódó instabilitás, akkor a gazdaság *vagy maximális erőfeszítéssel próbál meg a centrum alsó szegélyén megkapaszkodni, vagy a mélyperifériába sodródik.* Ez „vészhelyzetes” állapot, ami a formálódó új világ gazdasági és világpolitikai környezettel „súlyosbítva” a *stratégiai* műhelymunka, sőt *cselekvési* program sürgősségére hívja fel a figyelmet.

Kozma Ferenc szemléletében ez újabb fejlődés. Kezdetben a kooperáció és az integráció játszotta a központi szerepet, és ezek feltételeként volt szükséges a stratégiai gondolkodás. A félperiféria-elemzéssel azonban létfeltétellé válik a stratégiaalkotás, az együttműködés pedig ennek következménye.

A gazdaság kulturális szemlélete tehát szerves kapcsolatban van a gazdaság stratégiai szemléletével. A stratégiai távban és komplexitásban való gondolkodás szükségszerűen túllép a szűk gazdasági meghatározottságon, mert a széles értelemben vett kultúra időhorizontjával konvergál. A latens fejlettség és a gazdaság kulturális meghatározottsága ugyanakkor maga után vonja a stratégiai szemlélet iránti igényt – akár technikai, akár humán értelemben beszélünk a kultúráról. „A »technikai kultúrák« köré koncentrálódó gazdaságfejlesztés új gondolkodásmódot kíván mind a gazdaságvezetésben és tervezésben, mind pedig az irányítási mecha-

nizmusban.”¹⁹¹ Illetve: „Végül is a látens fejlettség a leginkább lakonikus megfogalmazásban a társadalom magas fokú pszichikai-együttélési tudatosságát és stratégiaorientáltságát jelenti.”¹⁹² A stratégiai és kulturális gazdaság gondolatkörének kulcsfogalmai, az *optimális nyitottság és a latens fejlettség tehát mélyen összefüggnek, és valahol magukba sűrítik Kozma professzor munkásságának fő mondanivalóját*. Nem véletlen talán, hogy Kozma tanár úr a publikációiban éppen itt és csak e két témában érezte úgy, hogy „még egyszer” vissza kell térnie a fogalomkörök alapjainak és összefüggéseinek tisztázásához¹⁹³.

A latens fejlettség fogalmával egységessé válik Kozma professzor munkássága: a kulturális gazdaság gondolatkör egy magasabb szinten összeér „A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” című könyvben középpontba állított technikai fejlődéssel, hiszen a latens fejlettség lényege az emberi és a vagyoni tényező egymáshoz való harmonikus viszonya. A stratégia, a kultúra, a technika és az emberi tényező a hosszú munkásság végére teljesen egymásra talált. Kozma professzor az utolsó publikációiban már éppen ezzel a harmóniával, ezekkel a témákkal foglalkozott: *A nemzetgazdasági források technikafejlesztés-érzékenysége*¹⁹⁴ és *Néhány gondolat a komplex fejlettségi szint becsléséről*¹⁹⁵.

3.4. AZ ÉLETMŰ VÉGE

Egységessé vált az életmű abban az értelemben is, hogy a világgazdasági, külgazdasági és életmód-politika szerinti megközelítések is végső harmóniába kerültek: a fejlettség kapcsán az életmód minősége mint cél domborodott ki minden eddiginél erősebben, amely formálásának erőterei egy nyitott szerkezetű gazdaságban nagymértékben a külgazdaságon keresztül hatnak. Am a látótér, a befogott perspektíva: a világgazdaság. Szimbolikus jelentőségű, hogy hosszú évtizedek után, 2005. júniusában Kozma professzor visszakерült a Világgazdasági tanszékre – igaz, mindössze egy rövid hónapot kapott az élettől, hogy berendezkedjen régi-új helyén, és élvezze hazatérését. Az utolsó néhány hónapot, amikor már biztos volt a költözés, lázas tervezéssel töltötte. A „Külgazdasági stratégia” elnevezésű tárgy a Világgazdasági Tanszéken (!) önálló kötelező szaktárgyi helyet kapott, és négy teljes félévre tervezett stúdiumként érte volna el a téma és professzora szakmai-nevelő csúcását.

Hihetetlen lelkesedéssel és reményekkel készült a következő évekre, pedig nagyon sok jel mutat arra, hogy Kozma professzor pontosan tudta: munkáját, elemző-figyelmeztető jelzéseit nem tudja már hosszú ideig folytatni, a szíve gyenge ehhez.

¹⁹¹ *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. i. m. 53. p.

¹⁹² *Magyarország világpiaci illeszkedési stratégiája*. i. m. 29. p.

¹⁹³ Lásd *Az optimális nyitottságról – még egyszer*. i. m.; *A legnagyobb kincs – még egyszer a latens fejlettségről*. i. m. p. 1–15.

¹⁹⁴ *Statistikai Szemle*, 2004. 6–7. sz. p. 605–616.

¹⁹⁵ *Statistikai Szemle*, 2004. 12. sz. p. 1077–1091.

Mégis, a fenti, nagyobb ívű gondolatmeneteket a fejlettségről azonnal elkezdte külgazdasági stratégiai, gyakorlati nyelvre lefordítani.

Az emberi tényező és a technikai fejlődés közötti kapocs, az átfogó kategória: a tőke, amelynek fizikai, humán és társadalmi formái kerülnek összhangba a fejlettség Kozma-féle megközelítésében. Mégpedig úgy, hogy közben elveszítik tőke jellegüket: termelésitényező-monopólium helyett „csupán” a leghatékonyabb munkaszervező elemmé válnak.

A jelen tapasztalata azonban súlyos ellentmondásokkal terhes. A nemzetközi tőke-mozgások fejlődésgeneráló vagy -torzító hatásainak elemzésére nagyon sok figyelmet fordított az utolsó években. Nagy ívű, háromrészes tanulmányt¹⁹⁶ publikált a tőkeáramlások általános tanulságairól az ezredforduló és a formálódó világgazdasági rend időszakában, amelynek két fontos következtetését emelném ki. Egyfelől azt, hogy a saját tőke helyett egyre inkább meghatározóvá válik a külső forrás: „a menedzsment nagymértékben ki van szolgáltatva a kiegészítő tőkeforrásoknak. ... Ez azt a gondolatot teszi elhessegethetetlenné, miszerint a reálszféra mozgási rádiusza mind kevésbé függ azoktól a tényezőktől, amelyeket csak a reálszféra tud észrevenni, felmérni, értékelni, előre jelezni és racionális tevékenységgel kiaknázni. ... ez merőben más gazdaságot jelent, mint a mintegy fél évszázaddal ezelőtti, ahol is a nagyvállalati menedzsment volt a döntések szuverén központja... Nagy a valószínűsége annak, hogy éppen ez az alá- és fölérendeltségi viszonyváltozás hozott létre olyan piaci-pénzügyi közeget, amely (párosítva az informatikai-technikai fejlődésében bekövetkezett robbanással) lehetővé tette a tőkeáramlások globalizálódását.”¹⁹⁷

A másik fontos következtetés továbbá azt mondja, hogy a külső források hosszú távon kivéreztetik a gazdaságot, ha nem ténylegesen kiegészítő jellegűek, vagyis akkor, ha a gazdaságnak nincs széles értelemben vett sajáttőkevagyon. „Külföldi források bevonására, stratégiai méretekben, csak akkor szabad gondolni, ha a gazdaságpolitika minden lehetségest megtett a nemzetgazdaság hatékonyságának az adott fejlettségi szinthez mért maximalizálására.”¹⁹⁸

A probléma megértéséhez tudnunk kell, hogy Kozma professzor valójában még nem fejezte be könyveinek publikálását. A kétezres évek elején nekiállt, hogy a fenntartható, emberközpontú társadalomról kialakult nézeteit, világgazdasági és külgazdasági tapasztalatait összegezze, és próbáljon ebből valami tanulságot hátrahagyni a 21. század és az emberiség talán legfontosabb küzdelméhez, magához a létfenntartáshoz. Ennek eredménye „A Nagy Kísérlet” című könyv kézírata¹⁹⁹, amelyben sorra veszi a 20. századtól örökölt megoldatlan társadalmi problémákat,

¹⁹⁶ A tőkeáramlások etológiája – általános kérdések felvetése (I.). *Pénzügyi Szemle*, 2001. 7. sz. p. 617–625.; A tőkeáramlások etológiája – általános kérdések felvetése (II.). *Pénzügyi Szemle*, 2001. 8. sz. p. 708–715.; A tőkeáramlások etológiája – általános kérdések felvetése (III.). *Pénzügyi Szemle*, 2001. 9. sz. p. 799–809.

¹⁹⁷ A tőkeáramlások etológiája ... (I.). i. m. p. 622–623.

¹⁹⁸ A tőkeáramlások etológiája ... (II.). i. m. 715. p.

¹⁹⁹ A Nagy Kísérlet. (Magánvélemény a 20. század szocializmusáról.) (Kézirat.) Budapest, 2003. 208 p. + Ábra 8 p.

valamint az ezekre született megoldási alternatívákat, köztük kiemelten a szocialista kísérlet hét évtizedét. Világgazdasági és külgazdasági elemzéseken keresztül mutatja be ennek születési rendellenességeit, továbbá eltorzulását, zsákutcás jellegét és szükségszerű bukását.

A fő mondanivalója azonban az, hogy *ennek a kísérletnek a kudarcával nem került könnyebb helyzetbe a világ*: „A Nagy Kísérlet pusztulása nem tette könnyebbé az emberiség dolgát”.²⁰⁰ A lehetséges jövővariánsok tekintetében pedig keresi azt a társadalmi réteget, amely a fenntartható fejlődést gazdasági szempontból érdemben képviselheti és érvényesítheti is. Véleménye szerint ennek egyik lehetséges alanya éppen a *nagyvállalati menedzsmen*t: „Az a – számos és igen jól képzett, alkalmasint széles látókörrel is rendelkező – lakossági csoport, melyet J.K. Galbraith »technostruktúrának« nevez, vagyis az oligopol nagyvállalati kör kutató, műszaki, gazdasági és szervező elitje, képességeinél és helyzeténél fogva tulajdonképpen alkalmas volna arra, hogy a társadalom-átalakítás szükségességét felismerje, kidolgozza a reform forgatókönyvét és *hatalmi helyzeténél fogva* ki is kényszerítse annak megvalósítását. Mindenesetre az a réteg, amelyik vezérelni és vezényelni fogja az emberiség ön-életmentési akcióját, térben és időben igen széles rendszerösszefüggések birtokosa kell legyen.”²⁰¹

A nemzetközi tőkemozgás elemzése kapcsán tehát egyfelől arra jutott Kozma professzor, hogy ennek stratégiai szemléletű, koncentrált intézményei – amelyek ma a transznacionális vállalatok formáját öltik – lehetnek gazdasági értelemben fenntartható-humánus jövő felé vezető alternatíva hordozói. Másfelől viszont azt mutatta ki, hogy a tőkét mozgásba hozó és annak transzformációjára alkalmas, stratégiai látóképességű réteg, valamint ennek vállalati intézményrendszere alá van rendelve a tőke természetének, különösen a spekulatív tőkéének. A tőke pedig a maga természetéből, működési mechanizmusaiból következően nem változik, azaz közvetlen stratégiai célja nem a humánus jövő létrehozása. „Ismétlem: a külföldi tőke: nem is angyal, nem is sátán, hanem olyan gazdasági *erő*, amely a maga, természet törvényileg meghatározott pályáján jár. Akárcsak egy rönkfa a megáradt folyóban. Ha tudjuk, hogy kell vele bánni, felkapaszkodhatunk rá és vitethetjük magunkat. Ha azt hisszük, hogy automatikusan elvisz bennünket valahová, akkor lefordulunk róla és vízbe fülünk. Ha nem vesszük figyelembe az áramlási viszonyait és tömegét – felborítja a csónakunkat. Egyet nem lehet: rimánkodni, hogy viselkedjék luxusjachtként. Arra nincs beprogramozva. Nincsenek barátai, csak érdekei.”²⁰²

Ez az ellentmondás már feloldhatatlan maradt, mert ehhez már rövidebb távon is túl kellett volna lépni a tőkeviszonyon – és ezt nem tette lehetővé a tanár úr kiformalódott szemlélete, így ellentmondott a tapasztalatainak és nem fért bele a jövőre vonatkozó várakozásaiba. Kozma professzor publikált életműve a tőkemozgások

²⁰⁰ Uo. 154. p.

²⁰¹ Uo. 155–156. pp.

²⁰² A *tőkeáramlások etológiája...* (III.) i. m. 809. p.

stratégiai elemzésénél szakad meg.²⁰³ „A nemzetközi tőke mozgás stratégiai tényezői (donorok és recipiensek)” című cikk szerkesztői megjegyzése: „Ez a tanulmány alighanem Kozma Ferenc utolsó munkája. A lektorálást követő szerkesztés közben ért bennünket a megrázó hír, hogy a Szerző 2005. július 5-én váratlanul elhunyt. A szerkesztés során felmerült néhány kérdés, egyeztetni való, melyeket már nem tudtunk a Szerzővel megbeszélni. A dolgozat így, félkész állapotban is sok érdekes, megfontolandó gondolatot tartalmaz, ezért, a Szerző iránti tisztelete és nagyrabecsülése jeléül, a Szerkesztőség úgy döntött, közreadja a tanulmányt.”²⁰⁴

4. ÖSSZEGEZŐ TANULSÁGOK

Kozma Ferenc könyveinek, publikációinak áttekintése, elemzése elég nagy terjedelmű lett – ám még így is vázlatos ahhoz a bőséges mondanivalóhoz és üzenethez képest, amellyel a professzor úr a maga és utókora gazdaságpolitikai környezetét ellátta. A művek aktuális tanulságait igyekeztem levonni a maguk világ gazdasági körülményei és szerzőjük munkakörülményei, alapélményei tükrében. Ezúttal olyan megállapításokat szeretnék még rögzíteni – mind módszertani, mind tartalmi, mind pedig ezek összessége szempontjából –, amelyek az egész életmű áttekintésével válnak csak igazán kitapinthatóvá.

Mindenekelőtt figyelemre méltó a professzor úr *problémaérzékenysége*. Könyveinek, szakmai publikációinak középpontjában olyan kérdések állnak, amelyek a maguk korában vagy nem voltak köztudottak, vagy ha ismertek voltak, nem feltétlenül kaptak megfelelő figyelmet; vagy, ha megfelelő figyelmet kaptak, olyan olvasatban, megvilágításban tárgyalta őket Kozma professzor, amely rendkívüli mértékben nyújthatott segítséget a kérdések tisztázásához. Ez a fajta „extraszensz” tulajdonság, jövőérzékenység nagyon ritka a társadalomtudományban; pedig a kialakuló folyamatok megragadása csíra állapotukban mindenféle gazdaságpolitika legnagyobb ereje lehet. A gazdasági stratégiáról szóló első könyvének gondolatait például ezekkel a szavakkal szötte tovább: „Azóta a rendszerexport megvalósításának kérdéseiről megfelelő állami szervek döntéseket hoztak, a munka előrehaladott stádiumba érkezett. A rendszerek exportjával ezért az alábbi gondolatmenetben részletesen nem kívánok foglalkozni.”²⁰⁵

Kozma Ferenc elméleti munkássága ezért mindig a *konkrét hely és idő közgazdaságtana*. Nem vonatkoztatható el a professzort makacsul gyöttrő feladattól, így annak szemléletétől sem: a közgazdasági kérdések alá vannak rendelve annak a kérdésnek, hogy miként lehetséges a kitörés, történelmi felemelkedés a kétpólusú politikai-gazdasági szerkezetben; illetve, az 1990-es évektől úgy módosul a meg-

²⁰³ A nemzetközi tőke mozgás stratégiai tényezői (donorok és recipiensek). *Statisztikai Szemle*, 2005. 8. sz. p. 724–736.

²⁰⁴ Uo. 724. p.

²⁰⁵ *Mire képes a magyar népgazdaság?* i. m. 11. p.

közelítés, hogy miként lehetséges fennmaradni roncsolódás nélkül a világméretű rendszerváltás sodró-felbomló közegében. Ezzel a hozzáállással Kozma professzor munkásságában az elméleti szakember felkészültsége és a gyakorlati szakember pragmatizmusa, tenni akarása harmonikusan ötvöződik: könyveinek minden közgazdaság-elméleti kérdése azonnal gyakorlati probléma, és viszont: minden gyakorlati probléma mögött megmutatja azok bonyolult elméleti szövedékét.

Elemzéseinek sokoldalúsága és mélysége csak részben származott Kozma tanár úr közgazdaság-elméleti felkészültségéből és gyakorlat-orientációjából. Problémaérzékenysége és látásmódjának egyedisége igen nagy részben köszönhető *széles körű és igen alapos történelmi, földrajzi, biológiai és egyéb területeken megszerzett műveltségének*. Mind a természeti, mind a társadalmi környezet mozgását, mechanizmusait és törvényeit sokoldalúan ismerte, és átította szűkebb kutatási-érdeklődési területét mindazokkal a szakmai tapasztalataival, amelyek a különböző munkahelyein, illetve magyarországi és nemzetközi tanulmányútjain beleivódtak. Életútja során *egy-másba ötvöződtek szakmai tapasztalatának különböző oldalai*: a társadalom rendszerszerű, komplex látásmódja, a műszaki világ fegyelmezettsége és közvetlen gyakorlati kötődése, az élő, biológiai rendszerek kölcsönhatásai, evolúciós mechanizmusai, a makro statisztikában megbújó tömegjelenségek konkrétsága és az olvasásukhoz szükséges „nagyvonalúság”, az agrárium, az ipar és a többi ágazat egyénisége, az államigazgatás gondolkodásmódja és cselekvési terei, a jövőkutatással való együttműködés, valamint a nyugati és keleti világ felé tett látogatások, a nemzetközi vendégprofesszori meghívások tapasztalatai. Mindezek következtében Kozma professzor elemzései nemcsak alaposak, hanem életközeli is, valóságosak, a jelennek szólnak. Másfelől kialakult benne a stratégiához szükséges nagyságrend-módszertan és a függvény-szerű, típusokban és fokozatokban való gondolkodás, amely sohasem önmagáért való, üres modellezés volt, mert mindig valóságkontroll alatt maradt.

Művei tartalmának *irányultsága*, mondanivalója ezért *nem mutat nagy kilengéseket*, bár azok életrehívó környezete sokban változott a háború után formálódó európai integrációtól az enyhülés adta nyugodtabb külgazdasági közegen át a globalizmus árhullámaival bezárólag. Az elemzéshez készített 2–7. ábrákon jól követhető volt, hogy későbbi műveinek alapgondolatai csíra formában hogyan bukkannak fel az előző könyveiben; és ezek a problémák miként formálódnak, kapnak új meg új megvilágítást az aktuális világgazdasági élmények szerint. Kozma professzor életművének *nem témái, hanem „Leitmotiv”-jai vannak*. Ahogy Wagner Gesamtkunstwerk-célzatú operáiban a főhősöket és az általuk képviselt erőket jellegzetes dallamminták képviselik, Kozma tanár úr könyveiben is jól felismerhető névjegy-gondolatok bukkannak fel újra és újra. Az integráció, a külgazdaság, a stratégia, az életmód, a latens fejlettség, a kultúra, a technikaadaptáció stb. mind-mind ilyen „Leitmotiv”-ok.

Érdekesen ötvöződik az állandó aktualitásérzékenység és a motívumfolyamosság. Kozma Ferenc ugyanis mindig „napi” témákról ír – munkái mégsem hasonlítanak azokhoz a publikációkhoz, amelyek az aktuális divattéma mások által százszor megrágott és szétszórt morzsáit csipegetik, akár az új nemzetközi gazdasági rendről van szó, akár az integrációról vagy a globalizációról. Az ő művei *organikus*

fejlődést mutatnak: divattémák helyett mindig alapproblémák aktuális megjelenéseit dolgozza ki, amelyek az előző könyvek, cikkek tanulságaiból, következtetéseiből bomlanak ki, egymásba fonódnak és örvénylenek tovább.

*

Ami a tartalmi vonatkozásokat illeti, úgy tűnik, hogy Kozma Ferenc munkásságának különböző száalai a *felzárkózás* több dimenziós, dialektikus kidolgozásában fonódnak össze. Minden közgazdaság-elméleti kérdésnek, gazdaságpolitikai javaslatnak speciális prizmát ad a félperiferikus megközelítés, amely ilyen módon, komplexitásban kiemelkedő és szinte egyedülálló teljesítmény nemzetközi mércével is. Az integrációk működésének elemzésében és a külgazdaság stratégiai megközelítésében is központi szerepet kap a vertikális hierarchia szerinti, a domináns pozíció erőtereiben elhelyezett vizsgálat. A felzárkózás dinamikus elmélete-gyakorlata magához vonzza a fejlett országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok kérdéskörét csakúgy, mint a latens fejlettség kérdését.

Maga a téma is fokozatosan fejlődik az életműben. A Montánunió elemzésétől a kelet-nyugati kapcsolatokon át a külgazdasági mechanizmus-vizsgálatokon keresztül a félperiféria önálló modellezéséig saját gondolati szálon jut el Kozma Ferenc a kiinduló pont, az integráció hierarchikus és dinamikus felvázolásáig. A többsebes-séges integrációs rendszer gondolata az 1980-as évek második felében újszerű volt, és teljesen más nézőpontot, illetve perspektívát nyújtott. A hagyományos integráció-elmélet alapvetően a regionalizációból származó előnyöket tárgyalta, illetve odáig jutott el, hogy a résztvevők fejlettségi különbségének van egy, az összműködést még nem roncsoló mértéke.

A felzárkózást azonban nem úgy kell érteni, hogy az egy főre jutó nemzeti jövedelembeli különbség áthidalása a külgazdasági stratégia célfüggvénye. A felzárkózás Kozma Ferenc életpályáján társadalmi, minőségi kérdés, amelynek előmozdítását tudatosan fogalmazta meg és vállalta az 1950-es évek közepén. Minden világgazdasági és külgazdasági kérdés nála *alá van rendelve a szélesen vett életmód-vízió*nak. Egy olyan emberséges társadalomképnek, amely műszaki értelemben is fenntartható, és az embert magát hozza létre újra és újra fizikai egészségében, lelki-kulturális gazdagságában és együttélésre szocializálva. Minden külgazdasági stratégiai mérőszám – a jövedelemtől a mérleg- és hatékonyság-mutatókig – aszerint nyerik el jelentőségüket és értelmüket, hogy milyen mértékben mutatják ennek a jövőképnek a megvalósulása felé tett elmozdulást. Ebben a megközelítésben Kozma professzornak a felzárkózást középpontba állító megközelítése két irányban is alapvető hozzájárulást jelentett a közgazdasági gondolat fejlődéséhez.

Munkásságának az egyik kiemelkedő pillére az *emberi tényező stratégiai szerepe*. Nem pusztán erkölcsi okok miatt és főként nem feltételezett relatív olcsósága miatt (bérmunkaexport): Kozma Ferenc számításai szerint a nemzeti vagyon összetételében sem a természeti tényező, sem a tőke, sem pedig a fegyelmezett fizikai munka nem képviselnek sem abszolút értékben (tőke, végrehajtó munka), sem önmaguk-

ban (természeti tényező) akkora erőt, hogy a magyar gazdaság kitöréséhez szükséges energiát koncentrálnának. Szerencsés és kemény munkával elért történelmi adottság, hogy egy kisméretű, természeti és tőkevagyonnal szerényen eleresztett ország nagy intellektuális kapacitással, jelentős hozzáadottérték-képzési potenciállal rendelkezzen. Hosszú távon meghatározó eleme lesz minden stratégiának, hogy miként gazdálkodik ezzel a szellemi vagyonnal. „Minden jel arra mutat, hogy az egyetlen »adu« a kezünkben – a lakosság tehetsége és szorgalma. Mégpedig igen szerény felszereltségi és életminőség-színvonal mellett. Vagyis a legfőbb magyar kincs – a meglévő és kifejleszhető *latens fejlettség*. ... Marad tehát a *humántőke*: ebben is vannak roncsolódások: a munkanélküliségtől kezdve a degradációval járó pályamódosítások tömegein keresztül egészen az agyelszívásig. Valószínű, hogy humántőkénk abszolút értéke nem éri el a húsz év előtti: *részaránya* azonban nemzeti vagyonunkban ma valószínűleg érzékelhetően nagyobb, mint 1980 tájékán volt, és nem mentek még végbe visszafordíthatatlan sorvadási folyamatok a szakképzettségi, munkára foghatósági és szakmaszerkezeti összetételben sem. Ha vigyázunk erre a jelentős vagyonra – ez válhat értékes hozománnyá ... Nem látok más gazdaságstratégiai alternatívát Magyarország számára, mint egy élesen humántőke-értékmegőrzési (-mentési!) és -fejlesztési prioritásokkal átitatottat.”²⁰⁶

Az emberi tényező megközelítésében is van fejlődés. Kozma professzor kiinduló tájékozódási pontja egy életmód-vízió, amely az emberek közösségének nyújt élhető világot és fenntartható jövőt. Bár teljességében már a korai művekben is megjelenik, mégis egy következő fázisnak tekinthető a kérdés másik oldalának kidolgozása: az életmódnak termelőerőkénti felfogása. Innen jut el a humán erőforrás stratégiai felfogásáig, annak *latens* állapotától a tudatos fejlesztéséig. Mindez lényegében a ma oly divatos innováció-vezérelte fejlődés és tudástársadalom komplex felfogása. Sőt, az emberi tényező központi szerepe Kozma Ferenc esetében nem csupán elmélet – hanem *tudatos életmód is*, a saját életvitelének alapelve – és ettől még hiteles is.

Az ember *belső fejlődése* mellett munkásságának másik fő pillére az ember *a világban* – amelynek kidolgozása szintén munkásságának egyik csúcsa. Az általános világgazdasági és külgazdasági megközelítéseket meghaladta azzal, hogy egybefűzte őket, és a Kelet–Nyugat, Észak–Dél dimenziók kölcsönhatásában *nemzetközi erőterviszonyokat* vizsgált. A professzor úrnál az erőterelemzés nemcsak kutatási téma, hanem *gondolkodási módszer* is. Eredeti, ahogy a belső feltételeket szorosan a külgazdasági feltételekhez köti, illetve, ahogy a külgazdasági feltételekben is a világgazdaságot látja. Nem egyszerűen külgazdaságtant kutatott és tanított, mert a stratégiai szemszöggel azt vizsgálta, hogy a világgazdasági erőviszonyok változása miként formálja újra azokat a hálókat, amelyeken a belső fejlődési lehetőségek ki vannak feszítve. Bár ő nem így nevezte, de valójában *nemzetközi erőtereket* kutatott, tanított. Ezért a külgazdasági ügyeket is világgazdasági szemmel kell nézni. Az utolsó műveinek trilógiája a világgazdaság dialektikus viszonyai közé helyezi a nemzetijövedelem-növelés külgazdasági mechanizmusait. Mindig a magyar fel-

²⁰⁶ Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája. i. m. 195., 199. és 227. p.

zárkózás a cél, de Kozma Ferenc sohasem kizárólagosan a magyar helyzetet elemzi, hanem a világ teljességének rendszerét – mégpedig a gazdasági mellett a *politikai* erőviszonyokat is –, amelyben az országunk mozgása végbemegy. – Érdeklődési köre a világgazdasággal foglalkozó tanszék könyvtárában formálódott; kandidátusi és nagydoktori disszertációját világgazdasági témáról írta; a Minisztertanácsnál munkáját nem államigazgatási és hivatali minőségben, hanem a nemzetközi ügyeket figyelő tudósemberként végezte; a Politikai Főiskolára a Világgazdasági tanszék létrehozására szegődött, és életének utolsó napjaira megkapta azt, hogy a Corvinus (Közgazdaságtudományi) Egyetem Világgazdasági Tanszékére szerződhesen – oda, ahova az 1950-es évek támadásai miatt nem kerülhetett be közvetlenül diplomaszerzése után. Külgazdászként világgazdász volt – igaz, a világgazdaság kérdései sem önmagukban érdekelték, hanem mindig a kis, félperiferikus ország, pontosabban Magyarország szemszögéből.

Kozma Ferenc munkásságát – a fenti két pillér alapján – végül is három központi rendezőelv köré lehet csoportosítani: mégpedig az *integráció*, a *külgazdaság* és a *stratégia* köré, melyek szélesebb értelmet kapnak a fenti tanulságok alapján. Az *Integráció*²⁰⁷ magának a *humánus, fenntartható társadalomnak* az aktuális külgazdasági kifejezése. Kozma professzor, mint láttuk, a ma globalizációnak nevezett folyamat lényegi elemeit már nagyon korán rögzítette. Ezek között megírta a hálózatosodás jelenségét, a nemzetközi munkamegosztás minden korábbinál bonyolultabb szerveződését, amelyből szükségszerűen következett az emberek-társadalmak kooperációjának és nagy távlatú szemléletének szükségességét. Figyelemre méltóak ebből a szempontból a Montánunióval kapcsolatos tapasztalatai és mindezek előrevetítése. Nevezetesen az, hogy a termelőerők követelte összefonódás az egyéni érdekeken eltorzul, és pillanatnyi kompromisszumokban oldódik fel. Az integráció a problémát csak felszínesen és ideiglenesen oldja meg – valójában a konjunktúra a „békés egymás mellett élés” létfeltétele. Ehhez viszont állandó növekedés kell, ami az erőforrások pazarló felélésébe torkollik. A globális viszonyoknak mint sokszorosan és összetetten összefonódott gazdaságoknak valóban létfeltételük volna a valós integráció, azonban a közöstől elkülönülő egyéni érdekeken alapuló globális konjunktúrát már sem a környezetnek, sem az embernek a kirablása, sem ezek szeméttel való telítése nem bírja el.

Az integráció tehát egyfelől az együttműködés és a stratégiai gondolkodás intézményi feltétele- és lehetőségeképpen jelent meg. Másfelől úgy tűnt, hogy ahhoz is megfelelő kereteket nyújt, hogy a világgazdaság polarizáltsága csökkenjen: a kis-méretű, félperiferikus gazdaságok számára is az integrálódás teszi lehetővé az előnyös hálózati részvételt. Mára a fenti folyamatokkal kapcsolatos negatív tapasztalatok inkább a szerveződés eddigi elveinek-gyakorlatának a kritikáját kívánják, mint azt a felvetést, hogy az integrálódás szükségtelen, amelyben nincs együttműködési, stratégiai tervezési lehetőség.

²⁰⁷ A nagy kezdőbetűvel és kurzívval szedett fogalmak itt jelentsenek egy tág értelmezést, amely „az ember” kiteljesítését tekinti céljának.

A *Külgazdaság* ebben az esetben azt fejezi ki, hogy a *humánus társadalom soha sem lehet arctalan az egyének és mikrokultúrák számára*. Kozma professzor életútján a világgazdaságtól a külgazdaság felé való orientálódás annak a felismerése, hogy a globálisan kifejezésre kíváncszó, fenntartható társadalmat minden kultúrkörnek és nemzetnek a maga életmódbeli és gazdasági sajátosságai szerint kell megvalósítania, illetve azok szerint kell ahhoz hozzájárulnia. Világgazdaság a szakmai tárgyalás tárgya, de külgazdasági nyelven beszélünk róla. Nem mond ennek ellent az, hogy az életút utolsó szakaszában ismét megerősödött a világgazdasági orientáció. Mint láttuk, a trilógia második és harmadik kötetében nagyobb hangsúlyt kap a magyar külgazdaság világgazdasági környezetének prognózisa, mozgási alternatívái. Ez az elmozdulás annak a felismerése, hogy a rendszerváltó világgazdaságban az emberiség szélsőséges körülmények közé sodorta jövőkilátásait: vagy sikerül a természeti és társadalmi életciklusok határainak figyelembevételével egy élhető jövő felé kormányoznia körülményeinek sorsát, vagy valószínűleg elpusztul (avagy embertelen körülmények között vegetál, ami ezzel lényegében egyenértékű). Ezért a magyar sajátosság megtartásának feltételévé vált egyfelől az emberséges világgazdaság-alternatíva kutatása, másfelől a közvetlen külgazdasági környezet jelenlegi, transzformációs mozgásainak különböző lehetőségekben való felvázolása.

A *Stratégia* szemlélete pedig nem más, mint a *Külgazdaságnak az Integrációhoz való igazítása*. Mind az *Integráció*, mind pedig a *Külgazdaság* nagy távlatokba nyúló felkészülést kíván meg, mert a hálózatosodás tovagyűrűző hatásai és visszacsatolási mechanizmusai sokszorososan felerősítik a kis változtatások következményeit, ezáltal a gazdaságpolitika felelősségét. A gazdaság stratégiai szemlélete az *úton maradás gazdaságpolitikájának alapja*, melynek irányát a humánus társadalom víziója határozza meg; pontosabban az, hogy a kívánatos jövő az aktuális jelenben milyen szervezetben, életmódban, gazdaságpolitikában stb. érvényesíthető. Kozma professzor életművében a gazdaságpolitika nem önmagáért való, nem pénzügyi mérleg szerint ítéltetik meg, hanem az a közgazdász-társadalom hozzájárulása az emberséges körülmények között való együttéléshez. Mint ilyen, stratégiai kezelést igényel: a gazdaság erőforrásainak optimális allokációját az *Integráció* konkrét formájához való *Külgazdasági* illeszkedésben.

*

Végeredményben Kozma Ferenc életművét *teljesnek tekinthetjük*. Nem azért, mint ha minden témát kimerített volna, vagy minden kérdéshez egyforma mélységben tudott volna nyúlni. Elsősorban azért, mert sohasem készülődtött valamiféle Nagy Műhöz, amely az ilyen szerzők esetében végül is sohasem készül el. Kozma professzor a kutatásaiban és írásaiban *mindig aktuálisan szólt*, problémafelvetései, akárcsak összegzései minden esetben a kívánatos jövő jelen teendői szerint fogalmazódtak meg. Vagyis minden könyve, minden publikációja a megszületése pillanatában az addigi élete teljességét tartalmazta; ha nagyobb ívű mondanivalója volt, azokkal sem várt, hogy majd, egyszer megírja. Saját életfilozófiája szerint: „amit ma meg-

tehetsz, ne halaszd délutánra.” A teljesség sohasem a hiányzó részek integrálásának végeláthatatlan űzésében van, hanem a mindenkori pillanat teljes megélésében. Irigylésre méltó az, aki a napi munkájában és a mindennapi élete tevékenységében képes ezt megvalósítani.

Kozma Ferenc nem írt egy kiemelt témában nagy, összefoglaló művet. Az integrációelmélet, a humán erőforrás elmélet, a nemzetközi gazdaságtan vagy a világgazdaságtan iskolateremtő, nagy nevei között nem szokták őt felsorolni. Am mind-ezek együttesének, kölcsönhatásainak és teljességének művelője minden bizonnyal Kozma professzor volt. Valószínűleg nem fogják őt a fenti témák történelmi előzményeként sem idézni, főként azért nem, mert az egyes témáknak nem a dominánssá vált, ezért az érdeklődés középpontjába került fázisaiban szólalt meg első összegzőként, hanem 5–15 évvel korábban, amikor azok *még csírájukban voltak jelen*.

Az életmű ebből a szempontból nem divatos témáktól tündöklő publikációsorozat. Sokkal inkább az aktuális közhangulattal legtöbb esetben szemben álló, mélyelemzéseken alapuló, aggódó előrejelzések, valamint hosszú távra szóló, de aktuális javaslatok igényes és felelősségteljes munkája. Még pályája zenitjén sem volt Kozma Ferenc az „ügyeletes zseni”. Elméleti cikkeivel egyfelől a kormányzati gazdaságpolitikát bírálta az 1970-es–1980-as években, aminek alaposságával ugyan tiszteletet kivívott magának, népszerűséget azonban soha. Az 1980-as évek második felében aztán, a korszakváltás rövid távú problémáit előtérbe helyező liberális közgazdászok viszont már ortodoxnak bélyegezték, tovább erősítve Kozma professzor kívülállóságát. Másfelől, saját elbeszélése szerint gyakorlati javaslatai alapvetően meddők maradtak, legtöbbször félresöpörte őket a pillanatnyi politikai érdek.

Az életmű igazi értéke az a Kozma Ferenc körül kialakult „iskola”, amely a generációs pályatársakból és fiatalabbakból, közgazdászokból és sok más terület szakemberéből formálódott. Persze, idézőjelbe kell tenni: korántsem intézményesült iskoláról van szó. Nem fogják ezeknek az embereknek a körét sem Budapestről, sem valamely intézményről elnevezni – jószerével nem is nagyon ismerik egymást. Egyetlen dologban közösek: a *megtermékenyítő szellemi párbeszéd*ek élményében, ezek *gyakorlattá formálásában és továbbadásában*.

Az életmű teljességét tekintve feltűnik végül az is, ahogy a gyakorlati problémák és számszerű elemzések tanulságai a könyvekben *időről időre sűrűsödnek, és elméleti-módszertani elemzésekben kristályosodnak ki*. Az első ilyenfajta összegzés már „A »két Európa« gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés” című könyvben megtalálható a világgazdaság periodizációjáról, amit azonban már egy évtizednyi kutatás-számolás előzött meg. A külgazdaság felé fordulásban a gyakorlatból származó példák folyamatosan összegződnek, először kis résztémánként, amelyek mind a trilógia egyes fejezeteinek csírái, amint kimutattam. Végül, a szakmai összegzésnek szánt *Külgazdasági stratégia* valóban a kvintesszenciája mindannak, amit Kozma professzor az életében tapasztalt. Az egyre jobban absztrahálódó gyakorlati ismeret itt szinte fénytisztaságú elmélettől-módszertanná válik. Ezek az összefüggések persze megállják a helyüket önmagukban is, valójában azonban olyan sűrűségű „zip-fájlok”, amelyek olvasása és tanítása szinte lehetetlen mindazon élettapasztala-

tok nélkül, amelyek Kozma professzor fejében összeálltak; akárcsak a korszakváltás rendszerlogikájának ismerete nélkül, ami viszont a külgazdasági stratégia elméleti vázának vezérfonalát adja.

Van továbbá néhány pont, amelyek belülről is korlátok közé szorítják a munkásságot. Az egyik az, hogy a trilógia megírásához való visszavonulás, mint láttuk, részben el is zárta a professzor urat a konkrét gazdaságpolitikai problémáktól és a belső gazdasági-társadalmi helyzet árnyalt feltárási lehetőségétől. Ez a visszavonulás azzal is együtt járt, hogy az aktuális közgazdasági vitákra, a nemzetközi szakmai életben felmerült új jelenségekre a maga éleslátásával és sziporkázó, ám igényes stílusában egyre ritkábban reflektált. Részben oka ennek az, hogy a közgazdasági szakirodalom az utóbbi évtizedekben lényegében angol nyelven íródott, amelyet, bár olvasni tudott Kozma tanár úr, ám szívéhez nem állt közel – nem egyszerűen a nyelv, hanem az angolszász közgazdasági hagyomány uralkodó paradigmája. Részben az is oka volt a reflexió hiányának, hogy inkább *elfordult* az új közgazdasági jelenségektől. Nem volt ismeretlen előtte a kor sok új eleme, hiszen még könyvrecenziót is írt a tanulóvállalatokról²⁰⁸, hanem legtöbbször kapcsolatosan az volt a véleménye, hogy egy posztmodern világ pillanatnyi érdekei szerint fogalmazódnak meg: a stratégiai távlatot és a komplexitást hiányolta belőlük – így aztán az ezeken túlmutató, értékesebb gondolatoktól is megfosztotta magát.

Nem lehetett az adott gondolati körön belül megoldani a tőke és a transznacionális társaságok kérdését sem. Cikkeinek egy részében úgy jelennek meg ezek a jelenségek, mint a világ súlyos, globális problémáinak lényegi elemei, máshol pedig ezekben a tényezőkben – pontosabban ezeknek olyan szerveződésében, amely túlmutat az individuális érdekeken – a világ sorsának fenntartható irányba való fordítását látja. A kettő ellentmondása végül is nem oldódott meg, és mint láttuk, az életmű torzója maradt.

Belső korlátokba ütközik Kozma tanár úr stratégiai módszere is. Sikert a mérés és mérhetőség csapdái kikerülnie azzal, hogy nagyságrendeket figyelt csak és szemléltetett a stratégiai távlat esetében. Ám a komplexitás követelménye miatt az értékelés alapjául szolgáló táblák egyre több dimenziósakká váltak, amelyek önmagukban is számtalan szempontot kombináltak. Ezek az ÁKM-szerű táblák azonban lényegében kezelhetetlenek még a stratégia számára is: még az egyes szempontok becslése is akkora kutatói, adatfeldolgozó háttérbázist és időt igényel, amely nem áll rendelkezésre, vagy ha rendelkezésre állna, a kutatómunka végére alapvetően megváltozhatnak a viszonyok. Sajnálatos módon nincs ma olyan mértékű társadalmi méretekben szervezett kutatás, amely ennek a munkának akár csak a vázát is el tudná készíteni. Másrészt az előrelátásban és komplexitásban Kozma professzor túlmegegy azokon a természetes emberi és társadalmi korlátokon, amelyeken túl lehetetlen az állandóan változó és összetett folyamatok teljes körű áttekinthetősége.

²⁰⁸ Lásd A lányom, meg a menyem. Kollár Zoltán: A Dél Keresztje alatt. *Külgazdaság*, 1997. 12. sz. p. 67–70.; Kocsis Éva – Szabó Katalin: Technológiai korszakhatáron. (Rugalmas technológiák – regionális hálózatok.) *Gazdaság, Vállalkozás, Vezetés*, 1997. 3. sz. p. 50–51.

Pontosabban arra a szintre jut, ahol a teljesség megismerése már nem azonos a rendszereinek teljes áttekintésével, sőt túlmegy azon. Bár a professzor úrnak a keleti gondolkodás iránt fogékony alkata és azon közgazdasági alpműveltsége, amely a marxi világból a rendszerszerűséget sajátította el a dogmái helyett, felismerte az ember belső és külső világának teljes egységét, ezt azonban csak a lételmélet szintjén vitte végig, ismeretelméletileg a keynesizmus kézivezérlését próbálta meg térben és komplexitásban kiterjeszteni. Úgy is mondhatnánk, hogy az emberi tényező belső fejlődésére és ennek társadalmi következményeire vonatkozó felismerései valamint a külső harmónia megteremtésére vonatkozó törekvései nem kerültek végül is összhangba.

Vagyis akár a végtelen absztrahálás felől, akár a belső határai felől közelítjük, az életmű végső tanulsága az, hogy: *nem lehet megismételni, hanem folytatni kell* – azt viszont önmagunkkal és a környezetünkkel szembeni odaadó igényességgel. Kozma tanár úr keleti alkatára vall legfőbb útvalója: *engedjük őt el*. Mindenkinnek a saját útját kell végigjárnia, saját tapasztalásain keresztül kell az élet fenntartásának társadalmi-gazdasági titkait megfogalmaznia. Mind kutatási, mind pedig oktatási szempontból. Egyet lehet csak tenni: Kozma professzor üzeneteit a magunk tapasztalataival ötvözni, hogy a tanácsai, intelmei élők maradjanak – ahogy ő maga is. A kérdés az, hogy milyen irányban és milyen módon lehet folytatni Kozma Ferenc munkáját úgy, hogy egy lényeges eleme maradjon változatlan: a szellemisége?

III. RÉSZ • A SZELLEMI HAGYATÉK MEGŐRZÉSE

1. MERRE TOVÁBB?

A hagyaték egyik legmarkánsabb eleme, mint láttuk, az, hogy a külgazdasági-gazdaságpolitikai kérdéseket *alárendeli a humánus-fenntartható jövő megvalósításának és annak az életmódnak, amely ezt a jövőképet minden tevékenységében és aktuális jelenének minden döntésében érvényesíti*. Ezt a víziót Kozma Ferenc a maga korában például így összegezte: „Az egész társadalmi környezetnek, beleértve a munkahelyi, utcai és otthoni-lakóhelyi környezetet is, minél egyértelműbben arra kell koncentrálnia, hogy ehhez a tartalmas, hasznos élethez szolgáltasson kedvező közeget. ... Ha alkotóelemekre bontjuk, ... olyan *anyagi* jólétet jelent, ahol az ember és ember közötti fogyasztási lehetőségek differenciáltsága tevékenységük társadalmi hasznosságával arányos, és *kizárólag* csak ezzel arányos; olyan *alapbiztonságot* jelent, ahol az egyén élete, emberi méltósága, egészsége, művelődése és tehetségének kibontakoztatási lehetőségei jövedelmi szintjétől függetlenül biztosítottak; olyan *termék- és szolgáltatáskínálatot* jelent, amely képes biztosítani a *civilizált* tárgyi környezetet is, s egyben ösztönöz a *kulturált* életvitelre is. ... az élet tárgyi és szellemi értékei között tartós egyensúly áll be, egyik sem ítéltetik alantasabbnak a másiknál, s mindkettő az egyén tartalmas életét, hasz-

nos társadalmi funkcióját szolgálja.”²⁰⁹ A 21. század első évtizede valószínűleg másként fogalmaz, más helyekre teszi a hangsúlyt, de azt követhetőnek és követendőnek látom, hogy a külgazdasági kérdéseket ne egyszerűen a magyar nemzeti jövedelem, hanem a fenntartható jövő szempontjából ítéljük meg.

Azonnal a fenntartható jövő iránya mellé tenném a *külgazdasági kapcsolatok mindenkori hatékonyságának és jövedelemmaximalizálásának követendő példáját*. A Kelet–Nyugat-elemzés és a KGST-re vonatkozó javaslatok egyik leginkább figyelemre méltó eleme az az elszántság, amely a közös érdekeket *egyéni utakon* látja kivitelezhetőnek. Olyan mértékben eltérnek ugyanis az egyes országok, régiók, kultúrkörök adottságai és magatartási reflexei, hogy nem lehet és nem szabad meghatározni a fenntartható jövő tekintetében semmilyen szabványosított tartalmat vagy elérési utat. Hasonlóképpen, a mindenki számára elérhető jövőalternatíva sohasem jelentheti az életmód változatosságának, gazdagságának eltűnését. A kiegyenlítés és polarizáció külgazdaság-elméleti dilemmája éppen ezt írja le. Kozma professzor amennyire szigorúan tartotta magát értékbeli „világítótornyához”, annyira szigorúan képviselte az országok közötti polarizációt és az ágazatok közötti szelekciót.

Szép íve van az életműnek abban a tekintetben is, hogy miként kezeli a magyar külgazdasági környezet meghatározó térségét. A vizsgálatok a „két Európa” szerkezetben kezdődtek, és annak a mechanizmusát taglalták, hogy az önálló arculatú magyar fejlődés milyen feltételekkel tudja kihasználni Európa kettősségét. Az életút végére a szerkezet alapvetően megváltozott, és a fejtegetések-javaslatok körévé már a „szűkebb értelemben vett »Európa«”²¹⁰ vált, miután a magyar gazdaság kiemelkedő mértékben tagozódik az Európai Unió kereskedelmi-munkamegosztási rendszerébe. Ezt az egyoldalúságot Kozma professzor sokszor bírálta, és javaslataiban sokszor szerepelt egyfelől az észak-európai régió felértékelése, másfelől a kelet-közép-európai régió korábbi együttműködésének felélesztése (harmadrészt a Kína- és Vietnám-kapcsolat szinte alapviszonyra fejlesztése)²¹¹. A „két” Európától az „egyik” Európán át erőteljesen körvonalazódik tehát az a megközelítés, amely „egy” Európában gondolkodik, abban viszont heterogén módon.

A fentiekhez hasonlóan figyelemre méltó Kozma professzor munkásságában a világgazdaság–külgazdaság „hullámmás” mellett az állami gazdaságpolitika és a vállalati szint közötti mozgás is. Az életműben az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig kiemelt hangsúlyt kap a fenntartható jövő szerinti gazdaságpolitikában a mikro szint és a *kisközösség* gazdasági-társadalmi szerepe. Ahogy a világgazdasági, főként integrációs kérdések Kozma Ferenc olvasatában elsősorban egyéni külgazdasági stratégiai mozgások eredői, úgy a társadalmi cselekvés alapvető szférája a mikro szint – a latens fejlettség itt kezdődik.

Úgy látom, hogy az elkövetkező évtizedekben nemcsak társadalomszervezési szempontból, hanem a humánus jövő kialakítása szempontjából is a korábbinál

²⁰⁹ *Jólét szocialista módon*. i. m. (1979.) p. 125–126.

²¹⁰ *A félperiféria*. i. m. 128. p.

²¹¹ Lásd *Magyarország világpiaci illeszkedésének stratégiája*. i. m. p. 305–308.

még inkább meghatározóvá válik a *kisközösség szerepe* és ennek különböző térdimenziói, különösen a *mezo-szint*, ezzel együtt a *regionalizmus*. Többek között ebben az irányban látom folytathatónak Kozma tanár úr szakmai örökségét: a mezo-szint elég kiterjedt ahhoz, hogy a társadalmi mozgások statisztikus törvényszerűségei érvényesüljenek, és elég emberléptékű ahhoz, hogy ezek a mozgások szervezhetők legyenek, és ne maradjanak embertől idegenek. A mezo-szintű közösség jelentheti a régiót²¹², akárcsak a nagyvállalati rendszert. Kozma professzor vállalatra vonatkozó megállapításai az elkövetkező évtizedekben a régió szintjére kiterjeszthetők. „Összegezve, a vállalaton belüli embercsoportokban rejlő termelési, szervezési és innovációs energiák mainál nagyobb mérvű felszabadításához közgazdasági és szervezési szemléletünk jelentős átgyúrására van szükség. Elsősorban is fel kell fedoznünk bennük a potenciális *kollektívát*, ami minőségileg többet jelent a »dolgozóhalmaznál«, de még a vezetés által megszervezett munkamegosztásnál is. ... A *kiskollektíva* ... nemcsak együtt dolgozik, hanem együtt *gondolkodik* is, nemcsak felhasználója a vállalata által rendelkezésére bocsátott termelési tényezőknek, hanem *gazdálkodik* is felük, nemcsak végrehajt, hanem *dönt* is, nem összeverődik, hanem *összeválogatja önmagát*, s mindezek alapján olyan *kollektív felelősséget visel*, amely érzékelhető az egyéni felelősségben is.”²¹³

További eleme és követendő útja Kozma tanár úr örökségének a *nagy távlatú tervezés újrafogalmazása*, ami különösen a fenti megállapítások tekintetében izgalmas. Számos könyv és cikk, mint láttuk, részletesen kifejti, hogy egyfelől a hálózati rendszerek bonyolult szövetekévé vált gazdaságok kézben tartása, másfelől e szövetekben a perifériára szorult gazdaságok felemelkedése lehetetlen „tervezés” nélkül. Mindez nem mond ellent annak, hogy a tervezés tartalma lényegesen átalakult: „Történelmi vakvágánynak bizonyult az a kísérlet, miszerint a tervgazdálkodást merev sémán kiépített »minisztériumi« tulajdonra és statikus mérlegrendszerre épített utasításokra alapozták. Nyilvánvaló, hogy a piac önszabályozó és struktúraépítő, valamint »jutalmazó-büntető«-funkciói nem nélkülözhetők. ... Vagyis a tervgazdaság és a piaczgazdaság nem protagonistái egymásnak, hanem feltételezik egymást. Ez a nagy hálózati rendszerek által átfont, centrumokra és perifériákra szabdaltnak modern világ egyiket sem nélkülözheti: messze előrettekintő, társadalmi szintű tudatosság nélkül összefogabalyodik, diszfunkcionálissá válik, a fürge piaci impulzusok nélkül pedig lemerevedik a gazdaság, s ezáltal válik diszfunkcionálissá. Az a divatáramlat, miszerint a »tervgazdálkodás« kifejezést jobb társaságokban kiejteni sem illik – minden valószínűség szerint éppoly diszfunkcionális maga is, mint a viktoriánus szalonok álszent prűderiája.”²¹⁴

A tervezés e hagyomány szerint alapvetően *elemző – előrejelző – alternatívák közötti mozgást vezérlő stratégiai cselekvéssorozat*. Egy hosszú távú fennmaradást szol-

²¹² Lásd GÁSPÁR TAMÁS: Mezo-szint és jövőformálás: stratégiai megfontolások. *Tér és Társadalom*, 2007. nyár. 14 p.

²¹³ *Egyén, vállalat, állam*. i. m. p. 239–240.

²¹⁴ Stratégiai tervezés – egy szükséglet újjászületése. *Pénzügyi Szemle*, 1998. 4. sz. p. 295–296.

gáló „tervgazdaság” lényege pedig egyrészt a stratégiai szelektivitás elsőbbsége a piaci impulzusok által közvetített rövid távú választással szemben, amennyiben a kettő súlyos ellentmondása merül fel. Másrészt lényege a vállalati és a gazdaságpolitikai szektor közötti folyamatos párbeszéd. Harmadrészt pedig a nagytávlatú célok tenderszerű kivitelezése piacokonform módon²¹⁵. Ebben a megközelítésben a nagytávlatú, stratégiai fejlesztés *nem kötődik kizárólag a nagy térhez*, mert lényege az előrelátáson túl maga az *erőfeszítés*: a józan környezetértékelés, a csendes szorgalom és a folyamatos kitartás. Ebből következően az egyoldalú jövőorientáltság helyett közvetlenül *kötődik a jelenhez és a kisközösségek által mozgott térhez*.

Az aktuális magyar külgazdasági stratégia számára is van az életműben néhány olyan gondolatpillér a módszertani elveken és a már említett partnerválasztási elveken túl, amelyeket érdemes alaposabban megfontolni. Mindezek alapja Kozma Ferencnek az a szemléleti bázisa és jövőre vonatkozó előrejelzése, amely *a kultúrát közvetlen közgazdasági kategóriaként kezeli, és fordítva: minden anyagi jelenségben kulturális tartalmat lát*. „Az a különválás, amely a múlt századokban következett be a »piszkos anyagi termelés és még piszkosabb kereskedelem«, valamint az »éteri tisztaságú kultúrszféra« között, a XXI. században véglegesen elenyészik. A termelőerők a kultúra szerves részévé válnak, a kultúra pedig visszaintegrálódik a termelőerők közé.”²¹⁶

Az egyik ilyen gondolat: úgy szervezni a nemzetgazdaságot, mintha az *gigantikus termelőszövetkezet* lenne²¹⁷. Nem arról van persze szó, hogy az Európai Unió élelmiszer-ellátó piacát kellene megcélózni vagy hungarikumokra monokultúrásodott agrárgazdasággá kellene válni: az agrárium-ágazat – főként a magyar hagyományok szerint – egyfelől magában hordozza a természethez való tiszteletteljes partneri viszonyt; egy olyan ökológiai szemléletet, amely az ipari és szolgáltató ágazatokban is szervezőelvként szolgálhat. Másfelől, társadalmi értelemben képviseli a Kozma Ferenc életművében központi szerepet játszó gazdaszellemet, vagyis a termelési tényezők működtetésén túl az emberi viszonyokkal való felelősségteljes, alázatos és pazarlás nélküli foglalkozást. Szűkebb közgazdasági értelemben pedig azt a fajta makrogazdasági magatartást jelenti, amely a hazai munkaerőt a jólét termelési tényező szerint is, a kulturáltságának újratermelését és fejlesztését figyelembe véve javadalmazza, természetesen a teljesítményhatárai szerint. „Ilyen értelemben a népgazdaságot egy gigantikus méretű termelőszövetkezetként lehet felfogni, amely az évi nettó termékéből »oszthatatlan« és »felosztható« alapokat képez, és végül is »munkaegységet« fizet. A »munkaegység« reálértékét a társadalom átlagteljesítménye szabályozza, az egyéni teljesítménytől viszont a megszerzett »munkaegységek« száma függ.”²¹⁸

Az agrárium és az *emberi tényező* fentebb említett kiemelt szerepe hosszú távon össze is kapcsolódik: Kozma Ferenc az egész munkássága alatt egyik legfontosabb továbbfejlesztési kulcspontnak tekintette az *élelmiszer-gazdaságot*. Részben azért,

²¹⁵ Lásd Magyarország világgazdasági illeszkedésének stratégiája. i. m. 346. p.

²¹⁶ Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választútján. i. m. 324. p.

²¹⁷ Lásd Jólét szocialista módon. i. m. (1979.) p. 134.

²¹⁸ Uo.

mert az intellektuális vagyonunk tekintélyes és az átlagnál magasabb minőségű része az agrárértelmiségben kikristályosodott szak- és innovációs ismeret. Másrészt azért, mert a mezőgazdaság és a környező iparágak rendszerszerű komplexumot alakítottak ki, vagyis az agrárium önmagában hatalmas ipari és szolgáltatási bázist mozgató meg. Harmadrészt pedig azért, mert a magyar agrármodell történelmileg önálló kísérletnek tekinthető a klasszikus amerikai és Nyugat-Európai modellekhez képest. Mindezek következtében az élelmiszer-gazdaság komplexum jelentős innovációs tolvagyűrűző hatást volt képes generálni a magyar gazdaságban. A rendszer-váltással ez a hálózat szétesett, de nagyon sok vonatkozásban reprodukálható. Kozma Ferenc 1978-ban így írt: „Nos, amikor megkockáztatom azt a kijelentést, hogy a magyar gazdaság továbbfejlődésének az élelmiszer-gazdaság az egyik legfontosabb kulcspontja, nem parasztromantikából teszem, és nem kívánom megváltoztatni az ország ipari jellegét: ellenkezőleg, olyan jellegű ipari továbbfejlődést tartok szem előtt, amelynek egyik rendező elve az élelmiszer-termelés felemelése a kor legmagasabb színvonalára...”²¹⁹. 2003-ban pedig így érvelt: „Előrelátható, hogy a Föld növekvő lakossága tisztességes élelmezésének problémája a XXI. sz.-ban halasztást nem tűrő világproblémává válik: sokszorosan élesebbé, mint a XX. század második felében. ... E szövevényes probléma megoldására sem az amerikai, sem a Nyugat-Európai modell nem alkalmas ... Elképzelhető, hogy a »Harmadik modell« – a miénk – lesz alkalmas a probléma megoldására. ... A gazdaságpolitikának azon kellene gondolkodnia és munkálkodnia, miképpen lehet a megváltozott körülmények között – ha másképpen nem megy, legalább részlegesen – újraépíteni az országos rendszerszemléletben kiformált és működtetett élelmiszerszektor.”²²⁰

A tőke sajátosságainak elemzése kapcsán mutatott rá Kozma professzor a működőtőke pénzügyi tőkének való alárendeltségére. Egyik fontos következtetése az volt, hogy „igen nagy, egységes érdekkörben született és mozgó tőke koncentrálására van ahhoz szükség, hogy ezt a »gyarmatosítási« tendenciát a működő vállalat el- lensúlyozni tudja vagy ki tudja kerülni. Ezért van derűs jövőkilátása annak a vállalkozásnak, amely nagymértékben el tudja mosni az érdekeltségi határokat a szűkebb értelemben vett »saját« tőke és a hozzá szívósan tapadó – ugyancsak nagy volumenű – társult tőkék között. Valószínű, hogy a transznacionális vállalatbirodalmak átütő piaci és hatalmi sikereinek ez az egyik titka.”²²¹ Ez a gondolat több irányba is vezet. Kozma professzor elemzéseinek különböző területein többször előkerült, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való *szerves* bekapcsolódás megköveteli a *transznacionális centrumokhoz való organikus kapcsolódást*, vagyis a bedolgozó-végrehajtási munkafázisok helyett az intelligens, nagyobb hozzáadott értékű, intermedier szakaszok kihasználását. Az egyes vállalatok beillesztése a multinacionális szerveződéské megfelelő a piaci szerkezet oligopol elemzésének. Az oligopol szerkezet, amely képes tartóssá tenni az egyes termelési tényezők járadéktermelő képességét, nem

²¹⁹ Mire képes a magyar népgazdaság? i. m. 317. p.

²²⁰ Magyarország világgpiaci illeszkedésének stratégiája. i. m. 191. és 183–184. pp.

²²¹ A tőkeáramlások etológiája ... (I) i. m. 623. p.

természetes közege a Kelet-európai térségnek, azt létre kellett hozni, illetve a jövőben újra kell termelni. Természetesen azzal a törekvéssel, hogy a magyar vállalatok legalább a mag-oligopóliumokkal szimbionta együttélésben létező bedolgozói holdudvar körbe igyekezzenek.

Másfelől, az egész nemzetgazdaság együttesen tekinthető tőkekoncentráció közegnek a pénzpiaci tőke ellensúlyozására. Az a korábbi, társadalomelméleti alapon álló tétel, amely a társadalmi érdeket helyezte előtérbe az egyéni érdekekkel szemben, a 21. század világában közgazdasági-fejlődésméleti alapon vezet tehát ugyanerre a következtetésre. Így hagyja egy követendő szálnak Kozma Ferenc a „nemzeti méretű vállalkozás”-t. „A fent vázolt, objektíve adott érdekközösséget tartom a »nemzeti méretű vállalkozás« létrehozó okának, elvi és gyakorlati alapjának. Vagyis nem (nem feltétlenül) az állami-szövetkezeti tulajdon talaján kialakult tervgazdálkodást, hanem azt, hogy a nemzeti határokon belül össztársadalmi érdeké válik az ország adottságainak megfelelő, tolerálható mértékű növekedés és fejlődés, hogy az ország külgazdasági kapcsolatrendszerének kiépítésekor és fenntartásakor mindenkinek érdeke a lehető legnagyobb jövedelemtöbblettel járó illeszkedési rendszer létrehozása, és ezen általános érdekeltiségnek a leginkább hasznot hajtó *akciókban* való realizálása. Az ezekkel kapcsolatos *kockázatot* valamilyen közvetlen vagy áttételes formában az egész lakosság, illetve az egész gazdasági apparátus viseli.”²²²

Végezetül, a tőkeáramlások elemzéséből több megközelítésben is az a végkövetkeztetés adódott, hogy a tőkeimport, a külföldi tőke mindenáron való bevonása hosszabb távon bénítólag hathat: ugyanis minden külső vagyonelem nemzetgazdaságba való illesztésének ára van, mégpedig az általa megtermelt jövedelem jelentős részének visszaszivárgása a donor országba, és ez a szivárgás az időben folyamatosan növekvő tendenciájú. Vagyis igazából az engedheti meg magának a külső forrásbevonást, akinek hosszabb távon nincs is feltétlenül szüksége rá – azaz nem tőkeéhségét csillapítja a külső forrás, hanem csupán kiegészíti a hazai vagyonszerkezetet²²³. Ez a következtetés lényegében az „addig nyújtózkodj, amíg a takaród ér” mértékletességének közgazdasági megfogalmazása – ami tökéletesen rezonál Kozma Ferenc más területen kifejtett elveivel: a józan önmérséklettel a jövőképállítás tekintetében; a torzítatlan önismeret elsődlegességével a stratégia lényegét tekintve; vagy a latens fejlettséggel a hosszú távú felemelkedés vonatkozásában. „Vagyis az a gazdaságstratégiai »ars poetica«, amely élettapasztalataim alapján az én fejemben kikristályosodott, mindenekelőtt a hazai termelőerőkkel való racionális, előretekintő bánásmódot tartja a nemzetgazdaság nemzetközi piaci teljesítőképessége növelését leghatékonyabban szolgáló módszernek.”²²⁴

²²² A tőkeáramlások etológiája ... (II.) i. m. 711. p.

²²³ A tőkevagyon- és az ellenjövdelem-áramlás komplex rendszerleírását lásd például *Külgazdasági stratégia*, 2001. i. m. p. 148–151.

²²⁴ A tőkeáramlások etológiája ... (II.) i. m. 715. p.

2. HOGYAN TOVÁBB?

Kozma Ferenc munkásságának áttekintése nemcsak arra vonatkozóan ad tanulságokat, hogy milyen irányokban érdemes tovább folytatni az örökségét, hanem abban a tekintetben is, hogy milyen módon érdemes vagy lehetséges mindezt megtenni.

Az életút egyik legmarkánsabb vonása az, hogy „katekizmus-tételek” helyett a *legszélesebb körű tapasztalatokból* táplálkozik. Láttuk, a makrogazdasági számítások, a személyes szakmai eszmecserék, a gyakorlatban végigkísért komplex termelési programok és az ezek mögött támogató természet- és társadalomtudományi, illetve közgazdaságtani háttér egyenes gerincet és őszinte tekintetet biztosított számára minden időben. Élővé válnak elemzései és példái mentén a köz- és külgazdaságtan elméleti tételei. Továbbá, lehetővé tették, hogy elemzőjük a sarkossá csiszolt elméleti kategóriák vagy politikai dogmák helyett függvényyszerűen, árnyalatokban és fokozatokban mutassa be a valóságot. Valamely területen a *cselekvő gyakorlatban* való megmerítkezés nélkül nem tölthető meg új tartalommal a Kozma professzor által hátrahagyott szellemiség.

A gazdaság stratégiai szemléletének kidolgozása kapcsán Kozma Ferenc egyre inkább megtapasztalta, hogy ennek a munkának a *módszertana lényegesen eltér* a hagyományos gazdaságelemzéstől: nagyságrendekkel dolgozik, sok esetben számszerűsíthetetlen mutatók alapján hoz ítéletet, „inkább”-árnyalatokkal tesz különbséget. A stratégiai elemzés nem képes kiszámolni a lehetséges és szükséges lépéseket, mert alternatívákban való gondolkodásra és a közöttük való finom mozgásra van beállítva. Az egész kutatói-emberi habitustól a szokásostól eltérő behangoltságot követel meg. *Nem nélkülözheti* a speciális szakismeretet, a gazdaság választott szegmensének mélyreható ismeretét, de azt már nem a Kunst mint mesterség, hanem a Kunst mint művészet szinten kell tudni gyakorolnia. A kettő között a különbség a beleérző képesség, a tendenciákra és fordulópontokra való ráhangoltság adottsága. „Az a stratégiai műhely szerezte meg a szükséges nemzetgazdasági önismeretet, amelyik ösztönösen megérzi, hogy mi a *realitás*, mi meg túl azon, mi a *mérték*, hol vannak a *tűrőhatárok*, valamilyen változás milyen más változásokat fog *megindítani*, *lefékezni*, *vakvágányra taszítani*, minek mekkora *visszahatása* várható – és így tovább. Vagyis az önismeret megszerzésének legértékesebb eredménye nem is a hatalmas (és egyébként szükséges és hasznos) információs anyag, hanem a *nemzetgazdaság legbelső lényegének megértése*, az ebből táplálkozó *empátia*, és a stratégiai lehetőségek *intuitív megérzésének* képessége.”²²⁵

Kozma tanár úr örökségét *nem lehet hűvös precizitással folytatni*. Publikációiban nem tart három lépés távolságot témájától, akár érvelésről, akár egy táblázatba gyűjtött adatsor elemzéséről van szó. Azonosul mondanivalójával, annak belső lényege szerint szólal meg. Egyfajta szenvedélyesség sugárzik soraiból, a kutatott téma érzelmi átélése. Kutatóként kíváncsinak lenni, gyakorlati szakemberként alkotni és oktatóként továbbadni csakis úgy lehet, hogy az ember odafordul: nem „*róla*” kí-

²²⁵ *Külgazdasági stratégia*. i. m. 1996. 258. p.

ván információt szerezni, hanem „érte” kíván tenni. „...a kézirat átolvasása rádöbentett, hogy számos ponton eltértem a tudományos esszé műfajától megkövetelt »hűvös«, tárgyilagos hangvételtől. Ezért megkövetem az olvasót. Hogy tollam így »fogott«, annak magyarázata az, hogy képtelen vagyok elvonatkoztatni attól, hogy az a félperiféria, amelyet górcső alá vettem, nem valami kísérleti patkány vagy majom, hanem a *szülőföldem*, amelynek felvirágoztatására szántam egész eddigi pályafutásomat. Hogy az átolvasáskor nem faragtam le a szövegbe bekerült keserű, olykor szarkasztikus megjegyzéseket, annak pedig az a magyarázata, hogy életem folyamán meggyőződtem a »simára esztergált« szövegek hatástalan voltáról. Ezért inkább vállalom, hogy bizonyos jelenségeket, összefüggéseket túlexponálok, semmint megnyugtassam olvasóimat, hogy noha vannak még hiányosságok, de alapvetően minden simán fejlődik a paradicsomi állapotok felé.”²²⁶

Kozma Ferenc szenvedélyessége így nem szentimentalizmus, hanem a normatív tudományosság melletti pálcátörés és tenni akarás. *Elkötelezettség* van mögötte, nem pedig színpadiasság. Ő közgazdászként valódi társadalomtudós, külgazdászként az egyes kultúrák érintkezéseinek, kölcsönhatásainak támogatója, világgazdászként az emberi fajért és a Földért felelős ember. Az életmű folytatásának alapja a szilárd meggyőződés és az egészséges lelkiület egy fenntartható, emberséges társadalom jelene-jövője irányába. Ez a *világos jövőkép* az elkötelezettségnek az egyik fele: „Meggyőződésem, hogy az emberiség életveszélyes bajait csak egy olyan társadalmi konstrukció segítségével tudja megoldani – kezelhetővé tenni – amelyben a gazdasági döntésekben a kooperativitás motívuma játszik főszerepet, ennek következtében a gazdasági folyamatok – nemzetgazdasági, európai és világméretben egyaránt – tervezhetőkké válnak, vagyis a taktikai mozgások becsatornázhatók egy stratégiába.”²²⁷

Az elkötelezettség másik oldala a jövőkép iránti *teljes felelősség*. Kozma Ferenc az elkötelezettség területén megfogalmazott *ars poeticáját* talán legmarkánsabban a következő sorokban írta meg: „A nehéz körülmények a gondolkodás, a döntés és a tettek *objektív közegét* ugyan körülhatárolják, de nem szabad, hogy bénítsanak. Magyarországon még nem élt olyan nemzedék, amely megmenekült volna az utókor kemény, legtöbbször lesújtó bírálatától. Mi sem leszünk kivételek. Tapasztatlanságaink, gyengeségeink éles kritika tárgyát fogják képezni. Azt viszont meg kell előznünk, hogy az utókor a mai nemzedéket úgy ítélje meg, mint amely a kamion reflektorfényétől elvakított, megbabonázott nyúlként viselkedett a XX. század végének viharában, ezzel hátrasoroltatta a nemzetet a népek listájában ... A tetre kész realizmus minden, csak nem fatalizmus, koncepciótlanság és földhözragadtság.”²²⁸

²²⁶ A *félperiféria*. i. m. 334. p.

²²⁷ A *Nagy Kísérlet*. i. m. 208. p.

²²⁸ *Egyén, vállalat, állam*. i. m. p. 31–32.

Kozma Ferenc munkája összességében tiszteletre méltó – de nem hálás. Tehetősége és körülményei lehetőséget adtak arra, hogy a legfelsőbb szinteken gyakorolja mind a kutatási kérdéseket (Közgazdaság-tudományi Intézet), mind a gazdaságpolitikai, gazdaságfejlesztési gyakorlatot (Minisztertanács NGKT), mind pedig a rendszerező elméleti-oktatási tevékenységet (Közgazdaságtudományi Egyetem). Ám egyik helyen sem volt abban a pozícióban, hogy rendszerezett mondanivalója közvetlenül döntéssé és cselekvési programmá transzformálódjék. Háttérelmzéseket végzett, és javaslatokat tett: mindeközben teljes és tiszta rálátása lett a magyar gazdaságra, ugyanakkor teljes mértékben és világosan szembesült avval, hogy a politikai akaratok szélviharaiban eltorzulnak vagy ellehetetlenülnek elképzelései. Legfontosabb mondanivalóit számtalan publikációban elismételte újra és újra, szívoósan, mindig más megközelítésben: egyrészt minden út végül is a latens fejlettséghez és a stratégiai szemlélethez vezetett; másrészt Kozma professzor remélte, hátha valamelyik megközelítés aktualitása kapcsán megértik és cselekvési programmá alakítják figyelmeztetéseit. Mindebből tanulság, hogy elemző és alkotó gyakorlati munkát csak hosszú távra szóló *kitartással* lehet végezni. – Egy beszámolója kapcsán – amelyből újfent az derült ki, hogy javaslatai szép lassan feloldódnak a döntéshozatali mechanizmusban, vagy következtetései reakció nélkül maradnak, majd a rendszerváltás viharaiban szublimálódnak – megkérdeztem, hogy érdemes volt-e ennyi munkát beleölni? Azt a választ kaptam, hogy igen, érdemes volt, mert az a fajta stratégiai szemléletű munka, amit ő is végzett, jelentős részben *palackposta* a jövőnek. Lehet, hogy az aktuális valóságot nem tudja döntő mértékben megváltoztatni, de ha a küzdelemnek a publikációkban megírt és az oktatásban elmondott tapasztalatai csak néhány szakember, tanítvány és jövőbeli olvasó szemléletét átalakítják, továbbá aktuális tevékenységéhez, döntéseihez segítséget nyújtanak, akkor az a küzdelem alapvetően sikeres volt.

A stratégiai életmű ezen a ponton elcsendesedik: sem a kitartás refrénszerű kánonja, sem a jövőnek szánt üzenetek palackpostába zárása nem hangos műfaj. A szenvedélyesség és a csend így összeér, az elhallgatásban hatalmas energiák sűrűsödnek össze. Kozma professzor végső visszavonulása is óriási erővel ruházta fel örökségét. Csak tisztán kell benne látni, észlelni kell erejét, jó irányokba kell terelni, és termővé kell tenni az újabb és újabb aktuális helyzet szerint – az örökség szellemében. Utolsónak publikált, a tőkeáramlások lehetséges életjavító voltáról szóló tanulmányának záró akkordjai így szólnak: „E sorok írójának van elképzelése egy ilyen stratégiáról, ezúttal azonban nem fejt ki, nehogy a »ráerőszakolás« vádjá érhesse. A cél a helyzet elvi és gazdaságpolitikai vonásainak tisztázása és a kérdésfelvetés volt. Örölnék, ha a közgazdász szakmai világ élénk eszmecserét folytatna róla. Kérem, ne vegyék patetikus felkiáltásnak. Csendben, de nagyon komolyan mondom: egy évszázadra kiható tényezőkről, azaz a jövőnkről van szó.”²²⁹

²²⁹ A nemzetközi tőkeáramlás stratégiai tényezői. i. m. 736. p.

*„Okos, aki érti az embereket;
aki önmagát érti: ihletett.
Hatalmas, aki másokat legyőz;
aki önmagát legyőzi: erős.
Aki törekszik: nincs híján akaratnak;
aki megelégszik: gazdag.
Aki nem veszti természetét: hosszú életű;
aki nem veszti emlékezetét: örökéletű.”*

Tao Te King. Az út, 33. vers

ZÁDOR MÁRTA*

ÁTRENDEZŐDŐ NEMZETKÖZI GAZDASÁGI ERŐTÉR ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ STRATÉGIÁJA¹

„A kapitalizmus egzisztenciális bizonytalanságon alapuló »ösztönzési-korbácsolási« modelljének szocialista antitézise tehát nem az egyén és a kollektíva teljes, garantált biztonsága, hanem egy olyan társadalmi szerkezet, amely erősen ösztönöz a vállalkozásra, s egyben racionálisan osztja meg a kollektív vállalkozások kockázatát az egyén, a vállalat és a nemzeti méretű társadalmi egység között. Az egyén és a szűkebb gazdálkodó közösség ebben az innovációs láncban nincs tökéletesen magára hagyva, de nem is mentesül teljesen tetteinek anyagi és egzisztenciális következményeitől. Kétségtelen, hogy ez a felismerés módosítja ... a szocializmusról kialakult közfelfogást ...”² ... „a legbriliánssabb műszaki teljesítmény sem ér sokat, ha azt a piac nem ismeri el, a ráfordított munkát nem fizeti meg.”³

Ezek a sorok Kozma Ferenc professzor egyik, immár *negyedszázada* megjelent könyvéből valók. Felfogása szerint a gazdaság fejlődése az egyén, a vállalat és az állam együttes, nagy vállalkozása, amelyben mindhárom szereplő egyenként is többarcú: egymásnak ellentmondó törekvések-motivációk mozgatják őket, egymást feltételező és egyben egymással ellentmondásba is kerülő jellemvonásokkal rendelkeznek. A gazdaságpolitika feladata éppen az, hogy a *vállalkozó* szellemű, piacképes szaktudású *egyénn*, az ugyancsak *vállalkozó vállalat* és a bizonyos funkcióiban *vállalkozói vonásokat hordozó állam* viszonyában rendet, egyensúlyt teremtsen.

Az *Európai Unió foglalkoztatáspolitikája* az Amszterdami irányelvek óta *négy pilléren* nyugszik. Ezek: a foglalkoztatási képesség javítása; a vállalkozásösztönzés serkentése; a vállalkozások és alkalmazottaik alkalmazkodóképességének fejlesztése; az egyenlő esélyek feltételeinek megerősítése.

Feltehetjük a kérdést: honnan a negyedszázad előtti fenti mondanivaló minden korábbinál nagyobb aktualitása?

* ZÁDOR Márta – CSc., tudományos főigazgató-helyettes, ECOSTAT KSKL.

¹ Az elemzés az ECOSTAT-ban 9 éve folyó Európa-kutatásra és az intézet gondozásában megjelenő „*Bővülő Európa*” c. negyedéves kiadványban publikált legutóbbi tanulmányaimra támaszkodik.

² KOZMA FERENC: *Egyén, vállalat, állam*. Budapest, Kossuth könyvkiadó, 1984. 8. p. (Kiemelés tőlem – Z. M.)

³ Uo. 241. p. (Kiemelés tőlem – Z. M.)

ELŐVETÉSEK

A világgazdaság legújabb strukturális és intézményi átrendeződései, a nemzetközi gazdasági növekedés változó hajtóerői és földrajzi erőközpontjainak átstrukturálódásai új tendenciákat hoztak, illetve mélyítettek el a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden területén. Új paradigmák tanúi vagyunk a nemzetközi felzárkózás történelmi folyamatában és időtávjában, a közgazdaságtan hagyományos mutatói és módszerei pedig már elégtelenek ezek vizsgálatához. Az információs forradalom által fűtött globalizációs folyamat új nemzetközi illeszkedési stratégiát igényel az európai integrációtól. *Kiemelten fontosnak tartjuk ebből a szempontból a foglalkoztatás kérdéskörét és nemzetközi trendjeinek figyelemmel kísérését:*

- az unióban a foglalkoztatás növelése jóval összetettebb, mint egy termelési tényező potenciális növekedést befolyásoló faktora. A foglalkoztatás több szálon is összefügg magának az uniós „társadalmi modellnek” a fenntarthatóságával és versenyképességével;
- a foglalkoztatás változó természetében, nemzetközi tendenciáiban tetten érhetők a világgazdaság legújabb és leglényegibb folyamatai, paradigmaváltást hozó elemei;
- a foglalkoztatásban mérhető le leginkább az, hogy az unió időben és jól reagál-e le külső- és belső alkalmazkodási kényszereit;
- 10 esztendő telt el az 1997. október 2-án aláírt Amszterdami Szerződés és az Európai Bizottság 2007. június 27-én közzétett „Flexicurity” című közleménye között. A szemléletmódváltás néhány területen kézzelfogható eredményben is megmutatkozik már;
- hazánk számára a következő évek kihívását a gazdaság felzárkózását és modernizációját szolgáló strukturális reformok végrehajtása jelenti. A legsürgősebb feladatok egyike az – OECD viszonylatában is kirívóan alacsony – foglalkoztatási aktivitási ráta emelése, foglalkoztatási gondjaink olyan kezelése, amely hosszú távon humán erőforrásaink területén növelheti újra kompetitív előnyeinket.

Az egyes országok adott munkaerő-piaci helyzete a ma, humán potenciálja pedig a holnap versenyképességének fontos összetevője. A rövid távú munkaerő-piaci politikákat a hosszú távú humánerőforrás-fejlesztéssel középtávon a foglalkoztatási stratégia köti össze. A három fogalom csupán részben fedi egymást.

A növekedésben és a versenyképességben *hosszú távon döntő humán infrastruktúra* állapota függ a szakképzettségi és a szakmastruktúra hatékony változásától, a tudományos kutatás és az oktatási rendszerek minőségétől, az ezeket szolgáló intézményrendszerek fejlettségétől. A gazdaság teljesítményeit hosszú távon befolyásoló lakossági korösszetétel-változás, az egészségügyi ellátás színvonala és annak hatékonysága ugyanígy itt vizsgálandó, mint az adott társadalom jövedelemelosztási rendszerének, illetve a szociális ellátórendszereknek a hatékonysága. A *munkaerő-piaci megközelítés* mutatórendszere a munkaképes korú lakosságot

tekinti elemzése tárgyának. A munkahelyteremtés képessége, annak ágazati megoszlása olykor biztos iránytű egy adott gazdaság megítéléséhez. Előnyt élvez az a gazdaság, ahol a munkavállalásra és a munkában maradásra ösztönző rugalmas és egyben biztonságot nyújtó munkaerő-piaci politika érvényesül. Mindezek azonban nem adnak eligazítást arról, milyen a munkahelyek minősége, milyen a foglalkoztatás kor és nemek szerinti összetétele, mennyiben ad esélyt egy adott foglalkoztatási stratégia a termelékenység és a versenyképesség növelésére. A *foglalkoztatás indikátorrendszere* segít annak felmérésében, hogy az országcsoporthoz való viszonya segíti-e az esélyegyenlőség megteremtését, az aktív idősödés megvalósítását, a migráns munkaerő foglalkoztatása révén a bevándorlók aktív befogadását. Az aktivitási ráta változásának elemzése ad képet arról, hogyan hasznosul a humán erőforrás-tartalék. A „munkahelyek” új minősége, a rugalmas, vállalkozás típusú foglalkoztatás terjedése a munkaalkalom révén teremt versenyképességi előnyt.

A fenntartható fejlődés társadalmi feltételrendszerének egyre jelentősebb eleme a fenntartható foglalkoztatás. Ez az unió stratégiai feladatrendszerének kiemelkedően fontos tényezője. A stratégia kimunkálásánál olyan új kérdések vetődnek fel, hogy például miért vált a foglalkoztatási tényező az OECD-térség potenciális növekedési ütemének egyik korlátjává? Hogyan hat egyidejűleg a folyamatos szakemberhiány, illetve az OECD-térségben és az EU-ban is makacs módra újratermelőddő munkanélküliség? Miben áll annak strukturális jellege, illetve hogyan függ össze a mai technikai haladással és a termelékenység új komponenseivel? *A fenntartható fejlődés globális jellege* abban is megmutatkozik, hogy a foglalkoztatási dimenzió is csak nemzetközi értelemben releváns. A TNC-k új stratégiájt, a termelési tényezők globális allokációját, a hatékonyság globális méretekben való maximalizálását, a de-lokalizációk, az újkori gazdasági népvándorlás, a migráció, a munkaerőpiacok és a foglalkoztatás új jellemzőit a globalizáció és az információs forradalom kölcsönhatásai határozzák meg. Felzárkózási stratégiát már csak úgy készíthet minden régió, ha felméri a nemzetközi gazdasági mozgások alaptendenciáit is az előbbieken felsorolt területeken.

Jelen összefoglalóm a foglalkoztatásnak az OECD-térségre jellemző folyamatait tekinti át, különös figyelemmel az európai uniós sajátosságokra. A BRIC-régió szerepe a nemzetközi foglalkoztatásban csak jelzésszerűen van módom utalni.

1. A TECHNIKAI HALADÁS ÉS A FOGLALKOZTATÁS ÚJ PARADIGMÁI

Az Európai Unió olyan körülmények között tűzte ki stratégiai célként a foglalkoztatás növelését, amikor a technikai haladás jellegéről nem lehet bizonynyal állítani, hogy munkahelyteremtő. Ugyanakkor a munka, akárcsak a tőke, gyorsuló ütemben globalizálódik. Nő a munkaerő földrajzi és szakmai mobilitása, a munkahellyel és a munkával szembeni elvárások gyökeresen megváltoznak, a munkaerőpiaci szabályozás kiszabadul a nemzeti szabályozás alól. A globalizálódó világ gazdaság ma már nem csupán abban az értelemben internacionalizálja a munkát, hogy külföldi cégek tartósan beépülnek életmódunkba, hanem a munkás, a foglalkoztatott maga is egy nemzetköziesedő szisztéma részévé válik. Ezen a térbeli mobilitás is értendő. Ez a beruházások munkahelyteremtési potenciáját is módosítja. A globális vállalatok virtuálisan

vagy valóságosan együttműködő nemzetközi teamekre alapoznak. Ezt a szakirodalom „globális foglalkoztatásnak” nevezi. Következésképpen:

- A munkahelyteremtés, a beruházás és a gazdaság növekedése között a globális világ gazdaságban csak áttételes összefüggés érvényesül. A munkahely és a munkaalkalom – a foglalkoztatás új trendjei szerint – elválnak egymástól.
- Még rövid a történeti távlat annak felméréséhez, hogy a jelenlegi technológiai forradalom által vezérelt globalizáció munkaerő-felszabadító-e, és annak jellege mennyiben különbözik az előző nagy ipari, technikai forradalmakétól.⁴
- A műszaki haladás – régi tudásunk szerint – közvetlenül megnyilvánul a termelékenység emelkedésében, vagyis a termelékenység átlagos évi növekedése a létszámnövekedéssel együtt kifejezi a növekedési potenciált. Ha azonban a legújabb fejlődési tendenciákat elemezzük, számos kérdőjel adódik.
- Változik a technikai haladás piac- és foglalkoztatásbővítő hatása.

Az informatikai forradalommal párhuzamosan zajló globalizáció korában a valóság rácsfolt arra a várakozásra, hogy a gazdaságok „posztindusztrializációja” az új szektorok terjedésével növeli a foglalkoztatás színvonalát a technológiailag élenjáró OECD-gazdaságokban.

A high-tech szektorok, az ICT-technológiák súlya ugyan a világ vezető nemzetgazdaságainak termelésében és fogyasztásában a legmagasabb, mégis, azok termelése és fogyasztása is lényegében nemzetköziesedett. Gondoljunk az olcsó indiai munkaerőnek az amerikai informatikai szektorban végzett tömeges távmunkájára, vagy az ICT-szektor termékeinek olcsó bérű országokban való összeszerelésére, Kínának az ICT-termékek exportjában játszott vezető szerepére. De említhetjük a tudásalapú gazdasági szektorok által termelt cikkek világméretű tömegfogyasztását is.

A mindenkori technikai-technológiai váltások társadalmi-gazdasági paradigmaváltást kényszerítettek ki.

A technológiai buborékok sem újak a gazdaságtörténetben. A globalizáció azonban – az információs technológia által segített adatátviteli forradalommal – azok terjedését hihetetlen mértékben felgyorsította. Ha a gazdaság növekedési potenciálja általában a műszaki fejlődésnek köszönhető termelékenységnövekedéstől és a munkaerő létszámnövekedésétől függne együttesen, miként lenne magyarázható, hogy az OECD-erőközpontokban eltérő összefüggés érvényesül a munkanélküliség és a hatékonyság között. Általában, adott tőkehatékonyság mellett a gyorsabb növekedési ütem nagyobb beruházási rátát követelne meg, mint a lassúbb ütem. Másképp nem lehetne a foglalkoztatottság elért arányát fenntartani. Ha a foglalkoztatottság csökkenne, akkor csak a termelékenység növekedési üteme igazodna a műszaki fejlődés

⁴ Emlékezzünk a géprombolásokra, majd az újítások meghonosodását követő nagy tömegtermelési korszakokra. Ugyanígy az 1990-es évek technológiai buborékja, „high-tech monopóliuma” is a nagy ipari forradalom, a vasút-boom vagy az elektronikai buborék történelmi korszakát idézi. Végleges ítéletet nem lehet felelősséggel kimondani. Épp a történelmi párhuzamok ösztönözhetnek arra, hogy nemzeti szinten és nemzetközi, multilaterális keretekben is keressük a növekvő társadalmi szakadék és munkanélküliség orvoslásának módját.

üteméhez, a termelésé nem. A felszabaduló munkaerőnek ugyanis új munkahelyet kell biztosítani, ami „hagyományos értelemben” beruházások nélkül nem valósítható meg. Hogyan teljesülhet ilyen körülmények között a munkahelyteremtés célkitűzése? Úgy, hogy *ugyan ma is érvényesül a beruházás és a gazdasági növekedés közötti összefüggés, de az nem jár a hagyományos 8 órás munkaidőt kínáló munkahelyteremtéssel, de sokszor még fizikai munkahely létrehozásával sem. A munkahelyteremtésben a rugalmas idejű – akár táv – munkaalkalmak teremtésének aránya dinamikusan nő.*

A helyzet az, hogy nincs olyan új termék vagy termelési eljárás, amely globális méretekben az 1960-as évekhez hasonlított gazdasági és foglalkoztatási növekedési ütemet indukálna az OECD-térsegen. Kétségtelen viszont, hogy a számítástechnika alkalmazása és az információs technológia fejlődése új alapokra helyezte az amerikai gazdaságot. A termelékenység és a munkahelyek számának gyorsabb növekedése a korábbi – ciklusos – fejlődést elkerülő, folyamatos fejlődést tett lehetővé az 1990-es években. A termelés folyamatos technikai megújítása (vagyis a szerves összetétel, a fizikai tőke/munkaerő növelése) a korábbi 2%-ról az 1990-es évek közepétől fokozatosan 5%-ra növelte a munkatermelékenység javulását. Új jelenség bontakozott ki: a technikai megújítás, a termelékenység növekedése a fejlett országok technikaintenzív ágában permanenssé kezd válni. Emiatt viszont elmarad az elavult kapacitások leépítése, és nő a kapacitáskihasználatlanság is.

1.1. A POTENCIÁLIS NÖVEKEDÉS TERMELÉKENYSÉGI KORLÁTJA ÉS A MUNKANÉLKÜLISÉG KETTŐS SZORÍTÁSA

Európa kettős szorításban él. Egyrészt megakadt a GDP/fő felzárkózásában, a korszerű K+F-kapacitások kiépítésében, elmarad a termelékenység növekedési ütemében. Ez a foglalkoztatás csökkentése mellett kibocsátás növelést sürgetné. Ráadásul egy stagflációra hajlamos világ-gazdasági környezetben. Ugyanakkor Európa egyik legsürgetőbb gazdaságpolitikai teendőjévé a munkanélküliség elleni küzdelem, a foglalkoztatási szint növelése vált. Az alacsony foglalkoztatási szint miatt az EU nem tudja teljes gazdasági potenciálját érvényesíteni a világpiacra.

- Az EU termelékenységi felzárkózása az USA-hoz – ami csaknem az egész második világháború utáni korszakra jellemző volt – megállt. A multifaktor termelékenységi kategória bevezetése árnyalja a két térség fejlettségbeli különbségének megítélését.
- Az alacsony foglalkoztatási szint szociális teherként is jelentkezik, a munkanélküliek ellátásának költsége feszültségeket okoz az államok költségvetésében.

Az EU termelékenységi szintje – az egy 2001. évet leszámítva – elmarad az amerikai szint mögött, az USA termelékenysége pedig az 1990-es évek második felétől töretlenül nő, illetve tartja színvonalát.

A szűkebb értelemben vett termelékenység növekedése azonban csökkenő foglalkoztatás mellett következik be. Dilemmát jelent tehát, hogy miként lehet egyszer-

re fokozni a nemzetgazdaság teljesítményeit a magasabb termelékenység révén úgy, hogy közben munkahelyteremtéssel növelni lehessen a foglalkoztatás szintjét és a társadalmi kohéziót. Ez rendkívül összetett gazdaságpolitikai feladat, mely a részterületek finom szabályozóinak összehangolását igényli. A nemzetgazdaság általános állapota ugyanis meghatározza a rendelkezésre álló humán erőforrások kihasználási kapacitásait, de azok a megfelelő munkaerő-piaci intézményrendszer nélkül, a termelékenységjavulással összehangolt bérpolitikai lépések hiányában nem lehet optimálisak. A munkahelyteremtés egyrészt vásárlóerőt generál, csökkenti az államháztartás nagy szociális ellátó rendszereire háruló terheket, másrészt a bérek – a minimálbérekre is kiterjedő – háromoldalú párbeszéd keretében történő konszenzusos alakítása csökkenti a bérinflációt.

A multifaktor termelékenységet tekintve az 1990-es évekre elolvadt az EU előnye, munkatermelékenységi mutatója pedig tovább lassult. Ez elsősorban az amerikai beruházások megugrásának, az ICT-szektor felfutásának tulajdonítható. Mivel az USA-ban nőtt a beruházási ráta, a multifaktor termelékenységben kisebb különbség áll fenn az EU-val szemben. Finnország és Írország multifaktor termelékenységének kimagasló mutatója és ezen országok nemzetközi versenyképességi rangsorban elfoglalt előkelő helye azonban jól igazolja, hogy a nem a munka-, illetve tőketényezőnek betudható GDP-növekmény, a hatékony vállalati szervezet, a jó termékmenedzsment – mára fontos „növekedési tényezővé” vált, sőt az unió északi tagállamaiban domináns lett.

Az ezredfordulóra egyértelművé vált, hogy a követett uniós fejlődési modell, a növekedési és belső fogyasztási áldozatokkal járó szigorú egyensúlyi politika nem képes – a világ gazdasági tévesztést megállítva – dinamizálni a térséget. Erre válaszképpen születtek meg az unió új, hosszabb távra megfogalmazott stratégiai programjai. Új kihívást jelent az alapvető, történelmileg igazolt európai értékeknek való megfelelés, a szociális piacgazdaság 21. századi új modelljének megalkotása és a világ gazdaság globális kihívásaira adandó válasz egyidejű kimunkálása. Európa nemcsak az egy főre jutó GDP tekintetében vagy a korszerű K + F-kapacitások kiépítésében maradt le. Európa egyik legsürgetőbb gazdaságpolitikai teendőjévé a munkanélküliség elleni küzdelem, a foglalkoztatási szint növelése vált. Az európai munkaerő-állománynak egytizede munkanélküli. Az EU már régen felismerte, hogy a munkanélküliség nemcsak a tagországok szociális hálójának jelent súlyos terhet, hanem egyben komoly gazdasági probléma is. Az alacsony foglalkoztatási szint miatt az EU nem tudja teljes gazdasági potenciálját érvényesíteni a világpiacon, a munkanélküliek ellátásának költsége pedig feszültségeket okoz az államok költségvetésében. Noha az utóbbi években Európa jó eredményeket ért el a munkahelyteremtésben, a gazdasági növekedésnek azonban még több – és még jobb – új munkahellyel kellene együtt járnia. A termelékenység szűk értelmezés szerint azonban csökkenő foglalkoztatás mellett nő. Lehet-e úgy növelni a termelékenységet, hogy a felszabaduló munkaerőnek korszerű munkahely teremtsődjön? Ez egyelőre megoldatlan feladatnak bizonyult. Az 1990-es évek derekáig szinte minden országban nőtt a munkanélküliek aránya, majd azt követően csökkenni kezdett.⁵ A munka-

⁵Nagyon jelentősen mérséklődött Finnországban, Írországban, Spanyolországban és Svédországban. 5% alatti mutatóval rendelkezik például Luxemburg és Japán, 5 és 8,5% közötti rátát mértek az

nélküliség problémája szorosan összefügg a szegénység kérdésével. A 2007. évi Közös Foglalkoztatáspolitikai Jelentés (JER) társadalmi befogadásról szóló részében bemutatott adatokból kiderül, hogy 2004-ben az EU-25 állampolgárainak 16%-a élt a szegénységi küszöb alatt, vagyis jövedelme nem érte el az adott tagállam állampolgárai átlagjövedelmének 60%-át.

A munkaerőpiacok hatékony strukturális reformjai, amennyiben azok koherensek és figyelembe veszik a legújabb társadalmi-gazdasági folyamatokat, pozitívan hatnak vissza a termelékenységre és a nemzetgazdasági szintű versenyképességre. A legújabb társadalmi-gazdasági jelenségek, elsősorban az új demográfiai folyamatok változásokat kényszerítenek ki, mivel a jelenlegi társadalombiztosítási rendszerek és munkaerőpiacokat szabályozó intézményi struktúrák egészen más demográfiai és konjunkturális gazdasági feltételekre lettek kialakítva, mint amelyek ma az uniót jellemzik. A legfőbb kérdés az volt, hogy van-e olyan gazdaságpolitikai lehetőség, amely a fennálló intézményi, szabályozási keretek szociális kohéziót megőrző értékével együtt tudná megreformálni azokat, és hatékonyan mobilizálná a gazdasági erőforrásokat, velük a munkaerő- és termékpiacon. *Az európai aktivitási ráta nagyon nehezen érte el a 65%-os szintet. Ennek oka, hogy egyszerre áll fenn a strukturális és a ciklikus munkanélküliség esete.*

A JER megállapítja, hogy a javulás ellenére még mindig 20-22 millió új munkahelyet kellene teremteni a megcélzott 70%-os foglalkoztatás eléréséhez. Ha a 2008-ra előre jelzett 8 milliós munkahelyteremtés meg is valósulna, még akkor is 13 millió új munkahelyet kellene létrehozni 2010-ig. Az idősebb dolgozóknál 8,5 százalékpontos, a nőknél 3,5 százalékpontos az elmaradás a 2010-es céltól. *A fiatalok munkanélkülisége számos tagállamban súlyos problémát jelent, és a munkaerőpiacnak a – fiatalok számára hátrányos – széttöredezettsége is nő.*

1.2. AZ INFORMATIKAI FORRADALOM HATÁSA A SZOLGÁLTATÓ ÁGAZATOK FEJLŐDÉSÉRE ÉS A FOGLALKOZTATÁSRA

Az ICT-szektorba való beruházások nemcsak a termelékenységet növelték, hanem a szak-képzettség iránti igényt is fokozták, és a korábban stagnáló szolgáltatási szektornak új dinamikát adtak. A kommunikáció könnyebbé válása, a kereskedelem új csatornáinak kiépítése lehetővé tették a vállalatok közötti hatékonyabb hálózatok kiépülését és a kooperáció javítását.

USA-ban és Németországban. A 10% átlagot mutató országok között van Olaszország és Szlovákia. 1997 óta több uniós országban hajtottak végre munkaerő-piaci reformokat. Elsősorban a kisebb országok (Finnország, Írország, Hollandia, de pl. Nagy-Britannia is) munkaerő-piaci reformjainak hatására 1997. óta csökkent a strukturális munkanélküliség az EU-15 egészében, majd 2003-tól ismét növekedést mutat. Az EU-15 munkanélküliségi rátája 2005-ben 7,9%-os szintet ért el, szemben az USA 5,1, az OECD átlag 6,6%-os mutatójával. A munkanélküliség rátája mindkét nemnél azonosan alakul, bár néhány országban magasabb a női munkanélküliség (lásd pl. Kanada, Magyarország, Korea, Svédország, Nagy-Britannia, de újabban Japán adatait).

Hagyományosan a szolgáltatási szektor nem mutatott dinamikus termelékenységnövekedést, nem volt innováció-orientáltságú. A mai fejlődés viszont egy jelentős termelékenységgű, szakképzett munkaerőt igénylő, folyamatosan fejlődő szolgáltatási szektort hozott létre, amelynek GDP-n belüli aránya több országban 70% körüli. Ez az ágazat vált az ICT-szektor termékeinek fő fogyasztójává.

A termelékenység növekedése még a szállítási, távközlési, kis- és nagykereskedelmi forgalomban is jellemzővé válik. A pénzügyi szolgáltatások mellett egyéb szolgáltatási ágak is innovatívvá váltak. Számos szolgáltatási szektor technológiai-intenzitási mutatója ma már meghaladja a hagyományos iparágakét. A szabályozási reformok segítették a hálózati fejlesztések hatékonyságát. Ma még azonban számos akadály nehezíti e szektor globális, korlátozásmentes fejlődését, amelyek nem véletlenül központi témái az EU lisszaboni modernizációs programjának vagy a multilaterális kereskedelmi tárgyalásoknak. *A szolgáltatási szektor termelékenységének javulása nem akadályozza annak különböző formákban való munkahely-, illetve munkaalalom-teremtését.* Egyébként, a demográfiailag idősödő fejlett országokban épp ennek az idősödő korosztálynak az új igényekkel fellépő „fogyasztói” hívnak életre robbanásszerűen számos szolgáltatást. Mindez a bevándorlási politikák prioritásainak átgondolását, az unióban a szolgáltatások szabad áramlásának kérdését teszük hangsúlyosabbá a munkahelyteremtéssel kapcsolatban.

Összességében az ICT-szektor – *a szervezeti korszerűsítések stb. hatásai miatt* – regionális, illetve nemzetgazdasági szinten is hosszabb ideig inkább munkahely-felszabadító volt. *A jelenlegi informatikai szolgáltatási tevékenység boomja azonban jelentős munkahelyteremtő szerepet játszik.*

1.3. TUDÁSALAPÚ TÁRSADALOM, FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS VERSENYPÉSSÉG

A foglalkoztatás új tendenciáinak, a naponta újratermelődő strukturális munkanélküliségnek az elemzéséhez *a mennyiségi és minőségi változásokat nyomon követő új kategóriák jöttek létre, amely változásokat a tudásalapú társadalom és az élethosszig tartó tanulás indikátorrendszere monitoroz.*

Tudás és információ két dolog. *Tudásalapúvá akkor válik egy gazdaság, ha az információk birtokában minőségi, fenntartható növekedést képes elérni.* A versenyképesség is történelmileg változó tartalommal bír. A tudásintenzív gazdaságok összehasonlítása új területek vizsgálatba való bevonását igényli. A gazdaság élenjáró dinamikájú fejlődésének hordozói a jelentős szellemi tartalommal bíró termékek. *Az OECD országokban az utóbbi évtizedben megduplázódott a csúcstechnológiát képviselő iparágak termelése és exportja.* Korábban a ráfordítás- és erőforrás-alapú elemzés lefedte a társadalmi és gazdasági fejlettség szintjét, az extenzív-típusú növekedés eredményességét, mára viszont új minőségi tényezők kerültek előtérbe – még az 1980-as évek intenzitási mutatóihoz viszonyítva is.

A tudásalapú gazdaság (knowledge driven economy) *egy korlátlanul növelhető és megújítható erőforrást emelt a termelési tényezők sorába, nevezetesen: a tudást, illetve*

képességet annak alkalmazására. Ma a korábbiaknál sokkal szerveesebben, egymást feltételezően kapcsolódik össze a termelés, az információ, a tudomány, az oktatási rendszer, a vállalati szervezetfejlesztés, a menedzsment, a vállalatirányítás elválasztása, a befektetési portfólió alakítása, az új típusú szövetségek létrehozása a beszállítókkal, valamint az ún. eszközmenedzsment, vagyis az eszközlekötés és -kihasználtság hatékonyságának növelése. Azok a térségek javíthatnak nemzetközi helyzetükön, amelyek mindehhez kedvező gazdasági környezetet hoznak létre. A gazdaságpolitika a szabályozási, jogi, intézményi keretek vállalkozásbarát megteremtésével járulhat hozzá ehhez a feladathoz leginkább. Csak így nőhet egy térség nemzetközi versenyképessége. Ma a legfejlettebb gazdaságok termelésében és exportjában egyre nagyobb a magas hozzáadott értéket tartalmazó termékek aránya. Ez viszont nem jár automatikusan a munkahelyteremtéssel.

1.4. TNC-STRATÉGIA, FDI-ÁRAMLÁSOK ÉS FOGLALKOZTATOTTSÁG

Az európai TNC-k transznacionalizációs indexe (TNI)⁶ a japánokénak csaknem kétszerese és jóval felülmúlja az amerikai társaságok mutatóit.

A világgazdaság motorja az 1980-as évek közepétől a TNC-k közreműködésével zajló működőtőke-áramlás. Ma az unióban a legmagasabb az FDI-áramlások aránya a bruttó állótőke képződésén belül. A külföldi működőtőke-állomány GDP-hez viszonyított aránya az unióban több mint kétszerese az amerikainak és többszöröse a japánénak. A BRIC-országok mindegyikében magas e mutatók éves dinamikája. A BRIC-térség tőkevonzó képessége ma meghaladja már az USA-ét is. Az EU-nak csak hatékony belső piaci reformokkal sikerülhet a tőkevonzó képességét növelni. A legfejlettebb országok tőkemegtartási törekvése nem hozott látványos sikereket. Folytatódott a delokalizáció, és az új, dinamikus térségek irányába nő a legdinamikusabban az FDI, ami ott teremt munkaalkalmat. Új tendencia, hogy fokozódott a fejlődő és átmeneti országokból kiinduló működőtőke-tevékenység. De ez még korántsem ellensúlyozza a delokalizációk és kiszervezések miatt megszűnő európai munkahelyeket.

Erősödtek a régió belüli áramlások, és Ázsiának mint tőkeexportőrnek a megjelenése erősítette a földrajzi közelség fontosságát az FDI-áramlásokban. Jelentősen dinamizálódik a Dél-Dél irányultságú FDI-tevékenység. Ázsiában az intra-regionális működőtőke-áramlások aránya, azok ágazati szerkezete egy új típusú regionális ipari-informatikai munkamegosztást jelez előre. Ma a fejlődő és átmeneti gazdaságú anyaországok leányvállalatainak megtelepülési dinamikája meghaladja a fejlett országokból származó kitelepülési dinamikát. Ez a helyi munkaerővel szemben támaszt egyre nagyobb szakképzettségi igényt. Ez e régió humán erőforrás-fejlesztésében ma már napi gyakorlattá kezd válni. Az utóbbi években a világkereskedelem

⁶ A TNI index a következő három mutató átlaga: 1. a külföldi aktívák állományának aránya az összes aktívákban; 2. a külföldi eladások aránya az összes eladásban; 3. a külföldi alkalmazottak aránya az összes alkalmazotti létszámban. A mutató tehát cég külföldi tevékenységének egészét törekszik átfogni.

több mint egyharmada a transznacionális vállalatok leányvállalataiban realizálódik. Kína a legnagyobb TNC-fogadó ország, itt működik a legtöbb külföldi leányvállalat.

Ma még a fejlett országok TNC-hálózata vezényli az FDI-áramlások több mint $\frac{2}{3}$ -át. A TNC-k közvetítette FDI-kiáramlások fele az EU-régióból indult. A működőtőke-áramlásokat az utóbbi években az *egyesülések és felvásárlások* (M&A) dinamizálták az európai belső piacon. A vállalatok „organikus” növekedése ma nem elég bizonyos ágazatokban a fennmaradáshoz. Ez pedig a zöld mezős beruházásokat fogja vissza a tőkeerős szektorokban. A vállalati növekedés M&A fajtája ugyanakkor *nem munkahelyteremtő, multiplikátor hatást nem gerjesztő terjeszkedés*.

Az európai transznacionális vállalati kör „kibújt” a régió térszerződése alól: a Lisszaboni folyamat megtorpanása ellenére az európai nagyvállalatok a világ top-25 és top-100 cége között is előkelő helyet foglalnak el. A világ 25 legjelentősebb – nem pénzügyi – transznacionális vállalatából 15 az európai térségből, 14 az Európai Unió tagállamaiból kerül ki. Ez arra utalhat, hogy ezek a cégek „kimenekülnek” és sajátos stratégiával erősítik nemzetközi pozícióikat. Nem véletlen, hogy az EU a fenntartható növekedés érdekében minden eszközzel arra törekszik, hogy otthon tartsa a tőkét.

2. A POTENCIÁLIS NÖVEKEDÉSI ÜTEM DEMOGRÁFIAI KORLÁTJA

Európa egyik legnagyobb kihívását ma mélyülő demográfiai válsága jelenti. Ez a foglalkoztatás szempontjából is új feladatokat jelent. Az aktív idősödés egyre inkább lehetőség és kényszer is. Ez az OECD egészében is igaz, de különösen érvényes az EU-ban. Az EU-25 aggregátumon belül már 2010-ben felgyorsul az öregedés folyamata.

Nemcsak hogy nem gyarapodik a lakosság száma, de megindul a népességcsökkenés folyamata is. A *függőségi ráta növekedése* a kibővült EU egészében reálisan veszélyezteti a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát és finanszírozhatóságát. Az unió eddig egy rövid és mérsékelt fiatalodási periódust élt meg, elsősorban az újonnan csatlakozó országok népességi összetétele és „korfái”-nak sajátosságai okán.⁷ Még van némi idő, hogy a munkaviszonyok és a családi viszonyok reformjait, a társadalmi-gazdasági integráció folyamatát, a foglalkoztatási ráták növelését, a társadalmi kohézió erősítését felgyorsítsák.⁸ Annál is inkább, mert a régiók közötti differencia

⁷ Comisión Europea: La situación social en UE, Bruselas, 2004.

⁸ Európának az USA-val való összehasonlítása nem is feltétlenül állja meg a helyét. A GDP/fő mutató nem egyértelműen tükrözi azt, hogy át kellene venni a csaknem teljesen flexibilis amerikai munkaerő-piaci modellt. Az USA-ban ugyanis jórészt fizetni kell a minőségi oktatásért, az állami egészségügyi ellátás sokkal szűkebb körű, a nyugdíjrendszer korszerűsítése, privatizációja, pedig egyre aktuálisabb Amerikában is. (Ez azonban még mindig a politikai erőviszonyok függvénye.) A jelenlegi nyugdíjasokat az USA-ban is az aktív dolgozók befizetéseiből finanszírozzák, így a nyugdíjrendszer problémáit az egyéni nyugdíjszámlákra való részleges átállással kívánják megoldani. Számítások szerint az USA-ban egy évtizeden belül szintén deficitessé válik a nyugdíjbudzsé. A nyugdíjrendszer kidolgozásakor (az 1940-es években) 16 aktív keresőre jutott egy nyugdíjas. 1-2 évtizeden belül – az

további növekedése várható.⁹ A Brüsszeli Bizottság az európai demográfiai tendenciákat figyelembe véve az „aktív öregedés” stratégiáját fogalmazta meg követendőnek a tagállamok számára. Jelenleg az 55 és 65 év közötti aktív lakosság foglalkoztatottsági aránya az EU-15-ben 40,1%. Ezt az arányt 2010-ig 50%-ra kívánják emelni. Ugyanígy 5 évvel kívánják növelni a nyugdíjkorhatárt.

1980 és 2005 között ugyanakkor a nemzetközi munkaerő-kínálat megnégyszereződött. A BRIC-térségben a gyors növekedés ösztönzi a foglalkoztatást. A BRIC-országok együttesen évi 22 millió új munkahelyet teremtettek az évezred első öt évében, összehasonlítva az OECD-térség egészében teremtett 3,7 millióval. A térségben kínálati oldalon nő a korszerűen foglalkoztatható olcsó munkaerőforrás. Ez segíti az időtálló karékos technikai váltást. Kína és India nyitása a demográfiai tendenciákkal együtt jelentős hatással van a világ munkaerő-kínálatára. Indiában 460 millió angolul tudó és kb. ugyanekkora 35 évnél fiatalabb lakosság várja a nemzetközi kiszervezések révén kitelepülő szolgáltatásokat. Ez több mint az EU teljes népessége. Ez olyan kihívás, amellyel szemben a bezárkózás politikája a legkevésbé járható út. Csak az utóbbi 5 év során egymilliárd fő lépett be a globálisnak nevezhető munkamegosztásba.

A nemzetközi statisztikai számbavétel és a nemzeti munkaerő-piaci intézményrendszerek hiányában csak vélelmezhető, hogy reális megközelítés a BRIC térség munkaerő kínálatának az export GDP-hányadán keresztül való felmérése. Ez csak közelítő eredményt ad, viszont az tény, hogy Kelet-Ázsiában nő legjelentősebben a munkaképes korú lakosság és e térségben volt a leglátványosabb a külkereskedelmi, világpiaci nyitás. Összességében az alacsonyabban képzettek (vagyis felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők) munkaerő-kínálata nőtt, de relatíve a felsőfokú végzettségű munkaerő kínálata is bővült. Becslések szerint az utóbbi 25 évben mintegy 50%-kal emelkedett a felsőfokú végzettségűek hányada ebben a térségben. Ez a fejlett országok mellett Kínának és a jelentős egyetemi képzéssel rendelkező Indiának is köszönhető. Ez tartós komparatív előnyt ígér a régióknak.

2.1. MUNKAERŐ-MOBILITÁS ÉS ALKALMAZKODÓKÉPESSÉG: AZ UNIÓ FOGLALKOZTATÁSI TARTALÉKAI

A munkavállalók földrajzi mobilitása jelentős eszköz lehetne a kibővült Európai Unió munkaerő-piaci kihívásaival szemben, növelhetné a foglalkoztatás színvonalát. Az EU munkaképes korú lakosságának azonban kevesebb mint 2%-a él másik tagállamban, ezért fokozottabb erőfeszítéseket kell tenni a valódi mobilitási kultúra létrehozásáért.

1950-es évek baby-boom generációjának nyugalomba vonulásával – azonban már két fiatalnak kellene eltartani egy idős korút. Az átálláshoz azonban vagy a jelenlegi, a munkajövedelmek növekedésével azonos arányban emelkedő ellátásokat kellene csökkenteni – egyes becslések szerint mintegy 10%-kal –, vagy adót kellene emelni.

⁹ Az uniós polgárok 31 százaléka él már ma is az uniós átlag 75%-a alatti jövedelemből. A munkanélküliség strukturális jellegét igazolja, hogy a régiónkénti munkanélküliségi ráták eltérései tartósak, ami pedig az unió felzárkóztatási céljával ellentétes tendenciákat erősít.

Az országok közötti foglalkoztatási szint eltérései ezért nem a konjunktúraciklusokkal változnak, inkább a munkaerő-piaci intézményi és szabályozási környezettel korrelálnak. Az EU-régióban sokkal nagyobb a divergencia a foglalkoztatás színvonalában, mint az USA tagállamai között. Az USA-ban munkanélküliség esetén a munkaerő rugalmasan mozog a tagállamokban. Az unióban a munkanélküliség növekedésével előbb a munkanélküliség rátája, majd hosszú távon a helyi aktivitási ráta csökken. *A munkabérek terhei alig csökkentek az unióban.* Ha a munkanélküli segélyre fordított központi kiadásokat nézzük, néhány ország esetében azt látjuk, hogy az igen jelentős tétel. Az unió nagy államaiban *önmagában csak ez a tétel komoly fejlesztési forrásokat szabadítana fel.* Megfelelő infrastrukturális fejlesztésekkel, bérlakásépítési kezdeményezésekkel jelentősen lehetne mobilizálni a munkaerőt. *Az alacsony individuális mobilitási készség az európai munkaerőnek komparatív hátránya az amerikaival szemben.* Ezen csak tudatos szociálpolitikai reformokkal lehet változtatni, amelyek a munkajogi szabályozást is magukban foglalhatják.

Néhány – magas munkanélküliséggel küzdő – európai régióban elzárt, fejletlen az infrastruktúra, így a tőkemozgás is alacsony. Az unió strukturális és kohéziós alapjai épp ezt hívatottak ellensúlyozni. Erre a célra a közös költségvetés 35%-át fordítják. *Az eredmények már láthatók, de korántsem megfelelőek.* Az unió aktív korú népességének csak alig több mint 5%-át teszik ki azok, akik nem a lakóhelyük szerinti tagállam állampolgárai.

Az unió strukturális és konjunkturális foglalkoztatási gondjain enyhíthetne a belső mobilitás megteremtése. A 2007. év új vonást hozott abból a szempontból, hogy az uniós célú közép-kelet- vagy dél-európai migráció fő kibocsátói is (gondolunk Romániára, illetve Bulgáriára) uniós tagállamok lettek. Ezen országok uniós tagállambeli legalizációs, regisztrációs ügye folyamatban van. Ennek a lezárulása minden bizonnyal változtat a belső mobilitás megítélésén is. Ma – mint fentebb említettük – az unió aktív korú népességének alig több mint 5%-a nem a lakóhelye szerinti tagállam állampolgára. Ezeknek egyharmada EU nemzetiségű. Ebből következően az aktív korú EU nemzetiségűek kevesebb mint 2%-a dolgozik és tartózkodik hosszabb ideje egy másik tagállamban. A népesség további harmada viszont még nem élt a szabad lakóhely megválasztás jogával. Egy másik megközelítésben ez azt jelenti, hogy *az EU tagállamok állampolgárainak teljes migrációs aránya mindössze 0,75%.* Ennek is 20%-a ún. visszatérő állampolgár, egy másik 20%-a pedig más tagállamhoz tartozik.

Egy további, az USA-val is összehasonlítható adat szerint az EU-rezidens népesség kevesebb mint 0,4%-a (mintegy 1,5 millió fő) él más tagállamban. Ugyanez az USA esetében mintegy hatszoros (kb. 2,4%). Alig 10 év alatt tehát az aktív korú USA népesség egynegyede volt mobilizálható az államszövetség tagállamai közötti munkaerő-áramlásban. *Az utóbbi években ez a tendencia megváltozott.* Ezek vizsgálata folyamatban van. Nem véletlenül lett 2006 – „a munkaerő mobilitás éve”. Ezen a területen még nagyon sok a teendő. A munkaerőpiacoknak az új tagállamok előtti megnyitásáról már vannak kezdeti tapasztalatok. Ezek szerint az új tagállamok munkavállalóinak megjelenése kedvező hatással volt a fogadó országok munkaerő-

piacára, a szabad munkavállalás korlátozása máshol ugyanakkor kedvezőtlen tendenciákat erősített fel.

Az EU foglalkoztatási stratégiájának három prioritása közül a tagállamok annak a végrehajtásával állnak a leginkább hadilábon, amely a munkavállalók és a cégek alkalmazkodóképességének javítását hirdeti.

A gyors technológiai fejlődés és a globalizációból fakadó erősödő verseny nagyobb rugalmasságot követel. A kormányok részéről nincs hiány a próbálkozásokban, hogy a munkaszerződések nagyobb választéka révén könnyítsenek a munkaerő-piaci szabályokon és ösztönözzék új munkaerő belépését. *A munkaerő-piac széttöröttség és a feketemunka azonban továbbra is jelentős probléma számos tagállamban.* A 2007. évi Közös Foglalkoztatáspolitikai Jelentés átfogóbb megközelítést tart szükségesnek a rugalmasság és a biztonság ötvözése végett. Sürgeti, hogy a rugalmas biztonságra (flexicurity) vonatkozó politikák haladják meg azt az elavult nézetet, amely szerint a nagyobb rugalmasság kevesebb biztonságot jelent. „A cél az, hogy a dolgozók számára az egy állás jelentette hagyományos biztonságot a munkaerő-piaci biztonság helyettesítse, amit hatékony és költségkímélő aktív munkaerő-piaci politikával és a munkahelyek közötti váltást megkönnyítő, megfelelő szintű szociális védelemmel kell elérni” – fogalmaz a jelentés.¹⁰

A rugalmasság irányába való haladás egyik útja az önfoglalkoztatás, amely a rugalmas foglalkoztatás egyik sajátos határeset. Ez a forma jelentősen fluktuál minden országban, és – úgy tűnik – az aktuális konjunktúra függvénye. Ez főleg a nagy mezőgazdasági népességet eltartó országokban jelentős. Az OECD-térsgben a vállalkozó szellem mellett az önfoglalkoztatás gyakran a „túlélés egyéni stratégiáját” jelenti.

2.2. NEMZETKÖZI MIGRÁCIÓ ÉS FOGLALKOZTATÁS AZ OECD-TÉRSGBEN ÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az öregedő és népességében fogyatkozó – demográfiai és társadalombiztosítási válság elé néző – Európa számára a foglalkoztatási célú bevándorlás nemcsak gond, de jószerevével megoldás is.

A fenntartható foglalkoztatás nemzetközi áttekintésénél láttuk, hogy a világgazdaság évtizedek óta küzd a globális foglalkoztatási válsággal. Ez a világtörténelem 3. nagy migrációs hullámát hozta magával. Ma a nemzetközi foglalkoztatási kérdés nem is értelmezhető reálisan e kérdéskör áttekintése nélkül. Különösen igaz ez az OECD-térsgre. Ez az országcsoport hagyományos nagy migrációfogadó és -kibocsátó is. Az utóbbi évszázadban azonban a befogadó szerep dominált. Új jelenség, hogy néhány új uniós tagállam révén migráció-kibocsátóvá vált néhány európai térség (Közép-Kelet-Európa, Dél-Európa), vagy új, nagy migrációbefogadó országossággá váltak az unió déli tagállamai, elsősorban Olaszország, Spanyolország és Görögország. Ezekben az országokban mély társadalmi-gazdasági változásokat indukál a migrációs lakosság, és a foglalkoztatási kérdés sem ítéltető meg figyelembevételük nélkül.

¹⁰ Bruxinfó, Brüsszel, 2007. február 22.

A gazdasági migráció, az újkori népvándorlás új társadalmi világproblémát jelent a fenntartható fejlődés szempontjából. A migrációs folyamatok és a demográfiai, illetve munkaerő-piaci jellemzők közötti kölcsönhatások erősek és számos új kihívás elé állítják a befogadó országokat és azok munkaerő-piaci és foglalkoztatási politikáit. A kormányok erőfeszítéseket tesznek a munkaerőpiacok „kifehértetésére”, a migrációs rétegek helyzetének javítására. Ez annál is fontosabb, mert a migrációs rétegek termékenységi rátája és annak jövőbeli alakulása meghatározó lesz a lakosság korösszetételében. Ha ugyanis nem kapcsolódnak be a legális társadalmi vérkeringésbe, és nem járulnak hozzá a nagy társadalmi elosztó rendszerek finanszírozásához, a családegyesítések, illetve a menedékjog révén egyre növekvő réteg egészségügyi, oktatási stb. ellátása ellehetetlenül. Egyidejűleg szociális felelősséget is jelent a bevándoroltak társadalmi „ellátását” felvállalni. Az ő munkanélküliségük ugyanis (vagy pl. a diaszpórákban sokszor embertelen körülmények között végzett fekete munka), a vele terjedő morális válság hatására növekvő bűnözés és devianciák kezelése évtizedünk egyik legnagyobb –megoldásra váró, összetett – problematikája.

Új jelenség, hogy számos térségből a kivándorlás a GDP jelentős hányadát „kivonja”, főleg a szakképzett munkaerő távozása miatt. Ez számos fejlődő országban már munkaerőhiányt is teremt. A fizetések hazautalása ugyanakkor a GDP 3–10%-át is eléri több országban.¹¹ A nagy migrációkibocsátó országokban a kivándorlás következtében hiányszakmák jönnek létre, ami felfelé nyomja a bérszínvonalat. A fentebb említettek a munkajövedelmekre és a munkabéreköltségekre is kihatnak, és a társadalompolitikára, a fejlődés társadalmi fenntarthatóságára is hatással vannak.

Az unió népességének csökkenése – amennyiben nem változik meg koncepciónálisan a migrációs politika – *munkaerőhiánnyal és a belső fogyasztói piac szűkülésével is járhat*. Az új évezredben bekövetkezett ötödik körös bővítés csupán egyszeri és csekély mértékű „fiatalodási” periódust hozott a fentebb vázolt folyamatokban. A 74 millió lakossal bővült unióban is a negatív demográfiai tendencia lesz a jellemző. Egyrészt növelni kellene a termékenységi rátát. Ez új szociális és munkaerő-piaci gazdaságpolitikai stratégiák kidolgozását igényelné. A jóléti programok bizonyos mértékű harmonizációja is szükséges lenne hozzá, ami a gyermekvállalási kedvet növelné a modern társadalmakban. A másik kézenfekvő megoldás rövid távra az unió negatív demográfiai tendenciáinak megállítására és a strukturális munkanélküliség kezelésére – a migrációs politikák reformja. A bevándorlást illetően az unió messze *nem számít még „közös térségnek”*. Az illegális bevándorlás elleni közös fellépés mellett az inmigránsok jogi helyzetének, társadalmi-gazdasági beillesztésének programjait, munkajogi, szociális ellátásbeli kérdéseit és mechanizmusait is ki kellene dolgozni. Az külön lehetőséget jelentene, ha a megfelelő hiányszakmákban vonzó migrációs promóciós programokat dolgoznának ki közösségi szinten.

¹¹ A nemzetközi migrációra vonatkozó elemzéshez az OECD 2007. évi Factbook-ja mellett a következő alapforrásokat használtam fel: OECD: 2007 Edition of International Migration Outlook.; JEFFREY G. W.: Two centuries of mass migration offers into future of global movements of people. *A quarterly magazine of the IMF*, Volume 43, Number 3, September 2006.

Európának több „gazdasági bevándorlóra” van szüksége – a nyugat-európai féllelmek és az ottani nagy munkanélküliség ellenére is. *A következő húsz évben 20 millióval fogynak majd a dolgozók száma Európában, még ha a bevándorlást is hozzászámítjuk, mivel a lakosság előrepszik és csökken a születésszám. A munkanélküliség közepette nehéz a bevándorlást népszerezíteni, de a munkanélküliségért nem lehet a bevándorlókat okolni.* A demográfiai kihívás új megközelítést kíván az unió migrációs politikájában is. Eddig a leendő csatlakozó országokból érkezett a munkaerő-utánpótlás jelentős része. *Az új tagországok azonban – saját demográfiai tendenciáik miatt, de várható gazdasági prosperitásuk okán is – szintén migrációfogadó orszaggá válnak.*

A bevándorlók új igényeket támasztanak az új befogadó országokban. Ezek megoldása nemzetközi segítséget is feltételez. Az unióban számos közösségi program, társfinanszírozás zajlik a bevándorlók asszimilációját célzó oktatásban. Több hagyományos befogadó ország tapasztalata pedig azt bizonyítja, hogy az oktatási rendszer felzárkóztatása révén a második generációs bevándorlók foglalkoztatása kiegyenlíthető a hazaiakkal.

3. ÚJ KIHÍVÁSOK AZ EURÓPAI UNIO FELZÁRKÓZÁSI STRATÉGIÁJÁVAL SZEMBEN

Az unió nemzetközi illeszkedése szempontjából a humán tőke fejlődése, a termelékenység növelése, a minőség és a megbízhatóság együttesen jelentheti az európai felzárkózás erősítésének alapját. Annál is inkább, mivel a tudományos és beruházási potenciálban, a high-tech kifejlesztésében az USA vezető szerepe vitathatatlan, sőt a legutóbbi két évtizedben tendenciaszerűen megerősödött, a standard termékek árversenyképességében viszont Kína, a távol-keleti országok és más fejlődő országok élveznek előnyt. A BRIC-országcsoporthoz méghozzá látványos gazdasági növekedése mögött is azonban nagy horderejű társadalmi feszültségek és környezetkárosító folyamatok húzódnak. Ezen országok világpiaci térnyerése, a világpiacokon jelentkező fosszilisenergiaforrás-igénye, belföldön az urbanizációs forradalmak mögött zajló belső migrációt kísérő társadalmi feszültségeik az unió nagyon fontos történelmi helyzeti előnyére mutatnak rá a fenntartható fejlődést illetően. Ezt tudatosítani indokolt, mivel csak a közös érdekelttség megteremtésével lehet továbblépni a Lisszaboni stratégia és a fenntartható fejlődés céljának megvalósításában is. Ennek kiemelt területe a fenntartható foglalkoztatás megteremtése, ami az unió társadalmi modelljének jövőjét is érinti. Olyan körülmények között kell ezt a gyakorlatban érvényesíteni, amikor immáron két évtizede globális foglalkoztatási válsággal, az utóbbi időben az egyre szakképzettebb ázsiai munkaerő kínálatával és nem egyértelműen munkahelyteremtő technikai haladással él együtt a világ. Legújabbban, pedig a világ gazdaságban stagflációs tendenciák jelentkeznek. A nemzetközi interdependencia körülményei között bármely térség növekedésének és belső fogyasztásának lassulása azonnal kihat a világ többi részére és közvetlenül hat azok foglalkoztatására.

Ma az unió fejlődésének stratégiai alapkérdése az, hogy miként lehet egyszerre biztosítani a megfelelő gazdasági növekedést, a pénzügyi egyensúlyhiányok csökkentését és a versenyképesség növelését az európai szociális piacgazdaság elért jóléti színvonalának lehetőség szerinti megőrzésével, növekvő termelékenységű foglalkoztatással. Rendkívül komplex elméleti, gazdaságstratégiai, gazdaságpolitikai és gyakorlati kérdésről van szó. Az unió belső piacának és a világ gazdaságának fejlődése szoros kölcsönhatásban van egymással, a globalizáció pedig alapvető kihívások elé állítja a hagyományos európai társadalmi, kulturális, döntéshozó és gazdasági modellt, gazdasági rendszert és különösen az EU belső piacát. Az EU csak olyan stratégiával tud megfelelni a kihívásoknak, amely a belső piacot elmélyíti, ugyanakkor rugalmassá, és a világra nyitottá teszi, miközben az értékek és a társadalmi modell megőrzése mellett növekedést, munkalehetőséget és társadalmi igazságosságot teremt. Ehhez a stratégia részeként a közös belső piac megvalósítására vonatkozó egyértelmű politikai elkötelezettségre van szükség, hiszen ez az EU legerősebb fegyvere a globalizáció adta lehetőségek maximális kiaknázására. *Olyan dinamikus belső piac és egységes európai térség kiépítésére kell törekedni, amelyben az uniós állampolgárok nemcsak szabadon utazhatnak, hanem ugyanilyen szabadon dolgozhatnak is és hasznosíthatják tudásukat.* Az uniós kezdeményezések ebbe az irányba mutatnak.

A *humán erőforrások közösségi szintű kezelését* az elvek után gyakorlattá kell tenni. Az európai politikai, gazdasági és civil szereplőknek fel kell ismerniük, hogy kontinensünk kiemelkedő társadalmi vívmányait csak a gazdaság és a foglalkoztatás növekedésével tudja az unió fenntartani. Közös konszenzust igényel ezen a területen például a *szolgáltatási direktíva* vagy a *munkaidős-irányelv*. A munkaerőpiacok hatékony strukturális reformjai, amennyiben azok koherensek és figyelembe veszik a legújabb társadalmi-gazdasági folyamatokat, pozitívan visszahatnak a termelékenységre és a nemzetgazdasági szintű versenyképességre. Az egy főre jutó GDP nagyságát szintén befolyásolja az ország termelékenysége.

Az unió a szociális és munkaügyi kérdéseket a „*rugalmas biztonság*” köré kívánja rendezni. A flexicurity koncepciója voltaképpen az európai versenyképesség erősítésének parancsoló szükségét próbálja közös nevezőre hozni az európai életforma megőrzésének vágyával. Az írásom végén hivatkozott tanulmányok elkészítése során a foglalkoztatás, a humán erőforrásfejlesztés, a migrációs politikák és az aktív befogadás, valamint a belső munkaerő-mobilitás területén is számos előrelépést, OECD-összehasonlításban is kedvező tendenciák kibontakozását tapasztaltuk. Az utóbbi 2-3 évben régóta blokkolt témákban történt előrehaladás. Ezt a statisztikai adatbázisunk alapján elvégzett vizsgálatok bizonyították.

Az Európai Tanács a 2008. tavaszi csúcstalálkozón lényegében útjára indította a *lisszaboni stratégia* immáron második hároméves (2008. és 2010. közötti) ciklusát. Az új ciklus elsősorban a végrehajtásra összpontosít. Az EiT megerősítette azt a négy prioritást, amelyet 2006 tavaszán tartott ülésükön az uniós vezetők a megújított lisszaboni stratégia sarokkövének neveztek. A *négy prioritás* a következő: beruházás a tudományba és az innovációba; kedvezőbb üzleti környezet teremtése; több és jobb új munkahely létrehozása, egyúttal a társadalmi kohézió fenntartása. Úgy véljük azonban,

hogy fel kell tenni a kérdést: vajon eléggé korszerű premisszákon nyugszanak-e a megfogalmazott célok, ha az uniós lemaradás nem csökken, és a kitérő növekedési dinamika sem tartható. Felmerül a kérdés: vajon a stratégia végrehajtásában, a belső piacok szétterjedtségében, vagy az alapelvekben keresendő a probléma gyökere. A mai álláspont szerint a meghirdetett stratégiai elvek időtállóak, Európa azonban új kihívásokkal néz szembe. Ezek jelentős hányada épp a foglalkoztatás új nemzetközi paradigmáival függ össze (pl. globális munkanélküliségi válság, demográfiai krízis, nemzetközi gazdasági migráció, digitális szakadék, a BRIC-térség munkaerő-kínálata.) Tanulmányaink alapján megalapozottnak látom az összegzést: az unió a legtöbbször korszerűen és idejében reagált a nemzetközi foglalkoztatási kihívásokra, azonban épp e területen válik felismeréssé, hogy a felzárkózás stratégiájában váltani kell.

A TANULMÁNYHOZ FELHASZNÁLT PUBLIKÁCIÓK

- ZÁDOR MÁRTA: Átrendeződő nemzetközi gazdasági erőviszonyok és az Európai Unió kihívásai. *Bővülő Európa*, 2006. 4. sz. 62–106. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható fejlődés jellemzői az OECD erőközpontjaiban. Az Unió stratégiai feladata. *Bővülő Európa*, 2007. 1. sz. 61–112. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható foglalkoztatás és a globalizálódó munkaerőpiacok az OECD-térségben, illetve a BRIC-gazdaságokban. I. rész. *Bővülő Európa*, 2007. 2. sz. 57–106. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható foglalkoztatás és a globalizálódó munkaerőpiacok az OECD-térségben, illetve a BRIC-gazdaságokban. II. rész. *Bővülő Európa*, 2007. 3. sz. 51–104. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható fejlődés és a nemzetközi erőforrás-áramlások legújabb jellemzői. *Bővülő Európa*, 2007. 4. sz. 61–105. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható fejlődés finanszírozása és a 10 éves euró, avagy a stabilitás-orientált monetáris politika hatékonysága a világgazdasági sokkokra való reagálásban. *Bővülő Európa*, 2008. 1. sz. 81–117. p.
- ZÁDOR MÁRTA: A fenntartható fejlődés finanszírozása és a 10 éves euró. A fenntartható költségvetés kihívásai. *Bővülő Európa*, 2008. 2. sz. 62–135. p.

HALMAI PÉTER*

STRUKTURÁLIS REFORMOK ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Az EU-15 potenciális növekedési üteme az 1990-es évek közepétől egyre inkább lassul és elmarad versenytársaiétól. E lassulás fő oka a *munkatermelékenység kedvezőtlen dinamikája*. Az EU-15 országokban a munkatermelékenység emelkedésének üteme az 1981–1995. évi 2%-ról az 1996–2000. évi időszak átlagában 1,8%-ra, majd 2001–2004. között 1%-ra mérséklődött.

Ugyanebben az időszakban igen erőteljesen nőtt a termelékenység az Egyesült Államokban. Az eltérő dinamika fő hajtóereje a *teljes tényezőtermelékenység* (TFP), azaz a termelékenység strukturális tényezője emelkedése. Az 1990-es évek közepére az EU-15 elvesztette a magasabb TFP-növekedés korábbi előnyét, majd az Egyesült Államok és további versenytársai megelőzték ebben. Az 1996–2000. évi időszakban évi 0,5%, majd a 2000-től eltelt időszak átlagában már évi 1,7% a TFP-növekedési ütem különbsége az Egyesült Államok javára. Az Európai Unió KLEMS adatbázisában folytatott elemzések szerint az 1996–2004. évi időszakban az EU-15 – egyébként szinte kiábrándító – *gazdasági növekedése alapvetően extenzív irányú volt, szemben az Egyesült Államoknak a teljes tényezőtermelékenység emelkedésén alapuló intenzív növekedésével*.¹

Az EU-15 súlyos strukturális termelékenységi problémái, a globalizáció folyamataihoz történő nem kielégítő mértékű alkalmazkodás *a potenciális növekedési ütem tartós csökkenését valószínűsítik*.

A növekedési pálya módosítása azonban lehetséges. Lényegesen átalakíthatók a gazdaság intézményi-szabályozási feltételei.² A gazdaság intézményi és szabályozási rendszerének működési módja – más tényezők mellett – tükröződik a teljes tényezőtermelékenység alakulásában. *A mélyreható reformok tehát egyidejűleg növekedési tényezők*. Aligha véletlen, hogy az Európai Unió a globális versenyben történő

* HALMAI Péter – MTA-doktor, egyetemi tanár, intézeti igazgató, Szent István Egyetem, Gödöllő.

¹ Lásd KOSZEREK, D. et al.; An overview of the EU KLEMS Growth and Productivity Accounts. European Economy. *Economic Papers*, 2007. No. 290.

² E tényezőket hangsúlyozza az endogén növekedési elmélet. A hazai szerzők közül meggyőzően húzta alá e tényezők jelentőségét Erdős Tibor és Antal László.

lemaradását érzékelve az átfogó integrált strukturális reformok³ megvalósítását tekintve az alkalmazkodás elsőrendű tényezőjének.

1. LISSZABONI STRATÉGIA, LISSZABON TÍPUSÚ REFORMOK

A Lisszaboni csúcson 2000-ben elfogadott, majd 2005 tavaszán aktualizált stratégiai program tulajdonképpen az európai gazdaságot és társadalmat érő alapvető kihívásokra adandó válasz kísérlete.

A Lisszaboni stratégia kitűzött *fő céljai a következő területekre irányultak:*

- a versenyképesség növekedését elősegítő reformok;
- kutatás-fejlesztés, innováció, infokommunikáció;
- foglalkoztatás és képzés;
- társadalmi kohézió;
- fenntarthatóság, a természeti környezet védelme.

A Lisszaboni stratégia magában foglalja az ún. luxemburgi, cardiffi és kölni folyamatokat, amelyek a foglalkoztatási politikák, a termékpiaci szabályozás, a makro- és mikroökonómiai folyamatok közötti kapcsolatokkal foglalkoztak. Mindezeket túl kiterjed a vállalkozásösztönzésre, a tudásalapú gazdaságra és az információs társadalomra, a kutatás-fejlesztésre és az oktatásra, majd továbbiakra. A lényeg az átfogó célokra alapozott *integrált reformstratégia* igénye.

A program eddigi eredményei kiábrándítóak. Az integrált strukturális reformok irányzata azonban nem feltétlenül azonos az addigi részletes programokkal. Hevesebb ezért a Lisszabon típusú reformoknak nevezni az átalakulás, az integrált strukturális reformok szükséges és lehetséges irányait.

A Lisszabon típusú reformok a következő fő csoporokba sorolhatók:

- termék- és tőkepiaci reformok;
- beruházások a tudásalapú gazdaságban;
- munkaerőpiaci reformok;
- szociálpolitikai reformok;
- környezetpolitikai reformok.

³ Nicoletti és Scarpetta az OECD-országokat vizsgálva empirikusan bizonyították, hogy a versenyt előmozdító termékpiaci reformok a teljes tényezőtermelékenység jelentős növekedését eredményezték (lásd NICOLETTI, G. – SCARPETTA, S.: Regulation, productivity and growth: OECD evidence. *Economics Department Working Papers*, 2003. No. 347).

A szabályozás, a privatizáció és a szabályozási reformok magyarázhatják az OECD-országokban a termelékenység növekedésének eltéréseit a legutóbbi két évtizedben (lásd HÖJ, J. et. al.: The political economy of structural reform: empirical evidence from OECD countries. *Economics Department Working Papers*, 2006. No. 501.).

Mindmáig azonban több tekintetben *tisztázatlan a fenti alapelemek közötti viszony, tisztázatlanok az alapidimenziók közötti átváltási, illetve komplementer kapcsolatok.*

2. INTEGRÁLT STRUKTURÁLIS REFORMOK

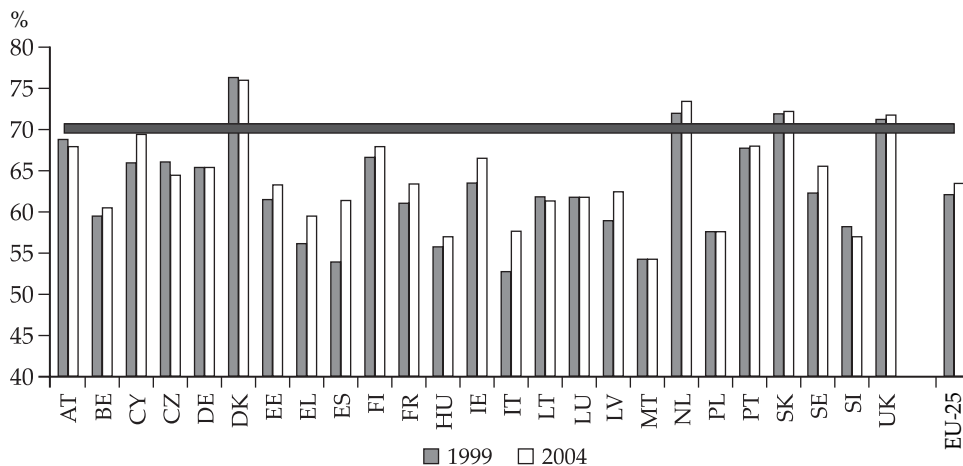
A Lisszaboni stratégia egyik alapvető eleme *a piac működését javító strukturális reformok* révén a foglalkoztatási ráta fenntartható növelése, a termelékenység gyorsabb növekedése. (A foglalkoztatás alakulását az EU-25 országában az 1. ábra foglalja össze.)

A stratégia másik alapvető eleme *a belső piac jobb működésének megteremtése és az üzleti környezet javításának igénye.* Mindezek eredményeként enyhülhetnek a piaci torzulások; javulhatnak a beruházások, az innováció lehetőségei; erősödhet az Európai Unió versenyképessége.

E reformok három módon⁴ is hatást gyakorolnak a termelékenységre és a foglalkoztatásra:

- *Hatékonyabb allokáció.* A reformok közvetlen hatása az erőforrások allokációja növekvő hatékonyságában jelentkezik. Az intenzívebb verseny hatására mérséklődnek a reálárak.

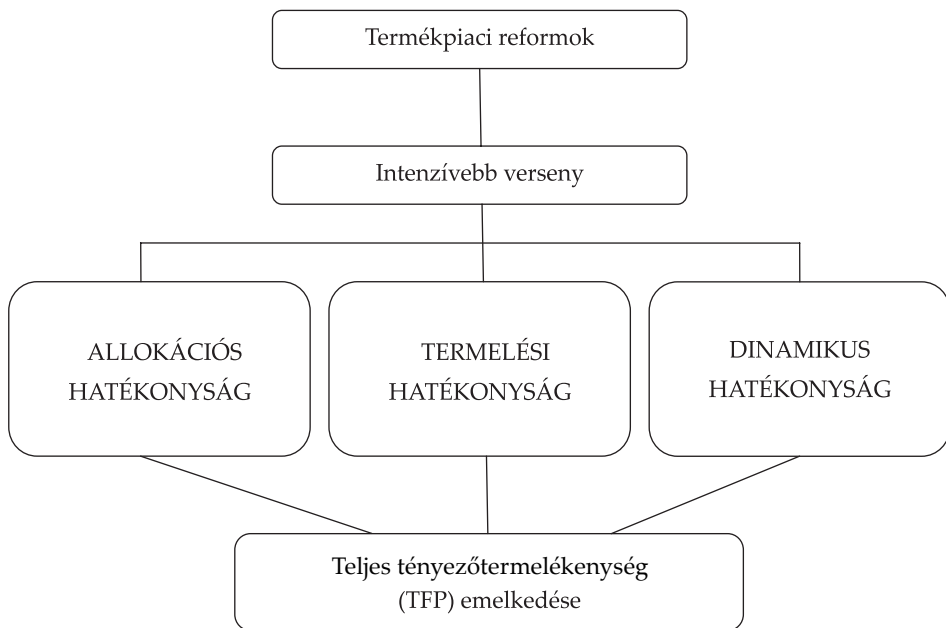
1. ábra. A foglalkoztatás alakulása az EU-25 országában (százalékban)



AT = Ausztria, BE = Belgium, CY = Ciprus, CZ = Cseh Köztársaság, DE = Németország, DK = Dánia, EE = Észtország, EL = Görögország, ES = Spanyolország, FI = Finnország, FR = Franciaország, HU = Magyarország, IE = Írország, IT = Olaszország, LT = Lettország, LU = Luxemburg, LV = Litvánia, MT = Málta, NL = Hollandia, PL = Lengyelország, PT = Portugália, SK = Szlovákia, SE = Svédország, SI = Szlovénia, UK = Egyesült Királyság

⁴ DIERX, A. – ILZKOVITZ, F. eds.: The Economic Costs of Non-Lisbon. *European Economy*, 16 March 2005.

2. ábra. A versenyorientált termékpiaci reformok termelékenységi hatásai



- *Növekvő termelési hatékonyság.* A verseny a korábbiaknál hatékonyabb munkaszervezést és munkavégzést, az erőforrásokkal történő takarékosabb gazdálkodást kényszeríti ki.
- *Növekvő dinamikus hatékonyság.* A verseny kikényszeríti, hogy az egyes piaci szereplők többet fektessenek be termék- és folyamatinnovációba, közeledjenek a technológiai határokhoz. (A versenyorientált termékpiaci reformok termelékenységi hatásait a 2. ábra foglalja össze.)

A tudásba történő beruházás kulcsfontosságú az Európai Unió fejlődési folyamataiban. Az Európai Unió a GDP 4%-át fordítja K + F, szoftver-előállítás és felsőoktatás céljára, míg az Egyesült Államokban ez az arány 6,8%. Az Európai Unió kevésbé volt sikeres e beruházásoknak – kereskedelmi termékekhez felhasznált – innovatív technológiákká való átalakításában. A tudásalapú gazdaságba történő átmenet az Európai Unió növekedési potenciálja erősítésének központi tényezője. A tudásalapú gazdaság a tudás behatolásán (élethosszig tartó tanulás), az új tudás meglévőhöz való hozzáadásán (K + F, oktatás) és a mindennapi életben történő alkalmazásán (technológia, termék- és folyamatinnováció) alapul.

A modern növekedési elméletek a kutatási inputokat és a humán tőkét hangsúlyozzák a hosszúávú növekedés fő hajtóerejeként. Kiemelést érdemel az innovatív technológiák és termékinnovációk kereskedelmi alkalmazásának képessége.

A növekedési potenciál emelése alapvetően az európai humán tőke minőségétől függ. Az élethosszig tartó tanulásba történő beruházások növelik a munkaerő alkalmazkodóképességét, előmozdítják a tudásalapú gazdaság új igényeinek kielégítését, s a vállalkozói magatartás szélesebb körű kifejlődését.

A növekvő képzettség nagymértékben befolyásolja a termelékenységet, a foglalkoztatást, a gazdasági növekedést. A hatékonyabb és az átlagos oktatást egy évvel meghosszabbító oktatási rendszer kiépítése önmagában a GDP 0,3–0,5%-os növekedését eredményezheti.

Az oktatásra fordított *közkidadások* aránya az Európai Unióban a GDP 5%-át, a költségvetésnek 11%-át teszi ki. Ezek hatékonysága kiemelkedő jelentőségű mind a növekedés, mind a fenntartható közpénzügyek tekintetében. Közforrásokat elsősorban a rendszer magas társadalmi hasznát, illetve a társadalmi méltányosságot biztosító elemeinél szükséges alkalmazni. Nagyon fontos ugyanakkor az élethosszig tartó tanulást szolgáló magánberuházások megfelelő ösztönzése. Az Európai Unió és a versenytársai közötti különbségek egyike az oktatásban, különösen a felsőoktatásban és a továbbképzésben megvalósuló *magánberuházások* színvonalában keresendő. Az Egyesült Államokban az oktatási intézményekbe történő magánberuházások négyszer nagyobbak, mint az Európai Unióban (a GDP 2,2%-a – szemben az európai unióbeli 0,6%-kal).

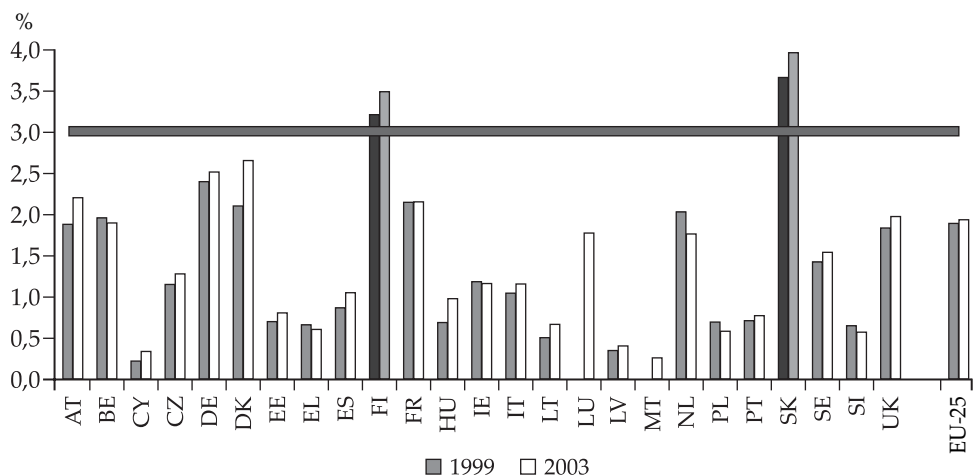
Állandósult és növekvő különbség áll fenn a K + F-célokra fordított források nagyságában az Egyesült Államok és az Európai Unió között (a GDP 2,8%-a – szemben az EU-15 1,9%-ával). Éppen az amerikai gazdaságnak az új technológiák létrehozásában és felhasználásában nyújtott teljesítménye volt az egyik fő motívuma a Lisszaboni stratégia meghirdetésének. Az Egyesült Államok mintegy 300 000-rel több kutatót foglalkoztat, mint az Európai Unió, nagy részüket az üzleti szektorban. (A kutatóknak az üzleti szektorban foglalkoztatott aránya az Egyesült Államokban meghaladja a 80%-ot, míg az Európai Unióban ez csak 50%.) A K + F nagyobb részét az Egyesült Államokban a magánszektor valósítja meg. 2002-ben a Barcelonai csúcson célul tűzték ki, hogy az Európai Unióban 2010-re a K + F-kiadásokat a GDP 3%-ára növeljék. (A K + F-kiadások szintjét a 3. ábra mutatja.)

Az összes K + F kiadás kétharmadát az üzleti szektornak kellene fedeznie. Lényeges strukturális probléma az Európai Unióban a kutatási tevékenység széttöredezettsége, a kutatók mobilitásának hiánya, az innovációk piaci hasznosításának hiányosságai.

A Lisszabon típusú strukturális reformok megvalósításához a következők szükségesek:

- *erős innovációs kultúra*, amely az oktatás, a kutatás és az ipar produktív, interaktív kapcsolatára épül;
- *jól működő termékpiacok*, amelyek a vállalatokat innovációra ösztönzik; új, innovatívabb vállalkozások piacra lépését teszik lehetővé;
- *rugalmas munkaerő- és tőkepiacok*, hogy az innovatív vállalkozások hozzáférjenek a pénz- és humántőkéhez.

3. ábra. K + F-kiadás az EU-25 országaiban a GDP százalékában (1999, 2003)



AT = Ausztria, BE = Belgium, CY = Ciprus, CZ = Cseh Köztársaság, DE = Németország, DK = Dánia, EE = Észtország, EL = Görögország, ES = Spanyolország, FI = Finnország, FR = Franciaország, HU = Magyarország, IE = Írország, IT = Olaszország, LT = Lettország, LU = Luxemburg, LV = Litvánia, MT = Málta, NL = Hollandia, PL = Lengyelország, PT = Portugália, SK = Szlovákia, SE = Svédország, SI = Szlovénia, UK = Egyesült Királyság

Empirikusan is bizonyított, hogy a *K + F-beruházás a termelékenységnövekedés fő mozgatója*.⁵ Az Európai Bizottság tanulmánya szerint ha K + F-kiadásoknak a GDP 1,9%-át kitevő 2002. évi aránya 2010-re 3%-ra emelkedik, ez az EU-15 országaiban 1,7% GDP növekedést eredményezhet, míg a költségvetési egyensúly – átmenetileg – a GDP 0,16%-ával romolhat. (A példa jól mutathatja az egyaránt fontos célok közötti konfliktusok, átváltási kapcsolatok jelentőségét.) A növekvő és hatékonyabb K + F eredményeként a GDP hosszabb távon, 2015-re 4,2%-kal, 2020-ra pedig 7%-kal nőhet, ami önmagában csaknem 0,5% évi növekedést jelent, a költségvetési egyensúly pedig javulhat.

Az Európai Unió termelékenységi problémái szorosan összefüggnek a gazdasági szerkezetátalakulás nehézségeivel, a legkorszerűbb, magas termelékenységű ágazatok, mindenekeelőtt az információs és kommunikációs technológiák (ICT) előállítását és alkalmazását illetően. Az ICT-beruházások eltérő dinamikája – empirikus kutatások szerint – jelentős szerepet töltött be az Egyesült Államok gyorsabb gazdasági növekedésében az 1995–2001. évi időszakban.⁶

⁵ Lásd például MAIRESE, J. – MOHNEN, P.: Accounting for Innovation and Measuring Innovativeness: An Illustrative Framework and an Application. *American Economic Review*, Papers and Proceedings. 2002. No. Vol. 92. (2.)

⁶ Lásd VAN ARK, B. – INKLAAR, R. – MCGUCKING, R.: Changing Gear: Productivity, ICT and Service Industries in Europe and the USA. In: CHRISTENSEN, J. F. – MASKELL, P. eds.: *The Industrial Dynamics of the New Digital Economy*. UK – Northampton, MA, Edward Elgar, Cheltenham, 2003.

Az Európai Unió és az Egyesült Államok szektorális termelékenységi szerkezetének elemzése egyrészt azt mutatja, hogy az *Európai Unió kevésbé specializálódott a kiemelkedően magas termelékenységnövekedést teljesítő csúcstechnológiai ágazatokra*, másrészt az ICT-felhasználó ágazatok teljes tényezőtermelékenysége az Európai Unióban kevésbé nőtt, mint az Egyesült Államokban. A túlszabályozással terhelt környezet (beleértve különösen a munkaerőpiaci szabályozást) fékezte az információs technológiák alkalmazását számos európai országban.

A munkaerőpiaci reformok fő irányai a következők:

- *a munkapiac bővítése*, a foglalkoztatást előmozdító ösztönzés preventív és aktív munkaerőpiaci intézkedések révén (utóbbiak között a pénzügyi ösztönzőkön túl a jobb munkafeltételek, a nemek közötti egyenjogúság erősítése, a szakmai és a családi élet összeegyeztethetőségének előmozdítása révén);
- *az emberi erőforrások és az üres álláshelyek illeszkedésének javítása* a rugalmasabb bérmechanizmus, a munkaerő-mobilitás növelése, az élethosszig tartó tanulás bővítése révén;
- *a munkapiac adaptációs képességének erősítése* nagyobb, a biztonsággal összekapcsolt rugalmasság megteremtését igényli. Egyrészt a rugalmas munkaerőpiacnak meg kell felelnie a megnövekvő termékpiaci verseny és a technológiai haladás követelményeinek. A termelékenységet növeli a munkaerő hatékonyabb allokációja. Másrészt a foglalkoztatás biztonsága hozzájárul a magasabb munkaerőpiaci részvételhez, s csökkenti a szegregáció kockázatát a foglalkoztatottak között. A jobb munkaszervezés végeredményben növeli a társadalmi jólétet, egyidejűleg előmozdítja a képzésben, az élethosszig tartó tanulásban történő részvételt.

Több elemzés⁷ szerint az 1990-es évek második felében alkalmazott Lisszabon típusú munkaerőpiaci reformok hozzájárulhattak az Európai Unióban a korábbinál jobb foglalkoztatási teljesítményhez. A reformok hatásainak pontos meghatározása azonban lényeges nehézségekbe ütközik.

3. KÖLCSÖNHATÁSOK AZ EGYES REFORMTERÜLETEK KÖZÖTT. REFORM-SZINERGIA

A kölcsönhatások egyik figyelemreméltó területe a *termék- és munkaerőpiaci reformok együttes hatása*. Ennek fő tényezői a bérek alakulása, az erősebb verseny kényszerítő hatása és a termelékenység növekedése. A termékpiaci reformok három fő mechanizmus révén gyakorolnak hatást a munkaerőpiacra. Egyrészt a termékpiaci verseny erősödése a kibocsátás és a munkaerő-kereslet növekedését eredményezi.

⁷ MOURRE, G.: Did the Pattern of Aggregate Employment Growth Change in the Euro Area in the Late 1990s? *ECB Working Paper Series*, 2004. No. 358. May, www.ecb.int/pub/pdf/scpwps/ecbwp358.pdf.

A munkaerő-kereslet bérek iránti érzékenysége erősödik. Másrészt az intenzívebb termékpiaci verseny mérsékeli a gazdasági járadékot. Végül élesebb versenyben a vállalatok alacsonyabb költséggel termelnek, hatékonyabban működnek, ami az erőforrások jobb kihasználásához és a teljes tényezőtermelékenység növekedéséhez vezet.

Az Európai Bizottság részére készített makrogazdasági hatásvizsgálat szimulációi szerint *a termék- és munkaerőpiaci reformok együttes bevezetése 7-8 éves időszakban a GDP 3–4%-os, azaz évi mintegy fél százalék növekedését eredményezi*. Mintegy 5-6 millió új munkahely jöhet létre. E szimuláció nem tartalmazza a Lisszaboni stratégiában szereplő valamennyi strukturális reform hatását. (Közöttük a tudásalapú gazdasággá történő átalakulásra irányuló kezdeményezések lehetséges – hatékonysági többletet eredményező – hatásait.)

Más tanulmányok a termék- és munkaerőpiaci reformok *makrogazdasági hatását* is vizsgálják. A Nemzetközi Valutalap szimulációja azt vizsgálta, milyen hatással van az euroövezetre az Egyesült Államokhoz képest az ár-költség résben (mark up) fennálló különbség megszűnése. A szimuláció szerint *hosszú távon a GDP 10%-kal nő az együttesen alkalmazott részpiaci reformpolitikák eredményeként*. (Ha csak a termékpiaci reformok megvalósítására kerülne sor, a szimuláció szerint hosszabb távon a GDP csak 4,3%-kal emelkedne.)

Bayoumi, Laxton és Pesenti hasonló módszerrel végzett vizsgálatai⁸ szerint a termék- és munkaerőpiaci reformok kombinációja a GDP 12,4%-os növekedését eredményezné, míg a kizárólag a termékpiacokra korlátozott reformok csak a GDP 8,6%-os növekedésével járnának hosszabb távon.

Lényeges a vizsgálatok korlátaival tisztában lenni. Azok általában a reformok egyszeri, hirtelen („big bang”) alkalmazását feltételezik, figyelmen kívül hagyva a fokozatosan bevezetett reformok időzítését és sorrendjét. Az egyes tanulmányok eredményei közötti lényeges eltérések az eltérő kiinduló feltételezésekből, illetve az alkalmazott, eltérő kutatási módszerekből származnak.

Az egyes reformterületek közötti kölcsönhatások lényeges területe a *termékpiaci dereguláció és integráció, továbbá a tudásba történő befektetés együttes hatása*.

A *szabályozási reformok* alapvető célja a kedvezőbb – a beruházásokat ösztönző – üzleti környezet előmozdítása. Az európai gazdaság még mindig erősebben szabályozott, mint az amerikai. (Ezt támasztják alá a Fraser-index adatai is, amely öt lényeges gazdasági szabadságot mér: a kormányzati szféra nagyságát; a tulajdon jogi szerkezetét és biztonságát; a megbízható pénzhez történő hozzáférést; a nemzetközi kereskedelem szabadságát; a hitel, a munka és az üzleti élet szabályozását⁹.)

Az Európai Bizottság tanulmánya szerint az Európai Unió és az Egyesült Államok között a dereguláció mértékében fennálló különbség megszüntetése csak

⁸ BAYOUMI, T. – LAXTON, D. – PESENTI, P.: Benefits and Spillovers of Greater Competition in Europe: A Macroeconomic Assessment. *ECB Working Paper Series*, 2004. No. 341.

⁹ A hitel, a munka és az üzleti élet szabályozását mérő alindex a szabályozási korlátoknak és a bürokratikus folyamatoknak a versenyt és a piacok működését behatóró hatásainak mértékét mutatja.

korlátozott (mintegy évi 0,2%) mértékű termelékenységnövekedést eredményezne. E változás nem lenne elegendő az Európai Unió és az Egyesült Államok közötti termelékenységi szakadék megszüntetéséhez. Az amerikai hatékonyság eléréséhez a deregulációt egyidejűleg további strukturális reformoknak kell követniük.

A K + F területén nem a közkiadások növelése, hanem a kutatási kiadások endogén növekedését elősegítő feltételek kialakítása a Lisszaboni stratégia célja. Ennek alapvető tényezői a termékpiacok erősebb integrációja, a hatékonyabb oktatás és a hatékonyabb pénzpiacok működése.

E kínálati oldali reformok (dereguláció; termékpiaci integráció; emberitőke-fejlesztés; a pénzforrások K + F-célú és más, magas kockázatú felhasználását előmozdító, kedvező beruházási környezet megteremtése) bevezetése a következő 5–10 évben az Európai Unió potenciális növekedési ütemét évi 0,5–0,75%-kal emelheti.

A strukturális reformok átfogó és koordinált alkalmazása jelentős egymást erősítő, *szinergikus hatásokat* eredményezhet¹⁰. A termék- és tőkepiaci reformok révén is előmozdított új üzleti lehetőségek csak akkor használhatóak ki, ha megfelelően képzett munkaerőt lehet megfelelő feltételek között foglalkoztatni. A versenyképességet fokozottan kikényszerítő, vállalkozásbarát üzleti környezet előmozdítja a beruházásokat és az innovációt. A termék-, a tőke- és a munkaerőpiacok strukturális reformjai erősítik az üzleti környezetet, javítják a piac működését. Az erőforrások e reformok megvalósításával párhuzamosan az alacsonyabb termelékenységű területekről a magasabb termelékenységűekhez áramlanak.

A *pozitív szinergiát* előmozdító reformcsomagokat alkalmazó országok viszonylag átfogó és integrált gazdasági reformokat terveznek és indítottak meg a piac jobb működése végett. E változások vonzó vállalkozási környezetet, gazdasági dinamizmust eredményeztek.

A Lisszabon típusú reformok hatásainak közgazdaságtudományi elemzése során nem kerülhető meg a *foglalkoztatottság és a termelékenység egyidejű növelésének viszonylagos paradoxona*. Fokozott munkahelyteremtés, a foglalkoztatottság növekedése esetén alacsonyabb termelékenységű tevékenységekre képes munkavállalók is be-, illetve visszakérülnek a gazdaságba. Ám a foglalkoztatottság és a termelékenység közötti negatív átváltási kapcsolat csak rövid távon jelentkezik. Hosszabb távon a műszaki haladás és a termelékenység növekedése közömbös a foglalkoztatás alakulására. Kiegyensúlyozott növekedési tartományban a termelékenység, a reálbérek, a termelés tőkeintenzitása hasonló arányban növekednek. A húzóerő a technikai haladás és annak a termelési tényezők hatékonyságára, hatékony kombinációjára gyakorolt hatása. A termelékenység növekedése a foglalkoztatottság egyidejű jelentős bővülése esetén rövid és középtávon eltérést eredményezhet e kiegyensúlyozott növekedési pályától. Ám az egyensúly a tárgyalt tényezők között *hosszabb távon helyreáll*, míg a foglalkoztatás emelkedése a gazdasági teljesítmény magasabb szintjéhez vezet.

¹⁰ Szinergia az a jelenség, amikor két vagy több különálló tényező együttes hatása nagyobb, mint az egyes tényezők által külön-külön kiváltott független hatások összessége.

1. táblázat. A GDP emelkedése 2025-re (%)

Ország	Alsó sáv	Felső sáv
Németország	10,3	19,1
Franciaország	13,1	22,8
Egyesült Királyság	7,0	13,6
Olaszország	18,4	36,0
Hollandia	6,1	14,8
Dánia	4,8	10,5
Svédország	4,5	7,8
Írország	10,7	27,6
Ausztria	7,8	18,2
Görögország	18,0	34,4
Portugália	10,9	26,1
Lengyelország	25,7	46,0
Csehország	13,9	30,0
Magyarország	19,4	43,2
Szlovénia	15,2	37,3
Európai Unió	11,9	23,0

Megjegyzés: A 2005. évi kiigazított Lisszaboni program megvalósítását feltételezve, a WorldScan modell szimulációi alapján.

Forrás: GELAUFF, G. – LEJOUR, A.: i. m.

Gelauff és Lejour átfogó ökonometriai elemzése¹¹ általános egyensúlyi modell alkalmazásával a szolgáltatási piacok megnyitásának, az adminisztrációs terhek csökkentésének, az emberi erőforrás fejlesztésének, a K + F és a foglalkoztatás területén kitűzött fő célok teljesítésének hatásait vizsgálta. A szimulációk szerint *a 2025-ig terjedő időben e célok együttes teljesítése a GDP 12–23%-os, a foglalkoztatás mintegy 11%-os növekedését eredményezheti az EU-25 országaiban (lásd 1. táblázat).*

4. NÉHÁNY TANULSÁG

1. Az Európai Unió jelenlegi *potenciális növekedési üteme a következő évtizedekben átlagosan a felére csökkenhet. A potenciális növekedési ráta mérséklődésének döntő oka a teljes tényezőtermelékenység kedvezőtlen dinamikája. A teljes tényezőtermel-*

¹¹ GELAUFF, G. – LEJOUR, A.: The New Lisbon Strategy. An Estimation of the Economic Impact of Reading Five Lisbon Targets. *Industrial Policy and Economic Reforms Papers*, 2006. No. 1. Brussels, European Commission.

lékenység alakulása fontos fokmérője – egyebek mellett – a piacgazdaság intézményeinek, illetve a verseny intenzitásának.

2. A kedvezőtlen irányzatok meghaladására, a fentebbieknél *kedvezőbb* növekedési pályára az átfogó, integrált strukturális reformok (Lisszabon típusú reformok) nyújthatnak esélyt. Azok következetes megvalósítása kínál lehetőséget az európai modell megújítására, egyúttal a konvergenciafolyamatok kedvezőbb alakulására.
3. A növekedési potenciál kihasználása és emelése az átfogó strukturális reformokkal egyidejűleg a növekedésre és a stabilitás megteremtésére irányuló makrogazdasági politika érvényesítését igényli. A kedvező makrogazdasági környezet erősíti a gazdaság dinamizmusát, meggyorsítja a strukturális alkalmazkodást. A stabil, a növekedést előmozdító makrogazdasági keret, a fenntartható közpénzügyek elősegítik a jól működő pénzpiacokat. Bátorítják a magánbefektetéseket, a szerkezetváltáshoz és a modernizációhoz szükséges hitelek forrásköltségeit mérsékelik. Mindezek révén a növekedésre és stabilitásra orientált makroökonómiai keret erősíti a gazdaság alkalmazkodóképességét, *fokozza a strukturális reformok hatásait*.
4. A Lisszabon típusú reformok megvalósulásának költségei igen jelentősek lennének. A különböző részpiaci reformok egymással komplementer, illetve átváltási kapcsolatokban állnak.

A kölcsönhatások miatt *meghatározó jelentőségű a szinergia*: egy-egy részpiaci reformot más területeken egyidejűleg meghozott intézkedéseknek szükséges támogatniuk. Például a termékpiacon reformok strukturális változásokat indukálnak, egyes szektorokban megszűnnek, másokban létrejönnek új munkahelyek. Jól működő munkaerőpiacok és szociálpolitika segíthetik a szerkezeti átalakulást. A pénzügyi integráció potenciális előnyeinek teljes kihasználásához hatékony verseny, a pénzpiac nagyfokú átláthatósága és makrogazdasági stabilitás szükséges. A növekedést előmozdító innovációkhoz, a K + F-eredmények piacosításához jól működő termék-, tőke- és munkaerőpiacok szükségesek.

5. A Lisszabon típusú reformok hatásai eddig alapvetően parciális vizsgálatok tárgyát képezték. Nélkülözhetetlenek a további, átfogó elemzést is célzó közgazdaságtudományi kutatások. Noha bizonyítható, hogy nincs eleve átváltás a terméklékenység és a foglalkoztatottság között, *további empirikus vizsgálatok szükségesek az egyes reformok közötti kölcsönhatások és szinergia feltárásához*. E munkák segíthetik a reformok optimális sorrendjének a meghatározását.

A strukturális reformok közép és hosszú távú hatásainál kevesebb információ áll rendelkezésre a reformhoz kapcsolódó rövid távú alkalmazkodási költségekről. További kutatások szükségesek a reformkezdeményezések tagországokra, egyes szektorokra és szereplőkre gyakorolt hatásai feltárása végett. Külön figyelmet igé-

nyel annak tisztázása: milyen feltételek között járnak leginkább előnyös hatásokkal a reformok. Lényeges kérdés továbbá: milyen kiegészítő politikákra van szükség a *Lisszaboni stratégia* előnyeinek maximalizálásához, illetve az alkalmazkodási, kiigazítási költségek minimalizálásához, a gazdasági növekedést előmozdító politikák kimunkálásához.

FELHASZNÁLT IRODALOM*

- CARONE, G. et al.: Long-term labour productivity and GDP projections for the EU25 Member States: a production function framework, European Commission. *Economic Papers*, 2006. No. 253. European Commission, Directorate General for Economic and Financial Affairs. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_papers/economicpapers253_en.htm
- CINCERA, M. – GALGAU, O.: Impact of Market Entry and Exit on EU Productivity and Growth Performance. European Economy. *Economic Papers*, 2005. No. 222. <http://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpio/0503013.html>
- DENIS, C. – MC MORROW, K. – RÖGER, W.: Globalisation: Trends, Issues and Macro Implications for the EU, European Commission, *Economic Papers*, 2006. No. 254, European Commission, Directorate General for Economic and Financial Affairs. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/economic_papers/economicpapers254_en.htm
- FOUGÈRE, M. – M. MERETTE: „Population Ageing, Intergenerational Equity and Growth: Analysis with an Endogenous Growth, Overlapping-Generations Model”. *Department of Finance, Government of Canada Working Paper*, June 1997.
- GRIFFITH, R. – HARRISON, R.: The Link between Product Market Reform and Macro-Economic Performance. European Economy. *Economic Papers*, 2004. No. 209.
- HALMAI PÉTER: Konvergencia és növekedés. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2007. 3. sz.
- KOTLIKOFF, L. – D. WISE: Employee retirement and a firm's pension plan. In: Wise D. eds.: *The economics of aging*. Chicago, University of Chicago Press, 1989. p. 279–334.
- PALÁNKAI TIBOR: *Az európai integráció gazdaságtana*. Budapest, Aula, 2005. 502 p.
- TÖRÖK, A. – BORSI, B. – TELCS, A.: *Competitiveness in Research and Development, Comparisons and Performance*. London, Edward Elgar Publisher, 2005. 251 p.

* A lábjegyzetekben nem szereplő egyéb szerzőknek a tanulmány elkészítéséhez felhasznált írásait tartalmazza.

A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIA

A nemzetgazdaságok fejlődése elképzelhetetlen a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a világméretűvé váló nemzetközi munkamegosztásban való részvétel nélkül, mert a világ országai, nemzetgazdaságai egy rendszert alkotva, sok szállal kötődnek egymáshoz. A világgazdaság szerves rendszer, interdependenciák összessége. Az egyes országok fejlődése függ e kapcsolatrendszertől, a rendszer egészének és egyes elemeinek viszonyától, struktúrájától és hatékonyságától. A nemzetközi és a nemzeti gazdaság mindig összekapcsolódik: a nemzetgazdaságnak illeszkednie kell a világgazdaság fő folyamataihoz, illetve be kell kapcsolódnia a regionális és a globális munkamegosztásba. A nemzetgazdaságok tehát nem létezhetnek elzártan a világtól: egy kis, nyitott gazdaságú ország – mint amilyen Magyarország is – csak nemzetközi összefüggésekben határozhatja meg jövőjét. A világot és benne az egyes országot úgy kell látnunk, mint az egész és a rész dialektikáját, amelyben a részek egymásmellettiessége és kapcsolatai határozzák meg a rész bekapcsolódásának erősségét, hatékonyságát.

A nemzeti gazdaságpolitika egyik legfontosabb feladata éppen e kapcsolatrendszer feltérképezése és ennek függvényében a világgazdasági illeszkedés lehetőségeinek, módjainak feltárása. A gazdaságpolitikán belül egy elkülönült rész, a külgazdaság-politika foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Célja a komparatív és a kompetitív előnyök kihasználása, a nemzetgazdaságnak a külső környezet követelményeihez való alkalmazkodása mikéntjének, a szükséges eszközrendszernek a kidolgozása, elfogadtatása.

Mindezek alátámasztják, hogy az országoknak *gazdasági stratégiát*, azon belül egy szervesen kapcsolódó *külgazdasági stratégiát* kell alkotniuk. Ennek során a következő szempontokra érdemes ügyelni.¹

- A gazdasági folyamatokat nem szabad kiszakítani a társadalmi-politikai összefüggéseiből. A gazdasági döntésekben nemcsak a közvetlen haszon-motiváció játszik szerepet, hanem a hosszabb távú társadalmi érdekek érvényesítése (pl. munkahelyteremtés) is.

* MAJOROS Pál – CSc., intézetvezető főiskolai tanár, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar.

¹ KOZMA Ferenc „*Külgazdasági stratégia*” c. könyvének (Budapest, Aula, 1996. 258 p.) előszavában megfogalmazottak felhasználásával.

- A világban és az országban lezajló folyamatokat történelmi, nemzetközi, társadalmi összefüggéseiben kell értékelni és figyelembe venni. Érdemes odafigyelni a tapasztalatokra: mind a történelmi, mind a nemzetközi tapasztalatokra, más országok tudományosan feltárt eredményeire.
- A külgazdasági és a belgazdasági folyamatok mesterségesen nem szakíthatók szét: csak az lehet a nemzetközi porondon versenyképes, aki a hazai gazdaságban is az.
- A makro-, a mezo- és a mikroszint összefüggései is kiemelt figyelmet érdemelnek: sikeres vállalatok nélkül nem lehetséges sikeres nemzetgazdaság. Kiemelt feladat tehát a vállalatok működési, szabályozási környezetének javítása.
- Az ágazati szemlélet helyett termelési kultúrákban, komplex szektorokban célszerű gondolkodni.
- Az időtávok alakítására is figyelni kell: a közép- és hosszú távú elképzelések bizony gyakran a rövid távú kényszerek fogságában formálódnak. Mindenképpen szükség van azonban egy célra, egy olyan pozitív jövőképre, amelyhez tartani szeretnénk magunkat. Ehhez meg kell fogalmaznunk az állami szerepvállalás mikéntjét, eszközeit.

Ez a tanulmány a *magyar külgazdasági stratégiával* foglalkozik. Megalkotásához tisztában kell lennünk a magyar gazdaság adottságaival, mozgásterével, mert csak ezek ismeretében lehet megfogalmazni és megválaszolni a külgazdasági stratégia alapkérdéseit, nevezetesen:

- milyen relációban növeljük az ország áru- és szolgáltatásexportját, vagyis: mely országokkal kereskedjünk, milyen súlypontokat alakítsunk ki;
- milyen módon ösztönözzük a működőtőke-beáramlást, lévén az exportnövelés fontos feltétele a termelésbővítés, amihez beruházásokra, tőkére, a többi között külföldi működő tőkére van szükség;
- milyen lehetőségeink vannak külgazdasági érdekeink érvényesítésére és hogyan tudjuk ezeket kiaknázni stratégiai céljaink elérésére;
- milyen eszközök maradtak a külgazdasági eszköz- és intézményrendszerből – az EU-csatlakozás után – nemzeti hatáskörben, és hogyan tudjuk ezeket saját érdekünkben jól felhasználni?

I. RÉSZ • MAGYARORSZÁG HELYE A VILÁGGAZDASÁGBAN

Magyarországnak a világgazdaságban, azon belül a világkereskedelemben elfoglalt helyét azért is fontos bemutatni, mert el kell helyeznünk magunkat a világban: ismerni kell adottságainkat, helyzetünket, lehetőségeinket, és arra kell törekedni, hogy a lakosság várakozásai is ezek tudatában alakuljanak. Egy ország helyzetének, külgazdasági teljesítményének értékelését nagyon sok tényező befolyásolja, egy külgazdaságra érzékeny ország (mint Magyarország) számára rendkívül fontos a külső feltételek, vagyis a világgazdaság (illetve legfőbb partnerei) helyzetének ismerete. E külső feltételek ma a következők:

- erősödik a globalizáció és a regionalizáció tendenciája. A globalizálódás következtében a földrajzi határok relatívvá válnak. A globalizálódó világgazdaság hatást gyakorol a nemzeti gazdaságpolitikákra, s egy olyan nyitott gazdaságú országnak, mint Magyarország, alkalmazkodnia kell a nemzetközi elvárásokhoz és gyakorlathoz;
- az ezredfordulót követő időszakot enyhe recesszió jellemzi, amely struktúraváltozással és szűkülő, de 2004-től újra bővülő működőtőke-mozgással jár;
- Kína és India kiemelkedően gyorsan fejlődik, ami komoly odafigyelést igényel. Elemezni kell a potenciális lehetőségeket, de az esetleges veszélyeket is;
- a világgazdasági folyamatok egyre inkább politikafüggővé váltak;
- a kelet-európai változások lényegesen módosították Európa és a világ gazdasági mozgásterét;
- az EU-integráció bővülési és mélyülési folyamata módosítja az európai gazdasági kapcsolatokat.

1. MENNYIRE VAGYUNK RÁUTALVA A VILÁGGAZDASÁGRA?

1.1. MAGYARORSZÁG MINT KIS, NYITOTT GAZDASÁGÚ „KOMPORSZÁG”

Magyarország helyzetének megértéséhez abból kell kiindulni, hogy kis, nyitott gazdaságú ország vagyunk, amelyet – Ady kifejezésével élve – „kompország”-nak is szoktak nevezni.

A *nyitott gazdaság* kifejezés arra az országra illik, amelynek esetében a GDP több mint fele a külkereskedelemben realizálódik. A *gazdasági nyitottság* kategóriája pedig azt a fokot fejezi ki, amilyen mértékben egy ország gazdasága bekapcsolódott a nemzetközi munkamegosztásba. A gazdasági (vagy szerkezeti) nyitottságnak számos mércéje ismert: az export, illetve az import viszonya a bruttó nemzeti termékhez (GDP-hez), az egy főre jutó külkereskedelem nagysága stb. A *gazdasági nyitottság mérhető kategória*. Ha a nyitottsági mutató 15% alatti, az ország zárt gazdaságú, ha 50% fölötti, akkor nyitott gazdaságú. Módosíthatja ezt a mutatót az ország adósság-

állományának nagysága, változásának iránya, a nemzetközi működőtőke-mozgások, árfolyamváltozások stb.

Megkülönböztetjük még a *gazdaságpolitikai nyitottság* kategóriáját (szokás kereskedelempolitikai, minőségi nyitottságnak is nevezni), amely azt fejezi ki, hogy egy ország gazdaságpolitikája miként reagál a világgazdasági változásokra, vagyis az ország milyen mértékben liberalizálta külkereskedelmét, a tőkemozgásokat, a deviza- és hitelforgalmat, milyen fokig avatkozik be az állam a külgazdasági kapcsolatok alakításába. *A gazdaságpolitikai nyitottság nem mérhető kategória.*

A „kisország-lét” a közgazdasági terminológiában nincs definiálva, pedig figyelembe kell venni:

- az ország méretét (területét): nagy területen nagyobb a természeti kincsek előfordulásának esélye;
- a lakosság (népesség) számát: a lakosság, részben mint munkaerő járul hozzá a termeléshez, részben mint fogyasztó fogyasztja azt;
- az ország gazdasági fejlettségét, ami befolyásolja a gazdasági teljesítőképességet;
- a világgazdaságban, világkereskedelemben való részesedést.

Mindezeket kifejezi az ország belső piacának és termelési potenciáljának nagysága.

Hazánk mind az import-, mind az exportmutatók alapján nyitott gazdaságú ország, de több szomszédos ország nyitottsága is hasonló, sőt nagyobb a mienkénél (pl. Csehország, Szlovákia, a Benelux államok)². 1988-tól kezdve a gazdaságpolitikai nyitottságot tekintve is látványos fejlődés kezdődött. 1996-ban a forint (HUF) teljesítette az IMF folyó műveletekre vonatkozó konvertibilitási feltételeit, majd 2001-től a teljes konvertibilitását is, s ennek eredményeként a világgazdasági változások gyorsan, kevés szűrőn keresztül hatnak a magyar gazdaság szereplőire.

A „kisország-lét” viszonylag szűk belső piacot, a természeti erőforrások szűkösségét jelenti. Ez Magyarországot exportnövelésre ösztönzi – részben gazdasági kényszerűségből (a hiányhelyzet miatt), nagyobbbrészt azonban gazdasági ésszerűségből. A komparatív előnyök kihasználása pótlólagos erőforrás bevonását teszi lehetővé a nemzetközi kereskedelemből származó előnyök kihasználása révén.

Magyarország tehát mind az exportra, mind az importra rá van utalva. A „kisország-lét” sajátos gondolkodásmódot jelent, a lehetséges előnyök maximális kihasználását igényli. Látni kell azonban, hogy a kis országok sokkal érzékenyebbek a világgazdasági változásokra (különösen, ha azok a húzószektorokat érintik), így sokkal sebezhetőbbek is. Ezért a kis, nyitott gazdaságú országnak mindig is a realitások és racionalitások szűk ösvényén haladva kell meghatároznia gazdaság- és külgazdaság-politikáját.

² Lásd BOTOS BALÁZS: Fények és árnyak a magyar külkereskedelemben. *Gazdaság és Társadalom*, 2006. 1–2. sz. p. 7–8.

Magyarország – „kompország”. Ez azt jelenti, hogy az ország történelme folyamán mindig két kultúra határán találta magát, és mint periférián lévő ország, mindig valamely nagy(obb) hatalomhoz kötötte sorsát, azonban csak ritkán dönthette el maga, melyik nagyhatalmat válassza.

Néhány tény arról, mit jelentett a „kompország-státusz” Magyarország számára az elmúlt pár száz évben (ezek nagy része igaz Kelet-Európa többi országára is):

- az ipari fejlődés Nyugat-Európa centrumához (Anglia, Németalföld) képest 200-300 éves késéssel indult;
- az ipari fejlődés kb. 120-130 éve alatt átlagosan 40 évente alapvető tulajdonos- és piacváltás ment végbe (az I., majd a II. világháború után, illetve 1989–90-ben), így a tulajdonosi struktúrák és az ehhez szorosan kapcsolódó érdek- és vezetési struktúrák nem tudtak megszilárdulni. E történelmi szempontból viszonylag rövid fejlődés alatt többször megtört tehát a fejlődés folyamatossága;
- a kelet-közép-európai határok mind a 20. században alakultak ki (az 1919–20-as Párizs környéki békék, majd az 1990-es években a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása és Csehszlovákia szétválása után), vagyis területi stabilitás sem volt. A mesterségesen kialakított határok etnikai problémák forrásává váltak;
- a megkésett fejlődés során nem volt mód és idő az ipari munkakultúra kialakítására (kialakulására). Ma Kelet-Európában az ipari munkásság mintegy 70–80%-a első- vagy másodgenerációs munkás. Nem beszélve arról, hogy az elmúlt 4 évtized szocialista tulajdonviszonyai során „a mindenkié, tehát senkié” elv érvényesült. Egybeesett a tulajdonos és a munkavállaló („a mindenki”), de hiányzott az érdekeltség, mert nem volt reális tulajdonos, a munkások „bérmunkásként” viselkedtek, nem voltak igazi érdekviszonyok a gazdaságban;
- a vezetési kultúra is alacsony szintű (bár az elmúlt 20 évben Magyarországon ezen a téren öröndetes változások történtek). A menedzsment mint tudomány csak az elmúlt évtizedben jelent meg.

A lényeg: Kelet-Európában igazából 1990-ig nem volt piacgazdaság (voltak persze rövid szakaszok: 1890–1913, 1927–1930, 1945–1947, amikor valami hasonló volt Magyarországon). Az 1968-as új gazdasági mechanizmus időszakában újra megjelentek a piacgazdaság egyes elemei a magyar gazdaságban, de csak az 1980-as évek végétől kezdett kialakulni a piacgazdaság és annak intézményrendszere, amely folyamat az ezredforduló időszakára lényegében befejeződött (a piacgazdaság jogi és tárgyi feltételei megteremtődtek, bár maga a piacgazdaság a saját öntörvényű mechanizmusaival még alakulóban van). A piacgazdasági átalakulás kényszerítő szükségyszerűség volt. Azt is látni kell ugyanakkor, hogy ez egy nagy lehetőség Kelet-Közép-Európa országai számára a fejlett Európához való felzárkózásra (egyelőre nem beszélünk utolérésről, csak arról, hogy a meglévő szakadék ne nyíljon tovább!), mert kedvező a nemzetközi légkör a változásokhoz, a fejlett ipari országok nemcsak szóban, hanem – remélhetően – tettekben is segítik a változásokat.

Az ezredfordulóra Magyarország a gazdasági fejlődés keresztútjához ért. Most a cél és a feladat az, hogy megtaláljuk azokat a pontokat, ahol hatékonyan kapcsolódhat be a nemzetközi munkamegosztásba, megtaláljuk azokat a területeket, melyek komparatív előnyök forrásaivá válhatnak. Ezek feltárásához szembe kell nézni Magyarországot adottságaival (lehetőségeivel) és mai gazdasági problémáival, amelyek befolyásolják (meghatározzák) a gazdasági útválasztást.

1.2. A MAGYAR GAZDASÁG ADOTTSÁGAI, TERMELÉSI TÉNYEZŐKKEL VALÓ ELLÁTOTSÁGA

Hazánk *nyersanyagokból* és *energiahordozókból* gyengén-közepesen van ellátva. Az energiahordozó-kitermelés a hazai fogyasztás egyharmadát fedezi. Korábban az olcsó szovjet (orosz) kőolaj megoldotta ezt a problémát, de ma világpiaci áron kell megvásárolni az – egyébként a világszínvonalhoz képest túlzóan energiaigényes – termeléshez az energiát. Fémes ásványok közül egyedül bauxit áll elégséges mennyiségben rendelkezésre; rézünkünk számottevő még, azonban kitermelni – a várható magas beruházási költségek miatt – nem gazdaságos. Behozatalra szorulunk más ércekből, de szegényes a nem fémes ásványokból való ellátottságunk is. A közelmúltban Makó körzetében jelentős földgázmezőre találtak. A recski rézvagyonnal és a makói gázzal az a gond, hogy nagy mélységben található és a kitermelési költsége magasabb, mint a jelenlegi világpiaci ár.

Az ország *termőfölddel való ellátottsága* jónak mondható: területének több mint kétharmada az átlagosnál jobb minőségű szántótalaj. Kedvezőek az ország éghajlati adottságai is, ezért a „termőföld” okos kihasználása komparatív előny forrása lehet.

Idegenforgalmi adottságaink – a gyógyturizmus kivételével – közepesek. Budapest mint idegenforgalmi termék egész évben, míg a Balaton a nyári szezonban nyújt jó lehetőségeket.

Az ország *munkaerővel való ellátottsága* átlagosnak mondható. Van szabadon rendelkezésre álló munkaerő (az Európai Unióban hazánkban a legalacsonyabb a foglalkoztatási ráta – a munkaképes korú lakosságnak csupán 57%-a foglalkoztatott), a mobilitási szint azonban (a mennyiségi lakáshiány és a lakásmobilitás hiánya miatt) nagyon alacsony. Rendkívül gyorsan növekszik a diplomások száma, azonban képzettségük struktúrája (a diplomások szakmák közötti megoszlása) strukturálisan nem igazán felel meg a termelési elvárásoknak. A munkások képzettségi szintje megfelel az európai átlagnak, bérszínvonaluk azonban jóval a nyugat-európai alatt van. (Ez is lehet komparatív előny forrása.)

Tőkében szegény ország vagyunk. Történelmi fejlődésünk során mindig tőkehiánnyal küszködtünk. Az eredeti tőkefelhalmozás kimaradt a magyar gazdaságban. A magyar nemzeti tőkésosztály most van kialakulóban, de az ezredfordulón a magyar gazdaságban is kevés a hazai tőke (bár növekvő mennyiségű). A szocializmus 40 évében az ideológia harcot indított a nyugati tőke ellen (először államosították, majd évtizedekig távol tartották a tőkét az országtól). Az elmúlt másfél évtized li-

beralizálási törekvései során fontos céllá vált a külföldi működő tőke becsalogatása a tőkehiány csökkentése végett. A tőkehiány következtében ugyanis viszonylagos technikai elmaradottság (a műszaki színvonal 5-10 évvel marad el a fejlett nyugat-európai országoktól) és bár növekvő, de még mindig alacsony termelékenységi szint jellemzi az országot. A relatív technikai elmaradottság azonban – képzett munkaerővel és jó menedzsmenttel párosulva – akcelerator hatást fejthet ki a gazdaságra, így ez is lehet későbbi előny forrása.

2. MENNYIRE KELL ALKALMAZKODNUNK A VILÁGGAZDASÁGHOZ?

Magyarországnak nincs semmi olyan speciális adottsága, amely lehetővé tenné, hogy függetlenítsük magunkat a világgazdaságtól. Ez azt jelenti, hogy *a világgazdaság, a világpiac szinte minden rezdülését érzékeli a gazdaság*. Különösen függünk az energiahordozók piacának változásaitól. (A függést erősíti, hogy energiahordozó-behozatalunk egycsatornás.) Ezért a gazdaság szereplői ki vannak téve a világgazdaság változásainak. (Bármilyen kísérlet, amely megpróbálja ezeket kizárni, objektíve kudarcra van ítélve.) Rövid távon kis mértékben be lehet avatkozni, időszakosan (áldozatok árán!) meg lehet ugyan védeni a gazdasági szereplőket, de közép-hosszú távon engedni kell a világgazdasági hatásokat érvényesülni. Függünk export-termékeink felvevő piacaitól: ha legfőbb piacainkon dekonjunktúra van, azt mi is megérezzük.

Függünk a külföldi tőkétől egyrészt mint finanszírozási lehetőségtől, másrészt mint működő tőkétől. Megfigyelhető, hogy a Magyarországon kiépített külföldi tulajdonú termelő egységek egy része ún. puffer kapacitás, vagyis olyan kapacitás, amelyet működtetnek világgazdasági konjunktúra esetén, de itt csökkentik először a termelést dekonjunktúra esetén. Függünk a fejlett technika, technológia importjától. Ha jól végiggondoljuk, sajátos aszimmetrikus interdependencia jellemző: keresleti, kínálati, technológiai és tőke oldali függés is megfigyelhető.

Tehát a világgazdasági és európai alkalmazkodásra kényszerülő kis ország nemzeti stratégiájában nem hagyhatja figyelmen kívül a világgazdasági értékrend változásait. A nemzetközi kapcsolatokban hosszabb távon azok az országok tudják kereskedelmi cserearányait, piaci pozícióikat javítani, amelyek az emberi kreativitásra épülő struktúrákat (technológiákat, termékeket, szolgáltatásokat) képesek kifejleszteni, s azokkal sikeresen megjelenni a világpiacon. A magyar gazdaságpolitikának tehát reagálnia kell a külgazdasági feltételrendszer megváltozására, de nem szabad túlreagálnia azt. Továbbra is ösztönözni kell a külföldi működőtőke-beáramlást: ez a munkahelyteremtés, a technológiai színvonal emelése, a versenyképesség-javítás mellett elősegítheti termelőink beszállítói lehetőségeinek javulását is.

Valódi piacgazdaságban azonban a belső és a külső piac nem választható szét; jó, stabil hazai versenypiac nélkül az export sem lehet hosszú távon húzó hatású. A belső piac fejlesztésének elmaradása törvényszerűen recessziót okoz, ami az export növekedését is akadályozza. Az exportsegítő eszközrendszer időlegesen fékez-

heti a kedvezőtlen folyamatokat (rövid ideig fel is gyorsíthatja a változásokat), de ha a belgazdaságban gyengék a vállalkozások, akkor ezek a külfiacon sem lehetnek sikeresek. Ha nem alakul ki a vállalkozásokat és a versenyt ösztönző megfelelő társadalmi és gazdasági környezet, a támogatás és az átmeneti védelem eszközrendszere, szelektív, exportorientáló műszaki fejlesztés és beruházás-politika, akkor Magyarország modernizációja elmarad, és az egységesülő Európának modernizáció nélkül csak anyagszállítója és bér munkása lehetünk. Az *exportorientált fejlődés paradoxona*, hogy középtávon csak a belső piac erősítése révén lehet az exportteljesítményt fokozni, s a külgazdasági egyensúlyi pozíció javítása döntően makrotényezőkön múlik, nem az export-import-szabályozás kis változtatásain. (Úgy is mondhatjuk, hogy az egyensúlyi problémák megoldása csakis szerkezeti átalakulás eredménye lehet.)

A külgazdasági stratégia megváltozását, a *világgazdasági nyitás politikájának megjelenését* elsősorban külső gazdasági tényezők váltották ki. Az 1970-es és 1980-as évek viharos világgazdasági változásai kiélezték az ország gazdasági feszültségeit, strukturális ellentmondásait. A szocialista országokba irányuló kivitel erősen visszaesett, szűkült a belső kereslet is (a reálbércsökkenés és a beruházások visszaesése miatt, amely a restriktív makro szabályozás következménye volt), ezért a hazai termelőnek gazdasági kényszert jelentett a piacváltás, a Nyugat felé irányuló export növelése: vagyis a korábbi fő piacunkra, a KGST-be irányuló kereskedelem összehomlása kényszerítette a vállalatokat piacpolitikájuk megváltoztatására. A KGST térvészése (megszűnése), illetve más oldalról a nyugati orientáció előretörése nagyon gyors volt annak ellenére, hogy exportstruktúránk nem felelt meg a változó igényeknek. Így cserearány-veszteségeket szenvedett el az ország, *leértékelődött termelésünk a világpiacon*.

A világgazdasági nyitás a külgazdasági koncepció és stratégia megváltozását jelentette: a nemzeti gazdaságpolitika gyorsította a nemzetközi munkamegosztásba való beépülés folyamatát, a belső gazdaságban megteremtette azokat a feltételeket, melyek a gazdálkodókat a hazai és külső kapcsolatok fejlesztésére ösztönzik, tehát belső piaci jellegű reformot is jelentett.

A *világgazdasági nyitás kettőssége* – a versenyképes piacgazdaság kialakítása és a külgazdasági reorientáció – áthatotta az egész magyar gazdaságpolitikát. A magyar külgazdaság-politika alapvető rendezőelve a világfejlődés fő áramlataihoz való integrálódásunk, felzárkózásunk a fejlett Európához, ami azt jelenti, hogy kapcsolód-nunk kell a fejlett (ipari) világhoz és annak részévé kell válnunk.

A fejlett piacgazdaságokat a nagyméretű specializáció és kooperáció jellemzi, amely gazdasági fejlődésük gyorsítója, motorja. Egy kis, nyitott gazdaságú ország számára – amilyen Magyarország is – pedig döntő fontosságú a nemzetközi munkamegosztásban való részvétel (kényszerűségi és ésszerűségi-hatékonysági okokból egyaránt). A „kisország-lét” a nagy országokétól lényegesen eltérő mozgásteret, gazdaságpolitikai prioritásokat-racionalitásokat, célokat, fejlődési sajátosságokat jelent: egy kis ország nem fejlesztheti a gazdaság minden szektorát, mert ezzel elapórozza fejlesztési forrásait, s így konzerválja elmaradását. Egy kis országnak ezért tudományosan megalapozott gazdaságpolitikára van szüksége, mert csak átgondolt,

tudatos, összehangolt (harmonizált) külgazdaság- és struktúrapolitikával érhet el eredményt a nemzetközi piacokon. Az ország külgazdasági stratégiája csak akkor lehet sikeres, ha megfelel a nemzetközi gazdasági, technikai fejlődés fő irányainak, alkalmazkodni képes a világgazdasági környezet változásaihoz, és ha a gazdaság fejlettségi szintje, irányítási rendszere (cél- és eszközrendszer, intézményi rendszer) közvetíteni képes ezeket az igényeket. A világgazdasági nyitás tehát azt jelenti, hogy *a már meglévő gazdasági nyitottsághoz társul a gazdaságpolitikai nyitottság is.*

A világgazdasági nyitás azonban nem egyszerűen azt jelenti, hogy a fejlett piacgazdaságú országokkal (azok cégeivel) erősítjük kapcsolatainkat (tehát nem egyszerűen külgazdasági reorientációról van szó). *A világgazdasági nyitás lényege, hogy a magyar gazdaság képes legyen befogadni a világpiaci verseny mechanizmusait, szabályozóit, ösztönzőit, törvényeit, követelményeit (ezt azonban csak működő piacgazdaságként teheti meg), és így válhat a világgazdaság integráns részévé.* A nyitáshoz tartozik a gazdaság liberalizálása, hogy az ország ne csak az áruk és szolgáltatások, hanem a műszaki és gazdasági ismeretek, az információk, a tőke és a munkaerő áramlására (áramoltatására) és befogadására is képessé váljon.

A világgazdasági nyitás alkalmazkodást is jelent. A világgazdasági alkalmazkodásnak különböző – társadalmi, politikai, gazdasági, strukturális – hatásai, összetevői vannak.

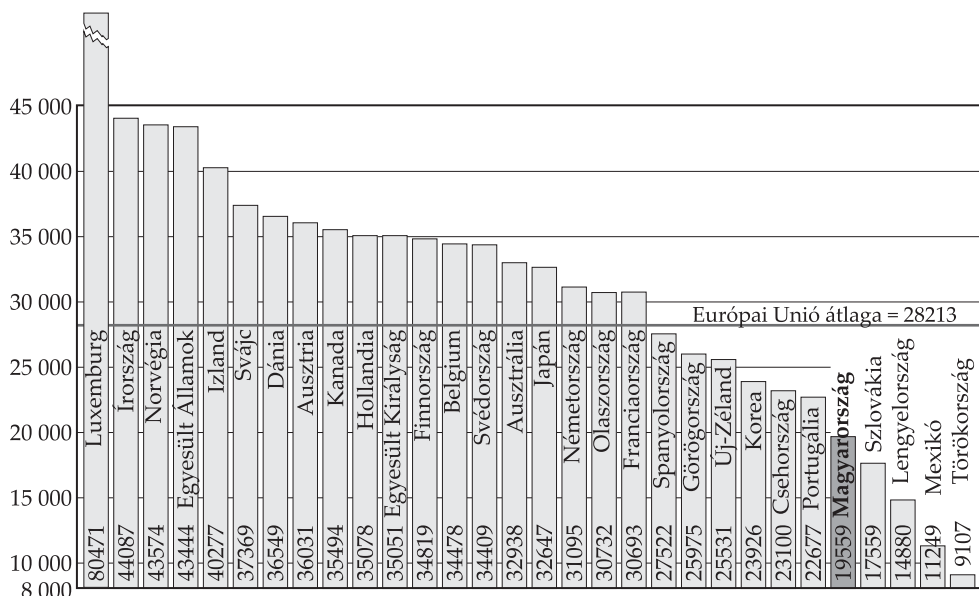
3. HOGYAN REAGÁLT A MAGYAR KÜLGAZDASÁG A VILÁGGAZDASÁGI VÁLTOZÁSOKRA?

A magyar gazdaság makroszerkezete nem mutat lényeges eltérést a fejlett országokéhoz viszonyítva. A szolgáltatások súlya 65–68% közötti, és örömteli az üzleti szolgáltatások növekvő súlya. Az ipar aránya kb. 28–30%, ezen belül a feldolgozóipar kiemelkedő súlyú, és a gép- és az elektrotechnikai ipar bír magas részesedéssel, amely a technológia- és tudásigényesség felé való elmozdulást mutatja. A mezőgazdaság súlya folyamatosan csökken, 2006-ra már 5% alá süllyedt az aránya. *Ez a szerkezet azonban nem feltétlenül jelenti az ország strukturális versenyképességét.* A magyar gazdaság szerkezete látszólag tehát fejlett: a gépipar, a feldolgozóipar növekedése azt a képzetet keltheti, hogy fejlettek vagyunk. Mélyebben vizsgálva azonban a változásokat egyértelművé válik, hogy az alágazati, illetve termékszínten már korántsem ilyen szép a kép. A magyar termelés – néhány ténylegesen vezető termék kivételével – általában a világlejlődés mögötti közvetlen szakaszban van. Fontos azt is látnunk, hogy ezek a termékek általában nem hazai szellemi és termelési bázison alapulnak.

Folyamatosan növekszik a GDP, és az egy főre jutó GDP mutatójában is egyre jobban állunk (lásd 1. ábra).

Magyarország az 1960-as évek elején a világkereskedelem közel 0,8%-át, az 1970-es években 0,5%-át adta, majd tovább csökkent országunk részaránya. A mélypont 1993-ban volt, amikor a magyar kivitel a világexport alig 0,24%-át tette ki (ek-

1. ábra. Az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson 2004-ben az OECD-országokban



Forrás: International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, April 2007. www.imf.org (2007. június 28.)

kor a magyar kivitel 9 Mrd USD alatt volt), illetve a világkereskedelmi részesedésünk 0,28% volt. Ezt követően a magyar kivitel és behozatal is dinamikusan bővült, 1993 és 2005 között többszörösére. 2006-ban az import 75,7 Mrd USD-ra (ez a GDP 67,7%-a), míg az export 73,3 Mrd USD-ra nőtt (ez a GDP 65,5%-a), s ezzel Magyarország részaránya a világkereskedelemben 0,62%-ra emelkedett. Tehát 13 év alatt nyolcszorosára nőtt a magyar kivitel. Kevés ország mutatott fel ehhez fogható fordulatot. Ma elmondhatjuk, hogy hazánk adja a világ népességének 1,6 ezrelékét, a világtermelés bő 2 ezrelékét s áruexportjának 6 ezrelékét. Magyarország mégis Európa legérzékenyebb, legsebezhetőbb országai közé tartozik, és a globális kapcsolatrendszer viszonylag kis jelentőségű szereplője.

Gazdaságstratégiai szempontból ezért evidencia, hogy a magyar gazdaság fejlődése csak exportorientáltan valósulhat meg. Az export a gazdasági növekedés húzóereje, javítja a foglalkoztatási helyzetet, jövedelemnövelő hatású. Külgazdaság-érzékeny országban az exportnövekedés meghaladja a GDP-növekedést: az exportdinamika a modernizáció előfeltétele. A komparatív és kompetitív előnyök kihasználása révén az ország az optimális nyitottság felé közelíthet. Magyarország 1990 és 2005 között sikereket ért el a külgazdaság területén. Páratlanul rövid időszak alatt sikerült megvalósítani a világ gazdasági nyitást, a külgazdaság liberalizálását és szervezeti decentralizálását, a külgazdasági súlypontváltást (lásd 1. táblázat).

1. táblázat. Magyarország részesedése a világ export-, illetve importforgalmában 2005-ben (Mrd USD, illetve %)

Világexport			Rangsor	Világimport		
érték (milliárd USD)	részesedés (%)	ország		ország	érték (milliárd USD)	részesedés (%)
971	9,30	Németország	1.	USA	1733	16,10
904	8,70	USA	2.	Németország	774	7,20
762	7,30	Kína	3.	Kína	660	6,10
596	5,70	Japán	4.	Japán	516	4,80
459	4,40	Franciaország	5.	Egyesült Királyság	501	4,70
401	3,90	Hollandia	6.	Franciaország	496	4,60
378	3,60	Egyesült Királyság	7.	Olaszország	380	3,50
			
62	0,61	Magyarország	36. 31.	Magyarország	66	0,63

Forrás: WTO, KSH.

Az eredmény szép, különösen akkor, ha tudjuk, hogy több régi EU-tagot is megelőztünk (pl. Görögországot, Portugáliát). A külkereskedelmi forgalom cserearányai azonban szinte minden évben romlottak. 2005-ben az export árindex 100,6%-ra, míg az import (deviza)árindex 102,8%-ra nőtt. Ebből következően a cserearány mutató 97,8%. A romlás alapvető oka az energiahordozók világpiaci árának növekedése.

A kelet-közép európai térség exportja gyakorlatilag minden országban bővül, tehát a magyar eredmény a régióban jó, de nem kiemelkedő. Mi lehet a gyors növekedés mögött? Egyrészt a kialakuló piacgazdaság lendülete, másrészt a külkereskedelmi reorientáció, a nyugati piacgazdaságok felé fordulás, ennek részeként az EU-kapcsolatok javulása (társulási megállapodás, majd a csatlakozás lehetőségének növekedést gyorsító hatása), az EU-taggyá válás. Három és fél év tapasztalatainak ismeretében elmondhatjuk, hogy az új EU-tagok a vártnál gyorsabban és hatékonyabban épültek be az integrációba, de kivitelünk nem csak ebben a relációban nőtt. Érdekes megfigyelni, hogy az új tagok egymás közötti forgalma gyorsabban bővült, mint az EU-15 országaival. Mindezek ellenére exportunk lényegesen elmarad a hozzáunk hasonló méretű régebbi EU-tagállamok (pl. Belgium, Ausztria, Svédország) vonatkozó adatától.

A világgazdasági nyitás elengedhetetlen eleme a külgazdasági orientációváltás, ami a korábbi kényszeralkalmazkodás (KGST) helyett a kölcsönös érdekeken alapuló gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok kialakítását, integrációs törekvéseink újragondolását

2. táblázat. A külkereskedelmi forgalom és annak megoszlása országcsoportok szerint, 2006 (folyó áron, millió USD)

Országcsoport	Behozatal		Kivitel	
	millió USD	megoszlás (%)	millió USD	megoszlás (%)
Európai Unió (EU-25)	51 234	67,6	54 321	74,1
Európai Unión kívüli országok	24 505	32,4	19 020	25,9
Ezen belül:				
EU-15	42 998	56,8	44 768	61,0
Új EU-tagok	8 237	10,9	9 552	13,0
Ázsiai országok	12 085	16,0	3 907	5,4
Amerikai országok	1 618	2,1	2 508	3,4
Egyéb	10 801	14,2	12 605	17,2
Összesen	75 739	100,0	73 340	100,0

Forrás: www.ksh.hu (2007. június 28.)

jelenti. Nyitási politikánk sikerét elősegíti a világgazdasági konjunktúra, és mivel Nyugat-Európához kötöttük sorsunkat, fellendülésünk függ az ő fellendülésüktől. A magyar külgazdaság fejlesztésének motorja az EU-tagsággal kialakuló együttműködés. (Lásd 2. táblázat.)

Nézzük meg részletesebben a fontosabb partnereket! A magyar export 10 legfontosabb célországa 2006-ban: Németország (29%), Ausztria, Olaszország, Franciaország, Egyesült Királyság, Románia, Hollandia, Lengyelország, Spanyolország, Egyesült Államok. (Közülük 8 EU-tag, de kilencedikként már ide számíthatjuk Romániát is.)

A magyar import 10 legfontosabb forrásországa 2006-ban: Németország (27%), Oroszország, Ausztria, Kína, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Japán, Csehország. (Közülük 7 EU-tag.)

A külkereskedelem relációs szerkezetét tekintve az első és a második körös szomszédok (vagyis a közvetlen szomszédok és a szomszédok szomszéd országai) szerepe kiemelkedő. Egy kb. 1000–1500 kilométer sugarú körben realizálódik a magyar külkereskedelem csaknem 90%-a, tehát a földrajzi közelség (régió orientáltság) szerepe kiemelkedő a külgazdasági kapcsolatokban. A legfontosabb kereskedelmi partnereink az EU-országokból kerülnek ki, amely tagságunk, illetve közelségük miatt természetes. Az export oldali EU-súly azonban kissé már túldimenzionált, és ez is függési helyzetet jelent. A nem EU-partnerek között export, illetve import oldalon lényeges eltérés van: míg az export oldalon Románia (amely 2007-től EU-tag) és az USA tartoznak a lényeges partnerek közé, addig az import oldalon Oroszország, Kína és Japán.

3. táblázat. A külkereskedelmi forgalom megoszlása árufőcsoportok szerint
2000-ben és 2006-ban

Árufőcsoport	Export megoszlása (%)		Import megoszlása (%)	
	2000	2006	2000	2006
Élelmiszer, ital, dohány	7	6	3	4
Nyersanyagok	2	2	2	2
Energiahordozók	2	2	8	11
Feldolgozott termékek	29	28	34	33
Gépek és szállítóeszközök	60	62	51	50
Összesen	100	100	100	100

Forrás: KSH.

Az erősen koncentrált exportpiac³ lényeges kockázati tényező a magyar külkereskedelemben. Biztató jel az elmúlt években erősen bővülő orosz és ukrán kivitel, de több területen (pl. arab világ, Latin-Amerika) piacot veszítettünk, és erőfeszítéseink ellenére sem sikerült növelni kivitelünket az ázsiai régióba.

A külkereskedelem áruszerkezete már kialakultnak tűnik, nem sokat változott az elmúlt években (lásd 3. táblázat). Az eddigiek azt mutatják, hogy a magyar külkereskedelem meglepően jó eredményt ért el. A kivitel kb. 90%-a ipari termék, és a korszerű gépek és szállító eszközök aránya meghaladja a 60%-ot. Ez nemzetközi összehasonlításban is jó arány. A kedvező ipari adatokkal szemben sajnos csökkenő a mezőgazdasági versenyképessége, ezért az ágazat kiviteli mutatói romlanak.

Megállapítható, hogy az export erősen függ az importtól: az elmúlt évek dinamikus exportnövekedése mögött az import lényeges bővülése áll, ami komoly egyensúlyi problémákra utal. (Az egyensúlytalanságot a kettő dinamikájának különbsége okozza: az export bővülése ugyan évek óta meghaladja az importét, azonban még mindig több az import, mint az export. Ez történelmi okokra vezethető vissza: a 1990-es évek közepéig jelentősen magasabb volt az import /a modernizáció alapja/, és az azt követő évek gazdaságpolitikai hullámvázai sem egyértelműen az export-import olló záródását kényszerítették ki.) Fontos azt is megjegyezni, hogy az erőteljesen bővülő külkereskedelem legfőbb szereplőivé a hazánkban megtelepült külföldi tulajdonú cégek váltak: a külkereskedelmi forgalom kb. 73–75%-a kötődik hozzájuk. A hazai külkereskedelem jelentős hányada (kb. 40%-a) a nemzetközi nagyvállalatok vállalatközi kereskedelme. A hazai kis- és közepes méretű vállalatok exportképessége alacsony szintű, az összexport kevesebb mint 10%-át adják. Igaz, mint beszállítók termékeik közvetetten exportra kerülnek, azonban a beszállító ipar fejlődése még nem érte el a kívánatos szintet.

Ezek a tények felhívják a figyelmet arra, hogy a kis, nyitott gazdaságú, exportfüggő magyar gazdaság teljesítménye erőteljesen kötődik a hazánkban tevékenyke-

³ Lásd BOTOS BALÁZS: i. m. p. 10–11.

dő nagy nemzetközi vállalatokhoz. Ezen cégek megtartása, fejlesztéseikhez megfelelő környezet biztosítása elengedhetetlen. Sőt, több más cég bevonása is fontos lenne, hogy függésünk csökkenjen a már itt levőktől.

A magyar gazdaságpolitika mozgásterét szűkítő körülmény az ország adósságállománya. A korábban felvett hitelek kamatainak, illetve törlesztőrészeleteinek fizetése miatt a külgazdaság-politikával szemben támasztott alapvető követelmény, hogy az adósság finanszírozásához szükséges források rendelkezésre álljanak, vagyis az ország likviditása – hitel- és fizetőképessége – megmaradjon.

E tényezők szükségszerűvé teszik a külföldi működő tőke (külső erőforrás) minél nagyobb mértékű bevonását a gazdaságfejlesztési stratégiába, továbbá a régóta áhított gazdasági szerkezetátalakítás, a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódásunk és a fejlett ipari országoktól való elmaradásunk megállítása és jövőbeli felzárkózásunk is elképzelhetetlen e tőke nélkül.

A külföldi működő tőke elvileg 1972-től jöhet Magyarországra, azonban csak a tőkeimporttal kapcsolatos 1988–89. évi törvényi változások után kezdte el lényegesebb mértékben hazánkat választani célul. A rendszerváltást követő időszak egyik sikertörténetévé éppen a külföldi működő tőke beáramlása vált: 2006 végére 62 Mrd EUR volt a tőkeimport (becsült adat). A régiókban egyedül Lengyelországba áramlott több tőke (ez a nagy belső piac miatt érthető), az egy főre jutó mutatókat nézve (2005. évi adatok) azonban egyértelműen a legjobbak vagyunk a régióban (Magyarország 5133 EUR/fő, Csehország 4932 EUR/fő, Szlovákia 2414 EUR/fő, míg Lengyelország 1835 EUR/fő)⁴.

A befektetők számára kedvelt terep Magyarország: a befektetések többsége az EU-országokból érkezik (Németország, Hollandia, Ausztria, Franciaország, Egyesült Királyság, Olaszország), de magas az USA-beli és növekvő az ázsiai tőke (Japán, Kína, Dél-Korea) súlya is. Az elmúlt időszak jellemzője, hogy az újabb befektetések általában magas technikai színvonalat képviselnek, nagy hozzáadott értéket termelnek, koncentrálnak a kutatás-fejlesztésre, az innovációkra, illetve erősítik hazánk logisztikai központ szerepét. A külföldi befektetések az iparban a járműgyártást (11%), a villamos gépgyártást (9%), a vegyipart (6%) preferálják, míg a szolgáltatási területen az ingatlanügyleteket (12%), a kereskedelmet (11%), a pénzügyi tevékenységet (10%) és a szállítás-távközlés (10%) ágazatokat részesítik előnyben. A mezőgazdaság aránya 1% alatti. (Megjegyzést érdemel, hogy az 1990-es években a bér munka jellegű, összeszerelő tevékenységek voltak többségben, és bár még most is fontos a szerepük, azonban minőségi elmozdulás történt a befektetések orientációjában. Az elmúlt évek tapasztalatai szerint – számos pozitív hatása ellenére – a magyar gazdaság gondjait azonban nem oldotta meg a külföldi működő tőke.)

Az itt bemutatott adatokból nem derül ki, de a részletesebb számok azt mutatják, hogy 2004-ig az újra befektetett jövedelem volt a motorja a tőke beáramlásának. Ez azt jelenti, hogy a már itt levő tőke elégedett a körülményekkel, az eredményekkel, meg-

⁴ Forrás: UNCTAD-adatokból saját számítás. Megjegyzést érdemel azonban, hogy az egy főre jutó működőtőke-beáramlásnak (FDI) mint mutatónak nincs lényeges gazdasági tartalma.

találták számításait, bíznak a jövőben. Ez tehát bizalmi indexként is figyelembe vehető. (2005-ben már nem volt ilyen szép az eredmény: lehet, hogy ez a bizalmi válság jele?) Különböző elemzések, vizsgálatok szerint Magyarország vonzó célpont. Az Ernst and Young kutatása azt mutatja, hogy a nemzetközi vállalatvezetők véleménye szerint a világ legvonzóbb befektetési területei között Magyarország a 10. (Európában az 5.), de közvetlen régióinkból megelőz minket Lengyelország és – a jövőbeni trendekben – Csehország is. Az AT Kearney tanácsadó cég FDI-vonzási indexe (a világ ezer legnagyobb vállalata felső vezetőinek véleménye alapján) 2005 decemberében Magyarországot a 11. helyre rangsorolta.

A tényezők, amelyekért érdemes Magyarországon beruházni, a következők:

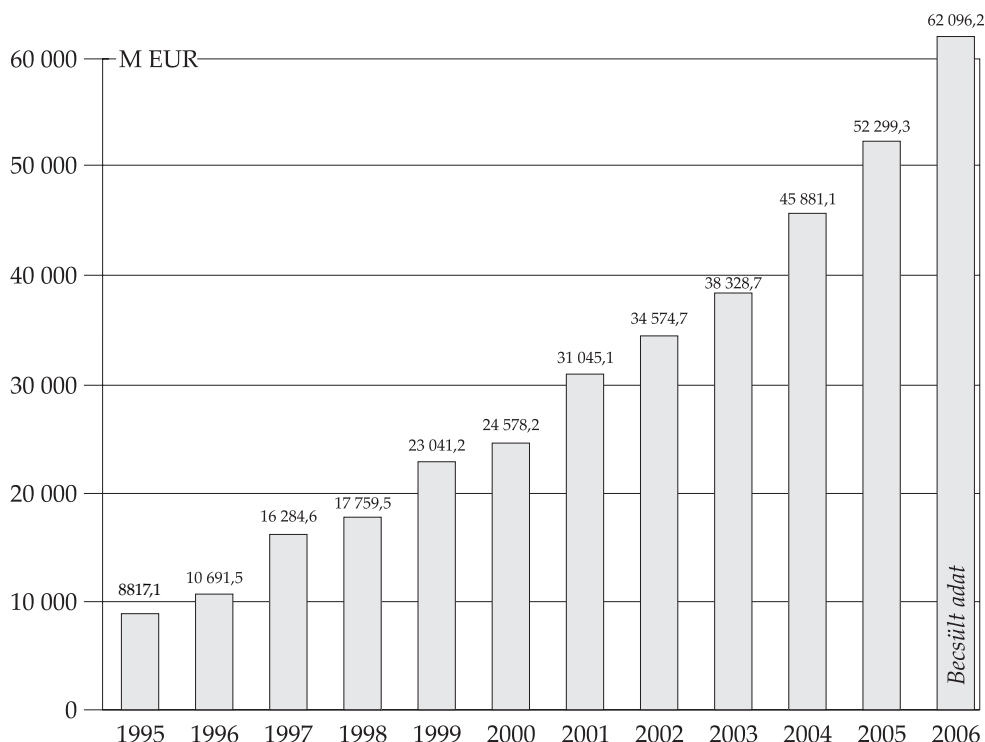
- stabil gazdasági és pénzügyi háttér, világos piaci viszonyok;
- jó földrajzi fekvés;
- Budapest pénzügyi, kereskedelmi, szolgáltatási, kulturális központ;
- könnyen motiválható szakképzett munkaerő;
- a gazdaság függetlensége a politikától;
- Magyarország jó imázsa;
- EU-tagság;
- jól fejlődő telekommunikáció ;
- alacsony társasági adó;
- megőrzött korábbi gazdasági kapcsolatok a térség más országaival;
- a pénzügyi szolgáltatások magas színvonala;
- a régióban kiemelkedő színvonalú infrastruktúra és közlekedés;
- a multinacionális vállalatok szervezett érdekvédelme;
- homogén lakosság;
- beruházásvédelem;
- a háttéripar fejlesztése, viszonylagos fejlettsége.

A pozitív megítélés ellenére hazánk nemzetközi versenyképessége kismértékben romlott: 2004-ben a 42., 2005-ben a 37., míg 2006 tavaszán a 41. helyre kerültünk a svájci IMD által összeállított globális versenyképességi rangsorban. Az IMD felmérése 61 ország versenyképességét vizsgálja 312 mutató alapján. Magyarország helyzetének romlását a növekvő költségvetési hiány és államadósság mellett a foglalkoztatási mutatók romlása is befolyásolta.

A külföldiek magyarországi közvetlen tőkebefektetés-állományának alakulását a 2. ábra mutatja.

A világgazdaságban jelentkező globalizáció eredménye, hogy nemcsak hozzánk jön a tőke, hanem a magyar tőke is elindult a külföld felé. A tőkeáramlás nem áll meg a határainknál, mert a magyar befektetők is egyre inkább érdeklődnek a külföldi lehetőségek iránt. Ha komolyan vesszük a világgazdasági nyitást, ha integrálódni akarunk a világgazdaságba, be kell látnunk, hogy a befektetések terén nincs egyirányú utca. 2006 őszéig több mint 7,5 Mrd EUR magyar tőke ment külföldre. Ezzel Magyarország vezet a régióban mint tőkeexportőr. A fő befektetési célpontok

2. ábra. A nem rezidensek magyarországi közvetlen tőkebefektetés-állományának alakulása



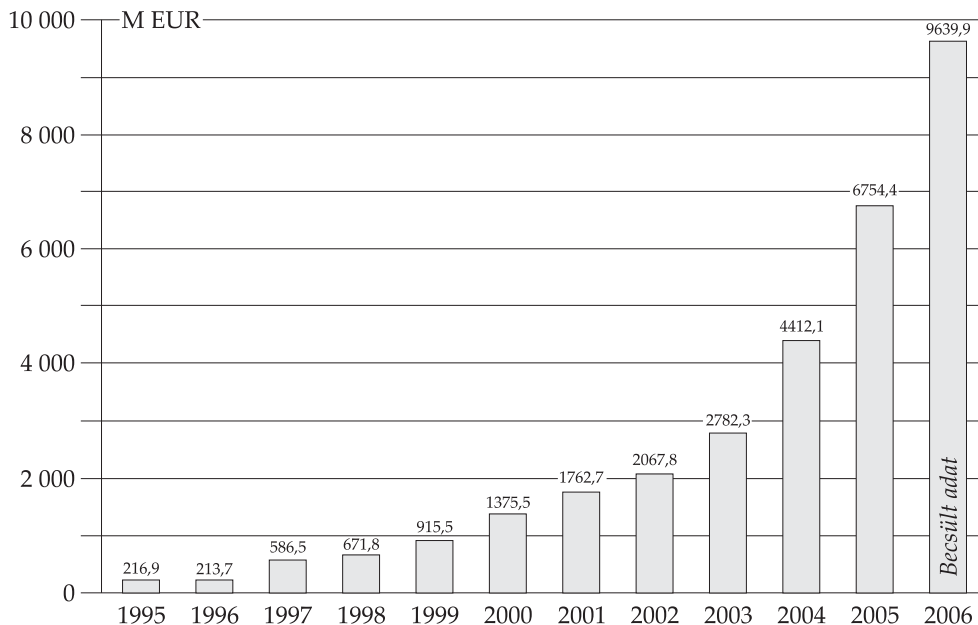
Forrás: MNB, www.mnb.hu (2007. június 28.)

Megjegyzés: az új módszertan szerint tartalmazza az anyavállalatok által nyújtott hiteket és az újra befektetett profitokat, egyéb tőke nélkül.

közvetlen régióinkban találhatók: Szlovákia, Horvátország, Románia, Bulgária, Macedónia, Ukrajna, Oroszország, de irányul tőke az EU fejlettebb tagországaiba is (pl. Hollandia). A tőke kivétel többsége néhány nagyvállalathoz kötődik (pl. MOL, OTP, Richter, Magyar Telecom – bár ez utóbbi többségi német tulajdonban van), amelyek regionális szerepre törnek. Az elmúlt években a kis- és középvállalatok tőke kivitele is megnőtt, elsősorban a határon túli magyarok lakta területek irányába. A magyar gazdaságpolitika támogatja a hazai cégek regionális nemzetközi vállallattá válását, mert a terjeszkedés intenzívebbé teszi a gazdasági kapcsolatokat, lehetővé teszi a magyar kivitel növelését és javítja a határainkon túl élő magyar nemzetiségek gazdasági lehetőségeit is. A 3. ábra erre vonatkozóan mutat adatokat.

A világgazdasági nyitásnak azonban ára van. A (gyakorlatilag) korlátozás nélküli verseny a hazai termelők egy részét kiszorítja a piacról. A szerkezeti átalakítás fájdalmas folyamat, mert a nem gazdaságos termelési tevékenységek felszámolása hagyományos szakmák és foglalkozások megszűntével jár. Ennek következménye a magas munkanélküliség és az infláció. Magyarország, a magyar gazdaság már

3. ábra. A magyarok külföldi közvetlen tőkebefektetés-állományának alakulása



Forrás: Közvetlen tőkebefektetés statisztika, Magyarország, 1995–2005. 2007. április. 31. p. www.mnb.hu (2007. június 28.)

Megjegyzés: az adatok a kereszttulajdonlás elszámolását nettó módon foglalják magukban. (A 2006. évi adatok az újra befektetett jövedelem értékére becslést tartalmaznak.)

elkezdte fizetni ezt az árat, bízva abban, hogy ezt modernizáció, kibontakozás, fellendülés fogja követni.

Botos Balázs megfogalmazta a magyar külkereskedelem néhány kockázati tényezőjét (melyek részben egybeesnek az általam is bemutatottakkal)⁵:

- az exportvolumen relatíve alacsony;
- az exportpiac erősen koncentrált;
- a magyar tulajdonú exportbázis gyenge;
- a munkahely-teremtési kényszer alacsony;
- az árfolyamkockázat magas;
- a szektorális egyenlőtlenség nagy.

⁵ Lásd BOTOS BALÁZS: i. m. 6. p.

4. A VILÁGGAZDASÁGI HATÁSOK JAVUNKRA FORDÍTÁSA, GAZDASÁGDIPLOMÁCIAI LÉPÉSEK

A rendszerváltást követő években a gazdaságdiplomácia is sikeres volt. Az 1990-es évek kiemelkedő eredménye volt az EK/EU társulási viszony-megállapodás, az EFTA-val és a CEFTA-val kötött szabadkereskedelmi megállapodások, melyek jelentősen bővítették a magyar gazdaság mozgásterét, javították termékeink piacra jutási feltételeit (az ipari termékek csaknem 90%-a kedvezőbb feltételekkel vált exportálhatóvá).

Magyarország 1999-ben csatlakozott a NATO-hoz. Ennek ugyan nincs közvetlen gazdasági hatása, de fontos jelzés külföldi tőke felé. Jelzés, amely bizonyítja, hogy Magyarország mind külpolitikai, mind gazdasági szempontból stabil, az országot a demokratikus jogállamiság, és a működő piacgazdaság jellemzi.

4.1. MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

2004. évi csatlakozásunk az Európai Unióhoz az ország történelmének egyik legnagyobb szabású vállalkozása. Hazánk EU-tagsága történelmi esély, mert az ország híján van a nyersanyagoknak, energiának, tőkének, modern technológiának, ezenkívül még a piaca is kicsi. Az exportorientált gazdasági stratégia, a tartós, uniós átlagot meghaladó növekedés igénye szükségsszerűvé tett ezért egy olyan nagyobb gazdasági térséghez való csatlakozást, amely segíti céljaink megvalósítását. A kis, nyitott gazdaságú országnak, ha nincs valamilyen speciális, mások által nem birtokolt előnye, csatlakoznia kell másokhoz. A „kompország-lét” ezzel jár. Magyarország számára geopolitikai okok miatt az Európai Unió számít „kikötőnek”. Fontos látnunk azt is, hogy a földrajzi közelségen túl történelmi, kulturális kapcsolatok is összekötik az EU tagállamait. Az uniós csatlakozás gazdasági hatásai nagy fontosságúak: kereskedelemteremtő és -terelő hatása lényeges, de tőketerelő hatása is kiemelkedő. Az Unió vált legfontosabb kereskedelmi partnerünké (bár a klasszikus értelemben vett külkereskedelem az EU-n kívüli térségre korlátozódik) és a legfontosabb tőke-exportőrünké is. Az EU-tagság bizonyos védelmet is jelent a globalizáció nemkívánatos hatásaival szemben: másként léphet fel egy 10 milliós nemzet, mint egy 450 milliós közösség a világgpiaci versenyben, vitákban (pl. a WTO-tárgyalásokon, avagy a „Tokaji” márkanev védelmében).

Az EU-csatlakozás fontos eredménye az a lehetőség, amely az EU felzárkóztatási politikájának eredményeként példátlan mértékű pénzügyi támogatást tesz elérhetővé (2007 és 2013 között nettó 24 Mrd EUR fejlesztési támogatás jöhet az országba). Részt veszünk az EU döntéshozatali mechanizmusában, vagyis az esetenként a nemzeti érdekeiket a közösségek elé helyező európai hatalmakkal szemben összefogással eredményeket lehet elérni. Az EU különböző mechanizmusai közvetetten befolyásolják a nemzeti külgazdasági stratégiát. Így az egységes (belső) piac szabályozása a tagállamok közötti kereskedelmet erősíti, míg a regionális politika CBC-programja a társadalmi-kulturális kohézió mellett a kereskedelmet is erősíti a határ

menti régiókban. Továbbá a csatlakozás révén a határainkon kívül maradó magyarság szervezesebb bekapcsolódására is lehetőség nyílik (különösen igaz ez Románia 2007 évi csatlakozását követően).

A csatlakozás előnyeinek kihasználhatósága az ország felkészülésétől (is) függ. Elemi érdekünk azonban stabil és bővülő kapcsolatot fenntartani további partnereinkkel is: intenzív regionális együttműködés kialakítása a kelet-közép-európai térség államaival s a kapcsolatok fejlesztése a tengerentúli fejlett országokkal (USA és az ázsiai országok).

AZ EU-csatlakozás eredményeként megváltozott a magyar külgazdaságpolitika mozgástere: a kereskedelempolitika a Közösség legrégebbi közös politikája, és a csatlakozás során ezen a téren nem volt módunk derogációt kérni: a közös kereskedelempolitika minden elemét át kellett venni. Igaz, ez egy folyamat volt: 1992. március 1-jén lépett ideiglenesen életbe a társulási megállapodás kereskedelmi fejezete, amely kötelezővé tette a közösségi elvek és szabályok átvételét. A taggá válás azt jelentette, hogy az EU-n belüli szállítások már belkereskedelemnek számítanak (erre az egységes belső piac szabályrendszere a mérvadó), át kellett vennünk a Közösség külső kapcsolati rendszerét, megállapodásait. Tehát a magyar külgazdaságpolitika mozgástere szűkült, több területen teljesen meg is szűnt.

A két és fél év tapasztalatai alapján azt mondhatjuk, hogy a helyzet a várakozásoknak megfelelően alakult: „jobb annál, mint amitől sokan féltek, de nem annyira jó, mint amilyen lehetne. A tagság, illetve az egyesített Európa előnyeit még korántsem használtuk ki a lehetséges mértékben.”⁶

Az elmúlt évtizedekben Magyarország gyakorlatilag minden nemzetközi gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi szervezethez csatlakozott.

4.2. MAGYARORSZÁG ÉS AZ OECD⁷

Az OECD-vel kialakított kapcsolat szerves része annak a történelmi folyamatnak, amelyet a magyar külgazdaság súlypont- és modellváltása jelent. A magyar külkereskedelmi forgalom csaknem 80%-a a világtermelés kétharmadát adó OECD-

⁶ BOTOS BALÁZS: i. m. 16. p.

⁷ OECD – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet. Alapokmányát 1960. december 14-én 18 nyugat-európai ország (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Görögország, Hollandia, Izland, Írország, Luxemburg, Nagy-Britannia, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Törökország), valamint az Amerikai Egyesült Államok és Kanada írta alá. A későbbiekben csatlakozott a szervezethez Japán (1964), Finnország (1969), Ausztrália (1971), Új-Zéland (1973), Mexikó (1994), Csehország (1995), Magyarország (1996), Lengyelország (1996), Koreai Köztársaság (1996), Szlovákia (2000). Az alapítók célja az együttműködés fejlesztése volt, a lehető legmagasabb gazdasági növekedés és foglalkoztatás elérése, az egyensúly megtartása mellett. Az OECD a fejlett piacgazdaságú országok együttműködési fóruma. A szervezet határozatait és javaslatait – formális hatalom híján – nem képes végrehajtani, ezért elsősorban tanácsadó szerepet lát el, felméréseket, tanulmányokat készít, s fórumot teremt a fejlett országoknak. Legfőbb döntéshozó szerve a Tanács, amelyben valamennyi tagország kormánya képviselteti magát. A Tanács munkáját 14 tagú

országokkal realizálódik, ezért is volt szükség a kapcsolatok felvételére. Az együttműködés lehetőséget nyújt arra, hogy a magyar gazdaság felgyorsítsa az OECD-országok társadalmi-gazdasági környezetéhez, struktúrájához való alkalmazkodásának folyamatát.

Magyarország 1989-ben kezdeményezte a kapcsolatok felvételét az OECD-vel, 1993 decemberében a kormány benyújtotta csatlakozási kérelmét. 1994 nyarán az OECD-tagországok miniszteri értekezlete döntött a csatlakozási tárgyalások megindításáról. A csatlakozás alapfeltétele a működő, versenyképes piacgazdaság, a plurális demokrácia, az emberi jogok tiszteletben tartása, továbbá a jelölt országnak teljes egészében el kell fogadnia az OECD-t 1960-ban létrehozó nemzetközi konvenciót, valamint az azután megszületett határozatok és ajánlások többségét. A csatlakozás alapvető feltétele a forint IMF-konvertibilitása, a közvetlen külföldi befektetések és az adózási rendszer OECD-konformitása. Egy országtanulmány rámutatott, hogy Magyarország teljesíti a csatlakozás alapfeltételeit, illetve azokat rövid időn belül képes teljesíteni, így a magyar gazdasági szabályozás és gyakorlat alapjaiban megfelel az OECD ajánlásainak és elvárásainak.

A csatlakozásról szóló okmányt 1996. március 29-én írta alá a magyar ipari és kereskedelmi miniszter, s 1996. május 7-én váltunk az OECD 27. teljes jogú tagjává, amikor parlamenti megerősítést követően a csatlakozási dokumentumokat letétbe helyezték a francia kormánynál.

Az OECD-tagságból közvetlen anyagi előnye nem származik az országnak, hiszen a szervezet nem nyújt hiteleket, segélyeket. A közvetett haszon azonban óriási. Könnyebbé válik a hitelfelvétel, az OECD-tagországok szinte automatikusan a „jó adós” kategóriába kerülnek, javult az ország hitelkockázati minősítése. Ehhez kapcsolódik, hogy az ország kedvezőbb feltételekkel bocsáthat ki kötvényt, hozhat forgalomba értékpapírt. További közvetett előny, hogy az OECD információs csatornaként is működik, s páratlan információs bázist nyújt: közvetlen ismeretekhez juthatunk a világ-gazdaságról, a világkereskedelem alakulásáról. Az OECD a világ-gazdaság stratégiai döntés-előkészítő szervezete, itt folyik a fejlett ipari országok gazdaságpolitikájának harmonizálása, s 1996 májusától mi is részt veszünk ebben a munkában.

4.3. MAGYARORSZÁG ÉS A GATT/WTO

A magyar külgazdasági diplomácia a kezdetektől figyelemmel kísérte a GATT tevékenységét, de csak a 1960-as években a Kelet–Nyugat között bekövetkezett enyhülés eredményezte a kapcsolatok felvételét. 1966-tól hazánk megfigyelői státuszt kapott, s mélyebben megismerkedett a GATT tevékenységével, eredményeivel. Az 1968-as új gazdasági mechanizmus felértékelte a külgazdasági tevékenységet, s a nemzetközi kereskedelembe való bekapcsolódásunk igényelte a GATT-csatlakozást. 1969-ben

végrehajtó bizottság segíti, amelynek állandó tagja a 7 legfejlettebb ország (G7), a hét másik tagot pedig rotációs módszerrel választják a tagországok közül. A szervezet központja Párizsban van.

Magyarország benyújtotta a csatlakozási kérelmét. A GATT Tanács elfogadta, hogy Magyarország a reformok eredményeként aktív vámpolitikát kíván folytatni a piacgazdaságú országokkal, s így igényt tart azon vámkoncessziókra, amelyeket a GATT szerződő felei egymásnak nyújtanak; viszonzásul hazánk felajánlotta a vámok lényeges csökkentését. 1973 szeptemberére a támogatók száma meghaladta a GATT-országok kétharmadát, így hazánk a GATT 82. szerződő felévé vált. Megjegyzendő azonban, hogy több ország nem támogatta GATT-csatlakozásunkat, pl. az Egyesült Államok külön jegyzőkönyvben deklarálta, hogy nem kívánja megadni hazánknak a legnagyobb kedvezményes bánásmódot (csak 1978-tól adja meg).

Magyarország már aktívan részt vett az 1973-ban kezdődött Tokió-körtárgyaláson (1973–1979), majd különösen aktív szerepet játszott az uruguayi forduló tárgyalásain (1986–1993). 1995. január 1-jén életbe lépett az uruguayi forduló záróokmánya, s ezzel egyidejűleg megkezdte működését a WTO, vagyis a Kereskedelmi Világszervezet, amelynek Magyarország alapító tagja. A szervezet intézményi keretbe foglalja a nemzetközi kereskedelem szabályozórendszerét, magatartási kódexeit. 1995 és 2005 között hazánk nagyon kis számú vitarendezési ügyben volt érintett a WTO-ban.

GATT-csatlakozásunk, majd WTO-tagságunk egyértelműen segítette a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunkat, hozzájárult a hazai gazdaság liberalizációjához, a piacgazdaság kiépítéséhez.

4.4. MAGYARORSZÁG ÉS A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI INTÉZMÉNYEK

Az 1960-as években az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző szakmai vitákban gyakran felvetődött, hogy be kellene lépniünk a Nemzetközi Valutaalapba (IMF) és a Világbankba (IBRD). A nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozás a reform egészét hatékonyabbá, gyorsabbá tette volna oly módon, hogy segíthette volna az importliberalizálást, s középtávon lehetővé tette volna a forint külső konvertibilitását. A pénzügyi szervezetek komoly hajlandóságot mutattak a tapogatózó magyar kísérletekre, azonban 1967-ben szovjet politikai nyomás következtében nem csatlakozhattunk az „imperialista” IMF-hez. A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére egyértelművé vált, hogy Magyarországnak vissza kell integrálódnia a világpiacba, törekednie kell a nagyobb világgazdasági mozgástér megteremtésére, a piaci viszonyok erősítésére: ezeket a célokat segíthetik a nemzetközi pénzügyi intézmények.

4.4.1. Magyarország és a Nemzetközi Valutaalap

1981 őszén nyújtottuk be csatlakozási kérelmünket. Az IMF precedenst teremtett: az első jelentkező szocialista ország felvétele néhány hónap alatt megtörtént, s 1982 júniusában már alá is írták a belépési jegyzőkönyvet.

A Nemzetközi Valutaalapban meglévő tagságunk, az IMF-hitelek felvételével kapcsolatos gazdaságpolitikai változások, a teljesítménykritériumok egészséges irányban mozdították el az ország gazdaságát. Segítették a piacgazdasági átmenetet, hozzájárultak a gazdaság átfogó modernizálásához, s erősítették a nemzetközi bizalmat hazánkkal szemben.

1982 és 1998 között Magyarország több hitelmegállapodást is kötött az IMF-fel (ezt követően nem vettünk fel hitelt). Ezek a megállapodások több szempontból is lényegesesek. Egyrészt fontos a kedvezményes hitelkondíció, de ennél fontosabb, hogy az IMF-hitel „bizalmi tőkét” jelent a nemzetközi pénzügyi világban. Javítja az ország nemzetközi pénzügyi megítélését, ha van ilyen megállapodása a Valutaalappal, s előnyösebb feltételekkel, jobb körülmények között köthet hitelmegállapodásokat más pénzintézetekkel (Világbank, kereskedelmi bankok).

4.4.2. Magyarország és a Világbank-csoport

IMF-tagságunk azt is lehetővé tette, hogy a Nemzetközi Újjáépítési és Fejlesztési Bank (avagy Világbank, IBRD) tagjai legyünk 1982 júliusától. A Világbank hiteleket a fejlődő országoknak ad. A hitelezés célja az országok felzárkóztatása, a versenyképes piacgazdaság kialakítása, hogy a fejlődő országok hatékonyabban bekapcsolódhassanak a nemzetközi kereskedelembe, munkamegosztásba. Az IMF-től eltérően a hiteleket konkrét célokra, projektekre nyújtják. Hitelt felvehet az állam, a központi bank és kormánygaranciával vállalatok is.

Az IBRD már az 1980-as években, tehát a szocialista időkben is komoly hiteleket nyújtott az országnak. Magyarország 1983 és 2000 között 51 szerződést kötött a Világbankkal. A programok a gazdaság átalakítását, modernizálását (pl. energiaracionalizálási program, közlekedési programok, ipari szerkezetátalakítási programok), a piacgazdaság kialakítását (pénzügyi rendszer korszerűsítése, emberierőforrás-fejlesztés, adóigazgatás-fejlesztés, felsőoktatás átalakítása, nyugdíj- és egészségbiztosítási programok) szolgálták. A Világbank szerint Magyarország jó kísérleti terep volt a bank számára az új, az átmeneti gazdaságokban is alkalmazható programok kipróbálására (például a bankrendszer átalakítása, a vállalatok privatizáció előtti feljavítása). A bank jelentős vállalkozása volt a 1980-as évek közepén – egy magyar projekt kapcsán – a társfinanszírozási rendszer bevezetése.

1999 tavaszán a Világbank szakemberei jelezték, hogy Magyarország OECD-tag-sága, fejlettségi szintje, EU-integrációs törekvése kizár minket az általuk nyújtott hitelekhez való hozzáférési körből, így 2001-től nem kapunk új hiteleket.

Magyarország csatlakozott a Világbank-csoport-hoz tartozó többi szervezethez is. 1985-ben lett a *Nemzetközi Pénzügyi Társaság* (IFC) tagja, szintén 1985-ben „donor orszádként” csatlakozott a *Nemzetközi Fejlesztési Társuláshoz* (IDA), majd 1987-től vagyunk tagjai a *Nemzetközi Beruházásvédelmi Ügynökségnek* (MIGA).

4.4.3. Magyarország és az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank

Magyarország alapítója az 1991-ben létrehozott Európai Újjáépítési és Fejlesztési Banknak (EBRD), közismert nevén az Európa-banknak. Az EBRD célja a kelet-közép-európai országokban végbemenő rendszerváltás segítése, a piacgazdaságok kialakításának és a világgazdaságba való bekapcsolódásuknak a támogatása.

Az EBRD magyarországi tevékenysége elsősorban a magánszférára irányul. A bank magánszektorbeli portfóliója meghaladja a 90%-ot. Az EBRD tevékenységére jellemző, hogy a közép-európai országok fejlődésének előrehaladásával, EU-integrációjának mélyülésével aktivitását egyre inkább a régió fejletlenebb, rászorultabb országaiba teszi át.

II. RÉSZ • A MAGYAR KÜLGAZDASÁGI STRATÉGIA ALAPKÉRDÉSEI

A nemzetközi méretekben is erősen nyitott magyar gazdaság fejlődését meghatározzák a külső feltételek és az ország külső kapcsolati rendszere. Az OECD-előrejelzések szerint a világkereskedelem a világgazdaság termelésénél gyorsabban bővül, ami alapjában kedvező környezetet jelent a magyar gazdaságnak. Sajnos az EU a világ átlagától kissé elmaradva növekszik (bár az új tagállamok azt meghaladóan gyorsulnak), azonban figyelmet érdemel, hogy legfontosabb partnerünk, Németország növekedése gyorsul.

A magyar külgazdasági stratégia elsődleges célja a nemzetközi munkamegosztásba való hatékony bekapcsolódásunk elősegítése, a nemzetközi versenyképességi pozíció javítása, ezek segítségével a gazdasági helyzet javítása. A külgazdasági prioritás hazánk EU csatlakozásával nem változott, azonban megváltoztak a megvalósítás feltételei és eszközrendszere.

A közös kereskedelempolitika átvétele módosította a magyar külgazdasági politika mozgásterét és lehetőségeit.

- Az EU a világgazdaság legnagyobb globális szereplője, s egy ilyen közösségben való taggá válás jelentős mértékben megnövelte Magyarország tárgyalási alkuerjét, aminek eredményeként eltűnt a kis ország kontra nagy ország közötti aszimmetria a tárgyalási alkuerőben. A nemzeti érdekeket a közösségi mechanizmusokon keresztül érvényesíthetjük. A Közösségen belüli érdekérvényesítés komoly tárgyalási, konzultációs többletet igényel, a szolidaritási elv figyelembevételét, de felvállalva az esetleges konfliktusokat is. A Közösségen kívüli érdekérvényesítésben megnő annak jelentősége, hogy az EU tagjaiként, a közösség is kiáll érdekünkben, vagyis integrált érdekérvényesítés vált lehetővé.

- A Közösség külgazdasági szerződésrendszerébe tartozó országokban a magyar vállalatok és áruk piacra jutási feltételei javultak. Az EU 130–140 országgal alakított ki bilaterális módon viszonyos vagy nem-viszonyos preferenciális kapcsolati rendszert (pl. Európai Gazdasági Térség, Euro-Mediterrán Megállapodások, Európa Megállapodások, szabadkereskedelmi megállapodások /ASEAN, Mexikó stb./, a Cottonau-i Megállapodás az ACP-országokkal), és ez kedvezőbb piacra jutási lehetőségeket biztosíthat a hazai vállalati körnek. A nemzetközi szervezetek (OECD, WTO) körében az érdekérvényesítésben az EU jár el helyettünk (természetesen részt veszünk a tárgyalásokon, de a Közösség együtt szavaz a döntési eljárásokban).
- A külgazdasági eszközrendszer sokat változott. Az Európai Unión belüli gazdasági kapcsolatokra az egységes belső piac jogszabályi rendszere vonatkozik. Az Európai Unión belüli külkereskedelem dominanciája miatt a közös külgazdasági-külkereskedelmi politika a magyar külkereskedelemnek 20–25%-át befolyásolja.
- A harmadik országokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatok esetében az importszabályozás teljes egészében közösségi hatáskörbe került, tehát a Közös Vámpolitika határozza meg a vámtételeket, szabályokat és az importpolitika egészét. A piacvédelem kikerült a magyar szabályozási körből, ezen a téren semmilyen önállóságunk nincs. Ez érthető is, mert az importált termék nem egyszerűen a magyar piacra kerül, hanem az egységes belső piacra.
- Az EU-tagság következtében a közös kereskedelempolitika átvétele meghagyta a kereskedelemfejlesztés (exportösztönzés), az idegenforgalom és a befektetési politika önállóságát a magyar külgazdasági politikában. Ezeknek az export fokozására, az idegenforgalom serkentésére és a működőtőke-beáramlás ösztönzésére kell koncentrálniuk.

A külgazdasági stratégia főbb meghatározó feladatai és kérdései tehát a következők:

- Az áru- és szolgáltatásexport növelése. A kereskedelempolitika fő kérdése tehát: mely országokkal kereskedjünk, milyen súlypontokat alakítsunk ki?
- Az exportnövelés fontos feltétele a termelésbővítés, amelyhez beruházásokra, tőkére, a többi között külföldi működő tőkére van szükség. Kérdés: milyen módon tudjuk ösztönözni a működőtőke-beáramlást?
- Milyen külgazdasági érdekérvényesítési lehetőségeink vannak? Hogyan tudjuk ezeket felhasználni stratégiai céljaink elérésére?
- A külgazdasági eszköz- és intézményrendszer az EU-csatlakozás után átalakult. Megfelel-e a jelenlegi intézményrendszer az átalakuló külgazdasági stratégiának?
- Az exportösztönzés multilaterális megállapodásokban (GATT/WTO, OECD) kodifikált eszközei milyen mozgásteret adnak a gazdaságirányításnak? Mi-

lyen eszközök maradtak nemzeti hatáskörben, hogyan tudjuk ezeket saját érdeünkben jól felhasználni?

1. KERESKEDELEMPOLITIKA, KIVITELÖSZTÖNZÉS

A külgazdasági stratégia fő célja a termékkivitel és a szolgáltatásexport növelése. A külgazdaság-politika oly módon tudja elérni célját, hogy igyekszik javítani a magyar termelők piaci feltételeit: szelektív iparfejlesztési stratégiával, a külpiazi marketing tevékenység javításával, a kis- és középvállalatok exportösztönzésének megoldásával. A fő piacunk azonban továbbra is az Európai Unió, illetve annak tagországai lesznek.

A termékexport főbb súlypontjai mellett foglalkozni kell a szolgáltatásexport kérdéseivel is. A szolgáltatások súlya a világtermelésben kb. 60%, a világexportban közelít a 30%-hoz, vagyis jelentősége egyre nő. A szolgáltatáskereskedelem szabadsága azonban az EU-n belül is vitákat vált ki. Magyarország kiváló adottságokkal rendelkezik (a földrajzi helyzetünk mellett kiemelendő a jól képzett, nyelveket beszélő munkaerő) ahhoz, hogy regionális szolgáltatási, infrastrukturális, logisztikai központtá váljon.⁸

1.1. AZ EURÓPAI UNIÓ: A LEGFONTOSABB PARTNER

A magyar kivitel több mint háromnegyede realizálódik az EU-ban. 1997 óta pozitív a kereskedelmi mérlegünk a Közösséggel, de nem minden tagállammal. Bár csökkenő mértékben, negatív a mérleg Ausztriával és Olaszországgal, illetve 2005-ben Hollandiával. Általában megfigyelhető, hogy azon országokkal bővült kiemelten a forgalom, amelyekből jelentős működőtőke-befektetések érkeztek. A pozitív mérlegben a gépipar játszik kiemelt szerepet⁹, továbbá a földrajzi közelség. Ez utóbbinak azonban a Közösségen belül csökkenő a jelentősége.

Legfontosabb gazdasági partnerünk *Németország*: a magyar külkereskedelem kb. egyharmada német relációban valósul meg. Az áruforgalom kiemelkedő részét a hazánkba érkező német tulajdonú vállalatok bonyolítják. Lényeges változásokat regisztrálhattunk a forgalom elmúlt másfél évtizedében: az 1990-es évek elején még a bér munka jellegű tevékenység dominált (vagyis a munkaintenzív tevékenység). Az 1990-es évek második felétől a munkaintenzív tevékenységről fokozatosan tevő-

⁸ Lásd MAJOROS PÁL: Az infrastruktúra és a szolgáltatások fejlesztésére alapozott gazdasági stratégia. *Külgazdaság*, 1995. 9. sz. p. 30–44.

⁹ Megjegyzést érdemel, hogy az EU-országok statisztikáiban gyakran magyar kereskedelmi hiány mutatkozik. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a nemzetközi nagyvállalatok, melyek hazánkban is létesítettek leányvállalatot, a magyar termelést a cégközpontba viszik (ez jelenik meg a magyar statisztikában), majd onnan szétosztják további leányvállalataiknak (tehát a reexport miatt nem terheli az ország statisztikai adatát).

dött át a hangsúly a technológiaintenzív összeszerelő tevékenységre, majd az ezredfordulót követően megjelent és egyre erősebbé válik a tudásalapú tevékenységek szerepe. Egyre több cég helyezi hazánkba a K + F-tevékenységét (vagy annak egy-egy részlegét). Az ilyen fejlődés tipikusnak mondható: a bér munkától a részegységgyártáson át a végtermék előállításáig, majd a termékfejlesztési tevékenységig. A magyar szabályozók kifejezetten ösztönzik az ilyen típusú fejlődést. Ezt szolgálja például a közelmúltbeli ún. lex-Audi is, amely lehetővé teszi, hogy a szolidaritási adóból kutatás-fejlesztési beruházást valósíthat meg a cég.

A magyar-német kapcsolatokat kialakult és jól funkcionáló intézmény- és kapcsolatrendszer segíti. Kiemelkedő a Magyar-Német Kereskedelmi és Iparkamara tevékenysége ezen a téren – ez sokat segít a vállalkozói kapcsolattartásban. Hatósági szinten a központi szövetségi német szerveken (szervezeteken) kívül jó kapcsolatokat ápolunk a számunkra legfontosabb tartományok vezető szerveivel is.

Németországot követően a legfontosabb partnerek közé sorolandó Ausztria, Olaszország és Hollandia. Nagyon lényeges az ezen országokba irányuló export ösztönzésének javítása, mert velük negatív a kereskedelmi mérlegünk. Különösen az osztrák és az olasz kivitel bővítését kell ösztönözni, mert e két országgal tartós a negatívum.

Fenn kell tartani a kivitel magas növekedési ütemét a további EU országokba, különös tekintettel az Egyesült Királyságra, Franciaországra, Spanyolországra, a Benelux és a skandináv államokra.

Kiemelt figyelmet kell fordítani a velünk együtt csatlakozó volt CEFTA-államokra, mert a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Együttműködés keretei lehetővé tették a kapcsolatok intenzifikálását, és ezt a jó kapcsolatrendszert célszerű megőrizni. Ez főleg az agrártermékeink szempontjából fontos, mert a korábbi együttműködés jó mezőgazdasági termékelhelyezési lehetőségeket teremtett, és ezt a piaci részesedést meg kellene őriznünk, sőt javítani lehetne. Az EU-n belül megszűnt minden kereskedelmi akadály, ezért a hozzánk hasonló fejlettségi szintű országokban törekedhetünk nagyobb piaci részesedés elérésére.

A német dominancia az EU-kapcsolatokban felveti a súlypontképzés kérdését az EU-országok relációjában is. A túlzott német orientáció potenciális fenyegetettséget is jelent: már ma is kimutatható a két gazdaság együttmozgása (ha növekedés van Németországban, akkor nálunk is az van, illetve ha stagnálás, akkor hazánkban is az). A túlzott függés enyhítése érdeke lenne a magyar gazdaságnak: vagyis célszerű lenne gazdasági, kereskedelmi kapcsolatainkat erősíteni a skandináv országokkal, Franciaországgal és az Egyesült Királysággal. A súlypontváltás természetesen más termelési és exportstruktúrát igényel (mások a termelési, fogyasztási szokások a megnevezett országokban). Ennek végiggondolása a közeljövő feladata.

Az EU-csatlakozás egyik nagy feladata, hogy a mezőgazdaságot alkalmassá tegyük a közösségi piaci lehetőségek kihasználására. Fontos tudnunk, hogy az új tagállamok közül egyedül nekünk pozitív az agrárkereskedelmi mérlegünk, de azt is látni kell, hogy a fokozatosan növekvő agrártermék-behozattal szemben csak lassabban bővülő agrárkivitel áll. A helyzet javítása végett először is az agrárágazat

EU-konform átalakítására lesz szükség: az EU-transzferek fogadása elfogadhatóan folyik, azonban a pénzeszközök felhasználása kívánnivalókat hagy maga után. Jóval nagyobb figyelmet kell fordítani a termékszerkezet átalakítására, az EU-piaci igények kielégítésére (vagyis ne az intervenciók raktárba termeljünk). A biotermelelő b6vítése javítaná piaci lehet6ségeinket, de a fűszer- és gyógyn6vény-termelés intenzifikálása is – a hagyományos termékszerkezet ellenében. A bio-üzemanyag növelésének közösségi normatívába emelése nagyon fontos piaci lehet6ségekre mutat: a repcetermelés növelésével jelent6s exportpiacot nyerhetünk. Az agrártermékek pozíciójának javításában segíthet a modern marketingtechnikák alkalmazása is.

A csatlakozás komoly piaci esélyeket tartogat a szolgáltatáskereskedelemben is: a szolgáltatási ágazat a leggyorsabban bővülő szektor Európában, és a képzett, de viszonylag olcsó magyar munkaerő kompetitív előny forrása lehet a magyar vállalatoknak.

Az Európai Unió piacán való további helytállás végett a következő feladatok megoldása szükséges: rű:

- javítani kell a szektor versenyképességét és exportképességét. Ebben speciális megoldás lehet a kis- és középvállalatok beszállítói szerepének növelése, amivel közvetett export révén növelni lehetne a magyar kivittet;
- a marketing és promóciós módszerek intenzívebb és célirányosabb használatával javítani kell az értékesítést. Ebben a külgazdasági diplomáciának lehet szerepe, mert ők ismerik jobban az egyes országok, régiók igényeit, amelyek kielégítésében mi is részt vehetünk;
- az EU-ból érkező transzferek hatékony kihasználásával javíthatjuk az ország infrastrukturális állapotát, amely közvetett módon javítja az exportképességet;
- az EU külön is támogatja a határ menti együttműködést. Ezért kiemelt figyelmet kell fordítani az osztrák, szlovén, szlovák, majd a román határ menti együttműködések intenzifikálására. De ne feledkezzünk meg az ukrán, szerb és a horvát határról sem, mert a közösség új szomszédsági politikája kiemelt figyelmet fordít a határon átívelő kooperációkra. Célszerű feleleveníteni a közös előny6ket tartalmazó történelmi munkamegosztást (pl. Partium).

1. 2. AZ EURÓPAI UNIÓN KÍVÜLI KERESKEDELEM SÚLYPONTJAI

Az Európai Unión belüli (kül)kereskedelem dominanciája miatt a magyar külkereskedelemnek mind6ssze 20–25%-a százaléka realizálódik az EU-n kívüli kapcsolatokban. Az EU-tagság adottság, de lehet6ség is, mert lehetővé teszi a kapcsolatok diverzifikálását. Emlékeztetek arra, hogy az export6szt6nzés politikája megmaradt nemzeti hatáskörben (más multilaterális megállapodások a keretfeltételeket természetesen befolyásolják), ezért a magyar külgazdaság-politikának lehet6sége van súlypontokat képezni. Erre szükség is van: egy kis ország nem építhet minden

irányban kapcsolatokat. A súlypontok képzésében a következőkre kell figyelemmel lenni:

- meg kell próbálni növelni az értékesítést azon régiókban, ahol jelentős a magyar kereskedelmi passzívum;
- további erőfeszítéseket kell tenni azon országokban, ahol jelenleg is aktívum van;
- célszerű a magasabb növekedési ütemű országokkal építeni a kapcsolatokat, abban a reményben, hogy gyors növekedésük húzóerőt jelent a kapcsolatainkban;
- új piacokat kell találni (fejleszteni) az EU külkapcsolati megállapodásainak figyelembevételével. A lehetőségek felmérése után ki kell használni a szabadkereskedelmi és preferenciális megállapodások adta lehetőségeket;
- bővíteni, javítani kell a kapcsolatokat azon európai országokkal, amelyek közép-, illetve hosszú távon az EU tagjaivá válhatnak. Ez rövid távon is előnyös lehet, de közép-, illetve hosszú távon a már piacon levő szereplőknek feltétlenül jó lesz.

Az EU további bővülése és az európai szomszédsági politika felértékeli a magyar külgazdasági politika 1000–1500 km-es akciórádiuszába tartozó országokat. A hosszú távon feltáruló lehetőségek a déli és keleti irányt emelik ki. A súlypontképzésben az ország politikai kapcsolatait, politikai tőkéjét célszerű számításba venni. Ezek alapján négy súlypont alakítható ki:

- Kelet-Európa, különös tekintettel Oroszországra és Ukrajnára;
- az ázsiai térség, benne Kína, India, az ASEAN-országok, továbbá Japán és Dél-Korea;
- a NAFTA-országok, különösen az USA;
- a Balkán országai, amelyek potenciális közösségi tagok.

Természetesen figyelni kell a világ többi részére is, de ezek a régiók potenciális lehetőségeket hordoznak.

1.2.1. Kelet-Európa: Oroszország, Ukrajna

Kelet-Európa bő 40 éven át hazánk legfontosabb kereskedelmi partnere volt: ebben az időszakban kialakultak olyan vállalatközi, illetve személyes kapcsolatok (a volt Szovjetunióban diplomát szerzőkön keresztül), melyek fenntartása, kihasználása jelentős külgazdasági előnyöket hordoz. A rendszerváltást követően azonban jelentős piacvesztés következett be: az elmúlt 15 évben a politika nem egyszer felülírta a gazdasági racionalitásokat. Sajnos emiatt a korábbi kapcsolatok nagy része megszűnt, avagy leértékelődött. További problémát jelentett, hogy a régióban lassabban

ment végbe a politikai és gazdasági rendszerváltás, illetve jelentős maradt az állami beavatkozás a gazdasági folyamatokba. Mindezt tetézték kisebb helyi háborúskodások, gazdasági válságok (sőt ezek a negatív hatások felerősítették egymást). A régió sokat veszített világ gazdasági súlyából, de az ezredfordulót követően a stabilizáció jelei figyelhetők meg: meglendült a növekedés, erősödik a működőtőke-beáramlás, növekszik a belső fogyasztás, látványos a piacgazdasági intézmény rendszer kialakulása is. Az állam azonban továbbra is kiemelkedően fontos szereplő maradt (erre oda kell figyelnünk).

A régió input oldalról ebben az időszakban is megmaradt fontos kereskedelmi partnernek: energiahordozó-beszerzésünk döntő többsége a meglévő hálózaton keresztül innen volt legolcsóbban biztosítható (külkereskedelmi deficitünk jelentős része itt keletkezik). Ez azonban egyoldalú függést jelent. A kiviteli, output oldalon a politika, sőt nyugodtan mondhatjuk ideológiának is, lényegesen beleszól a folyamatokba: szinte minden, ami keleti „szovjet”-nek minősült, ezért a meglévő kapcsolatok is elhaltak. Az orosz és az ukrán reláció politikai okokból leértékelődött, pedig az ezredfordulót követően már nincs probléma a fizetőképességgel, és a számunkra két legfontosabb országban a gazdasági növekedés is felgyorsult (5–8%).

Az EU új szomszédságpolitikájában kiemelten foglalkozik a régióval, *Oroszország* külön fejezetet kapott. Az EU és benne Magyarország támogatja Oroszország WTO-csatlakozási törekvéseit, mert ez ugyan az orosz termékek egyszerűbb piaci megjelenését eredményezheti, de rákényszeríti az orosz felet a nemzetközi kereskedelem normáinak betartására. Az elmúlt időszakban azonban az EU–orosz kapcsolatok feszültséggel terheltek: részben az energiafüggőség tudatosodása miatt, de talán fontosabb, hogy néhány új tagállam (balti államok, Lengyelország) még nem rendezte politikai viszonyát Oroszországgal, és vitáikba bevonják az Európai Uniót (amely védőernyőként funkcionál ilyen esetekben). Ebben a helyzetben kiemelt fontosságú a jelenlegi kiegyensúlyozott (akár jónak is mondható) magyar–orosz politikai viszony. Ha tudatában vagyunk annak, hogy az orosz politika az „oszd meg és uralkodj” elvét használva most minket favorizál, akkor ezt a helyzetet a lehetőség határain belül saját érdekünkben kihasználhatjuk.

A bővülő piac egyre több terméket kíván, tehát lehetnek esélyeink ezeken a piacon. Célunk nem lehet az, hogy Oroszország 5. legnagyobb szállítója legyünk (mint az 1980-as években a Szovjetunióknak voltunk), de ha a 10. hely közelébe jutnánk, az már jelentős exportot jelentene. Az orosz piacon ugyanis jól értékesíthető a magyar agrártermelési többlet (a hagyományos termékekből az EU-ban túltermelés van), de a fogyasztásikk- és a gyógyszerpiacon is jó esélyeink vannak. Az elmúlt években (2004–2006) igen jelentős értékesítésnövekedést értünk el. Ebben kiemelt szerepe van a már említett jó politikai viszonyoknak, de nem elhanyagolható a kétoldalú tőke mozgások növekedésének kereskedelemgeneráló szerepe. Az OTP, MOL és Richter mellett egyre több közepes méretű magyar cég jelenik meg az orosz piacon: igaz, ezek elsősorban az értékesítés növelését szolgálják, de az orosz piacon tevékenykedve sok új lehetőséget is feltárnak. (Ilyen a szolgáltatásexport növelése.) Az orosz tőke magyarországi megjelenése is a kapcsolatrendszer erősödését mutat-

ja: az orosz tőke részben hazánk EU-csatlakozásának előnyeit akarja kihasználni, de gyakori a kölcsönös kereskedelem élénkítésének az igénye is (vagyis a hazánkban alapított cég magyar termékeket termel és szállít Oroszországba, de van olyan befektetés is, amely az orosz termékek magyarországi importját segíti). Az energia-hordozók világpiaci árnövekedése miatt azonban nem csökken a magyar kereskedelmi hiány, tehát az export további növelésére lenne szükség.

Ukrajna a legnagyobb szomszédunk (csaknem 48 milliós lakossággal), jelentős természeti erőforrásokkal és nagy belső piaccal. Az országban a rendszerváltást követően igen nagy termelés- és életszínvonal-visszaesés volt megfigyelhető, az ezredfordulót követően azonban – jelentős ingadozásokkal ugyan – beindult a növekedés, az életszínvonal-javulás. Az ukrán belpolitikai problémák hátráltatják a növekedés kibontakozását, de a lakosság növekvő igényei már középtávon sem engedik, hogy a politika dominálja a gazdaságot. A magyar–ukrán kereskedelmi kapcsolatok erőteljes fejlődésbe kezdtek, és már egy kis magyar aktívum figyelhető meg. Kivite-lünkben csekélyebb az agrártermékek aránya (ez növelhető), de növekvő a gépipari és feldolgozóipari kivitel. A kapcsolatok fejlődésében jelentős szerepet játszik a magyar tőke ukrain megjelenése (összességében a 8–10. helyen vagyunk, de a Kárpát-aljai régióban a magyar tőke az első). A politikai viták rendeződése után beindulhat egy extra gyors növekedés: jó lenne ebben nagy erővel részt vennünk. Támogatjuk Ukrajna euro-atlanti integrációs törekvéseit, benne a szabadkereskedelmi övezet létrehozását az EU-val, illetve az ország WTO-csatlakozását is.

A régió hosszú távon fontos felvevő piac, ezért a kereskedelmi kapcsolatok bővítése végett kereskedelemfejlesztési akciókra van szükség. Ebben az állam jelentős szerepet vállalhat. Erősíteni kell az EXIMBANK és a MEHIB régióbeli szerepét, támogatni a kis- és középvállalatok piaci megjelenését (vásárokon való részvétel támogatása, marketing akciók szponzorálása, stb.) Kiemelt fontosságú a jó politikai kapcsolatok fenntartása, ebben a diplomácia játszhat komoly szerepet. Azt is látni kell azonban, hogy azon hazai belpolitikai események, amelyek azonosítják a szovjet és az orosz felet, és a „minden, ami orosz, az rossz” elvet vallják, és ez ügyben tevékenykednek, nagyban hátráltathatják a beinduló pozitív folyamatokat.

1.2.2. Az ázsiai térség: Kína, India, az ASEAN-országok, továbbá Japán és Dél-Korea

A felsorolt országok az elmúlt néhány évtizedben a világ leggyorsabb fejlődését valószínűsítették meg. Japán az 1950-es évek végétől az 1990-es évek elejéig, Dél-Korea és az ASEAN-országok az 1970-es évektől kis megingással napjainkig, Kína az 1980-as évektől, míg India az 1990-es évek közepétől napjainkig nagyon gyors (8–10%) növekedést mutat fel. Az ő növekedésük húzóerejét jó lenne bizonyos mértékig nekünk is kihasználni.

A térség kereskedelmi jelentőségét növeli, hogy igen nagy a kereskedelmi deficitünk a régióval (ez az EU egészére elmondható). Fontos megemlítenünk a bővülő tőkemozgások jelentőségét is: egyre több ázsiai tőke jelenik meg hazánkban. Úgy

vélem, hogy ezek meggyőzően bizonyítják a régió kiemelt kezelését, sőt felvetik, hogy az EU Ázsia-stratégiájára alapozva célszerű lenne egy magyar Ázsia-stratégiát kialakítani, benne kiemelt figyelmet fordítva a megjelölt országokra. Az EU preferenciális megállapodást kötött az ASEAN-országokkal, aláíráshoz közel áll a Dél-Koreával kötendő ipari szabadkereskedelmi megállapodás, Japán, Kína és India esetében a WTO multilaterális keretei biztosítják a külkereskedelem feltételrendszerét (ez azt jelenti, hogy Kína és India bizonyos termékekre GSP-kedvezményt kaphat).

Japán és Dél-Korea viszonylatában a meglevő kereskedelmi deficitünk lényeges csökkentésére kevés lehetőség van. Az országok lényegesen eltérő szokásai, fogyasztási kultúrája kevés magyar termék számára tartogat pozitív lehetőséget. Természetesen próbálkozni kell, de nem lehetünk túl optimisták. A két ország szerepe a működőtőke-beáramlás szempontjából azonban kiemelkedő. Bár nem tartoznak a legnagyobb tőke exportőreink közé (megfigyelhető a tartózkodás, kivárják a korábban betelepülők tapasztalatait), de a 8–12. helyen vannak a 1,5–2 Mrd EUR tőkével. Japán már az 1990-es években megjelent, de a koreai tőke csak az ezredfordulót követően fokozta jelenlétét. Mindkét ország esetében megfigyelhetjük, hogy a működőtőke teremti meg az exportnövelés feltételét (pl. a „Suzuki Magyarország” a motort és a sebességváltóművet napjainkig Japánból importálja). A jövőben viszonylatukban a legfejlettebb technika behozatalára, és a működőtőke-vonzásra kell koncentrálni.

Az ASEAN-országok kiemelését az indokolja, hogy az EU is megkülönböztetetten foglalkozik a térséggel. Az ASEAN-szabadkereskedelmi övezethez (AFTA) csatlakozóban van Kína is, sőt India és Dél-Korea is jelezte érdeklődését. Kialakulóban van tehát egy világgazdasági szempontból is jelentős új integráció, melynek tagjaival jelenleg még nem túl kiemelkedőek a kapcsolataink, de amelyre igenis oda kell figyelnünk. A régió nem a magyar termékek vásárlójaként lehet jelentős, hanem az olcsó alkatrész, részegység tőlük származó beszerzésével javíthatják a magyar vállalkozások versenyképességüket. A régió turisztikai szempontból is fontos: sok magyar választja célterületként.

Kína a világgazdaság harmadik legnagyobb termelője (az EU-t és az USA-t követően), második legnagyobb exportőre. Sőt 2006 őszén már az EU legnagyobb importpiaca (megelőzván az Egyesült Államokat). Az elmúlt 20 évben átlagos növekedése meghaladta a 10%-ot. Átalakulóban van exportszerkezete is: a hagyományosnak mondható könnyűipari termékek mellett arányában egyre jelentősebb a fejlett iparcikkek kivitele. A világ lap-top-termelésének 70–75%-a ott realizálódik, de a félvezetők, chipek gyártásának nagy része is. Kína a világ egyik legfontosabb befektetési célpontja lett, de az elmúlt néhány évben a kínai tőke is aktivizálódik (a saját régióján kívül Afrikában, Dél-Amerikában és Kelet-Közép-Európában). Kína továbbra is szocialista (ideológiáját tekintve marxista-leninista-maoista) országnak vallja magát, amely piacgazdaságot épít. Hazánk a rendszerváltás előtt és azt követően is jó kapcsolatokat ápolt az országgal, amelyek különösen 2003-tól nagyon jóknak nevezhetők.

Az EU Kína-stratégiáját a minden területre kiterjedő Partnerségi és Együttműködési Megállapodás szabályozza (ez adja a fő keretét a magyar–kínai kapcsolatoknak is). Az EU érdekelt a kereskedelem fejlesztésében, de csökkenteni óhajtja jelentős deficitjét. Ennek érdekében mindent megtesz, hogy Kína jobban nyissa meg piacát (a WTO megállapodás fokozatos piacnyitást ír elő), másrészt azonban igyekszik kihasználni a működőtőke-exportja révén az olcsó kínai munkaerő biztosította lehetőségeket.

Magyarország elsőrendű feladata, hogy a feltételek ismeretében kidolgozza saját Kína-stratégiáját. Ebben építhetünk a jónak mondható politikai kapcsolatokra. A személyes kapcsolatok, illetve a hazánkban megtelepedett kínai populáció is segíthet a kapcsolatrendszer fejlesztésében. A Kína-stratégiát arra kell alapoznunk, hogy Kína világkereskedelmi szerepe tovább növekszik, vagyis növekvő kínai importra számíthatunk a jövőben. Magyarország összekötő, logisztikai kapocs lehet Kína és az EU között. Hazánk az EU tagja, viszonylag bőséges ismeretekkel az európai piacról. Magyarország és benne Budapest a kínai termékek elosztó központja lehet (ezt úgy kell felfogni, mint egy kiállítási lehetőséget: bemutatják a kínai termékeket, nálunk köttetnek az üzletek /mert az európai kereskedők zöme nem szívesen hagyja el a kontinenst/, majd innen osztják szét is ezeket). Ez a funkció (lásd a kínai termékek kiállítása, szétosztása, elhelyezése) valahol mindenképpen létre fog jönni, a kínai termékoffenzíva elől nem térhetünk ki, akkor már miért ne mi legyünk ez a központ? Ez jelentős kínai beruházásokat hozna az országba, munkahelyet teremtené akár több tíz ezer embernek is, és ez lehetőséget biztosít, hogy az ide látogató külföldi vásárlók megismerjék a magyar termékkínálatot is. Egy ilyen megoldásnak ugyan sok magyar vesztese is lenne, de ez csupán felgyorsítaná az ellehetetlenülést, mert az perspektivikusan nem kivédhető, ha saját maguk nem változnak meg.

A magyar kivitel növelésére kismértékben az agrártermékeknel számíthatunk (de a hatalmas kínai piac számára nagyon kicsi az exportvolumen), de a tudásintenzív területeken is lehet keresnivalónk. Érdemes megemlíteni, hogy a kínai nyelvtudás egyre fontosabbá válik, ma az érvényesülhet jobban, aki valamennyire ismeri a nyelvet.

2007 szeptemberében kezdődött a „Magyar évad Kínában” rendezvénysorozat, amely Magyarország kulturális és gazdasági bemutatását tűzte ki célul: ez is elősegítheti a kapcsolatok erősítését.

India az elmúlt tíz évben indult el a nagyon gyors fejlődés útján. Fejlődési modellje az ázsiai modell, amely a nagy mennyiségben rendelkezésre álló, viszonylag képzett és olcsó munkaerőre épít. Ma már bő 200 millió ember van viszonylag jó anyagi lehetőségek között: fogyasztásuk alig marad el az európai polgárokétól, azonban annak szerkezete eltérő, de ez is változik, idomul a nemzetközi tendenciákhoz. Az ilyen méretű piacra már érdemes odafigyelni. Továbbá, Indiában fontos központi cél a munkahely-teremtés, vagyis nem feltétlenül a legfejlettebb, munkaerő-takarékos technológiát akarják megvásárolni, hanem a közepes technológiai szintűt, amely munkahelyeket teremt. Van keresnivalónk a termelési eszköz-piacon

való megjelenésben, azonban ehhez komoly állami támogatásra van szükség és a politikai kapcsolatok elmélyítésére.

1.2.3. NAFTA-országok, különösen az Egyesült Államok

Az észak-amerikai régió a világgazdaság egyik vezető központja. A NAFTA szabadkereskedelmi megállapodás a tagállamok (USA, Kanada, Mexikó) közötti kereskedelem intenzifikálását eredményezte. Az EU-nak sem a NAFTA-val, sem az USA-val nincs mindenre kiterjedő, kétoldalú megállapodása. Kapcsolataikat a WTO multilaterális megállapodásai szabályozzák. A világgazdaság két óriásának érdekes viszonya figyelhető meg. A Szovjetunió és a szocialista tábor megszűnését követően nem létezett tovább az az ellenségkép, amely évtizedeken át meghatározta Nyugat-Európa és Észak-Amerika viszonyát. Mindkét régió új partnerkapcsolatokat épített ki, és ebben a helyzetben a szembenállás (vetélkedés a piaci lehetőségekért) és az együttműködés (közös felelősség a világkereskedelem normális fejlődéséért) sajátos kettőssége határozta meg viszonyukat.

Hazánk számára a régió kereskedelmi szempontból és működőtőke-bevonás miatt is jelentős. Kapcsolatainkban lényeges változást hozott az EU-csatlakozás, mert mind az USA, mind Kanada megszüntette az addig nekünk biztosított preferenciális bánásmódot. A csatlakozás ellenben javította tőkeexport szempontból a beruházási biztonságot.

Az *Egyesült Államok* a 6–7. legfontosabb kereskedelmi partnerünk (Európán kívül a legfontosabb). A rendszerváltást követően érkezett a legtöbb tőke (elsősorban ipari területre, főleg zöldmezős beruházásként), de a kilencvenes évek második felétől megtört ez a dinamika. Az elmúlt években főleg szolgáltatási téren figyelhetők meg új beruházások, melyek a tőke mennyiségét tekintve kevésbé fontosak, de jelentős munkahelyteremtő hatásuk van.

A kereskedelmi mérleg fő vonalaiban kiegyensúlyozott. A jövőben az export-növelés végett a marketing-promóciót kell javítanunk. Állami támogatással kell az exportösztönzési tevékenységet néhány termékre összpontosítani. Lehetőségeink vannak: az EU a közelmúltban kötötte meg az USA-val az eredetvédelemmel kapcsolatos megállapodást, amely speciális védelmet biztosít a hungaricumoknak. Ezek promóciójának erősítésével (pl. Tokaji aszú, pálinkák) növelhetnénk piaci részesedésünket. Kiemelt figyelmet kell fordítani a tőkevonzó képességünk prezentálására, és újra hozzánk csábítani az amerikai befektetőket. Érdemes lenne nagyobb figyelmet fordítani a magyar nemzetiségű lakosságra, és jobban bekapcsolni őket a kereskedelmi és tőkekapcsolatok fejlesztésébe.

Kanada esetében célunk a jelenlegi kereskedelmi pozíció megőrzése és tőkevonzó képességünk javítása lehet. A magyar kisebbséggel való intenzívebb kapcsolattartás segítségével piaci pozícióink is javíthatók.

Mexikó esetében megemlítendő az EU és Mexikó közötti ipari szabadkereskedelmi megállapodás, amely 2007-től lép egészében életbe, és a magyar–mexikói kapcsó-

latok fő keretét jelenti. Elvileg ez jó lehetőségeket teremt a magyar export számára, de nem reménykedhetünk a kivitel jelentős növelésében, mert annak nagy része az USA tulajdonú multinacionális cégek mindkét országban jelen levő leányvállalatai között valósul meg.

1.2.4. A potenciálisan közösségi tag balkáni országok

A Balkán mint régió, a délkelet-európai országok bővülő piacot jelentenek. Hosszú évek óta pozitív a kereskedelmi mérlegünk a régióval, ezért érdemli meg a kiemelt régió titulust. A Balkán országainak specifikuma, hogy rövid, illetve középtávon az Unió tagjává válhatnak. Románia és Bulgária 2007-től tag, folynak a csatlakozási tárgyalások Horvátországgal és Törökországgal (ez utóbbit is a régióhoz sorolom), többekkel társulási megállapodást írtak alá vagy éppen folynak a társulási tárgyalások. Az egy kivétel Szerbia, amellyel átmenetileg felfüggesztették a társulási tárgyalást, de úgy vélem, hogy a politikai helyzet javulását követően behozható az elmaradás.

Az átalakulásban levő országok jelentős erőfeszítéseket tesznek a piacgazdaság kialakítására és bővítik kapcsolataikat a számukra is „kikötőt” ajánló Európai Unióval, illetve országaival. A földrajzi közelség meghatározó szerepet játszik kapcsolatainkban: mi vagyunk a Balkán kapuja az Unió irányába (és persze fordítva is). Ez fontos logisztikai lehetőség, amellyel akkor tudunk igazán élni, ha hazánk a régió infrastrukturális központjává válik.

A régió a magyar agrártermékek fontos, hagyományos felvevő piaca. A hagyományok még az Osztrák–Magyar Monarchiából erednek, de ezek a történelmi kapcsolatok újjáéledtek, illetve újjáéleszthetők. A közelség, a szállítási költségek alacsony aránya is determinálja az agrárkivitel bővítését. Jó lenne nagyobb figyelmet fordítanunk a történelmi ipari kapcsolatok újjáélesztésének is (pl. partiumi együttműködés).

A kapcsolatok viszonylag új területe nyílik mrg a magyar tőkekivitel révén. A magyar tőke kedvelt területe a régió magyarok lakta része, de szinte minden országban jelen vagyunk, sőt többnyire a tíz legfontosabb befektető ország közé tartozunk (Törökország ebben kivételnek számít). Tőkeexportunk szempontjából *Horvátország* a legfontosabb (MOL, OTP és szállodaipari beruházások), de fontos célország Románia, Bulgária, Szerbia, Macedónia, Montenegró. (Albánia és Bosznia-Hercegovina még kevésbé érintett.) A tőkekivitel stratégiai jelentőségét mutatja, hogy szinte minden országba nőtt a magyar export a tőkekivitelt követően.

A régióból a legfontosabb kereskedelmi partner Románia: a magyar export 6. legjelentősebb felvevő piaca – kiemelkedően magas agrárexporttal. Piaci szempontból fontos Horvátország és Szerbia (a többi ország esetében még jelentős piaci lehetőségeink vannak). Szerbiára külön is érdemes odafigyelnünk: EU-csatlakozásunk előtt szabadkereskedelmi megállapodás volt közöttünk érvényben, amely a csatlakozásunkkal megszűnt. A szomszédság adta lehetőségeket addig kell forszírozni,

és jól kihasználni, amíg nem EU-tagok. A későbbiekre is elmondható, hogy azon országok lesznek előnyben a piacon, amelyek hamarabb ott voltak. A régióra kiemelt figyelmet kell fordítani a kereskedelemfejlesztési akciók és a beruházásösztönzés terén. A kapcsolatok intenzifikálásának, a további lehetőségek kihasználásának feltétele a közlekedési infrastruktúra fejlesztése: ennél célszerű igénybe venni a közösségi támogatások lehetőségét is. Meg kell győzni a Közösséget, hogy a támogatások elosztásával is segíthetik a balkáni országok beépülését az európai országok gazdasági vérkeringésébe.

A régió kiemelt kezelését támasztja alá az a tény is, hogy kb. 2 milliós magyar kisebbség van a határos országokban. Ez a kapcsolattartásban nyelvi könnyebbiséget jelent, tehát azon kis- és középvállalatok is megjelenhetnek a piacon, amelyeknek nincsenek idegen nyelvet jól ismerő alkalmazottai. A kapcsolatok intenzív ápolása a határainkon belüli és kívüli magyarság közötti viszony fejlődését is segíti. Az EU által is támogatott határokon átnyúló projektek kiválóan megvalósíthatók a régióban.

A Balkán országaival a kapcsolat fejlesztése azért is perspektivikus, mert az EU-val való kereskedelmi kapcsolataik fejlesztésében Magyarország speciális logisztikai szerepet is elvállalhat. Tranzitország jellegünk régen ismert, ez hosszú távon fenn is marad. Regionális logisztikai központtá válásunk azonban további előnyöket hordoz: a külföldi partnerek itt végzik (végeztetik) el a logisztikai tevékenységüket. Ez értéknövelő tevékenység, szolgáltatásexport. (Ez növeli a hazai termelők versenyképességét is, de munkahelyteremtő szerepe is fontos.) E szerep felvállalása azonban több feltételt is igényel: ezek közül csupán egyet emelek ki. Ez a Duna teljes hazai szakaszának olyan átalakítása, hogy a Duna–Majna–Rajna hajózási vonal egészében használható legyen. Ez a Duna magyar szakaszának kotrását, rendszeres hajózhatási felülvizsgálatát igényli, de fontos szempont a kikötői infrastruktúra fejlesztése is. Ennek fontosságát két tényező is erősíti: egyrészt a vízi szállítás a legolcsóbb fuvarozási forma, másrészt ez a leginkább környezetbarát.

A súlypontképzés után megjegyzem, hogy célszerű lenne egy részletesebb, bővebb külgazdasági stratégiát készíteni és azt tudatosítani a gazdaság szereplőivel (esetleg tanítani a nemzetközi gazdálkodási szakokon): a bővítés azt jelenti, hogy a 6–8 legfontosabb partner esetében érdemes országonként részletes stratégiát kidolgozni a piacszerzés érdekében. A legfontosabb prioritások megismerése, azok ismerete a gazdálkodói körben segítheti céljaink elérését. A fontosságban következő 22–24 országot prioritásként kell kezelni, és régióként kell stratégiát kidolgozni irányukba.

2. BEFEKTETÉSI POLITIKA

A magyar gazdaság hosszú távú versenyképességének kialakításában, a dinamikus fenntartható gazdasági növekedésnek alapfeltétele a külföldi működőtőke-befektetések növelése. Ezért a magyar *befektetésösztönzési politika* célrendszerében az alapcél a hozzánk érkező külföldi működőtőke beáramlásának növelése, a tudásinten-

zív ágazatok fejlesztése, a területi koncentráció csökkentése, illetve a magyar tőke külföldi terjeszkedése révén a külkereskedelem bővítése. A bejövő külföldi tőke új munkahelyeket hozhat létre, erősíti a regionális kohéziót, és kiemelkedően fontos a szerepe a fizetési mérleg egyensúly javításában.

A külföldi működőtőke-beáramlás súlypontja a bér munkáról, majd az összesze-relő jellegű tevékenységekről áttevődött a nagyobb hozzáadott érték elérését lehet-tővé tevő területekre, így a kutatás-fejlesztésre, a szolgáltatásokra, miközben fenn-maradtak a versenyelőnyök azokban a gép- és járműipari ágazatokban, amelyekben kiemelkedő szerepe van a szélesen értelmezett gazdasági környezet minőségének.

A magyar befektetésösztönzési politika célja, hogy a magyar vállalatok számára külföldi partnereket keressen a következő szempontok alapján:¹⁰

- meglévő magyar vállalatok számára szakmai társtulajdonos keresése;
- külföldi kockázatitőke-társaságoknak magyar cégek keresése,
- magyar cégeknek külföldi kockázatitőke-társaságok felkutatása.

A fő és legdinamikusabban növekvő külföldi befektetői célcsoportot a *közepes méretű vállalatok* képezik. E vállalati kör kellő tőkeerővel rendelkezik külföldi mű-ködőtőke-befektetések végrehajtására, de a cégek ország-, azon belül helyismerete, kockázatviselő képessége sokkal kisebb, mint a leányvállalatokkal rendelkező nem-zetközi nagyvállalatoké. Ezek a vállalatok sokkal nagyobb mértékben igényelnek információkat a befektetési környezetről, jobban rá vannak szorulva az állami be-fektetésösztönzés csatornáira, mint a nagyvállalatok.

2. 1. A KÜLFÖLDI MŰKÖDŐTŐKE-BEFEKTETÉSEK ÖSZTÖNZÉSE

A rendszerváltás időszakától kezdve természetes úton fejlődött a működőtőke be-áramlása hazánkban. Eleinte a privatizáció volt a legjelentősebb tényezője, majd megjelentek a zöldmezős beruházások. Kisebb-nagyobb ingadozásokkal évi átlag-ban 3–4 Mrd EUR érkezett az országba. Az 1990-es években versenyelőnyt jelentett a régióban levő versenytársakkal szemben a piacgazdaságra való gyors átállásunk. A magyar imázs azonban az ezredfordulóra megkopott. Közép-európai versenytár-saink kielezett küzdelmet vívtak (-nak) a külföldi tőkéért. Mindenki számára fontos céllá vált a tőkebeáramlás bővítése, az országban megtermelt nyereségnek a terme-lésbe való visszaforgatása. Ez utóbbi azért is fontos, mert a tőke elégedettségét mu-tató bizalmi indexként is felfogható.

A működőtőke-befektetések növelése végett röviden tekintsük át a beruházók céljait: a jövedelmezőség mellett a piacszerzés, a versenypozíció erősítése, a régiós piac ellátása, a beszállítói kapcsolatok javítása, a költséghatékony termelés jelenik

¹⁰ Lásd LOSONCZ MIKLÓS: *EU-tagság és hosszú távú fejlesztésisúly-képzések Magyarországon*. Buda-pest, 2006. 50 p. (Európai Tükör Műhelytanulmányok, 109. sz.)

meg a külföldi vállalatok célrendszerében. Milyen feltételeket várnak el? – politikai és gazdasági stabilitást; kiszámítható, korrekt szabályozó rendszert; jó állapotú infrastruktúrát; magas szintű üzleti kultúrát.

Hazánkban az EU-csatlakozást követően dinamikusan nőtt a tőkebeáramlás, de ebben az EU-tagságon túl fontos szerepet játszott a korábbi dekonjunkturát követő fellendülés, a működőtőke-áramlás újbóli felerősödése.

Az EU-csatlakozás eredménye, hogy számos befektetésösztönző eszköz – mint az adópolitikai kedvezmények, a vám- és a támogatáspolitikai – az EU Bizottság fennhatósága alá került, ezért a tőkéért folytatott versenyben újfajta módszereket, eszközöket kellett alkalmazni, továbbá megnőtt a promóciós szervezetek (ITDH, EXIM Bank, MEHIB) szerepe.

„A közösségi jogszabályoknak megfelelő fejlesztési adókedvezmény várható hatása a beruházásokra és a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességére a külföldi működőtőke-vonzásban meglehetősen ellentmondásos. Ez felső korlátot támaszt a társasági nyereségadó-kedvezménnyel szemben, mert a kedvezmény nagyságát a beruházott összeghez kapcsolja, annak meghatározott százalékában korlátozza. A konstrukció kétségtelen előnye az átláthatóság, az összehasonlíthatóság és bizonyos értelemben a versenysemlegesség. Az Európai Unió tagállamaiban ugyanaz a rendszer van érvényben, a feltételek átláthatók és összehasonlíthatók, a rendszer versenysemleges, mert nem tesz lehetővé diszkriminációt az EU-tagállamok között. A rendszer teljes mértékben összhangban van a közösségi versenyjog azon rendelkezéseivel, amelyek tiltják az egységes piacon folyó versenyt torzító eszközök, adók, adókedvezmények nyújtását. Megvalósult tehát a harmonizáció ebben a rendszerben.

A dolog természetéből adódóan a versenysemlegességből az is következik, hogy az egyes EU-tagállamok nem tehetnek szert versenyelőnyre egymás rovására az adókedvezmények szabályozása terén, azaz a szabályozási feltételek változtatásával nem ösztönözhetik a bel- és külföldi beruházásokat nemzeti eszközökkel. Ez a szabályozás tehát megszünteti a versenyt az egyes tagállamok között a beruházási adókedvezmények terén. Bár a szabályozás azonos az EU-ban, Magyarország azért van versenyhátrányban a többi új tagországgal szemben, mert a támogatható beruházások minimális értéke itt magasabb.

A fejlesztési adókedvezmény mértéke a beruházás nagyságával csökken, azaz meghatározott nagyságrendek átlépésével csökken az igénybe vehető támogatási intenzitás. E mögött a közösségi regionális politika ama feltételezése húzódik meg, amely szerint a kis- és a közepes méretű vállalkozások képezik a gazdasági elmaradottság mérséklésének motorját, e cégek a harmonikus növekedés hordozói, következésképpen e cégek fejlődését célszerű ösztönözni. Ez azt jelenti, hogy a fejlesztési adókedvezmények rendszere nem vagy mérsékelten preferálja a nagyberuházásokat, amelyeket a dolog természetéből adódóan nagyvállalatok hajtanak végre. Ez egyrészt kedvező Magyarország szempontjából nemzetközi összehasonlításban, mert a világ vezető nagyvállalatai már itt vannak, ha meg kívánnak jelenni a környező országokban (például Romániában), akkor ezt csak kisebb mértékű adókedvezmény igénybevételel tehetik meg. Másrészt viszont a fejlesztési adókedvezmények jelenlegi rendszerében Magyarország vonzereje csökken a nemzetközi nagyvállalatok telephelyválasztásában, legalább is az adókedvezmények tekintetében.

A fejlesztési adókedvezményeket a Közösség a regionális politika szolgálatába (is) állította, amelynek célja a különböző régiók fejlettségi szintjében megmutatkozó különbségek és a kedvezőtlen adottságú régiók elmaradottságának a csökkentése. Ebből az következik, hogy a közösségi fejlesztési adókedvezmények nem vagy a korábbi magyar rendszernél kevésbé alkalmasak a bel- és külföldi beruházások ösztönzésére az országos vagy a közösségi átlagnál dinamikusabban fejlődő régiókban. A beruházásösztönzés feltételei tehát romlanak a fejlet-

tebb, dinamikus magyar régiókban a korábbihoz képest. Ha a beruházásokat meghatározó egyéb feltételeket átmenetileg figyelmen kívül hagyjuk vagy azonosaknak tekintjük, akkor Magyarország különböző támogatásintenzitási mutatóval rendelkező régiói más EU-tagországok ugyanilyen mutatójú régióival versenyeznek.

A fejlesztési adókedvezmény további előnye, hogy a reálszférába való beruházásokat ösztönzi. A rendszer lényegéből következik ugyanis az, hogy csak azok a vállalkozások vehetik igénybe és kaphatják meg, amelyek reáleszközökbe ruháznak be. A rendszer nem támogatja az adóoptimalizációt, azaz azt a törekvést, hogy a vállalati nyereséget a legalacsonyabb adókulcsú országokban mutassák ki különféle pénzügyi manőverekkel anélkül, hogy mindez érintené a reálszférát. Elsődleges a profitabilitás, mert csak az a vállalat élhet a kedvezményel, amely nyereséget termel.

Megállapítható, hogy a külföldi működőtőke-befektetések ösztönzésének magyarországi jogi és gazdaságpolitikai keretei kialakultak, az EU-csatlakozás nyomán összhangban vannak a közösségi jogszabályokkal. Az adott feltételrendszerben az EU-tagság követelményeit is figyelembe véve nemigen van mód olyan ösztönzők bevezetésére, amelyek ugrásszerű változást eredményezhetnének a külföldi működőtőke beáramlásában. A jövőben nem annyira a további kedvezmények, mint a javuló általános gazdasági környezet fogja vonzani a külföldi működőtőkét. Ezért szisztematikus építkezésre célszerű törekedni, sok olyan kis, de egy irányba mutató intézkedésre van szükség, amely nemcsak a működőtőke-import, hanem a hazai vállalatok környezeti feltételeit (beruházások és működés) javítja, továbbá elősegíti a különféle meglévő kedvezmények igénybevételét és lehetőségek kiaknázását. Ilyen lehet az egyablakos ügyintézési rendszer megteremtése a külföldi befektetőknek, a zöldmezős beruházásokhoz szükséges engedélyek idő- és költségigényének csökkentése, kedvezőbb feltételek teremtése a kilépési stratégiákhoz (csőd- és felszámolási törvény), a magyar regionális intenzitási térkép határozottabb kommunikálása a külföldi befektetők körében, az iparűzési adó terheinek mérséklése stb.”¹¹

A kormányzati befektetésösztönzés eszközrendszere, mint látható, lényegesen beszűkült. Mégis mit tudunk ajánlani, ami megkülönböztet minket:

- A 16 + 4%-os társaságiadó-kulcs Európában alacsonynak mondható, bár a velünk együtt csatlakozó országok némelyikében van alacsonyabb kulcs is. A + 4%-os szolidaritási adó K + F-beruházási célra felhasználható. Ez a megoldás egyedi Európában, jól szolgálja azt a célt, hogy a tudásintenzív ágazatok fejlesztésére koncentráljunk.
- Egyéb pénzügyi támogatások az EU-szabályok alapján pályázati rendszeren keresztül adhatók.
- A nemzetgazdasági szinten kiemelkedő beruházásokat egyedi kormánydöntéssel lehet támogatni. A nagy beruházások multiplikátor hatásai (munkahelyteremtés, infrastruktúra fejlődés, az ellátási színvonal javulása stb.) indokoltá és védhetővé teszik az állami támogatásokat, amely megnyilvánulhat telephelyjuttatásban, a telephely infrastruktúrájának kiépítésében, munkahelyteremtési támogatásban stb.

¹¹ LOSONCZ MIKLÓS: *A magyar EU-tagság gazdaságpolitikai kihívásai*. Tatabánya, Trimester Kiadó, 2007. (Ezt a néhány bekezdést a fejlesztési adókedvezményekről a szerző szíves hozzájárulásával használtam fel – M. P.).

- Az egyablakos ügyintézési rendszer megteremtése a külföldi befektetők számára.
- A zöldmezős beruházásokhoz szükséges engedélyek idő- és költségigényének csökkentése.
- Állami és helyi-önkormányzati szinten is támogatási lehetőség a telephelyjutatás, illetve annak kiépítése, mert ezt az EU nem szabályozza.
- Az ipari parkok rendszerének fejlesztése, ezek megismertetése a külföldiekkel.

A kormányzati befektetés-ösztönzés belföldi célcsoportjai a következők:¹²

- Magyarországon működő olyan külföldi részesedésű vállalatok, amelyek magyar beszállítókat keresnek;
- Magyarországon működő olyan külföldi részesedésű vállalatok, amelyek megtermelt nyereségüket vagy annak egy részét itt kívánják újra befektetni;
- külföldi szakmai vagy kockázati tőke-befektetőket kereső magyar vállalatok;
- zöldmezős befektetésekhez külföldi partnert kereső önkormányzatok;
- regionális gazdasági intézmények (ipari parkok, logisztikai központok, inkubátorházak, innovációs centrumok stb.).

Az uniós csatlakozás egy másik következménye, hogy az egységes szabályozás miatt a nagybefektetések mellett – a korábban indokoltak miatt – megnöttek az EU-tagállamokból érkező kis- és középvállalatok befektetései. Maga a csatlakozás ténye azonban nem növelte látványosan a tőkebeáramlást. Az EU keleti, délkeleti (balkáni) bővülése megerősíti hazánk piaci lehetőségeit, és az EU-befektetők számára is kedvező terep vagyunk, mert nálunk már kiépültek a nyugati elvárásoknak megfelelő termelő kapacitások, az infrastruktúra európai szinten is közepes színvonalú, széles beszállítói kör áll rendelkezésre. A jövőben azonban fel kell készülnünk arra, hogy a tőke a végek felé fog tartani, tehát az újonnan csatlakozó balkáni országok olcsóbb munkaereje, piaca veszélyeket rejthet, a tőke közvetlenül hozzájuk mehet. A versenyelőnyök megőrzése végett mind nemzetgazdasági, mind vállalati szinten ezért arra célszerű törekedni, hogy a reálberek emelkedése legfeljebb a termelékenység növekedés ütemét érje el.

2. 2. A MAGYAR TŐKE KÜLFÖLDÖN

Az 1990-es években még nem volt jelentős a magyar tőke export, azonban az ezredfordulót követően a magyar tőketulajdonosok is egyre több befektetést eszközöltek külföldön: 2007 őszéig több mint 8,5 Mrd EUR magyar tőke ment külföldre. Ezzel Magyarország vezet a régióban mint tőkeexportőr. A régió egyes országaiban az ezredfordulót követően gyorsult a privatizáció, és ebben is részt vettek a hazai

¹² Lásd uo.

vállalatok. A tőke kivitel többsége néhány nagyvállalathoz kötődik (pl. MOL, OTP, Richter, Magyar Telecom – bár ez utóbbi többségi német tulajdonban van), amelyek regionális szerepre törnek. Az elmúlt években a kis- és középvállalatok tőke kivitele is megnőtt, elsősorban a határon túli magyarok lakta területek irányába.

A magyar tőke export potenciális előnyökkel jár:

- A magyar gazdaságpolitika támogatja a hazai cégek regionális nemzetközi vállallattá válását, mert a terjeszkedés intenzívebbé teszi a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat, lehetővé teszi a magyar kivitel növelését. A célszágok piacai közvetlenül elérhetővé válnak az üzleti pozíciók javulásával.
- A hazai költség szint-növekedés a termelés kihelyezésére kényszeríti a vállalatokat, és a magas bér igényű termelést alacsonyabb bérszínvonalú országba helyezik át. Ez versenyképességet javít.
- Új piaci lehetőségek nyílnak meg (értékesítés növelés), a hatékonysági, tőke-megtérülési mutatók is javulnak.
- A határokon átnyúló vállalkozói kooperáció fejlesztése mindkét oldal szereplőinek segítség.
- Javítja a határainkon túl élő magyar nemzetiség gazdasági lehetőségeit is.
- A kis- és középvállalatok számára növekedési lehetőséget biztosít.

A fő befektetési célpontok közvetlen régiókban találhatók: Szlovákia, Horvátország, Románia, Bulgária, Macedónia, Ukrajna, Oroszország, de irányul tőke az EU fejlettebb tagországaiba is (pl. Hollandia). A magyar vállalatok terjeszkedési iránya Kelet-Európa, és Délkelet-Európa, vagyis Európa kevésbé fejlett területei, amelyek kevésbé vonzóak a fejlett országok befektetői között, de amelyek mentalitását mi jól értjük, ismerjük. Az EU potenciális bővítési területének tekintett balkáni országokban most zajlik a privatizáció, amely a tőke exportorré lett magyar vállalatoknak lehetőséget ad a pozíció szerzésre. Szükségszerű a magyar diplomácia támogatása is, hogy sikerrel szerepeljünk a privatizációs pályázatokon.

A magyar tőke export összességében jól segíti külgazdasági céljaink teljesülését, ezért feltétlenül támogatandó.

3. KÜLGAZDASÁGI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI LEHETŐSÉGEINK – GAZDASÁGDIPLOMÁCIA

A magyar diplomácia egyik fő feladata a magyar üzleti-gazdasági érdekek érvényesüléséhez való aktív hozzájárulás. A gazdaságdiplomácia is segíthet a partnerkapcsolatok kialakításában, az információ szolgáltatásban, az akadályok felszámolásában, az érdekérvényesítő képesség javításában.

Gazdaságdiplomáciai teendőink során kiemelt figyelmet kell fordítanunk:

- a nemzetközi és az integrációs szervezetekkel folytatott diplomáciára;
- a fejlődő világ országaira, illetve a keleti (volt szocialista) országokkal folytatott kapcsolatokra;
- a növekvő magyar tőkeexport diplomáciai támogatására.

A gazdaságdiplomácia kiemelt feladata a gazdasági érdekképviselés, a lobbizás, a hazánkban befektetni kívánók bizalmának javítása, új befektetések Magyarországra vonzása, továbbá a magyar befektetők külföldi megjelenésének diplomáciai támogatása.

A nemzetközi gazdasági, kereskedelmi és pénzügyi szervezetek vonatkozásában az EU-csatlakozás megváltoztatta eddigi mozgásterünket. A nemzetközi szervezetek egy részében már az EU képvisel minket (pl. WTO, bár a tárgyalási folyamatban mi is részt veszünk), de EU-tagságunk együttműködésre készítet minket azon szervezetekben is, ahol formálisan megmaradt az önállóságunk (pl. IMF, IBRD). Az integrációs szervezetekkel folytatott diplomáciára is jellemző, hogy gazdasági téren az EU vette át mind a tárgyalási, mind a megállapodási jogköröket.

Kiemelt figyelmet érdemel éppen ezért az EU-diplomáciánk. A tagállamokból az EU mélyülése következtében egyre több funkció kerül át az EU központjába, Brüsszelbe. Gazdaságdiplomáciánk legfontosabb központja tehát Brüsszel: mind a Közösségen belüli lobbizás, mind a magyar érdekek képviselete legjobban ott valósítható meg. A tagállamok fővárosaiban, gazdasági központjaiban az általános diplomáciai tevékenység csökkenő tendenciája mellett a gazdaságdiplomácia helyi erősödése figyelhető meg. Fel kell tárni az adott ország, régió specifikumait, a potenciális magyar lehetőségeket, segíteni a partnerkapcsolatok alakulását.

A fejlődő világ országaival, illetve a keleti (volt szocialista) országokkal folytatott kapcsolatokban fontos tényező, hogy a gazdaságdiplomácia része legyen a felső szintű párbeszédnek. Ezeken a piacokon ugyanis nagyobb az állami szerepvállalás jelentősége, ezért a sikeresebbek lehetünk, ha diplomáciai támogatással próbálunk eredményt elérni. Minél keletebbre megyünk, annál nagyobb a diplomácia, illetve a gazdaságdiplomácia szerepe a gazdasági kapcsolatokban. Ezeken a piacokon az állam által támogatott exportfejlesztési eszközök használata is fontos tényező, tehát nagyon oda kell figyelni az egyes országokban szervezett vásárokon levő nemzeti jelenlétre (pl. a nemzeti pavilon meglétére), a vállalatok kormányzati támogatására, a hitelben való vásárlás feltételeinek megteremtésére. Vélhetően segítené a kapcsolatépítést, ha a legfontosabb országok esetében kormány megbízott (kormánybiztos) koordinálná a kapcsolatokat (a vizsgált országcsoportban ez egyértelmű bizonyítéka lenne az állami támogatásnak és részbeni felügyeletnek).

A magyar gazdaságdiplomáciának nincsenek komoly hagyományai és kevés az ereje is a magyar vállalatok érdekeinek külföldi képviseletére. Egyre jobban kezd azonban kialakulni a kapcsolat a magyar külgazdasági diplomácia és a terjeszkedni kívánó vállalatok között. A diplomácia felső szinten kezdi megérteni saját fontosságát e téren, illetve a diplomáciai testületekben dolgozók gazdasági affinitása is növekszik. Az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy a diplomácián belül fel-

ismerték a gazdaságdiplomácia növekvő jelentőségét, és így a kormányzat is egyre jobban figyel a cégek külföldi gazdasági tevékenységére.

A növekvő magyar tőkeexport diplomáciai támogatása kiemelt fontosságú feladat, amely a helyi magyar külképviseletek segítségét igényli. A segítség lehet információ az adott országbeli politikai, gazdasági helyzetről; biztosíthatják a részvételt helyi, regionális szakmai fórumokon, szakkiállításokon, vásárokon; tájékoztatást adhatnak állami szervekről, potenciális ügyfelekről, stb.

A kulturális diplomácia, illetve a sajtó (média), a TÉT (Tudományos és Technikai) és a gazdasági diplomácia együttműködése javítja a gazdaságdiplomácia hatékonyságát. Ezt a tényt erősíti a Franciaországban, Olaszországban és Nagy-Britanniában már lebonyolított magyar évad (és remélhetően fogja erősíteni a Kínában 2007 szeptembere óta jelenleg is tartó).

Összefoglalásul: az 1990-es évek társadalmi-politikai változásai (politikai rendszerváltás, gazdasági modellváltás, külgazdasági reorientáció) új helyzetet teremtettek a magyar gazdaság- és külgazdaság-politika számára. A politikai és gazdasági vezetés felismerte azt a szükségszerűséget, hogy egy kis, nyitott gazdaságú országnak mindig alkalmazkodni kell a földrajzilag közel levő nagy országokhoz (integrációkhoz), kapcsolódni fejlődésükhöz, tudván, hogy az egymásrataltság aszimmetrikus. Külgazdaság-stratégiai szempontból egyértelmű, hogy a gazdaság fejlődése csak exportorientáltan valósulhat meg. Bebizonyosodott, hogy számunkra az egyetlen dinamizáló centrum a fejlett Nyugat-Európa, nevezetesen az Európai Unió lehet. Csatlakozásunk az integrációhoz pozitív és negatív hatásokkal is jár. Pozitív eredmény, hogy a külgazdasági mozgástér nemzeti szűkülése ellenére a közösség tagjaként bővülnek lehetőségeink, a kivitel dinamikusan nő, ami munkahelyteremtésre is alkalmat adhat, illetve az integrációhoz tartozás ösztönözheti a külföldi befektetőket. Negatív következmény lehet, hogy ellenőrizhetetlen folyamatok indulnak be, gyorsabban bővíthet az import, a verseny növekedése nemkívánatos feszültségeket eredményezhet. Úgy tűnik, Kelet-Európában és hazánkban is előbb a hátrányok mutatkoznak. Éppen ezért fel kell tárni az integrálódástól rövid, közép-, illetve hosszú távon várt előnyöket és hátrányokat, a számszerűsíthető nyereséget és költséget. Csak így kerülhetjük el, hogy a várakozásaikban rövid távon csalódó vállalatok és a közvélemény ne válják az integráció gátjává, mielőtt a hosszú távú előnyök megjelenhetnének.

FELHASZNÁLT IRODALOM*

- ANTALÓCZY KATALIN – SASS MAGDOLNA: A külföldi működőtőke-befektetések regionális elhelyezkedése és gazdasági hatásai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 2005. 5. sz. p. 494–520.
- BLAHÓ ANDRÁS – PRANDLER ÁRPÁD: *Nemzetközi szervezetek és intézmények*. Budapest, Aula Kiadó, 2005. 700 p.
- KÁDÁR BÉLA: A külgazdasági feltételekről. *Európai Tükör*, 2005. 1. sz. p. 28–33.
- KATONA KLÁRA: A magyarországi tőkeimportot befolyásoló tényezők újraértelmezése. *Közgazdasági Szemle*, 2006. 11. sz. p. 986–1001.
- KOZMA FERENC: *Magyarország világpiaci illeszkedésének stratégiája*. Budapest, Aula, 2003. 349 p.
- MAJOROS Pál: *Magyarország a világkereskedelemben*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 232 p.
- PRÁGER LÁSZLÓ: *Európából a bővülő Európába*. Budapest, Aula Kiadó, 2000. 143 p.
- PRÁGER LÁSZLÓ: *A világ(gazdaság) és Magyarország a XXI. század elején*. Budapest, Unió Kiadó, 2003. 355 p.
- [Szerző nélkül] Külgazdasági stratégia. *Világgazdaság*, 2005. aug. 4. 19. p.

* A lábjegyzetekben nem szereplő más szerzőknek a tanulmány elkészítéséhez felhasznált írásait tartalmazza.

SZENTES TAMÁS*

A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS AZ OKTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

A Kozma Ferenc professzor emlékére készülő könyv számára azért választottam a társadalomtudomány és az oktatás témakörét, mert az ő szemléletmódja és tevékenysége mind a tudományos kutatásban, mind pedig az oktatásban kiváló példája volt ama követelmények érvényesülésének, amelyekről ebben az írásomban szólni kívánok.

1. A TÁRSADALOMTUDOMÁNY SZÉTAPRÓZÓDÁSA ÉS A HOLISZTIKUS SZEMLÉLET KÖVETELMÉNYE

Mint ismeretes, a valaha egységes társadalomtudomány az elmúlt két évszázadban különálló diszciplínák és szubdiszciplínák sokaságára bomlott. Az ókori görög és római vagy éppen a kínai, arab és más bölcsellettudományok művelői még magától értetődően egyszerre foglalkoztak az emberi társadalom működésének különböző – gazdasági, jogi, illetve intézményi, politikai, kulturális és erkölcsi – vonatkozásaival, illetve az ember (legalábbis a szabadnak minősülő ember) mint társadalmi lény és egyszersmind mint természeti és biológiai lény materiális és morális, fizikai és szellemi tevékenységének, érdek- és értékrendjének kérdéseivel.

Sőt, a modern közgazdaságtan kifejlődésének korai szakaszában is a merkantilizmus és a fiziokratizmus legkiválóbb képviselői még elválaszthatatlannak tekintették a társadalom gazdasági gyarapodásának és intézményi, állami, törvénykezési és katonai tevékenységének, illetve az emberi munka és a természet közreműködésének kérdéseit. Még a klasszikus közgazdaságtan „atyjának”, a spontán piacgazdaság öntörvényeit megfogalmazó Adam Smithnek a munkáiban is ott találjuk a politikával, a kultúrával, a közoktatással és neveléssel stb. foglalkozó fejtegetéseket. Nem is szólva a marxi gazdaságtan politökonomiai jellegéről és egy átfogó társadalomelméleten belüli szerepéről stb.

A modern ipari társadalmak bonyolult rendszerének kialakulásával és a társadalmi „alrendszerek” elkülönülése, a piacgazdaságnak az állam működésével és a politikai élettel szemben nyert fokozott autonómiája nyomán, valamint a társadalomtudomány művelőinek a bonyolult rendszer kisebb-nagyobb részeire összpön-

* SZENTES Tamás – Széchenyi-díjas akadémikus, Professor Emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem, Világgazdasági Tanszék.

tosító vizsgálódásai folytán azonban a múlt század közepétől kezdve a legutóbbi időkig *a szakosodás okozta szétaprózottság* vált mindinkább jellemzővé a társadalomtudomány és annak diszciplínái, köztük a közgazdaságtudomány fejlődésére is.

Ez, miként általában a szakosodás, egyfelől – a részletek hatékonyabb feldolgozása, elmélyültebb tanulmányozása és kifinomultabb eszközök kidolgozása révén – a tudományos ismeretek és módszerek gyarapodását hozta magával, másfelől viszont a szemléletmód elszegényedéséhez, a nagyobb és szélesebb összefüggések szem elől tévesztéséhez, a részleteknek valós térbeli és időbeli kontextusaikból való kiragadásához is vezetett.

A „mainstream”-nek nevezett közgazdaságtani irányzat fejlődésére például – a parciális összefüggésekre vonatkozó tételek sokasodása és egyre kifinomultabb metodika alkalmazása mellett – az egyoldalúság és a látókör beszűkülése a jellemző.

Harcourt szerint „a tudományos tisztaság keresése közben a gazdasági elemzést eltávolították a gazdasági és társadalmi kérdésektől”¹. A College of Europe számára írt tanulmányukban Bekemans és Lourtie professzorok megállapítják: „A mainstream neoliberais közgazdaságtani iskola tudományos fejlődése a Gazdaság és a Társadalom világos elhatárolását eredményezte. E két területet ez az irányzat úgy tekinti és kezeli, mint a kutatás két elkülönült tárgyát; a gazdasági jelenségeket egy légüres térben elemzi, amely el van szigetelve a társadalmi kontextustól ... A standard közgazdaságtan az elvonatkoztatás folytán eltekint a »homo ethicus«-tól, illetve a »homo socialis«-tól, és elemzését a hasznosság és önérdék mechanizmusainak alkalmazására redukálja ... A mainstream közgazdaságtan elveszítette az eredeti kulturérzékenységet, egy kultúramentes absztrakcióvá vált.”².

A valóság, a világtársadalom és a világ gazdaság legújabb kori fejlődése azonban mindinkább irrelevánssá és anakronisztikussá teszi az egyoldalú megközelítéseket, a szakterületi merev elkülönülést, a szélsőséges nézeteket és az egymást kizáró alternatívákat.

Napjainkban – legalábbis a nemzetközi irodalom legjavát tekintve – felerősödni látszik a *holisztikus és globális szemléletmód*, valamint a *multi-, illetve interdiszciplináris megközelítés* igénye, az elemzés egyszerre több, egymást nem kizáró, sőt egymással összefüggő szintjének az igénye.

2. A KUTATÁS TERMÉSZETE ÉS A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK KORLÁTOZOTT ÉRVÉNYESSÉGE

Meglehetősen általános az a vélemény, amely szerint örökérvényű tudományos felfedezések, egzakt és végleges kutatási eredmények inkább a természettudományok területén születnek, míg a társadalomtudományok – az emberi cselekvések soka-

¹ HARCOURT, G. C.: *Some Cambridge Controversies in the Theory of Capital*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972. 119. p.

² BEKEMANS, L.– LOURTIE, P.: *Economy and Society in Europe. A Contribution to European Studies programmes*. Brussels, European Interuniversity Press, 1995. 17., 18., 30. p. (College of Europe Working Papers, No 7.)

sága és kiszámíthatatlansága által állandó változásban tartott társadalmi valóság kutatásában – eleve csak viszonylagos és ideiglenes érvényű eredményeket tudnak produkálni.

Bár a természettudományok és a társadalomtudományok között az elemzés tárgyában meglévő különbség kétségkívül megmutatkozik nemcsak az alkalmazott terminológia és módszertan közérthetősége, valamint a tudományos eredmények gyakorlati megvalósítása terén tapasztalható eltérésekben, hanem a kutatási eredmények és elméleti tételek viszonylagos tartósságában és érvényességében is, ezeket a különbségeket azonban aligha indokolt eltúlozni.

Egyfelől a természet, illetve annak változásai, valamint az annak részét képező, társadalmi közösségekben élő ember cselekvése közötti összefüggések és kölcsönhatások sokasága a valóság olyan komplexitását eredményezi, amelynek felismerése mindinkább megkérdőjelezi a különböző tudományterületek közötti éles határvonalak feltételezését, és szükségképpen előtérbe helyezi a tudományos kutatások interdiszciplináris jellegét és a holisztikus szemlélet követelményét. (Ezt jól példázza a jövőkutatás fejlődése, valamint a „fenntartható fejlődés” koncepciójának többdimenziós – ökológiai és társadalmi, gazdasági, kulturális, illetve nemzetközi politikai vonatkozású – értelmezése.) Eközben az egymás eredményeiből való kölcsönös tanulás és a matematikai, illetve számítástechnikai módszertan – diszciplináris határokat átszelő – terjedése még inkább közelíti egymáshoz a különböző tudományterületeket.

Másfelől pedig a tudományos felfedezések viszonylagos értéke és érvényessége – a mind több részletében és változásában vizsgált valóság tükrében és a megújított kutatások fényében – egyre inkább nyilvánvalóvá válik a természettudományokban, nem utolsósorban az orvostudományban és a biológiában is. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni *Ilya Prigogine* és *Isabelle Stengers* híres, magyarul is megjelent könyvéből³:

„Az utóbbi időben ... tömegével merültek fel újabb kérdések, melyek nyilvánvalóvá tették tudatlanságunkat az ismertnek vélt anyag tulajdonságait illetően.” (ix p.) „Mekkora diadalt aratott az Einstein által elképzelt négydimenziós világgyetemmel az a fizika, amely tagadta az időt! S micsoda megrázkódtatás következett be, amikor felfedezték tárgya evolutív természetét!” (x p.) „...a mai tudomány már nem azonos a »klasszikus« tudománnyal. Azok az alapfogalmak, amelyeken a »klasszikus világ-felfogás« nyugodott, az elmélet fejlődésének mai fokán már nem érvényesek” ... „Az az elképzelés, amely a természeti folyamatok összességét kisszámú törvényre szeretne volna visszavezetni, maga sem él már. A mai természettudományok minőségi eltérésekben és lehetséges meglepetésekben gazdag, töredékes univerzumot írnak le.” (6. p.) „...észre kell vennünk, mennyire átalakult a természettudományok tárgya. Már nem olyan idők járnak, mint amikor a változatlan jelenségekre irányult a figyelem.” (7. p.)

³ PRIGOGINE, I. – STENGERS, I.: *Az új szövetség. A tudomány metamorfózisa*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. 338 p. (Eredeti kiadás: *La nouvelle alliance. Métamorphose de la science*. Paris, Gallimard, 1986. 302 p.)

Mindez aligha lehet meglepő azok számára, akik tisztában vannak a tudományos kutatás (a „re-search”, azaz az újra-keresés) valódi természetével és eredményeinek korlátaival, nevezetesen: a végtelen és gyorsan változó világegyetem kutatása soha nem hozhat végleges, illetve teljes eredményt, tehát a kutatást újra meg újra meg kell ismételni, és eközben tudásunk – minden gyarapodása ellenére – korlátozott marad.

Meglepő lehet viszont azok számára, akik – nem ismervén a tudományok történetét – úgy gondolják, hogy már a kutatás megindulásakor általában meghatározható a várható eredmény, sőt, mindenkor előre megtervezhető és ütemezhető a kutatás menete. (Akik tehát úgy képzelik el a tudományos kutatást, mint amikor egy lakásban keressük a valahol elhagyott lakáskulcsot: a cél és a várható eredmény, nevezetesen a kulcs megtalálása világos; és a kutatásnak a vége is meghatározható, tudniillik mihelyt megtaláljuk a kulcsot.) A tudományos kutatásban azonban gyakran egészen más eredmény születik, mint amire számítottunk, és a kutatás menetében is előállnak váratlan fordulatok, amelyek esetleg más irányba terelik a kutatást, és más időigényt szabnak. A természettudományi és orvostudományi felfedezések jelentős része – mint ismeretes – bizonyos értelemben véletlen eredménye, de a társadalomtudományi kutatások olyan jellegzetes terméke, mint a publikálható könyv, gyakran meglehetősen más szerkezetű, más tartalomjegyzékkel, sőt, esetleg más címmel jelenik meg, mint ahogy azt eredetileg elterveztük. Ennek ellenére mindinkább terjed az a gyakorlat, amely már a pályázat benyújtásakor megköveteli nemcsak a kutatás tárgyának és csupán hipotézisként megfogalmazható várható eredményének megjelölését, hanem a kutatás menetének időbeli ütemezése mellett az egyes szakaszokban elérendő tudományos eredmények meghatározását, sőt, a kutatás „végső” eredménye tudományos jelentőségének és gyakorlati hasznosságának feltüntetését is.

A tudományos kutatás (a „re-search”) persze mindig is meghatározott probléma megoldására, egy összefüggés feltárására és megvilágítására, valamely jelenség vagy folyamat megmagyarázására irányul. Ha tudnánk előre, hogy mi a megoldás, milyen az az összefüggés, amelyet kutatunk, és mi a magyarázat, akkor kutatásra nem is lenne szükség. Még amikor valamilyen elméleti tétel vagy hipotézis igazolására indul a kutatás, akkor sem igen fejeződik az be a „quod erat demonstrandum”-mal, hiszen maga a tétel, illetve hipotézis szükségképpen olyan absztrakcióra épült, amelynek módosítása, teljes vagy részleges feloldása újabb irányba tereli a kutatást.

A társadalomtudományi elméletek történelmi fejlődése meglehetősen jól tükrözi a történelmi korszakváltások menetét, a történelmi fordulópontok, új kihívások hatását és az egyes országok, országcsoportok gyakorlati problémáinak alakulását. Bár az elméletek – egyes kivételektől eltekintve – többnyire az emberi társadalom, illetve a nemzet javát, gazdagodását, fejlődését, hatékonyabb gazdálkodását, viszonyainak, életfeltételeinek javulását célzó, illetve a társadalmi igazságosságot szolgáló eszme, idea jegyében születettek, mindig is az adott helyen és korban jelentkező problémákra keresték a megoldást, vagy legalábbis a magyarázatot (saját koruknak hegyi kor-

látjai között). De egyetlen elméleti irányzat sem adott, nem is adhatott kimerítő és elégséges választ az összetett és ellentmondásos valóság egészének problematikájára. Kivétel nélkül valamennyi elmélet a bonyolult valóságnak csak egy-egy szegmensét, korlátozott részét tárhatja fel, világíthatja meg – jól vagy rosszul. Minden elmélet absztrakcióra, a bizonyos szempontból kevésbé lényegesnek tartott jelenségektől való elvonatkoztatásra épül, ezért egyik sem lehet tökéletes. Mivel mindegyik más-más szempontból absztrahál, illetve választja ki a vizsgálat tárgyaként lényegesnek vélt jelenségeket, így szükségképpen nemcsak ellentmondanak egymásnak, de jól ki is egészíthetik egymást, hiszen ugyanannak az összetett és ellentmondásos valóságnak a különböző aspektusait ragadják ki, más-más részletét elemzik.

A Nobel-díjas *Gunnar Myrdal* szerint „az elmélet nem több, mint a tanulmányozandó társadalmi valóságra vonatkozó kérdések egy összefüggő sorozata”⁴.

3. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KRITIKUSI SZEREPE ÉS A POLITIKA

A társadalomtudományok nagy részének a politikához, politikai hatalomhoz és döntéshozatalhoz való viszonya nyilvánvalóan más, mint a természettudományoké és az orvosi tudományoké. Ez utóbbiak eredményeit általában minden politikai erő és minden – bármilyen pártok által alkotott – kormányzat elismeri és örömmel fogadja. Képviselőik és a politikai hatalom között legfeljebb csak akkor képződik konfliktus (a költségvetési támogatások mértékének vagy éppen a természettudományos és egészségügyi oktatás mikéntjének ügyétől eltekintve), ha a tudományos eredményeket, felfedezéseket romboló, pusztító célra kívánja a hatalom felhasználni.

Ezzel szemben a közgazdaságtudományi, politológiai, szociológiai, jogtudományi és még más társadalomtudományi kutatások is – természetüknél és funkciójuknál fogva – eleve a fennálló társadalmi valóság, a gazdaság állapota és a mindenkori gazdaságpolitika, a meglévő intézményi rend, a jogi szabályozások és politikai döntések kritikai vizsgálatát tételezik fel. Magának a társadalomtudományi kutatásnak a természetéhez és funkciójához tartozik tehát a kritikai szemlélet, amely nélkül nem is lehet igazán tudományos a munkánk.

Nem a mindenkori valóság igazolása, a társadalmi cselekvés vagy éppen kormánypolitika indoklása, még kevésbé dicsérete, hanem annak is a kritikai elemzése – sőt, még a lehetséges legjobb lépéseknek, intézkedéseknek is az árnyoldalára, kedvezőtlen hatásaira való figyelmeztetés – a mi tudományunk és e tudomány szerény munkásainak is a feladata.

Egyfajta madáchi értelemben vett „*luciferi szerep*” ez, amely a történelmi szín-változások sorában az újabb és újabb eszmék gyakorlati megvalósulásának kíméletlen, de egyszersmind új eszmékre és új társadalmi kísérletekre ösztönző *kritikájában* testesül meg, és expliciten is kifeje-

⁴ MYRDAL, G.: *Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations*. Vol. 1. New York, Pantheon, 1968. 25. p.

zódik a kritikus értelem e képviselőjének, Lucifernek a teremtést véghez vivő Úr – dicséretet számon kérő – kérdésére adott frappáns válaszában:

„S nem érzed-é eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaul vala,
S teremtni *kényszerültél* általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.”

A néhai *Dudley Seers*, a sussexi iskola egyik kiválósága, az Európai Fejlődéskutatók Társaságának (IDS) első elnöke egy nemzetközi konferencián arra mutatott rá, hogy az akadémiai közösségek, „az egyetemek jelentik talán ez egyetlen nagyobb független központot, amelytől a kormányzatok a hivatalos politika konstruktív bírálatát várhatják el”⁵.

Valamikor a hetvenes évek végén vagy a nyolcvanas évek elején a Minisztertanácsnak alárendelt ún. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság egyik ülésén, ahol Hankiss Elemér a felsőoktatási politikát bírálta, én az ellen a hivatalos felfogás ellen érveltem, amely szerint a tudomány oldaláról megfogalmazott kritika csak akkor „építő jellegű”, ha nemcsak bírál, hanem azt is meghatározza: mi a teendő. Hangsúlyoztam, hogy mások a koordinátái a politikának és a társadalomtudományoknak, más a funkciójuk, más a felelősségük. Később, első akadémiai székfoglalóban a társadalomtudományok kritikai funkcióját az előbb idézett madáchi szöveggel határoztam meg. Maga az elfogulatlan és tárgyilagos kritika is konstruktív tehát, mert alkotásra, változtatásra, jobbításra késztet.

Elfogulatlan és tárgyilagos csak az a tudományos kritika lehet, amelyet nem befolyásolhat az egyik vagy másik politikai erő, illetve párt iránti szimpátia vagy ellenszenv.

Eredendő feladata tehát a társadalomtudományoknak bírálni a fennálló viszonyokat – mind az adott társadalomban, mind pedig a világ mai rendjében. Ami az előbbit, az adott társadalom viszonyait és életkörülményeit befolyásoló kormánypolitikát illeti, ugyan ki és mikor állíthatná, hogy valamely (bármelyik) párt kormányzati politikája vagy éppen választási programja az egyedüli helyes megoldást, illetve utat jelöli ki?! Hiszen eleve nem is lehetnek tökéletes megoldások. Nem léteznek olyan intézkedések, döntések, amelyeknek ne lenne negatív oldala, kedvezőtlen következménye is. A társadalomtudományi elemzésnek éppen az a feladata, hogy miközben többféle alternatíva lehetőségét vázolja fel, kimutassa azok pozitív és negatív hatásait egyaránt, jelezve persze azt is, hogy a társadalom mely részeit és generációit érintik azok így vagy úgy. Ezt persze tárgyilagos tudományossággal csak akkor tudja megtenni, ha nem válik rabjává valamelyik elméleti irányzatnak, divatos „iskolának”.

Ami pedig a világ fennálló rendjét illeti, sajnálatos módon a nyugati, főként amerikai standard tankönyvek zöméből (olykor még a legjobbakból is) szinte minden

⁵ SEERS, D.: The Meaning of Development. Paper presented at the 11th World Conference of the Society for International Development, New Delhi, 14–17 November 1968. *International Development Review*, 1969. Vol. 11. No. 4.

olyan elméleti koncepció (köztük nem is egy Nobel-díjasé) kiiktatódik, amely kritikailag értékeli azt és bírálja a fennálló viszonyokat. Holott beszélhetünk-e a nemzetközi kereskedelem és tőkeáramlás terén a partnerek egyenlőségéről, a kölcsönös és egyenlő előnyök megvalósulásáról, amikor a világpiaci árárányok változása számos ország számára rendszeres veszteséget okoz, az eladósodás kumulatív folyamata pedig már drámai méreteket ölt? Vagy szólhatunk-e az általános emberi jogok érvényesülésének követelményéről úgy, hogy elhallgatjuk azt a tényt, hogy még a legdemokratikusabb és legliberálisabb államok is szelektíve korlátozzák (az adott viszonyok között persze érthetően) a külföldiek bevándorlását azok állampolgársága és képzettsége szerint, vagyis diszkriminálnak? Vagy lehet-e, szabad-e a terrorizmusról anélkül szólni, hogy annak „melegágyát”: a társadalmi és nemzetközi egyenlőtlenségek súlyos és tragikus tényét ne tárnánk fel? És lehet-e „fenntartható fejlődésről” pusztán ökológiai értelemben szólni?!

A világgazdaság fennálló rendje sem az előnyök kölcsönösségét, sem az egyenlőséget, sem pedig az egyenlőséget, illetve a kiegyenlítődést nem biztosítja. Annak egyenlőtlen viszonyai és egyenlőtlenítő mozgástörvényei mellett igencsak csekély lehet a világnépesség túlnyomó részét magában foglaló fejlődő országok többségének a reális reménye arra, hogy felzárkózzék, sőt, hogy elfogadható emberi körülményeket, humánus és demokratikus viszonyokat teremtsen a társadalomban.

Az, ami néhány évvel ezelőtt szeptember 11-én New Yorkban és Washingtonban történt, a terrorizmus „globalizációjának” első megnyilvánulása volt, vagyis az egész világtársadalom globális fenyegetettségének előjele volt ez. Bármennyire is hatalmas döbbenetet és a terrorizmus elleni valamilyen közös fellépésre indító elhatározást váltott is ki ez a szörnyűséges terrortámadás a világ közvéleményében, aligha tekinthető előzmények és mélybe nyúló gyökök nélküli akciónak. És bármilyen is szervezőinek, a globalizálódó terrorizmus irányítóinak személyes indítéka, bármilyen hatalmi törekvések, illetve anyagi érdekek húzódnak is meg a terrorizmus ideológiája és a terrortámadások alighanem igen vegyes támogatói körének (és talán a bosszúhadjáratot sürgetőknek is) a megfontolásai mögött, elképesztő naivitás vagy éppen arrogáns cinizmus lenne figyelmen kívül hagyni a terrorizmus *valóságos táptalaját*, szociál-pszichológiai gyökereit. Nevezetesen azt a nagyon is veszélyes és mélyülő tudati beágyazottságot, a mind hatalmasabb tömegekben fokozódó elkeseredettséget, amelyet kihasználva tudják a terrorcselekmények irányítói és szervezői fanatizálni azok végrehajtóit, félrevezetni és öngyilkos merényletekre képezni ki jobb sorsra érdemes ifjakat és nyílt vagy titkos támogatást szerezni a szegény országok tanulatlan néprétegei és egyes vezetői körében.

Talán nem árt emlékeztetni arra, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete közgyűlésén és más nemzetközi fórumokon a hetvenes évek közepén egy „Új Nemzetközi Gazdasági Rend” megteremtését célzó program került napirendre. Ez akkor általános reményt keltett a tekintetben, hogy a nemzetközi közösség együttes erőfeszítésekkel és kölcsönös kompromisszumokkal határozott lépéseket tesz majd az „Észak” és a „Dél”, vagyis a fejlett és a fejlődő országok közötti „nemzetközi fejlődési szakadék” mielőbbi jelentős csökkentésére és fokozatos felszámolására. Az ENSZ közgyűlése által elfogadott reformprogramnak azonban gyakorlatilag egyetlen pontja sem valósult meg.

A „nemzetközi fejlődési szakadék” problémájának a megoldása, vagy legalábbis lényeges enyhítése nemcsak azért vált az emberiség „fenntartható fejlődésének”, sőt egyáltalán biztonságos fennmaradásának feltételévé, mert az ökológiai egyensúly megbomlásának (a természeti környezet tartós és irreverzibilis megkárosításának, a meg nem újítható természeti

erőforrások kimerítésének, az éghajlati és biológiai feltételek kedvezőtlen megváltoztatásának, a talaj, a vizek, a levegő szennyezésének) a veszélye a „Dél” elmaradottsága és a fejlett Nyugat korábbi fejlődés-modelljének utánzására tett erőfeszítései nyomán fokozódik. Mindezen felül azért is, mert ott a nyomor, éhínség, létbizonytalanság, szociális feszültségek, elnyomó diktatúrák miatt és nem utolsósorban az elektronikus média révén a világ fejlett részének gazdagságáról, jólétéről, sőt fényűzéséről szerzett ismeretek nyomán nő a tömegek elkeseredettsége. Ez növeli a menekültek áradatát, az „Észak felé menetelést”, fokozza a társadalmi, etnikai, vallási és nemzetközi feszültségeket és kedvező talajt teremt a mindinkább nemzetközi méretűvé és technikailag fejlettebbé vált terrorizmusnak, ezáltal aláásva az egyének és a népek, végső soron a világtársadalom létbiztonságát.

4. ELMÉLETI KONCEPCIÓK, VAGY POLITIKAI CÉLOKRA MANIPULÁLT IDEOLÓGIÁK?

Csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak *egyetlen* olyan elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elmélet lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki *bármely* elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve politika közvetlen formálására való alkalmasságot vár el! (Mint ahogy az is, aki bizonyos konkrét társadalmi gyakorlat kudarcából valamely általános elmélet „bukására” következtet.)

Bár a valóságghűség és a logikai következetesség szempontjából aligha tehetünk egyenlőségjelet valamennyi elmélet közé, kivétel nélkül mindegyikből leszűrhetők hasznos tudnivalók, valóságos összefüggésekre vonatkozó következtetések, alkalmazható fogalmi és módszerbeli ismeretek. És minden bizonnyal valamennyi elmélet megalkotóját eredetileg a jobbítás szándéka vezérelte.

Így például a közgazdaságtudomány terén Milton Friedmannél épp oly magasztos eszméket olvashatunk, mint Francois Quesnay, Adam Smith, David Ricardo, Karl Marx, Alfred Marshall, Heckscher, Ohlin, Wicksell, Pareto, Káldor, Balogh, Lewis, Bhagwati, Fleming, Prebisch, Furtado, Emmanuel, Balassa vagy éppen Samuelson írásaiban. Mégis, eredeti szándékuk, sőt, többnyire elméletük valódi tartalma ellenére a rájuk hivatkozó híveik és a politikai döntéshozók nézeteikből hittételeket, politikai célokra manipulált különféle ideológiákat kreáltak. Nem csoda, ha – sajnálatos módon – meglehetősen széles szakadékképződött a „mainstreamhez” tartozó konvencionális-konformista, illetve az ahhoz közel álló irányzatok és az egyéb, főként a kritikai irányzatok között.

Korunkban mindinkább egyértelmű követelménnyé válik az „örökérvényű” tanokkal szembeni *kétkedés*, a tudományos megismerés „korlátozott relativizmusának” elfogadása⁶, továbbá a kizárólagosnak feltételezett alternatívák választása helyett az optimális kombinációkra törekvés, az aurea mediocritas keresése, valamint és nem utolsósorban az elméleti irányzatok további diverzifikációja és az elméleti tételek és módszerek sokasodása mellett az értelmezések pluralizmusának tuda-

⁶ HELLER ÁGNES: *Általános etika*. Budapest, Cserépfalvi, 1994. 158. p.

másul vétele és egyfajta *konstruktív eklekticizmus* irányzata a szélsőségek háttérbe szorulásával.

E követelmény ellenére az elméletek ideológiákká torzulása, politikai célokhoz igazított manipulált értelmezése és egyik vagy másik elméletnek a kritikátlan – egyetlen igaz, helyes és üdvözítő tanként való – kezelése még ma is gyakran kísért.

Sőt, olykor újra megjelennek a múltból felelevenített ideológiai érvelések is, mint például a külföldi tőkeberuházásokkal szemben megkülönböztetés nélkül felhozott általánosító vádak, különösen a multinacionális társaságok elleni „exorcista” támadások, jobboldali nacionalista vagy éppen szélső-baloldali koncepciók. Fel-feltűnik a „lekapcsolódás”, a világgazdasági elszigetelődés, a befelé fordulás anakronisztikusan irreális, naív ideája is. A Ludditák mozgalmához hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a globalizáció elleni retorika és demonstrációk esetében – ahelyett, hogy a figyelem azokra a viszonyokra, körülményekre, intézményi és politikai struktúrákra helyeződne, amelyeknek gyökeres reformja nélkül a felgyorsult és megállíthatatlan globalizációs folyamat kétségkívül növeli a meglévő egyenlőtlenségeket.

Másfelől viszont a liberalizmus eszméje gyakran olyan ideológiaként jelenik meg, amely az egyéni szabadságnak és önérdékkövetésnek a közjót gyarapító és a közösség érdekét nem sértő etikáját – a liberális eszmék eredeti szellemi atyáinak (mint pl. Adam Smithnek) explicit felfogásával ellentétben – az etikátlan business gátlástalanságaként, a vagyon és hatalom birtokosainak szabadosságaként értelmezi, minden társadalmi és kulturális értéket a spontán piaci mechanizmusnak alárendelt árukká degradál.

Azok a mai ultra-liberális politikusok, akik a közoktatás, az egészségügy, a tudomány és a kultúra terén is közönséges piaci viszonyokat kívánnak teremteni, a liberális közgazdaságtannak még arról a közismert tételéről is megfélekednek, hogy ti. a piac normális működése feltételezi mind a vevő, mind az eladó megfelelő informáltságát. Márpedig mennyiben azonos az oktatott diák és az oktató tanár tájékozottsága arról, hogy az előbbinek milyen tudásra van szüksége?! Avagy a beteg páciens és az orvos tájékozottsága arról, hogy mi a helyes gyógymód?! Avagy a kutatást támogató kormányzat, illetve vállalat és a kutatást végző tudós tájékozottsága arról, hogy mit és hogyan kell kutatni?! Avagy a műveltségre szoruló, illetve kulturális élményben részesítendő közönség és a kultúrát terjesztő művész tájékozottsága arról, hogy mi a kulturálisan értékes?!

A monetarista közgazdasági elméletre hivatkozó monetáris politika hívei viszont a monetáris egyensúly helyreállítását csupán deflációs politikával, a pénzkínálat csökkentésével és ennek érdekében a költségvetési kiadások lefaragásával vélik biztosíthatni – megfélekezve arról, hogy a szóban forgó elmélet a pénz iránti keresletnek a termelés fokozásával bekövetkező növekedésére is utal, vagyis nem állítja szembe az egyensúlynak és a gazdasági növekedésnek a kritériumát. S megfélekednek arról is, hogy a költségvetés egyensúlya, bármennyire is fontos, nem azonos a gazdaság egyensúlyával, a gazdasági egyensúly pedig még nem biztosítja a társadalmi egyensúlyt. Ez utóbbi feláldozása az előbbi és különösen a költségvetési egyensúly oltárán tehát ellentétes hatásúnak bizonyulhat.

A természettudományok és a technika fejlődésének, a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának, valamint a globalizációs folyamat felgyorsulásának következtében a világtársadalom és annak gazdasági rendszere az előrehaladó regionális és globális integrálódás útjára lépett. Korunkban a gazdasági folyamatoknak mind a technológiai változásokkal, mind pedig az egyes államok politikájának, jogi és intézményi rendszerének változásaival való összefüggése, valamint a természeti környezetet, az ökológiai egyensúlyt is erőteljesen érintő hatása egyre nyilvánvalóbbá válik. A haditechnika félelmetes fejlődése, a tömegpusztító,

sőt világkatasztrófa előidézésére alkalmas fegyverek gyártása és kereskedelme, valamint a terjedő nemzetközi terrorizmus veszélye és az azt tápláló egyenlőtlenségek növekedésének ténye az emberi nem fennmaradásának és fenntartható fejlődésének globális kérdéseit állítja előtérbe.

Mindez tehát nemcsak egy új, de ismét holisztikus szemlélet alkalmazását és az egymástól elkülönült, önmagukban gazdagodó, de a többi nélkül mégis elszegényedett társadalomtudományi diszciplínák szorosabb együttműködését igényli, multi- és interdiszciplináris megközelítési módszereket, az eredmények integrálását, valamint új, az eddigieket meghaladó korszerű, reális paradigmák kidolgozását követeli meg, hanem feltételezi és megköveteli a társadalomtudományok kritikai szerepének megerősítését, illetve helyreállítását is: mégpedig mind a valóság, a tapasztalható gyakorlat és a fennálló viszonyok, mind pedig saját eredményeik, téziseik, illetve következtetések és javaslataik rendszeres kritikai elemzését és felülvizsgálatát.

E kritikus szemléletnek megfelelő helyet és súlyt kell biztosítani az oktatásban, vagyis a jövő generációk nevelésében is.

5. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI OKTATÁS KÖVETELMÉNYEI

A társadalomtudományok oktatásának, főként felső szinten, az a feladata, hogy – kizárólagosan igaznak hitt tételek („hittételek”), megkérdőjelezhetetlenként beállított „kész” ismeretanyag átadása helyett – ismertesse meg a hallgatókkal a különféle koncepciókat, elméleti irányzatokat és az ezekből származó, a gyakorlatban is használt vagy felhasználható fogalmakat és módszereket, továbbá hogy egyszersmind mutasson is rá ezek értékének és felhasználhatóságának viszonylagosságára, korlátjaira. Vagyis oszlassa el a hozzájuk tapadó illúziókat, illetve a velük szemben támadt előítéleteket. Következésképpen az elméletek oktatása kritikai kell hogy legyen.

A már említett *Dudley Seers*, a sussexi iskola nagy alakja szerint a közgazdaságtan oktatásának egyik funkciója, hogy „egészséges szkepticizmust keltsen”, és „az az oktató, aki előadását a rendelkezésre álló tananyag-szövegek korlátjainak feltárására is építi, ... nagy szolgálatot tesz”.⁷

A hazai társadalomtudományi oktatásban kétségkívül nagy előrelépés történt a nemzetközi, főként nyugati szakirodalom felhasználása és a nyugati, elsősorban angolszász tankönyvek ismeretanyagának megismertetése terén. Ennek azonban és az oktatás színvonala, illetve követelményei nyugati normákhoz való igazításának (mint követelménynek) nem kellene együtt járnia azzal, hogy saját tananyagaink korszerűsítéséről, újabb tankönyvek és szaktudományos monográfiák megírásáról, valamint az eddig elért tudományos eredményekről és oktatási tapasztalatokról lemondva egyszerűen áttérünk az amerikai standard tankönyvek fordítására, illetve

⁷ Lásd SEERS, D.: i. m. p. 30–31.

kritikátlan átvételére. Ez egyébként is a hazai szellemi tőke lebecsülését és – kimondom: – bizonyos fokú szolgálalkúságot is jelent. Annak idején *Széchenyi* azt hangsúlyozta, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”, és még az 1950-es évek sztálinista kemény diktatúrája idején sem vált gyakorlattá a hazai szerzők által írt tankönyveknek (még a kifejezetten ideológiai tartalmúaknak sem) szovjet tankönyvek fordításával való helyettesítése!

Báró Eötvös József, egykori kultuszminiszter (és az Akadémia elnöke) arra figyelmeztette az egyetemeket, illetve azok oktatóit, hogy a tudományt csak az tudja megfelelően oktatni, aki maga is műveli, és nem csak interpretálja mások eredményeit: „az egyetem, mely sok századon át félreismerve magasztos hivatását, a helyett, hogy tudományt teremtett volna, megelégedett a tudomány commentátorának másodrendű szerepével, mely azonban a múlt században s még inkább a jelenben újra visszafoglalta a tudományt művelő testületek között az őt megillető, kiváló helyet. Az egyetem ma azt az elvet követve, hogy tudományt közölni csak az tud igazában, ki azt maga is előbbre vinni képes”, vonzó körébe gyűjti a tudománynak majdnem összes munkásait.,, (Kiemelés tőlem – Sz. T.)

A nyugati standard tankönyvek ismeretanyagának és terminológiájának oktatása persze nélkülözhetetlen, de azt nem egyszerűen interpretálni, hanem kritikailag értelmezni és inkább többel, tartalmilag is és főként egy megfelelőbb szemléletmóddal kiegészítenünk kell.

A *közgazdaságtan oktatásában*, különösen az alapozó képzésben, ezt a kritikai értelmezést és kiegészítést nemcsak indokolják, hanem szükségessé is teszik a nyugati, főként amerikai standard tankönyvek legtöbbszörének (még a legjobbaknak is) az olyan súlyos fogyatékoságai, mint a következők:

- Többnyire szinte „ömlesztve” találják a legkülönbözőbb elméleti eredetű, a legkülönbözőbb történelmi korban és helyen született elméleti téziseket és módszereket (az azokat alkotók sajátos, az adott helyen és időben megjelent problémákra koncentráló, de épp ezért eltérő szemléletmódjának a megismertetése nélkül).
- Az elméleti tételeket és módszereket többnyire fenntartások nélkül, az azokhoz tartozó és gyakorlati alkalmazhatóságukat korlátozó *leegyszerűsítő premisz-szák*, explicite vagy implicite feltételezett ideális körülmények említése *nélkül* tárgyalják. Az egyébként látványosan ábrázolt modelleknek és precíz matematikai formulákban kifejezett elméleti tételeknek nemcsak a *történelmi eredete marad homályban*, ami megnehezíti megértésüket és egymáshoz viszonyulásukat, hanem eredeti szerzőiknek a megfontolásai, leegyszerűsítő feltételezései és a tételek gyakorlati alkalmazhatóságának ebből eleve adódó korlátai is. Ez valójában „hittételekké” teszi a tudományban minden esetben feltételekhez kötött, absztrakcióra épített koncepciókat.
- Szinte kizárólag csak az ún. „mainstream”-hez tartozó iskolák, illetve teoretikusok konvencionális nézeteit, elméleti téziseit és módszereit foglalják magukban, mellőzve, sőt elhallgatva – éppúgy, mint a szovjet típusú rendszerekben,

a marxizmus-leninizmus dominanciája idején – az azzal ellentétes vagy akár csak attól eltérő nézeteket.

- *Többnyire csak a legfejlettebb tőkés piacgazdaságok körülményeihez, illetve szempontjaihoz vagy éppen érdekeihez igazodó példákat, „eseteket” használnak fel bizonyítási, illetve illusztrációs célra.*
- Számos, a tényleges *valóságnak ellentmondó*, annak apologetikus megszipítására, ideologikus célokra is felhasználható elméleti tételt közvetítenek a hallgatók felé – hasonlóan a Marxizmus-Leninizmus ideológiájával átítatott „politikai gazdaságtan” tankönyveihez.
- Rengeteg *felesleges*, hasznavehetetlen, irreleváns, vagyis a *gyakorlatban alkalmazhatatlan*, legjobb esetben is csak pedagógiai, illetve illusztrációs célt szolgáló formulát, levezetést és koncepciót tartalmaznak.

Dudley Seers professzor, az Európai Fejlesztéskutatók Társaságának volt elnöke ezt írja: „sokak szerint az akadémiai »kiválóság« abban áll, hogy olyasmit tanítunk, ami szofisztikáltabb a korábbinál, akár releváns az az illető ország valamely sajátos problémája vonatkozásában, akár nem. Ennek a feltevésnek az extrém formája az, ha valaki úgy hiszi: *a kiválóság éppen az irrelevanciában áll.*”⁸

Professor *Beveridge*, a London School of Economics korábbi rektora, illetve igazgatója megállapította: „A gazdaságtudomány megkülönböztető vonása az, hogy olyan tudomány, amelyben az általánosításoknak a tényekre hivatkozó igazolását mint irrelevánst negligálják.”⁹

- Ugyanakkor viszont gyakran számos olyan fontos *fogalom, koncepció és elemzési, illetve mérési módszer* marad ki ismeretanyagukból, amely a gyakorlatban nemcsak használatos, hanem nélkülözhetetlen is.

Így például a „Nemzetközi gazdaságtan” egyik legelterjedtebb amerikai tankönyvében, a *Paul Krugman* és *Maurice Obstfeld* által írt kötetben¹⁰ (de többnyire más standard tankönyvekben is) egyszerűen hiányoznak az olyan fontos fogalmak, koncepciók és számítási módszerek, mint:

- a nemzetközi kereskedelmi statisztikákban és a külgazdasági elemzésekben oly fontos cserearány-mutatók (terms of trade indexek) változatai,
- a kereskedelem áru- és relációs (földrajzi) szerkezetének fogalma és mérési módja,
- az export- és import-koefficiens fogalma és számítási módja,
- a nemzeti jövedelem és a külkereskedelmi teljesítmény közötti összefüggésre vonatkozó export-multiplikátor és import-határhajlam (valamint a pénz-multiplikátor) mutatója és számítási módja,
- a kereslet jövedelmi, ár-, kereszt(ár)- és „reciprok” rugalmassága fogalmának megkülönböztetése és számítási módja, és persze

⁸ LIVINGSTONE, I. – ROUTH, G. – RWEYEMAMU, J. F. – SVENDSEN, K. E. eds.: *The Teaching of Economics in African Universities*. Proceedings of a Conference held at the University College of Dar es Salaam, April, 1969. University of Dar es Salaam, 1969. 28. p.

⁹ Idézi G. Routh. Lásd uo. 59. p.

¹⁰ KRUGMAN, P. R. – OBSTFELD, M.: *International Economics. Theory and Policy*. New York, Harper Collins Publishers, 1991. 532 p.

- a különféle nyerstermékek keresleti rugalmasságának áremelkedés és áresés esetén mutatózó eltérő alakulása és magyarázata (noha ennek nagy gyakorlati jelentősége van a nyerstermékexportőrök számára),
- a komparatív költségek számításának különféle változatai,
- a Balassa-féle „revealed comparative advantages” fogalma és számítási módszere,
- a nemzetközi kereskedelmi ciklus fogalma, valamint a hosszú hullámú Kondratyev-ciklus fogalma és értelmezése,
- a „tökéletes” és a „tökéletlen egyensúly” megkülönböztetett fogalma és értelmezése (noha az előbbi, amely a valóságban legfeljebb kivételes esetet jelent, a tankönyvben részletesen tárgyalt kereskedelem-elméletek egyik általános premisszája),
- a kevésbé fejlett nemzetgazdaságok egyensúlyát, kereskedelmi és fizetési mérlegét általában súlyosan érintő és az eladósodásnak is egyik meghatározó tényezőjét jelentő fogyasztási „demonstrációs hatások” fogalma (noha annak kiterjedt nemzetközi irodalma van),
- az adósságszolgálat és adósságszolgálati ráta fogalma és ez utóbbi számítási módja,
- az adósságterhet enyhítő különféle (debt-relief) módszerek tárgyalása, vagy akárcsak felsorolása is, (így a moratórium, az átütemezés, az „export participation note”, a különféle swap-műveletek, mint pl. a debt-for-equity, a debt-for bond, a debt-for-nature, stb., a „buy-back” és a debt-note eladása stb.),
- a „fizetési-mérleg kiigazítása” különféle gazdaságpolitikai receptjeinek tárgyalása, a „rugalmassági megközelítés”, a „jövedelmi megközelítés”, az „abszorpció megközelítés” és a „monetáris megközelítés” fogalma, tárgyalása és a vonatkozó számítások, illetve matematikai összefüggések ismertetése (kivéve a „Marshall-Lerner feltételt”, amely viszont nem úgy szerepel, mint csupán szükséges, minimális, de nem elégséges feltétel a fizetési mérleg javulásához),
- a hivatalos ENSZ-terminológiában használt elnevezés: a „transznacionális társaság” fogalma (amely helyett csak a „multinacionális cég” fogalmát alkalmazzák a szerzők),
- a multinacionális, illetve transznacionális társaságok külföldi közvetlen beruházásai indítékainak, illetve indítékcsoportjainak („erőforrásszerzés”, „hatékonyságjavítás” és „piac-szerzés”, valamint „stratégiai cél”) megkülönböztetése és magyarázata (noha azokra az UNCTAD World Investment Report-jaiban is rendszeresen hivatkoznak),
- a transznacionális társaságok üzleti politikáját meghatározó különféle „előnyök” megszerzése célját kifejező híres „OLI paradigma”, illetve – és nyilván nem véletlenül – annak „O”, azaz ownership-előnyt kifejező részének tárgyalása,
- a transznacionális társaságok mind fontosabbá váló „externalisation” politikájának fogalma (amely a World Investment Report-okban is rendre szerepel) és annak és magyarázata,
- a mind a kutatási eredmények és új technológiák nemzetgazdaságon belüli terjedését, mind a belső nemzeti piac növekedését, mind pedig a foglalkoztatási lehetőségek bővülését is alapvetően meghatározó „input-output kapcsolódások” (linkages) fogalma, noha azok fontosságára való tekintettel az UNCTAD egyik évi World Investment Report-ja a címében is ezt a fogalmat emelte ki, és azok vizsgálata a transznacionális társaságok leányvállalatai működésének tényleges hatásai értékeléséhez is nélkülözhetetlen,
- a „transznacionalizálódás” és annak mutatószáma,
- a „korlátozó üzleti gyakorlat” fogalma és magyarázata,
- az „Uruguay Forduló” kapcsán a TRIMS, vagyis a „trade related investment measures” jelentése és tartalma,
- a nemzetközi gazdasági rend fogalma és értelmezése,
- a GATT főbb elveinek tárgyalása vagy akárcsak felsorolása,

- a nemzetközi monetáris rendszerek megkülönböztetésének kritériumai és következésképpen:
- az árfolyam-rendszerek és a hivatalos tartalékeszközök rendszere valamennyi főbb változatának ismertetése,
- az 1970-es évek reformprogramjának, az „Új Nemzetközi Gazdasági Rend” fogalmának és elfogadott dokumentumai tartalmának tárgyalása vagy akárcsak említése is,
- a „nemzetközi áruegyezmények” fogalma és tárgyalása,
- a „termelői társaságok” fogalma és tárgyalása,
- az „integrált áruprogram” fogalma és tárgyalása,
- a „hivatalos fejlesztési segély” (ODA) fogalma és tárgyalása stb.

Még jellemzőbb a „Nemzetközi gazdaságtan” címet viselő standard tankönyvek legtöbbszörére, így az említett tankönyvre is, hogy miközben a lehető legrészletesebben tárgyalják a kereskedelem, illetve nemzetközi munkamegosztás és szakosodás hagyományos elméleteit és modelljeit, csupán aránytalanul csekély mértékben, illetve terjedelemben foglalkozik a nemzetközi tőkeáramlással. Holott a hagyományos kereskedelemelméletek egyik nyilvánvalóan anakronisztikus vonása és gyakorlati alkalmazhatóságukat eleve megkérdőjelező vonása, hogy az egyszerűség kedvéért eltekintenek a világkereskedelem és a nemzetközi munkamegosztás szerkezetét mindinkább döntően meghatározó, benne az egyes országok helyzetét, szerepét és fejlődését is befolyásoló nemzetközi tőkemozgástól.

Nem kevésbé súlyos, *szemléletbeli fogyatékságai* is vannak a szóban forgó standard tankönyvek legtöbbszörének:

- Az elméleti tételeket, módszereket és modelleket kritikátlanul, kétségbevonhatatlan ismeretekként, a „tudás” kész elemeiként tálalják, ami a hallgatókban azt a tévhitet táplálja, hogy az azokból tanultakat minden további nélkül majd alkalmazhatják is a gyakorlatban.

Dudley Seers idevonatkozó megjegyzése szerint: „Sajnálatos módon a hallgatók túlságosan is hajlamosak úgy tekinteni az egyetemre, mint egy olyan helyre, ahol a tudást kapják meg.”... „Egy közgazdaságtan-oktatónak az egyetlen halálos bűne az, ha hallgatóiban azt a hitet kelti, hogy ha »Benham« vagy »Samuelson« vagy »Lipsey« tételeit megtanulják, akkor már a közgazdásszá válás útján vannak”.¹¹

- A gazdasági jelenségeket és folyamatokat történelmi és társadalmi összefüggéseikből kiragadva mint valamiféle „tisztá ökonómia” tárgyait kezelik, vagyis ökonomista szemlélettel, ami a gazdaságtudománynak mint a természettudományokhoz hasonló „egzakt” és „kemény” diszciplinának a társadalomtudományoktól, a „puha” diszciplináktól való elhatárolását sugallja.

Jellemző, hogy az egyébként neves amerikai professzor, H. Leibenstein a fejlődő országok gazdasági elmaradottságával foglalkozó híres könyvében vizsgálódását azzal kezdi, hogy „vegyük ki az intellektuális kérdést a történelmi összefüggésből!”¹²

Guy Routh, a Cambridge-i Egyetem professzora szerint: „A közgazdaságtan a maga három termelési tényezőjével, a földdel, munkával és tőkével, ugyanabban a stádiumban van,

¹¹ LIVINGSTONE et alia eds.: i. m. 31. p.

¹² LEIBENSTEIN, H.: *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York, 1957. 3. p.

mint a középkori alkémia a maga három elemével, a földdel, a tűzzel és a vízzel.” ... „Az új módszertan azt kívánja, hogy szakítsunk a diszciplináris elkülönítésekkel, és alaposan vizsgáljuk az intézményeket és azoknak az emberi viselkedését is, akik azokat működtetik.”¹³

- A mikro-, illetve makro-ökonómiai jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeinek magyarázatánál általában a „*racionalisan cselekvő (fogyasztó vagy termelő) egyén*”, illetve egyének viselkedéséből indulnak ki, vagyis voltaképpen a társadalmi közegből kiragadott, a hajótörött Robinsonhoz hasonlítható egyedekből, és abból vezetik le a fogyasztói kereslet, a termelői kínálat, az árak és jövedelmek alakulása stb. jelenségeit.

J. Galbraith írta: „... a modern nagyvállalatot nem a tulajdonosok irányítják, hanem az igazgatók, a menedzserek”, akik „azért dolgoznak, terveznek, újítanak és ruháznak be, hogy olyan részvényesek jövedelmét növeljék, akiket nem is ismernek”. Szerinte: „aki képes elhinni, hogy a sarki újságárus és a General Motors tulajdonképpen tejtестvérek, s mindketten egyformán vannak alávetve a piacon uralkodó erőknek, ... az képes elhinni bármit is.”¹⁴

- Az egyébként „*tökéletes*” és önműködő piacgazdaság zavarait, esetleges „*tökéletlenségeit*” általában e rendszeren kívülre helyezik, vagyis külső körülményeknek, erőknek, beavatkozásoknak tulajdonítják.

Guy Routh megállapítása szerint: „A régi paradigma azt mondta nekünk, hogy a gazdaság önműködő mechanizmusokból áll. Ha pedig valami rossz, azt a »kívülről« történt beavatkozás okozta. Még ma is ezt adják el a hallgatónak világszerte. Ez nemcsak hamis, de egyenesen veszélyesen félrevezető is.”¹⁵

- A világgazdasági jelenségek és folyamatok vélt vagy valós törvényszerűségeit pedig általában a *feltételezetten egymástól függetlenül kifejlődött és eredetileg „zárt” vagy „zártnak” tekinthető nemzetgazdaságok belső törvényszerűségeire vonatkozó tételekből* igyekeznek levezetni.

Tipikus példája ennek az eredetileg Marshall által a világpiaci egyensúlyi ár meghatározására felvázolt „reciprok keresleti/kínálati görbéknek” a kereskedelmi kapcsolatok előtti, feltételezetten még „zárt” nemzetgazdaságok (két termékre leegyszerűsített) keresleti és kínálati viszonyaiból levezetett „ajánlati görbékkel” való felváltása.

- Ugyanígy, a világgazdaságban létrejött, a különböző országokra, illetve országcsoportokra jellemző „gazdasági rendszerek” tipikusnak mondott vonásait, működésük jellemzőit is (beleértve a „gazdaságilag elmaradott” országok rendszerének és az ún. „szocialista” rendszernek is a meghatározó jellemzőit) pusztán az adott ország, illetve országcsoport másokétól függetlennek feltételezett *belső körülményeiből* származtatják.

¹³ LIVINGSTONE et alia eds.: i. m. 60. p.

¹⁴ GALBRAITH, J. K.: *Egy kortárs emlékei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1958. p. 506., 500–501.

¹⁵ LIVINGSTONE et alia eds.: i. m. 61. p.

Ez a szemlélet egyébként markánsan kifejeződik a „szocialista” rendszerről megjelent hazai publikációk zömében is.

A „Nemzetközi gazdaságtan”, illetve az ún. „Open Macro-economics”, azaz „Nyitott makro-gazdaságtan” elnevezésű tantárgy standard amerikai tankönyveinek zöme ezt a *történelmietlen, sőt mindinkább anakronisztikus szemléletet* tükrözi, amely az eredetileg egymástól függetlenül kifejlődöttnek és elsődleges elemzési egységnek tekintett nemzetgazdaságok között a későbbiekben kialakuló (kvázi „külső”) gazdasági kapcsolatok halmazaként értelmezi a mai világgazdaságot mint ún. „nemzetközi gazdaságot”, nem pedig mint a nemzetgazdaságok kifejlődésével párhuzamosan és kölcsönhatásban kibontakozó szerves rendszert.

Ez a szemlélet persze jól megfelel az USA-centrikus ultra-liberális felfogásnak és a fennálló világgazdasági rendszer súlyos egyenlőtlenségeit, *aszimmetrikus interdependenciáit és egyensúlytalanságait negligáló apologetikának*. De persze nem idegen azok számára sem, akik a „marxizmus-leninizmus” politikai gazdaságtana tankönyveiből azt tanulták, hogy *miután* a termelőerők „túlnőnek” a nemzetgazdasági kereteken, azt követően fejlődnek csak ki az ún. „nemzetközi gazdasági kapcsolatok”.

Nem véletlen, hogy az ilyen szemlélet fölöslegesnek tartja mind a történelmi, mind a globális összefüggések vizsgálatát. A szóban forgó standard tankönyvek zöme nem is foglalkozik a világgazdaság fejlődésének történetével, mint ahogy a „nemzetközi gazdaságtan” elméletének történetével sem.

Így azután e felfogás szerint nem is kell arról sem szólni, hogy milyen konkrét helyen és korokban születtek a különféle elméleti tételek (a mindenkori viszonyokat és akut problémákat tükrözve, egymásnak épp ezért ellentmondva, de egymást ki is egészítve), és hogy azok milyen absztrakciókra, leegyszerűsítő és *alkalmazhatóságukat korlátozó előfeltevésekre* épültek. Minek is kellene ezzel terhelni és megzavarni a kész és véglegesen helyes ismeretekre vágyó hallgatókat?!

Még kevésbé kell ilyen szemlélet mellett azt vizsgálni, hogy

- a világgazdaság több évszázadra visszanyúló történelmében *mikor, miért és hogyan váltak szét a fejlődés-utak*, jött létre és mélyült el a nemzetközi „fejlődés-szakadék”,
- *milyen technológiai forradalmak* nyitottak újabb és újabb „húzó-ágazatokat”, illetve tevékenységeket, ezáltal egyes országok felzárkózását, mások hanyatlását segítve elő;
- hogyan változott a világgazdaság „gravitációs központja”;
- milyen különféle interdependenciák *képződtek* a világgazdaságban, és azok aszimmetrikus szerkezetének milyen hatása van a partnerek fejlődésére;
- *miért*, milyen történelmi körülmények között, milyen külső viszonyok, illetve hatások és milyen elhibázott belső politikák és reakciók hatására bontakozott ki a *kumulatív eladósodás* folyamata;
- milyen volt a *világpiaci áralakulás tendenciája*;
- hogyan vált a világkereskedelem földrajzi és áruszerkezetének mindinkább *meghatározójává a nemzetközi tőkeáramlás*;
- hogyan jöttek létre a *transz-, illetve multinacionális társaságok*, mennyiben más és változó az érdekerendszerük, üzleti és beruházási politikájuk, és milyen új potenciális veszélyeket jelentenek és ugyanakkor új lehetőségeket, jelentős előnyöket is biztosítanak a megfelelő, céltudatos gazdaságpolitikát folytató országok számára,

- hogyan és milyen tényezők, illetve körülmények hatására gyorsult fel (és egyáltalán hogyan értelmezendő) a globalizáció folyamata, és
- az milyen potenciálisan kedvező és potenciálisan kedvezőtlen hatásokat gyakorol a nemzetek, pontosabban az egyes országok fejlődésére;
- milyen okok és körülmények magyarázzák a regionalizálódás, a regionális integrációk képződése folyamatának előrehaladását,
- milyen összefüggések mutatkoznak a globalizáció, a regionalizálódás és a nemzeti fejlődés folyamatai között; továbbá és nem utolsósorban
- hogyan változik az állam szerepe a globalizáció és a regionalizálódás hatásai nyomán, és
- milyen viszony lenne szükséges az állam, a piac és a civil társadalom funkcionálása között stb.

Indokolt azonban megjegyezni, hogy még arra az „újnak” mondott és egyre népszerűbbé váló *politikai gazdaságtanra* sem jellemző egy valóban holisztikus látásmód. Bár ez az irányzat éppúgy, mint az ún. „*neo-institucionalizmus*”, örömdetes módon épp a szóban forgó standard amerikai tankönyvek fentiekben kifogásolt ökonomista és történelmietlen szemléletmódjával kíván szakítani, egy, a történelemhez valóban hű és a széles társadalmi, illetve nemzetközi összefüggéseket figyelembe vevő probléma-megközelítéshez nem elegendő a neoklasszikus közgazdaságtannak és a hatalmi viszonyokkal foglalkozó politológiának valamiféle integrálása, illetve az ún. „*Nemzetközi politikai gazdaságtan*” vonatkozásában a nemzetközi gazdaság és a nemzetközi politika interakciójának vizsgálata. Az utóbbi által hangsúlyozott „állam-központúság” nem kevésbé vezet egyoldalúságokhoz, mint a „piac-központúság”.

A nyugati, illetve *amerikai standard tankönyvek* magyar nyelvre való lefordítását és az alapozó képzésben valamiféle egységes tankönyvekként való bevezetését a tananyagok nemzetközi „kompatibilitásának” biztosítása, vagy közelebbről az „európai felsőoktatási térség” oktatási követelményeihez való igazodás szándéka sem indokolhatja. Nemcsak azér, nem, mert az *egyetemi autonómia és az egyetemi oktatók „akadémiai szabadsága”* a felsőoktatási intézmények tankönyveinek ilyen módon való „egységesítését” megengedhetetlenné teszi, hanem mert a nívósabb nyugat-európai egyetemeken, illetve a szakterületen nemzetközileg ismert és elismert professzorok részéről az idegen (különösen az amerikai) tankönyvek kizárólagos bevezetésére való ilyen törekvéseknek a nyomát sem találhatjuk. Ráadásul az amerikai tankönyvek magyar nyelvre fordítását már az a tény is fölöslegessé teszi, hogy a közgazdaságtant oktató felsőfokú tanintézményekben az *angol nyelv ismerete* eleve felvételi kritérium.

De egyébként is egy dolog a közgazdaságtani tárgyak nemzetközileg, illetve az EU-n belüli többé-kevésbé standard tananyagának oktatására és elsajátítására vonatkozó jogos követelmény, és egészen más dolog annak egy-egy amerikai vagy más külföldi tankönyv egyszerű lefordításával való teljesítése.

A nyugati standard tankönyvekben szereplő *ismeretanyag*nak és *terminológiának* az oktatása ugyan szükséges és hasznos is lehet, de ez *nem jelenti azt*, hogy olyan arányban és olyan súllyal kell azt oktatni, mint az azokban található, és hogy kritikátlanul, mint a készre szabott „tudás” részeit kellene azt a hallgatók elé tárni.

A szóban forgó „standard” ismeretanyagot tehát egyrészt alaposan (a gyakorlati relevancia, az alkalmazhatóság és nem utolsósorban a hazai gazdasági gyakorlat igényei szerint) *szelektálni* kell, másrészt pedig azt nem egyszerűen interpretálni kell, hanem *kritikailag értelmezni* és tartalmilag is, főként egy *megfelelőbb szemléletmóddal* ki is kell egészíteni.

A Nobel-díjas Gunnar Myrdal kíváncsúnak mondta azt, hogy „a fiatal közgazdászoknak meglegyen a bátorsága a tartalmatlan, irreleváns és olykor kirívóan alkalmatlan doktrínák és elméleti megközelítések széles skáláját elvetni”. Mindamellett azt is hozzáfűzte, hogy „*ki kell válogatniuk* azt, ami valóban praktikus és hasznos, ... és akkor azt találják majd, hogy sok régi és ismert érv, valamint elméleti tétel, ha egy új keretbe illesztődik, hasznossá válik”.¹⁶

A már említett nemzetközi konferencián *Helge Grundmann* professzor hangsúlyozta, hogy „a veszély a »tisztá elméletnek« a gazdasági élet gyakorlati problémáira való alkalmazásában áll. Ekkor ugyanis a »tisztá elmélet« könnyen válhat egy ideológia igazolásává, mintegy »szilárd tudományos alapot« biztosítva az utóbbi számára.”¹⁷

B. de Gaay Fortman professzor szerint: „Bár a mikroökonómiai elmélet oktatói egyre inkább egyetértenek abban, hogy a tárgy hagyományos tankönyvi megközelítése nem kielégítő, mégis ragaszkodnak ahhoz azzal az indoklással, hogy »úgy tűnik: egyelőre nincs még jobb«. Valójában a mikroökonómiai elmélet oktatásának általánosan elfogadott célja inkább a hallgató agyának élesítése és elemzési eszközökkel való felszerelése, mint sem a gazdasági valóság teljes képének és különféle összefüggéseinek bemutatása.”¹⁸

Ann Seidmann professzor-asszony e konferencián kijelentette: „A tananyagoknak meg kell ismertetniük a hallgatókat a különféle közgazdasági elméletek főbb irányzataival mint a problémák megoldását csupán potenciálisan segítő irányelvekkel, és segíteni kell őket abban, hogy az elméleti modellekből levont hipotéziseknek az empirikus valósággal való összevetéséhez tudományos módszereket sajátítsanak el. A hallgatókat sohasem szabad arra tanítani, hogy az elméletek előfeltevéseit vagy értékítéleteit adottságokként kezeljék.” Hozzáfűzte azt is: „Nyilvánvaló, hogy amennyiben a hallgatókat az elméletek kritikai kezelésére ösztönözzük, úgy állandó erőfeszítést kell tennünk annak elkerülésére, hogy értékeléseinket saját ortodoxiánk befolyásolja.”¹⁹

Általánosságban és némi leegyszerűsítéssel tehát azt a következtetést vonhatjuk le az *oktatás mikéntjéről* illetően, hogy

- ne tanítsunk úgy egyetlen tudományos tételt, eredményt sem, mintha az valamiféle „örök igazságot” testesítené meg, mert ilyenek nem léteznek;
- ne tanítsuk úgy az elméleti tételeket, mintha azok pontos képet adhatnának a valóságról, mert ilyenek soha nem létezhetnek;
- ne tanítsuk a jelenben tapasztalható jelenségeket úgy, mintha azok kész adottságok lennének;
- ne tanítsunk a gazdaságról úgy, mintha az a társadalomtól, a politikától és kultúrától függetleníthető lenne;

¹⁶ MYRDAL, G.: *Economic Theory and Under-developed Regions*. London, Methuen, 1957. 101. p.

¹⁷ LIVINGSTONE et alia eds.: i. m. p. 63., 67–68.

¹⁸ Uo. 92. p.

¹⁹ Uo. 255., 264. p.

- ne tanítsunk egyoldalú szemlélettel, mert a valóság jelenségeinek, folyamatainak soha nincs csak egyetlen oldala;
- ne tanítsunk kritikátlanul, mert a tudománynak eleve kritikusnak kell lennie a valósággal és saját magával szemben is;
- a matematika nyelvén megfogalmazott, matematikai formulákban, illetve modellekben kifejezett tételeket, illetve elméleti összefüggéseket ne tanítsuk úgy, mintha azok leegyszerűsítésektől mentes, egzakt és tárgyilagos tudományos-ságot képviselő és a gyakorlatban is minden további nélkül alkalmazható ismereteket jelentenének.

NOVÁKY ERZSÉBET*

A JÖVŐKUTATÁS, ELŐREJELZÉS AKTUÁLIS METODOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Köszönet Kozma Ferenc professzor úrnak azért, mert sokakat elindított és sokunkat kísért azon az úton, amelyről ő is tudta – és amire mi is rájöttünk –, hogy csak alapos, szisztematikus munkával vezet elfogadható jövőbe.

1. SZEMÉLYES SZAKMAI GONDOLATOK KOZMA FERENCRL

Kozma Ferenc munkásságát közelebbről is megismerhettem, személyesen dolgozhattam vele. A *Gazdasági és vállalkozás előrejelzés* című közös tárgyunk oktatása során megtanultam tőle, hogy sok-sok gyakorlati példával mennyire érdekessé és színessé lehet tenni az előrejelzés témakörének oktatását. Könnyű volt neki – mondhatnánk –, hiszen nemcsak az elméletben és a módszertanban volt otthon, hanem a gyakorlatban is. Volt honnan átvennie és bemutatnia az egyes kérdésköröket színesen, egyénien. A „*Magyarország holnap után*” című, általam vezetett OTKA-kutatás kapcsán a rendszerszerű megközelítésnek éppúgy tanúja lehettem, mint fantáziadús gondolkodásának.

Jellemző volt rá a *komplex, integratív szemlélet*, amelynek alkalmazásával a gazdasági, társadalmi, műszaki-technológiai és környezeti jelenségeket és folyamatokat egymáshoz kapcsoltn vizsgálta, s így törekedett a valóságot teljes rendszerként értelmezni. Ezt nem úgy tette, hogy a valóság egy-egy oldalát kiragadva vizsgálta annak a többivel való kapcsolatát, hanem egyszerre próbálta értelmezni és elemezni azokat. Így volt lehetőség arra, hogy egyszerre érzékeltesse a különböző rendszerek változását, a mozgásukból fakadó dinamikát és egymásra hatásukat. A *dinamikára koncentrálás* is megfogott benne: ő a külgazdasági stratégiák vizsgálatánál, én – szűkebb szakmám területén – az egyének jövőre orientáltságának elemzésénél és előrejelzésénél alkalmaztam.

A *távlatos gondolkodás* Kozma Ferenc gondolkodásmódjának természetes velejárója volt. Amikor a jelenről beszélt, akkor is mintha a jövőről beszélt volna, hiszen gondolatai mélyen át voltak szöve a jövőre vonatkozó következtetésekkel és az iránta való felelősséggel.

* NOVÁKY Erzsébet – az MTA doktora, Budapesti Corvinus Egyetem, Jövő kutatás Tanszék.

Nem nagyon használta a predikció fogalmát, de nem is készített ún. „vonalas előrejelzéseket”, hanem inkább prognózisokat és stratégiákat. Számára természetes volt, hogy egymástól jól elkülöníthető *forгатókönyveket* dolgozott ki, hitt azokban és kidolgozási módjuk helyességében is. A forгатókönyveket a folyamatokból bontotta ki, de észrevéve a bennük felfedezhető fordulópontokat. A fordulópontok megjelenését komplex megközelítésben elemezte és vizsgálta, és jövőbeni alakulásukat is a gazdasági, a társadalmi, a műszaki-technológiai és az ökológiai tényezők közötti kölcsönös összefüggéseket figyelembe véve körvonalazta.

Írásai között találhatunk olyanokat, amelyekben *az embert* implicite „jelenítette meg”, de olyanokat is, mint például a „Jólét szocialista módon,” c. kötetét, amely az embert állította a középpontba. Ez a könyv annak idején izgalmas tényfeltáró munka és érdekesítő olvasmány is volt. Üdítően hatott lendületessége, a problémák kimondásának igénye és igaz volta. Meglepő egyébként – de ez talán kortüneti jelenség is volt –, hogy expliciten nem számolt az egyének, csoportok jövővárakozásaival, a jövő ilyen értelmű anticipálásával.

Jellemző volt Kozma tanár úrra a *jövőre vonatkozóan egyfajta pesszimizmus*, amelyet sokszor viccel érzékeltetett vagy álcázott, de tudtuk, hogy emögött mély tartalom húzódott. Sajnos, én sem tudtam kimozdítani ebből a jövőért – gyakran talán túlzottan is – aggódó szemléletéből. Ma már jobban értem, hogy a jövőre vonatkozó pesszimizmusa realitásérzekéből fakadt. Igazi „gyakorlati-elméleti” szakember volt, aki a megoldásokat kereste.

Tisztelettel és szeretettel emlékezem Kozma professzorra úgy is, mint a Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutató Bizottságának olyan tagjára, akinek véleménye, meglátásai mindig relevánsak és meghatározóak voltak.

2. KIHÍVÁSOK A VILÁGBAN ÉS HAZÁNKBAN

Korunk fő kihívásai – a jövő kutatás szempontjából – négy kérdéskör köré csoportosíthatók:

- változások az élet minden területén;
- társadalmi-gazdasági instabilitás;
- demokratizálódási törekvések – participativitás;
- érték- és cselekvésorientáltság.

A *változásokkal* minden korban minden és mindenki szembesül. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy mindig az a kor a leginkább változékony, amelyben élünk, de hamar rá kell jönni arra, hogy ezt minden kor embere így gondolja. A változást abban érzékeljük a leginkább, hogy a változásokra adott válaszaink nem lehetnek ugyanazok, mint amelyek hatásosak voltak egy másik korban, tehát válaszaink is időszakról időszakra változnak. A jövő kutatónak azért is nagy a felelőssége, mert

meg kell találnia a legmegfelelőbb választ a kor adott kihívásaira, s ebben a válaszadásban nemcsak a ma emberének szempontjait, hanem a következő generációk érdekeit is érvényesítenie kell.

Ez a négy kihívás szorosan kapcsolódik egymáshoz, s a jövő kutatás aktuális metodológiai problémaköreit adják. A változások bizonytalanságot idéznek elő az objektív és a szubjektív folyamatokban (fordulópontokat, töréspontokat okozva az objektív folyamatokban és attitűdváltozást idézve elő a szubjektívekben), ezáltal instabilitásra vezetnek bennük. Az instabilitás elleni egyik „szer” a *participativitás* fokozása, ami feltételezi az érték- és cselekvésorientáltságot.

A változások okozta bizonytalanság kezelésének hatásos módja az, ha a jövőnek sok változatát (lehetőségét) dolgozzuk ki, tehát predikció (az egyetlen nagy valószínűséggel bekövetkező jövőváltozat) helyett számos jövőalternatívát körvonalazunk. Bizonytalanság esetén nemcsak a folyamatok instabilitása jelenik meg, hanem a humán tényezők és az emberi tevékenységek jövőbefolyásoló ereje is érzékelhetővé válik. Megnövekszik a váratlanság és a kreativitás szerepe, hiszen az új jövőbeni helyzetek és az azokra való felkészülés nem következtethető ki a változatlan múltból. Ekkor a racionális gondolkodás mellett jelentős szerepet kap az irracionális is, és erősebben kapcsolódnak egymáshoz a gondolkodás tudatos és nem-tudatos elemei. A „mi alakul ki” kérdés helyett a „mit és hogyan ismerhetünk meg”, valamint a „mit és hogyan változtathatunk meg” kérdés válik fontossá. A jövőt nem a jelentől elválasztó időfogalomként értelmezzük, hanem úgy, mint annak jelenbeli interpretációját.

A kihívásokra adott válaszok keresésének számos metodológiai következménye van, amelyeket – a részletekben nem elmerülve – szemléletes hazai példákon keresztül érzékeltetek.

3. VÁLTOZÁSOK ÉS INSTABILITÁS AZ OBJEKTÍV TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FOLYAMATOKBAN

A folyamatok változékonysága (változása, illetve változtathatósága, vagy másképpen stabilitása, illetve instabilitása) eredményesen vizsgálható a *káoszelmélet* eszköztárával. Az adatsorhoz illesztett logisztikus görbe paramétereiből következtethetünk arra, hogy vajon a folyamat dinamikai instabilitást mutat-e. Ha igen, akkor az a folyamat változékonny, legalábbis változtatható. Ez esetben kis beavatkozás is elegendő ahhoz, hogy a folyamat az eredeti menetéből kilendíthető és új pályára vezérelhető legyen. Ez azt is jelzi, hogy vége van valamely korábbi folyamatnak, egy adott fejlettségi-szervezettségi szinten és komplexitás mellett megjelent egyensúlyi állapotnak, és a kezdetét jelzi egy új egyensúly, vagy legalábbis akörüli állapot létrejöttének. A változásokra érzékeny folyamatok azonban nemcsak azt tükrözik, hogy azok kis behatásokra reagálva letérhetnek az adott növekedési pályáról, hanem azt is, hogy megfelelően alkalmazott kis változtatásokkal letéríthetők pályájukról és új, számunkra kedvező pályára vezérelhetők. Ez adja meg a lehetőséget arra, hogy meg-

felelő, jól megválasztott gazdaságpolitikai-társadalompolitikai eszközökkel a változás iránya kedvezően befolyásolható.¹

A káosz létrejöttét megelőzi a kettéágazás – a bifurkáció – megjelenése. Ez annak tükröződése, hogy a növekedés vagy fejlődés lehetséges pályáiban, azok meghatározóiban kezdik elveszíteni jelentőségüket a korábbi tényezők, és megkezdődik egy új dinamikus rendszer kialakulását elősegítő folyamat. A kettényílt pálya kialakulása még nem jelenti a káosz megjelenését, annak csupán „előszobáját”, az oda való bemenet lehetőségét mutatja. Az egymást követő újabb kettéágazások – újabb lehetőségek egymásba kapcsolódása – azonban elvihetik a rendszert a káosz állapotába. Itt már matematikailag – az ún. attraktorok megjelenésével – is kezd körvonalazódni az új struktúra, aminek társadalmi-gazdasági rajzolata is megjelenik.

Az átalakulás során rendszerint valamely egyszerűbb állapot transzformálódik komplexebb állapotba, miközben a rendszer a stabilabb állapotából a kevésbé stabil állapotába megy át. Az egymást követő sok-sok kettéágazási lehetőség – az új pályák és struktúrák kialakulásának lehetősége – juttatja el a rendszert abba, a jelenből nézve szinte követhetetlen állapotba, amelyből majd kilendülve a rendszer új pályára vezérelhető. Az új állapot kialakulása, a megfelelő pályára való ráállás sok-sok keresgélés után várható, azaz hosszabb folyamat eredménye.

Vizsgálataink² azt mutatják, hogy *a magyar gazdaság és társadalom nincs a matematikai értelemben vett káosz állapotában*. Eljutott azonban egy olyan állapotba, amelyet a gyenge-közepes kaotikusság jellemez, azaz tetten érhető a kis változásokra való érzékenység. Ilyen körülmények között keressük egyrészt az új stabil utakat és pályákat, másrészt azokat a meghatározó jellemzőket, amelyek előidézhetik a gazdaság új pályára való ráállását, azaz amelyek helyettesíthetők – és kiválthatják – a régi meghatározó tényezőket. Ez a keresés valószínűleg az elgondoltnál és a remélnél is hosszabb időt igényel, és számos társadalmi és kulturális tényező elemzésének bekapcsolását teszi elengedhetlenné.

A főbb hazai gazdasági és társadalmi-demográfiai makromutatók hosszú távú adatsorainak vizsgálatából arra következtettünk, hogy *a gazdaság makromutatói kevésbé mutatnak kaotikus jeleket, mint a társadalmi-demográfiai jellegűek*. A gazdasági mutatók egyelőre csak a káosz felé tartanak, míg több társadalmi-demográfiai mutató a kaotikus viselkedés jegyeit hordozza.

Nem mutatott kaotikus viselkedést, sem arra való hajlamot a gazdasági mutatók többsége. A gazdasági mutatók közül az aktív keresők száma a különböző nemzetgazdasági ágakban (ipar, építőipar, közlekedés, posta, távközlés, kereskedelem, vízgazdálkodás); a villamosenergia ipari bruttó termelés indexe; a mezőgazdasági

¹ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: Instabilitás, káosz és gazdasági növekedés. In: BÉLYÁCS IVÁN – BEREND IVÁN szerk.: *Az ezredforduló utáni magyar gazdaság*. 2. köt. *A nemzetgazdasági stratégia elemei*. Pécs, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1998. p. 225–261. (Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából)

² Lásd NOVÁKY ERZSÉBET – GÁSPÁRNÉ VÉR KATALIN – HIDEG ÉVA: Hazai makromutatók kaotikus viselkedéséről. In: NOVÁKY ERZSÉBET szerk.: *Káosz és jövőkutatás*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 1995. p. 107–152.

bruttó termelés indexe; a telefon főállomások száma; a papírfelhasználás (e két utóbbit Bródy ún. proxyként használta fel a gazdasági fejlettség mérésére); az egy főre jutó reáljövedelem indexe; az egy főre jutó fogyasztás indexe; az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatásban résztvevők száma; az ipari termelés indexe; a munkanélküliségi és az inflációs ráta; a nominál és a reálkamatláb változása; a hazánkba érkező turisták; a külföldre utazó magyarok és a kereskedelmi szálláshely egységek száma adatsorok nem kaotikus viselkedésűek. A *demográfiai-társadalmi mutatók* közül a népesség, az élveszületések és a halálozások száma adatsorok viselkedése nem mutatott kaotikus vagy arra hajlamos jelleget. Ezek a gazdasági és demográfiai-társadalmi mutatók olyanok, amelyek nem nagyon érzékenyek az őket érő kis változásokra. Viselkedésük csak jelentős erők hatására változik meg, azaz a jövő szempontjából esetleg kedvező irányba történő változtatásuk csak nagy nehézségek árán és valószínű, hogy sok különböző befolyásoló hatás összesített eredményeként érhető el.

Gyengén kaotikusak például a gazdaságilag aktív népesség száma, a beruházás volumenindexe, a villamosenergia-termelés, a villamosenergia bruttó fogyasztása, a törzstag pedagógusok, oktatók száma, a kórházi ágyak száma, az orvosok száma, az öngyilkosságban, önsértésben meghaltak száma, a bűncselekmények száma idősorok. *Közepesen kaotikusak* a bruttó hazai termék indexe (a GDP alakulása), az épített lakások száma, a keringési rendszer betegségeiben meghaltak száma, a nyilvántartott alkoholisták száma adatsorok. *Erősen kaotikus* viselkedést csupán a kereskedelmi szálláshely férőhelyek száma adatsor mutatott, igen magas önszerveződési koeficiens értékkel.

A káoszvizsgálatból a következő főbb *következtetések* vonhatók le:

- a hazai makromutatók körében a gazdasági növekedés korábbi tényezői kifutlaktak, erejüket elveszítették;
- a GDP hosszabb távon kedvező alakulásában a beruházás és a lakásépítés jelentős szerepet tölt be;
- a gazdasági növekedés szempontjából meghatározó szerepe lehet a pedagógusgárdának és a lakosság mentális, egészségi állapotának;
- a GDP alakulása inkább a lakosság egészségi állapotával függ össze, mint biztonsági, közbiztonsági tényezőkkel;
- a hazai GDP alakulásában kedvező fordulat csak sok tényező egyidejűleg kedvező hatása esetén várható.

A mutatók vizsgálatából levonható általánosítható következtetés, hogy - vizsgálva a megvalósult és a lehetséges növekedési pályák viszonyát - a múltban megvolt a lehetőség arra, hogy számos mutató a ténylegesen megvalósulttól eltérő pályát is bejárjon. A vizsgálat azt is megmutatta, hogy a stabil folyamatoknál eredménytelen volt bármiféle beavatkozás, a mutatók nem voltak átterelhetők egy kedvezőbb pályára. A gyengén és a közepesen kaotikus mutatók nem igazán kedvező alakulása azt jelzi, hogy esetükben a befolyásolással nem sikerült elérni a szóban forgó jelenségek jobb pályára állítását. Mindazonáltal az instabil vagy az instabilitás felé hajló mutatók esetében van lehetőség a valóság közvetlen befolyásolására.

Legfontosabb megállapításunk az, hogy *a magyar gazdaságban-társadalomban nincs összefüggő* (matematikai értelemben vett) *káosz*, csupán káoszfoltok, káoszpamacsok léteznek. Ezek megújító és visszahúzó erőt egyaránt képviselnek. Önmagukban is változnak, és kívülről is változtathatók. Az előnyök kihasználása sokoldalú mérlegelést igényel. A káoszban rejlő megújító erő a kreativitáson keresztül törhet felszínre, s ilyen értelemben beszélhetünk ún. *kreatív káoszról*. A gazdasági mutatók gyenge és a társadalmi mutatók erősebb kaotikussága azt fejezi ki, hogy a gazdaságot nehezebb új pályára állítani, mint társadalmi változásokat elérni.

4. VÁLTOZÁSOK ÉS INSTABILITÁS A SZUBJEKTÍV FOLYAMATOKBAN

A folyamatok változtatásában kiemelt fontossága van a szubjektív tényezőknek, *a jövőformáló erő*nek. Ezeket több társadalmi réteg és csoport is alkothatja, mindenekelőtt: döntés-előkészítők, döntéshozók; jövőkutatók, tervezők; jövő iránt érdeklődő laikusok, egyének, vállalatok/vállalkozások és intézmények. Mindegyikük előidézhethet változást, azaz hatást gyakorolhat azokra a gazdasági és társadalmi folyamatokra, ahol munkájukat kifejtik. Nemcsak a jövővel hivatásszerűen foglalkozók (mint pl. a jövőkutatók, a tervezők vagy a döntéshozók) idézhetnek elő változást. A jövő alakításában megnőtt a szerepe az egyes embereknek is, akiknek a korábbiaktól eltérő, közvetlenebb kapcsolatuk van a jövővel, akiknek nagyobb a választási-döntési szabadságuk (többféle jövőalternatíva közül választhatnak). De látni kell azt is, hogy az egyének eltérő mértékű és irányú alkalmazkodása a változások más-más irányait erősíthetik fel.

A jövőformáló erők megjelenéséhez és jövőre irányuló tevékenységük kifejtéséhez két feltétel kiemelten fontos: a jövőorientáltság és a jövő érdekében kifejtett konstruktív agresszió.

A *jövőorientáltság* az embereknek az a képessége, hogy döntéseiket és cselekedeteiket inkább a jövőbeni szándékaik, céljaik és vágyaik vezérlik, kevésbé múltbeli tapasztalataik, azaz tevékenységük fő hajtóerejét a jövő inspirálja. *Az emberek cselekedeteikbe beépítik a jövőre irányuló várakozásaikat.* A jövőorientáltság – mint kizárólagosan emberi képesség – megfelelő attitűdvizsgálattal közelíthető és e célra kidolgozott kérdőívekre adott válaszokkal „mérhető”. A jövőorientáltság összetevői: a jövő iránti érdeklődés, a jövőről való gondolkodás, a jövőért végzett tevékenységek és a jövőre irányuló várakozások.³

A hazai lakosság körében végzett, az egyének jövőorientáltságát vizsgáló felmérések azt fejezik ki, hogy a magyar lakosság alapvetően jövőorientált.⁴ A jövőért való tenni akarásban és konkrét tevékenységben a diplomások jeleskednek, ők azok, aktívan jövőre orientáltak.

³ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET – HIDEG ÉVA – KAPPÉTER ISTVÁN: Future orientation in Hungarian Society. *Futures*, 1994. No. 7. p. 759–770.

⁴ Lásd uo. és HIDEG ÉVA – NOVÁKY ERZSÉBET: *Szakképzés és jövő*. Budapest, Aula Kiadó, 1998. 240 p.

Az elmúlt 15 év alatt a hazai lakosság jövőorientáltsága a következők szerint változott.

- Az 1992–93-ban 350 fő megkérdezésével végzett felmérés azt mutatta, hogy a jövőorientáltságot leginkább meghatározó tényező az iskolázottság, a képzettség. Minél képzettebb, műveltebb valaki, annál inkább lehet arra következtetni, hogy azt a személyt a jövőhöz való viszonyában nemcsak a jövő iránti érdeklődés, a jövőről való gondolkodás és a jövővárakozások jellemzik, hanem a jövőért végzett tevékenységek is. Az iskolázottságnak és a műveltségnek döntő szerepe van abban, hogy mennyire sokoldalú, célratörő és harmonikus az emberek jövőorientáltsága. A remény és a jövősök egyaránt megjelent a mintában szereplők vélekedésében, de a jövősök csak a képzetlenek körében jelentős. Ők másoknak, másutt és máskor gondolnak csak szebb jövőt.
- Az 1995-ben 1000 fő megkérdezésével végzett felmérés azt mutatta, hogy a magyar lakosság nemigen foglalkozik a jövővel. A minta jövőhöz való viszonya bizonytalan és ellentmondásos. Úgy vélik, hogy sorsuk alakulása tőlük függ, de sorsukat nem nagyon tudják befolyásolni. Többé-kevésbé bíznak a jövőben, vagy félnek tőle. A jövőhöz való viszonyuk ezért bizonytalan és ellentmondásos. A jellemző tevékenységek: még többet dolgoznak, családjukkal törődnek és tanulnak. Új tevékenységek is megjelentek: az anyagiak gyarapítása, az egészséggel törődés és a semmit sem tevés. Úgy véljük, hogy az igazán jövőorientáltak többfélét tesznek. A másoknak segítség vagy a civil szféra fejlesztése – sajnos – tömegesen nem jelent meg a gondolkodásban.
- A 2002. évi, a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem 300 hallgatója körében végzett felmérés azt mutatta, hogy érdekli őket a jövő: tudni szeretnék, mi várható a családra és az emberiségre a jövőben, valamint az, hogy miként van lehetőségük a jövő befolyásolására. A jellemző előretekintési időtáv saját és lakóhelyük jövője esetében az 1–5 év, családjuk jövőjekor az 1–5 és az 5–10 éves időtáv, az ország jövője szempontjából az 1–5 és a 10–20 éves időtáv. A világ jövője 20–50 éves időtávon érdekes a számukra. Az egyetemisták bizakodva tekintenek a jövőbe, nem félnek a jövőtől, optimisták. Úgy vélik, hogy másokat is érdekel a jövő, mert ők is tudni szeretnék, mi várható, de főleg azért, mert bizonytalanok a jövő nyitottsága miatt.

A jövő érdekében végzett tevékenységek között megtalálhatók egyfelől azok, amelyek már a 10 évvel korábbi megkérdezéskor is megjelentek (tanulás, munka, kapcsolatépítés, környezet megóvása, békés együttélés a lakóhelyen, adófizetés, jóléti célok támogatása), de újak is megjelentek (fejlesztik a személyiségüket, őrzik az egészségüket, és felelősségteljesen viselkednek). Új értékek szerint gondolkodnak és cselekszenek; és erős a jövőre készülésük, a jövő erőteljes formálásának igényével.

A fiatalok várakozásaira jellemző, hogy inkább hosszú távon (10–20 év, illetve 20–50 évre) remélnék jobbat, mint rövid és középtávra (1–5 évre). Remélik, hogy 5–10, illetve 10–20 év múlva boldogabbak lesznek, mint amilyenek jelenleg. Pozití-

van fordulnak a jövőhöz, hajlandók tenni sorsuk befolyásolása érdekében. Főként saját sorsuk és szeretteik jövőjének alakulását illetően optimisták. Megoldatlannak látják viszont a környezet állapotát és a szegénység megfékezését.

A hazai nagyvállalatok és szolgáltató vállalkozások jövőorientáltságát kutató empirikus vizsgálatok⁵ azt mutatják, hogy mindegyikük esetében az 1–3 év a tipikus előretekintési időtáv, de egyes témakörökben ennél hosszabb időtávra is tekintenek. Stratégiát mindkét vállalatcsoport készít. Előrejelzéseket széles körben hasznosítanak, de az alkalmazott előrejelzési módszerek között a hatékonyan és sokoldalúan alkalmazható korszerű eljárások nemigen találhatók meg. A vállalatvezetők/vállalkozásvezetők gondolkodnak a jövőről, és különböző tevékenységeket fejtenek ki a jövő érdekében. Jelentős különbség nincsen a két csoportban.

Bár a hazai vállalatok/vállalkozások jövőre orientáltak, mégis azt kell mondanunk, hogy nem eléggé. Ez elsősorban abban jelenik meg, hogy a hosszú távú gondolkodás nem sajátosságuk, a rövid távú szemlélet erőteljesebb, mint a hosszú távú. A vállalatok/vállalkozások fogyasztói piacra orientáltak és sok területre dolgoznak ki stratégiákat. Bár döntő többségük használ előrejelzéseket, a korszerű előrejelzési módszerek nemigen ismertek a vállalati szférában, így alkalmazásukra sem nagyon kerül sor. A vállalatoknak/vállalkozásoknak van félelmük a jövővel kapcsolatban: leginkább a piacvesztéstől félnek. Jövőjük alakítását a vállalati stratégia kialakításában való részvételükkel gondolják lehetségesnek. Úgy vélik, hogy a jövőorientált vállalatot/vállalkozást az jellemzi, hogy az rendelkezik vállalati stratégiával, krédóval, vision-nel és mission-nel, rugalmas, folyamatosan továbbképzzi munkatársait, a munkafolyamatokban alkalmazza az informatikát és vevőorientált.

Az előzőekből az következik, hogy *a hazai lakosság és a vállalatok/vállalkozások jövőorientáltságának további erősítése egyaránt szükséges ahhoz, hogy kellően erős jövőformáló erőt képviselhessenek*. Ez a gazdasági versenyképesség szinten tartása és annak emelése szempontjából éppúgy fontos, mint a társadalom megújítását tekintve.

A *konstruktív agresszió*⁶ az agresszió olyan megnyilvánulási formája, amely pozitív cselekedetek megtételét kényszeríti ki olyan körülmények között, amikor azok megtételének szükségessége nem mindenki számára nyilvánvaló. Vagy azért, mert a jelen tettei túlzottan távoli célok elérését szolgálnák, vagy azért, mert nem elsősorban a tetteket végrehajtó, hanem valamely másik társadalmi csoport vagy a társadalom egésze profitálna belőlük, és hiányzik ennek felismerése, illetve elfogadása.

A konstruktív agressziónak a jövő szempontjából különösen akkor van jelentősége, amikor nem ismerik fel, hogy a jövőért tenni kell!⁷ Ekkor szelíden kény-

⁵ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET – HIDEG ÉVA: *A hazai nagyvállalatok jövőorientáltsága*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Jövő kutatás Tanszék, 1998. 64 p. (Jövőtanulmányok 15.) és HIDEG ÉVA – NOVÁKY ERZSÉBET: *Hazai szolgáltató vállalatok/vállalkozások jövőorientáltsága*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövő kutatás Tanszék, 2000. 29 p. (Jövőtanulmányok 16.)

⁶ Lásd KAPPÉTER ISTVÁN: *A konstruktív agresszió és a jövő formálása*. Budapest, Püski Kiadó, 2007. 156 p.

⁷ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: *Cselekvésorientáltság a jövő kutatásban*. *e-Világ*, 2004. 7. sz. p. 2–3.

szeríteni kell az embereket arra, hogy a jövő érdekében bizonyos tevékenységeket fejtsenek ki. Hajlamosak vagyunk ugyanis arra, hogy a jobb és elfogadhatóbb jövőt anélkül várjuk, hogy tennénk érte valamit. Katastrófa-közel helyzetben a lakosság gyorsan megmozdul, más esetekben viszont alig.

A társadalom tagjait tehát rá kell venni – lehetséges, hogy agresszív módon – arra, hogy tegyék a jót, és kerüljék el a kedvezőtlen, az emberiség jövőjét veszélyeztetőket. Vannak esetek, amikor bizonyos lehetőségeket csak adott feltételek megléte esetén lehet kihasználni. Ezek elmulasztása, illetve az ezekkel való nem élés káros következményekkel járhat, lehetséges, hogy soha többé vissza nem hozható helyzet áll elő. A konstruktív agresszió tehát körütekintően, de alkalmazandó.

5. PARTICIPATIVITÁS – DEMOKRATIZÁLÓDÁSI TÖREKVÉSEK

A jövő kutatásban a participativitás a társadalomnak a jövőjükben közvetlenül érintettek részvételét jelenti a lehetséges jövőalternatívák kimunkálásában és megvalósításában. A *jövőalternatívákat*, vagyis az egymástól lényegesen eltérő jövőket ez esetben a *jövőkutatók*, a *szakértők* és a *laikus nem-szakértők együttműködve dolgozzák ki*.⁸ A participatív jövő kutatás célja, hogy a jövőkutatók segítséget kapjanak ahhoz, hogy a laikusok elgondolásaira építve szélesíthessék a jövőalternatívák körét; a jövőkutatók által kidolgozott jövőalternatívák közel kerüljenek mindazok elképzeléseihez, akik számára a jövőt formálni gondolják; és olyan társadalmi konszenzust érjenek el, amelyre alapozva a közösen elfogadott jövő építése harmonikusan mehet végbe.

A laikusok széles körű aktivizálása különösen fontos akkor, amikor a társadalmi-gazdasági folyamatok instabilak, amikor jelentősek a társadalmi változások. A nem-szakértők vélekedése és a jövőre vonatkozó elvárásai azért kerülnek ma az előrejelzések középpontjába, mert *jelenleg is instabil időszakban vagyunk* és a világ különböző részein a *nagy változásokat* előrejelző helyzetek (pl. a nemzetállamok és a globalizáció viszonyában, vagy az informatika fejlődésével összefüggésben) figyelhetők meg. *Az emberek felismerték, hogy mindinkább részt kell venniük a saját jövőjük és a világ jövőjének formálásában, alakításában.* Mind többen követelik a részvételt (pl. mozgalmak formájában), és mind többen vállalják az ezzel járó fáradságot is. Megnőtt az egyének és a kisebb-nagyobb közösségek várakozásán, azok megítélésén alapuló jövőformáló, szubjektív tényező szerepe. Az objektív adatokból leszűrhető fejlődéstendenciák ugyanis nem egyértelműek az előrejelzés klasszikus módszereinek alkalmazásával, hiszen a külső és a belső feltételek, körülmények is instabilak. Ilyenkor nem készíthetők a klasszikus előrejelzési módszerekre támaszkodva olyan előrejelzések, amelyek a valószínű jövőalternatívákat megbízhatóan le tudnák írni.

⁸ Lásd NOVÁKY, E.: Participative Futures Studies. In: E. NOVÁKY, SZ. FRIDRIK, B. SZÉL eds.: *Action for the Future, Budapest Futures Course 2003*. Budapest, Futures Studies Centre, Budapest University of Economic Sciences and Public Administration, 2004. p. 67–79.

A participatív jövőkutatás alkalmazásakor a jövőért elhivatott nem-szakértő állampolgárok részvételére számíthatunk. Ők azok, akik megfelelő ismerettel, felelősségérzettel és elhivatottsággal képesek véleményt formálni az őket érintő témakörök jövőjéről. Olyan kreatív gondolatok és újszerű vélekedések gyűjthetők össze tőlük, amelyek segíthetnek az adott témakör jövőjének minél eredetibb és minél több szempontot figyelembe vevő körvonalazásában. Fontos tehát, hogy *a nem-szakértői csoport legyen alkalmas és képes arra, hogy minél kritikusabban lássa a jelent, és minél kreatívabban és előremutatóbban lássa a jövő lehetőségeit és kívánatos változatait.* Célszerű hangsúlyozni az egyéni közreműködés fontosságát: minden egyes résztvevő véleménye érdekes. Meg kell tudni győzni a nem-szakértőket, hogy érdemes részt venniük a közös jövő formálásában és majd a jövőépítésben.

A participatív jövőkutatás akkor éri el célját, ha a résztvevők megítélései, a jövőről alkotott vélekedései és a jövőre vonatkozó várakozásai beépülnek a közösségi szintű előrejelzések, stratégiák és tervek kialakításának folyamatába. A participatív jövőkutatás alkalmazása elősegíti, hogy mind többeknek lehessen szerepe a döntések meghozatalában, hogy közelebb kerüljenek egymáshoz a döntéshozók és azok, akik a döntéseket elfogadni kényszerülnek. Ezáltal javítható a döntéshozatal minősége is, mert a laikusok így nagyobb késztetéssel, a döntéshozók pedig nagyobb felelősségtudattal vesznek részt a megvalósításban.

A participatív jövőkutatás nem nélkülözheti a tudományos alapokon álló jövőkutató elméleti-metodológiai ismereteit (de az is fontos, hogy a jövőkutató se idegenkedjen a laikusoknak az előrejelző munkába való bevonásától). A jövőkutatónak a participatív jövőkutatás minden fázisában határozott feladatai vannak:

- az előkészítő fázisban azoknak a témaköröknek a kijelölése, amelyekben számíthatnak a laikusok, a nem-szakértői csoportok őszinte és kreatív véleményére;
- a végrehajtási fázisban az egyéni és a csoportvélemények összegyűjtésekor, feldolgozásakor elengedhetetlenek a jövőkutató módszertani ismeretei;
- a kommunikációs fázisban a jövőkutató ad keretet a lakossági (csoport) vélemények megfogalmazásához, hiszen az ő szintetizáló képessége és ismeretei tehetik teljessé a participatív jövőkutatást; az ő feladata a hivatalos vezetők tájékoztatása a participatív jövőkutatás módszerével feltárt eredményekről.

A participatív jövőkutatási módszerek – mint pl. a Charrette, a Syncon, a Jövőkereső konferenciák, a szociálpszichológiából átvett Számítógép közvetítette kommunikáció, a Futures workshop technika és a QUEST, vagy a public Delphi – többsége csoport-facilitáló technika.

Közülük néhányat *hazánkban három területen sikerrel alkalmaztunk.* Először az oktatás-szakképzés területén, még az ezredforduló előtt. A regionális szférában egy kistérség és egy város területfejlesztési tervének megalapozásához, a makroszférában hazánk hosszú távú jövőalternatíváinak megfogalmazásához bizonyultak megfelelőnek a participatív eljárások. A laikusok ezeken a területeken megalapozottan tudták megfogalmazni véleményüket a jelenről, és körvonalazni elképzeléseiket,

reményeiket és félelmeiket a jövőről, és itt tudták a leginkább érvényesíteni akarataikat. Mindegyik területen a hosszabb távlatú jövőt formálhatják tevékenységükkel.

A hazai szakképzés jövőalternatíváinak és -variánsainak kidolgozásához a szakképzési rendszer funkcionális szereplőit kérdeztük meg arról, hogy miként vélekednek a szakképzés jelenéről és jövőjéről.⁹ Szakértőkként a szakiskolában tanító szaktanárokat kértük fel, akik kétfordulós szakértői megkérdezés keretében (a Delphi eljárást használva) fejtették ki vélekedésüket. A munkaadók egyfordulós megkérdezésben formáltak véleményt arról, hogy milyen igényeket támasztanak a képzettség minőségével szemben. Nem-szakértőkként az általános és középiskolásokat, valamint a szülőket kérdeztük meg arról, hogy mennyire elégedettek a szakképzéssel, mik a terveik az iskolázottságuk javítása céljából és gyermekeik iskoláztatása szempontjából. Az oktatási rendszer nem-szakértőinek részvételével kidolgozott egyik jövőalternatívában az oktatás húzó ágazatként szerepel, a másikban pedig követő jellegű.

Egy kistérség – Tuzsér település és a Felső-Szabolcsi Kistérség –, valamint egy város – Kiskunfélegyháza – területfejlesztési tervének kidolgozásához hasznosítottuk a régiók lakosságának véleményét a public Delphi módszer segítségével. Mindkét vizsgálatban a megkérdezettek a kistérség, illetve a város olyan polgárai voltak, akik elhivatottságot éreztek lakókönyezetük jövője iránt. A visszaküldési arány a kistérség esetében 30, a város esetében 75% volt. Ez utóbbi magas arányt igen sok, a jövőről szóló beszélgetéssel értük el.

A kistérségi polgárok rövid távra nagyon kevés esemény bekövetkezését valószínűsítették, amelyek között egyetlen gazdasági esemény sem szerepelt.¹⁰ A legtöbb esemény bekövetkezését az elkövetkező 25 évre tették, amelyek között bőven voltak gazdaságiak, társadalmiak, műszaki-technológiaiak és környezetiek. A nem-szakértői válaszok alapján három alternatíva – gazdaságfejlesztési alternatíva, társadalomfejlesztési alternatíva, valamint gazdaság- és társadalomfejlesztési alternatíva – kidolgozására nyílt lehetőség. Egyik alternatíva valósággá formálásában sem tapasztaltunk lelkesedést és elegendő együttműködési szándékot.

Kiskunfélegyháza jövőjének előrejelzésekor¹¹ a public Delphi vizsgálatba beiktattunk egy, a jelent elemző és értékelő fázist: a nem-szakértők a városra hatást gyakorló világ gazdasági, európai és hazai gazdaságfejlődési folyamatokat értékelték. A helyi vezetés és a civil szféra is megítélés alá került. A városfejlesztési alternatívák kidolgozásakor egybevetettük a lakossági körülményekre vonatkozó szubjektív megítéléseket és az egyéni várakozásokat. A kollektív szubjektív jövőalternatívák megnevezései – a sikeres jövő alternatívája, a kishitűség alternatívája, a bizakodás

⁹ Lásd HIDEG ÉVA – NOVÁKY ERZSÉBET: i. m. (1998).

¹⁰ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: *Tuzsér település és a Felső-Szabolcsi Kistérség jövője*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövő kutatás Tanszék, 2000. 43 p. (Jövőtanulmányok 18.)

¹¹ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: *Kiskunfélegyháza jövője a partícipatív jövő kutatás szemléletében*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövő kutatási Kutatóközpont, 2003. 63 p. (Jövőtanulmányok 20.)

alternatívája, a boldogtalan jövő alternatívája – híven tükrözik a lakosság cselekvési szándékainak eltéréseit.

Mindkét vizsgálatban bebizonyosodott, hogy a nem-szakértők meglátásai, javaslatai és a jövőjükkel szemben támasztott várakozásaik gazdagították a térségek területfejlesztési tervét. Különösen a természeti környezet jövője iránt nyilvánult meg nagyobb érdeklődés és féltés, s ezen a területen fogalmaztak meg a nem-szakértők olyan javaslatokat, amelyek a hivatalos szervek számára is újdonságot hordoztak. Sajnos, a megkérdezett lakosok többsége úgy gondolta, hogy ők maguk alig tehetnek a lakókörnyezetük jövőjéért, viszont az önkormányzatokat alkalmasnak tekintették arra, hogy e térségeket felvirágoztassák.

A public Delphi eljárás használatával elértük, hogy a kistérség, illetve egy város jövőjével való foglalkozás a szó nemes értelmében közügy legyen. A kistérség és a város rendezési tervét nem egy-két hivatalnok vagy tervező sablonos elképzelései, hanem a lakossági vélemények sokaságát érvényesítő hiteles dokumentumok alapozták meg.

A hazai társadalmi-gazdasági fejlődés elfogadható jövőváltozatait¹² a később publikált „action oriented futures studies” szemlélet¹³ és a participatív jövőkutatási módszerek felhasználásával képeztük. A világgazdasági és a hazai gazdaságfejlődési tendenciák, valamint a jövőbeni politikai forgatókönyvek alkották a fejlődés lehetőségeit, amelyeket a lakossági elvárások (az EU-val szembeni elvárások, a jövőorientáltság vizsgálatokból levonható jövőszempontok, továbbá a társadalmi és egyéni értékek) kifejezésekor megfogalmazott jövővárakozások szűrőjén vezettünk keresztül. Széles körű társadalmi részvétellel sikerült körvonaloznunk azokat a jövőváltozatokat, amelyeket a lakosság elfogadhatónak ítélt, illetve azokat, amelyek nem nyerték el tetszésüket, azaz elutasítandónak értelmezték. Sajnos, ez utóbbiak jóval nagyobb számban jelentek meg, mint az elfogadhatóak.

6. ÉRTÉK- ÉS CSELEKVÉS-ORIENTÁLTSAÉG

Az instabil körülmények közötti participatív jövőkutatás nagy fontosságot tulajdonít az értékeknek és a tetteknek. „Ha a jövőről gondolkodsz, akkor értékekben gondolkodsz” – hangzik E. Masini üzenete.¹⁴

Napjainkban nehéz eligazodni az értékek között, mert a hagyományos és az új értékek együttesen vannak jelen.¹⁵ Az értékekben keveredik a kontinuitás és a disz-

¹² NOVÁKY ERZSÉBET: szerk.: *Magyarország holnap után*. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Jövőkutatási Kutatóközpont, 2001. 188 p.

¹³ NOVÁKY ERZSÉBET: Action oriented futures studies in Hungary. *Futures*, 2006. No. 6. p. 685–695.

¹⁴ MASINI, E.: Values and actions for the future. In: E. NOVÁKY, SZ. FRIDRIK, B. SZÉL eds.: *Action for the Future, Budapest Futures Course 2003*. i. m. p. 45–54.

¹⁵ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: *Általános emberi értékek, viselkedési normák és a gazdasági növekedés*. (Kézirat) Budapest, 2005. 44 p.

kontinuitás. A három Rokeach-tesztel végzett kutatás eredményeiből¹⁶ levonható következtetesként megfogalmazható, hogy a legszembevetőbb változás abban jelenik meg, hogy *a rendszerváltás után kisebb jelentőséget és megbecsültséget kap a munka, az emberi önérzet és az egyenlőség, s a társadalmi megbecsülés hangsúlya is átrendeződött.* Erősödött ugyanakkor a tipikusan „ellenzéki”, individualizált értékek (a belső harmónia és a szerelem) jelentősége. A hazai értékrend erősen individualizált (jobban, mint az amerikai) és intellektualizált. Az individualizáltságot a belső harmónia, a bátor-gerinces, a felelősségteljes és az önálló, az intellektualizáltságot az értelmes, logikus gondolkodás és az alkotó szellemű értékek képviselik. Jellemző vonulat, hogy az intellektuális értékek váltak dominánssá az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket (mint megbocsátó, tiszta, szeretetteljes). *A bölcsesség igen magasra értékelt a társadalomban, a munka viszont sokkal kevésbé.*

A háztartási panelvizsgálatok arra engednek következtetni, hogy az állampolgárok többsége fontosabbnak tartja a materiális célok (pl. az infláció elleni harc, a közbiztonság), mint bizonyos posztmateriális értékek megvalósulását (mint pl. a szólásszabadság, az állampolgári beleszólás a döntésekbe). Régióinkban (és hazánkban is) az értékrend egyféle „vulgarizálásának” is tanúi lehetünk, hiszen az emberek mindennapi életében a változásokból fakadó bizonytalanság az életszínvonal és a megélhetés kérdéseit minden más elé helyezi.

Ha ezeket a jelenbeli értékeket egybevetjük azokkal az értékekkel, amelyek az új társadalmi modellekből kibonthatóak – a munka intellektualizálódása és innovatív jellegének erősödése; az életminőség javítása érdekében lemondás pillanatnyi örömről és előnyökről; nyitottság az új gondolkodásra, új szemléletre, s új értékekre; a jövő mint érték fel- és elismerése; az információ fontossága; környezetbarát, környezettudatos szemlélet; a nők és különböző kisebbségek emancipálása; általános tolerancia; a másokat és/vagy a természetet károsító magatartásformák önvesszélyességének felismertetése; ilyenektől mentes életre szoktatás erősítése; a közösségekben való részvétel felelős vállalása; a verseny és kooperáció összekapcsolása új útjainak kidolgozása társadalmi és a gazdasági téren –, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy *a mai hazai társadalmi értékek nem esnek egybe a jövő társadalmi modelljeiből kibontható pozitív értékekkel.*¹⁷ Az érték váltások és a fogyasztói magatartás változások vizsgálati eredményei is hasonló következtetések levonását teszik lehetővé, és megerősítik vélekedésünket az értékek sokszínűségéről és erőzójáról.¹⁸

Az a társadalom, amelyik ötven év alatt kétszer is kénytelen értékerózióval szembeesni, nehezen tud eligazodni az értékek kavalkádjában, nehezen tudja megfogalmazni éppen aktuális értékeit, és alig tudja megfogalmazni azokat az irányokat,

¹⁶ Lásd FÜSTÖS LÁSZLÓ – SZAKOLCZAI ÁRPÁD: Értékek változásai Magyarországon 1978–1993. *Szociológiai Szemle*, 1994. 1. sz. p. 57–90., FÜSTÖS LÁSZLÓ – SZAKOLCZAI ÁRPÁD: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 1999. 3. sz. p. 54–71.

¹⁷ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET szerk.: i. m. (2001).

¹⁸ Lásd TÖRŐCSIK MÁRIA: *Fogyasztói magatartástrendek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó – KERSZÖV, 2003. 250 p.

amelyek felé haladni akar. Az értékbeli bizonytalanság pedig hatással van a tettek, a cselekedetek bizonytalanságára.

A *cselekvésorientáltsággal*¹⁹ azt hangsúlyozzuk, hogy a jövő nem a véletlenek és nem a mások által kialakított jövő megvalósulása, hanem az egyes egyének, a „mi” cselekedeteink sorozataként jön létre. A jövőért tenni kell, és mindenkinek. A pozitív jövőért is tenni kell, „magától” nem fordulnak jóra a folyamatok, és nem következnek be kedvező események. Ehhez gyakran a konstruktív agresszió módszereihez kell folyamodni. Törekedni kell arra is, hogy ne csak az optimális és ne csak a veszélyhelyzetek kimunkálását és azok kommunikálását tartsuk fontosnak, hanem az elfogadható jövőváltozatok megfogalmazását és közlését is. S a stratégiákat ezekre az értékeket is tartalmazó elfogadható jövőkre kell felépíteni.

Hogy ez nem megy könnyen? Ez igaz! De ha végigmegyünk egy jövőorientált tanulási folyamaton, akkor valószínű, hogy közelebb kerülünk a célhoz.

¹⁹ Lásd NOVÁKY ERZSÉBET: Cselekvésorientáltság a jövőkutatásban. i. m. és NOVÁKY ERZSÉBET: Action oriented futures studies in Hungary. i. m.

VÁLLALATI KULTÚRA ÉS HÁLÓZATOSODÁS

Kozma Ferenc munkásságának egyik fontos területe volt a gazdálkodói és a vezetői kultúra kérdésköre. A kettőt összekapcsolta a makrogazdasági folyamatokkal, mindenekelőtt a kül-gazdasági stratégia alakulásával. Felismerései közé tartozott, hogy a világpiachoz való sikeres alkalmazkodás feltétele a vezetői kultúra modernizációja, aminek része az emberi tényező magas szinten való értékelése. Az állítás meg is fordítható: csak olyan vezetői és vállalati kultúrával érdemes a nemzetgazdaságnak a világpiachoz kapcsolódnia, amelyik világszínvonalú, mert lehet, hogy a provinciális hagyományt rövid távon támogatja a világ, de már közép- és hosszú távon is aláássa a nemzetgazdasági fejlődést.

Ehhez egy személyes élményt hadd idézzünk fel. Az 1990-es évek elején „Tankönyv-viták” címmel sorozatot indítottunk a Corvinus Egyetemen, amelynek egyik rendezvényén Chikán Attila „Vállalatgazdaságtan” című tankönyvéről beszélgettünk. Kozma professzor úr mint beszélgetőpartner azon a véleményen volt, hogy a tankönyv nem a teljes szöveget tárgyalja a hazai vállalati körnek, hanem csak egy elemét emeli ki. Elismerte, hogy a tárgyalt vállalati szegmenst teljes mértékben sikerült bemutatni, felhívta a figyelmet azonban arra, hogy egy teljesebb kép bemutatása hasznos lenne.

Nos, ennek a szemléletnek a jegyében igyekszünk most elemezni a Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszékén folyt egyik kutatás néhány eredményét, amely „Versenyben a világgal 2004–2006 kutatási program” elnevezéssel futott.

Tanulmányunkban azt mutatjuk be, hogy a magyar kis- és középvállalkozások egy része le van maradva a tudásalapú gazdaság és az információs technika új módon való alkalmazásának a követelményeihez képest. Ennek oka az alacsony vezetői és szervezeti kultúra, aminek legfontosabb jele a tág értelemben vett gazdaságpolitikai irányításhoz, mindenekelőtt az európai uniós tagsághoz fűződő ambivalens viszony. A „Versenyben a világgal 2004–2006 kutatási program” alapján bizonyítjuk, hogy a hazai vállalatvezetők egy részének szemlélete még nem eléggé konform a jogállami modellhez, s ez politikai és gazdasági problémát is jelent egyszerre. Ennek megváltoztatásához szükség van egy másfajta gazdaságpolitikai magatartásra is, mindenekelőtt a vezetőképzés és a szakmai szervezetek szerepének újragondolására.

* GERVAI Pál – közgazdász.

** TRAUTMANN László – CSc., egyetemi docens, tanszékvezető dékán, Budapesti Corvinus Egyetem.

1. A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁGRÓL

A magyar gazdaság felzárkózási folyamatában a következő szakasz a tudásalapú gazdaság követelményeihez való igazodás. A tudásalapú gazdaság tartalma a jogállamiságon alapuló értékrend alkalmazása a gazdasági folyamatokra, a kultúra és a gazdaság teljesebb összekapcsolása. Ez a gazdasági szakasz igényli az információs technika használatát, de túl is mutat rajta annyiban, hogy a gazdasági hajtóerő már nem pusztán az információs technikák használata. Az információs technológia egyre inkább alaptermékévé válik, a kulcstechnológiát a kultúra és a gazdaság összekapcsolásában lehet megtalálni. Ennek egyik megnyilvánulási formája például az oktatás, amely világszerte a gazdaságpolitikai gondolkodás középpontjába kerül.

A kultúra egyúttal együttműködés is, ami azt jelenti a vállalati szféra fejlődése számára, hogy – szemben az elmúlt tizenöt év tapasztalatával – újra a kollektív hatékonyság kiaknázása kerül a középpontba a gazdaságban. A teljesítmény fokozása már nem az egyéni hatékonyság javítása révén történik, hanem a vállalaton belüli és a vállalatok közötti együttműködés fejlesztésének segítségével. Az együttműködés iránya a közös kulturális háttér kihasználása, gazdasági erővé való alakítása.

Természetesen az előző korszakban is adott volt a formája a vállalatok közötti együttműködés javításának. Ez akkor az információs technikák adta együttműködés fejlesztésén alapult, amire példaként az Okuma-link, a japán vállalatok hálózatosodása szolgál. Az Okuma-link lényege a termelési folyamat hatékony, költségmentes, varratmentes összekapcsolása, ami kétségtelenül hatékonysági többletet hordozott.

A magyar vállalatok egy része ezt a modellt sem megfelelően adaptálta. Megelégedtek a rossz teljesítményt elfogadó kereslettel, és nem törekedtek olyan keresleti magatartás elérésére, amelyik összhangban áll a tudásalapú gazdaság követelményével. A tudásalapú gazdaságban a hálózatosodás alapja a kulturális háttér modernizálása a globalizáció követelményeihez. Ennek megfelelően a kereslet és a kínálat viszonyában nem elég az egyensúly fogalmát használni, hanem normatív elemre is szükség van a piaci helyzet tisztázásához. Van olyan kereslet, amelyik összhangban van a fejlődés követelményeivel, és van olyan, amelyik nem. Azt a vállalati magatartást, amelyik nem támogatja az új modell kialakulását, a gazdaságpolitikai irányítás sem segítheti. Ezzel szemben a hazai vállalati gyakorlatban jelen van az a szemlélet, amelyik a monopolhelyzetet azzal akarja megőrizni, hogy elnyomja a fogyasztók felzárkózási igényét a tudásalapú gazdaság szintjére. Ezzel rombolják a piacot, mert a kínálathoz igazítják a keresletet.

A kereslet és a kínálat viszonyának ez az átalakulása új megvilágításba helyezheti a fogyasztás és a termelés viszonyát is. A 19. században a termelés a termelésért elv határozta meg a gazdaság működését. A 20. században ezt felváltotta „a fogyasztó – a király” elv, amely szerint a hasznosság a termelés meghatározó szempontja. Ez a korszak is hordozott azonban manipulatív elemeket. Úgy tűnik, hogy ezek kiküszöbölésére a 21. században új viszonyt lehet meghatározni a termelés és a fogyasztás tekintetében. Egyrészt ösztönözni lehet a keresletet az alkotó munka iránt, azt a

fogyasztói magatartást lehet támogatni, amelyik a teljesítményt választja. Másrészt a termelésnek piacépítő jellege is van. A különböző piacelméletek vagy az iparági szervezetek elméletei ennek technikai részleteit tartalmazzák. Amit azonban csak részlegesen lehet megtalálni bennük, az a piacépítés tartalma, iránya, annak a kérdésnek a felvetése, hogy az adott termék mennyiben járul hozzá a tudásalapú gazdaság felépítéséhez. Ez egy önálló tudományos kérdés, amelyet nem lehet egyszerűen a keresletre visszavezetni. Ennek bizonyos elemei már jelen vannak a nyugati szakirodalomban, mert ott a piacépítés és vele szoros összefüggésben a versenypolitika a normatív és a pozitív elemzés egységét testesíti meg. A versenypolitikával összefüggő közgazdasági kutatások azonban eddig még nem kaptak elég nagy súlyt a hazai szakirodalomban.

A magyar gazdaság és különösen a vállalati kultúra fejlődése ehhez az új szakaszhoz még nem tudott felzárkózni teljes mértékben. Van egy olyan vállalati kör, amelyik őrzi a provinciális hagyományokat és nem képes arra, hogy az új technológiát bevonja a működésébe. A lemaradás legalább két fázisú: az információs technikát nem arra használja, mint a nyugati társai, és a tudásalapú gazdaság feltételeihez sem tud alkalmazkodni. Az információs technikákat még presztízs-beruházásnak tekinti és nem tudja kihasználni termelékenységnövelő erejüket, valamint nem tudja a kulturális hagyományokat sem gazdaságilag kiaknázni.

Az elmaradott jelleg mutatkozik meg az Európai Unió tagsághoz fűződő attitűdben is. Az Európai Unió tagság egy szélesebb fejlődési keret, a jogállami elvek következetes alkalmazásának lehetősége. A tagság a globalizáció követelményeihez való közös alkalmazkodás formája. Ennek elutasítása, egy rossz értelemben vett kuruc hagyomány felélesztése a felzárkózási folyamat ellen ható tényező, amivel szemben a fellépés megkerülhetetlen a gazdaságpolitikai irányítás részéről. Erre azért is fel kell hívni a figyelmet, mert a magyar gazdaság duális szerkezete lehetőséget ad a hazai vállalati kultúra kettészakadására. Az egyik oldalon a multinacionális vállalatok és a hozzájuk kötődő beszállítói kör már a legfejlettebb nyugati technológiát használva működnek, a másik oldalon az ebbe bekapcsolódni nem tudó vállalatok viszont elutasítják a nyugati fejlődési modellt, és a jogállami normákkal ellentétes módon szeretnének megélni.

Az új fejlődési modell adaptálása a vállalkozói szektor részéről azért is elodázhatatlan, mert napjainkban elmozdulás történt a pénzügyi ágazatoktól a reálfolyamatok felé. Ahogy Harold Demsetz legutóbbi tanulmányában¹ bemutatja, az elmúlt tizenöt év egyik meghatározó tendenciája volt a pénzügyi szektor dominanciája az ipar, illetve a reálgazdasági folyamatok fölött. Ezzel szemben napjainkban az „ipar kapitányai” – ahogy ez elterjedt a közgazdasági szakirodalomban – újra jelentős szerepet kezdenek el játszani a közgazdaságtanban. Az a vállalkozói modell, amelyik a hangsúlyt a gazdasági szereplők együttműködésére helyezi, azt keresi, hogyan lehet a kollektív hatékonyságot kihasználni a vállalatnál dolgozók körében. Ezt a

¹ DEMSETZ, H.: The Flexibilities and Constraints of Contemporary Capitalism. In: *World of Capitalism*. London, Routledge and Keegan, 2005. p. 64–80.

reálgazdasági szemléletet természetesen a tudásalapú gazdaság keretei között kell kibontakoztatni, ami azt jelenti, hogy a menedzsment feladatává a munkavállalók kulturális együttműködésének megszervezése válik.

A következőkben arra szeretnénk választ adni, hogy erre a feladatra a magyar vállalkozói rétegnek az a szegmense, amelyet a kutatás megjelenített, mennyire alkalmas.

2. „VERSENYBEN A VILÁGGAL” – EGY KUTATÁS TANULSÁGAI

A Budapesti Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Tanszékén 2004 és 2006 között kérdőíves felmérést végeztek a hazai vállalatok körében. A kutatást Chikán Attila vezette, a résztanulmányok és a zárótanulmány megtalálható a tanszék honlapján² A kutatás részletes elemzése meghaladná e tanulmány kereteit, ezért csak néhány elemet szeretnénk kiemelni az eredményekből, és ezeket a tudásalapú gazdasághoz való felzárkózás szempontjából vizsgálni.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a kutatás nem egyértelműen támogatja a modernizációs folyamatot. Bizonyos részek – , elsősorban azok, amelyek a vállalatok belső gazdálkodási kultúráját, felkészültségét vizsgálják – kétségtelenül összhangban vannak a nyugati vállalati modellek által megszabott követelményekkel. A vállalatoknak a gazdaságpolitikához való viszonyát azonban már nem úgy ítéli meg a zárótanulmány, ahogy az a nyugati jogállami normákból következne. Ezt az ellentmondásosságot jól kifejezi magának a kutatási programnak a címe is – „Versenyben a világgal” – , amely azt sugallja, hogy a vállalatoknak a siker érdekében le kell győzniük a világot, ami fogalmi ellentmondás. A globalizáció azt jelenti, hogy a vállalatnak a világhoz való felzárkózás érdekében kell versenyeznie. Ahogy az ókori görög drámairodalom fogalmaz: a verseny – az istenekkel való érintkezés formája. Az így megfogalmazott cím és kutatási irány azt feltételezi, hogy a cél a világtól való függetlenedés, ez pedig a provinciális hagyományhoz való kapcsolódást jelzi.

A provinciális vállalati és gazdaságpolitikai magatartás továbbélése igazolható a kutatás alcímével is: „Gazdasági versenyképességünk vállalati nézőpontból” Ez önmagában is árulkodó, a vállalati nézőpontot emeli ki a versenyképességi feltételek közül. A tudásalapú gazdaságra pedig már az igaz, hogy a versenyképesség csak a legtágabb szervezeti keretből érthető meg. Nem lehet a vállalati nézőpontot általánosítani a gazdaság egészére. Ez módszertani és szemléleti probléma, mert összekeveredik a tőke és a föld szempontja. A klasszikus kapitalizmus világa az, ahol a tőke dominálja a földet, ezzel szemben a 20. században a föld, a gazdaság intézményi rendszere, a természet egésze stb. határozza meg a tőke működési fel-

² CHIKÁN ATTILA – CZAKÓ ERZSÉBET – KAZAINÉ ÓNODI ANNAMÁRIA: *Gazdasági versenyképességünk vállalati nézőpontból – Versenyben a világgal 2004–2006 kutatási program. Zárótanulmány.* Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Intézet Versenyképesség Kutató Központ, 2006. 59 p. (http://web.uni-corvinus.hu/vallgazd/kutatas/versenykepes2005/versenykepes2005_main.html)

tételeit. Ez a globalizáció lényege, amelynek folyamatában a jogállami keretek kiterjesztése a világ egészére megy végbe.

Az új világrendben a fő gazdaságpolitikai kérdés a föld életmegtartó képességének erősítése, a fenntartható fejlődés biztosítása, a biztonság, szabadság és jólét egységének fenntartása. Ezt gyakran úgy fogalmazzák meg, hogy a háború nélküli világrend szavatolása. A versenyképesség csak ennek alárendelten, ennek eszközeként képzelhető el. A versenyképesség azt jelenti, hogy egyes irányzatok, személyek és szervezetek versenyeznek avégett, hogy a globális célokhoz minél hatékonyabban hozzá tudjanak járulni. Ez összhangban van az ókori görög filozófia és esztétika alapfogalmaival, amelyek között – amint fentebb említettük – a verseny az istenekkel való *érintkezés* egyik formája volt. Nem az istenekkel versenyeztek – ez a hübrisz kategóriája –, hanem az isteni szintre való *feljutás képességét* sajátították el a verseny formájában. Napjainkban ez utóbbinak a felzárkózás kategóriája feleltethető meg. A felzárkózás – a magyar gazdaság és társadalom soron lévő feladata – az uralkodó magas kultúrához való felemelkedésként fogalmazható meg. Ez gazdasági-gazdálkodási kérdés is. Gazdaságpolitikai feladat – s ebben segíthet a versenyképességről folytatott vita – a gazdaságban is jelen lévő szubkultúra, azaz a provincializmust őrző hagyomány megtisztítása. Ebben van szerepe a vállalati nézőpontnak.

A vállalat fennmaradása valójában azon múlik, hogy miként tudja közvetíteni és eredeti módon alkalmazni a globális értékrendet. Nem lehet ezt a szempontot negligálni és pusztán a vállalat önértékére támaszkodva magyarázni a gazdaság működését. Ez egyfelől módszertani-szakmai hiba, hiszen a vállalat a tág értelemben vett gazdaságpolitikai célokat valósítja meg. Másfelől szemléleti hiba is, mert a vállalat magatartási szempontjának, a profitmaximalizálásnak rendeli alá a politikai, gazdasági és kulturális szféra egészét. Ez a klasszikus kapitalizmus elméleti hagyománya, amely nem egyeztethető össze a tudásalapú gazdasággal és a jogállami szerkezettel, amelyet Magyarország épít.

A kutatási program címe nemcsak elszólás – hiszen fel lehetne vetni, hogy itt csupán apró stilisztikai különbségről van szó. Zárótanulmányukat is azonban ezzel kezdik, hogy „nem fogalmazunk meg feladatokat, követelményeket a gazdaság szereplői számára”. Ez – véleményünk szerint – szintén módszertani hibára utal. Minden kutatás azzal kezdődik, hogy bizonyos normákat tételeznek fel, azok érvényesülését vagy nem érvényesülését vizsgálják, és ennek megfelelően tesznek javaslatot a döntéshozók számára. A versenyképesség vizsgálata azt jelenti, hogy a globális körülményekhez való igazodást, annak folyamatát vizsgáljuk. A versenyképességi vizsgálat kiindulópontja a versenyhelyzet elemzése, egy jövőbeli állapot feltérképezése, az ehhez szükséges feltételek vizsgálata. Ha egy kutatás lemond erről, akkor arról is lemond, hogy a döntéshozói kör számára releváns információt adjon. Elfogadja a készen talált helyzetet, alárendeli magát a gazdasági szereplőknek ahelyett, hogy vezetné őket.

Ez a szemléleti hiba mélyen jelen van a hazai közgazdasági gondolkodásban, amit elméleti formában a normatív és a pozitív tudomány viszonyaként szoktak megfogalmazni. A hazai közgazdaságtanban elterjedt az a nézet, amelyik a pozi-

tív tudományt rendeli hozzá a tudományossághoz, a normatív jelleget pedig tudománytalannak, politikai kérdésnek tekinti, amelyben ízlés szerint lehet állást foglalni. A nyugati szakirodalom ezzel szemben normatívnak azokat a kérdéseket tekinti, amelyek erkölcsi-értékrendi bázisra vezethetők vissza és amelyek egy része ugyanúgy vitán felül áll, mint a tudományos módszertan pozitív vonásai.

Erre az egyik legközelebbi példa Levitt és Dubner könyve, a magyarul is megjelent *Lökonómia*³, amelyben a fiatal szerzők ökonometriai-közgazdasági eszközökkel a bűn felszámolását tűzik ki célul. Elfogulatlanul vizsgálják a bűnözés visszaszorításának lehetőségét, de sehol sem mondják azt, hogy a bűnözés elfogadható.

A vizsgálat módszere kettős volt: egyrészt kérdőíveket küldtek ki, másrészt mélyinterjúkat készítettek vállalatvezetőkkel. A kutatás fő megállapításai, amelyeket a kérdőíves felmérés és a mélyinterjú is megerősítettek, a következők: 1. a gazdaságpolitika szerepét negatívan ítélik meg;; 2. gondok vannak a munkaerővel (romló szakképzettség, nehezen motiválhatóság); 3. nem kielégítő a nemzetközi trendeknek való megfelelés (lemaradás termelékenységben, munkaszervezésben), 4. a kilátásokat alapvetően optimistán ítélik meg.⁴ Ezekben a megállapításokban egyszerre lehet felfedezni a vállalatvezetői attitűd ellentmondásosságát és a kutatók korábban már jelzett szemléleti problémáját, nevezetesen, hogy erre az ellentmondásosságra nem hívták fel a figyelmet.

Nem lehet a gazdaságpolitikát hibáztatni és a munkaerővel kapcsolatos gondokat felvetni egyszerre. Elemi közgazdasági ismeret, hogy a gazdaságpolitika egyik területe az oktatáspolitikai, és ez fokozottan érvényes a tudásalapú gazdaságra. Lehet természetesen bírálni a gazdaságpolitikát, de ezt konkrét formában érdemes megtenni: valamilyen meghatározott irányt kell bírálni vagy támogatni. A gazdaságpolitika bírálata ebben a formában egy olyan rossz hagyomány követése, amelyik elutasítja a hatékony központi irányítás lehetőségét. A vállalatvezetők ugyanakkor nem érzékelik a saját korlátaikat (amire a kutatásvezetők nem hívják fel a figyelmet). A munkaerő alacsony motiváltságaért nem lehet csak a gazdaságpolitikát hibáztatni. Ebben legalább akkora szerepe van a válaszoló vállalatvezetői kör adott esetben igazságtalan és alacsony hatékonyságú tevékenységének is. Nemcsak a 20. századi amerikai szervezetelmélet, hanem a közgazdaságtan történetének egésze is igazolja, hogy a hatékony és igazságos vezetés feltétele a szervezet fennmaradásának, és ehhez állandó tanulásra van szükség. Valóban megkerülhetlenné vált a vezetőképzés és -továbbképzés, de ennek iránya, az átadott szemlélet formája is döntő. Szemben az előző időszak egyoldalúságaival, most a jogállami elvek érvényesítésére van szükség a vezetői gyakorlatban – ez alapvető hatékonysági feltétel.

³ LEVITT, S. – DUBNER, S.: *Freakonomics. A Rogue Economist Explores the Hidden Side of Everything*. New York, Harper-Collins, 2005. 242 p. (Magyarul: *Lökonómia. Egy kóbor közgazdász a dolgok mögé néz*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2007. 416 p.)

⁴ Lásd CHIKÁN ATTILA – CZAKÓ ERZSÉBET – KAZAINÉ ÓNODI ANNAMÁRIA: i. m. 4. p.

Azt, hogy mennyire nem értette meg ez a vállalatvezetői kör, hogy a munkaerő motiváltsága gazdaságpolitikai és vállalati feladat egyszerre, bizonyítja a nemzetközi trendeknek való megfeleléssel kapcsolatos attitűdje. Itt a tipikus farkasvakság lépett föl: a kutatás eredményei szerint a vállalati vezetők úgy nyilatkoztak, hogy saját vállalatuk jó, csak a többiek nem felelnek meg a nemzetközi trendeknek. Nem értik, hogy a termelékenységben és a munkaszervezésben való lemaradás egyre inkább vezetői hiba. Ha ugyanaz a munkaerő a multinacionális vállalati körben hatékonyan tud dolgozni, akkor azt kell felvetni, hogy a munkaerőt a válaszoló vállalatvezetői kör nem tudja eléggé motiválni. Az eltérést a két szervezeti kultúra különbségében lehet keresni. A szervezeti kultúra különbsége a hierarchiához való viszony. A nyugati multinacionális vállalatok modelljében össze tudják egyeztetni a stabilitás és a mobilitás követelményét, a szabadság és a rend egységét. Ezzel szemben a válaszoló vállalatvezetői kör erre még nem képes, és ez vele a fő gond.

A kilátások optimista megítélését illetően sajnos nincs ismeretünk arról, hogy a vállalati vezetők mire alapozták optimizmusukat, amikor romlik a termelékenység és a munkaerő megítélése. Egy lehetőség marad: optimizmusuk forrása az abban való hit, hogy ezt a munkaerőt – motiválatlansága ellenére is – hatékonyan lehet dolgoztatni. Ez a megközelítés viszont nem a tudásalapú gazdaság, hanem a klaszszikus kapitalizmus irányába mutat. Ez ellentétes az Unió tagság szellemiségével, ami már politikai és gazdaságpolitikai probléma is. Hozzátehetjük, hogy a kutatás során erre fel lehetett volna hívni a figyelmet.

3. AZ EURÓPAI UNIÓS TAGSÁG MEGÍTÉLÉSE

A zárótanulmány a fenti főbb megállapítások előre bocsátása után több részterületen – működési környezet, stratégia, vezetés és döntés viszonya, működés, funkciók, vállalatközi kapcsolatok és a vállalati szférán túlmutató üzenetek – tesz megállapításokat. A működési környezet esetében az a fő megállapítás, hogy a vállalatvezetők „a környezeti bizonytalanságot növekvőnek tartják, a belföldi piac, a jogi szabályozás és az EU-csatlakozás jelentik ennek fő tényezőit”⁵. A működési környezetben ugyanakkor a leginkább segítő, támogató terület a külpiacok politikai és szabályozási viszonyai, és erősödik az ellátási láncok belső kapcsolatainak jelentősége. Ezek a megállapítások ismét ellentmondásokkal terheltek. Miért bizonytalansági forrás 2004-ben az EU-csatlakozás – lehet feltenni a kérdést, hiszen akkor már a csatlakozás befejezett tényként könyvelhető el. Hasonlóképpen a jogi szabályozás bizonytalansága is kérdés, hiszen a csatlakozásból fakadó jogszabályi változások elvileg épphogy kiszámíthatóaknak tekinthetők, csak át kell olvasni az EU joganyagát. Ezeknél a megállapításoknál arra is lehet gondolni, hogy az EU-csatlakozással kapcsolatban az a mentalitás érvényesült, amelyik elkerülhetőnek tekinti a joganyag átvételét és érvényesítését. Kétségtelen, hogy a hazai tájékoztatás nem volt egyértelmű a csatlakozás előtti szakaszban.

⁵ Uo. 4. p.

Nem arra helyezte a hangsúlyt, amit az EU következetesen képviselt: a csatlakozási folyamat egy jogilag viszonylag egységesen szabályozott térbe való belépést jelent, ahol a jogállamiság elvei szerint szabályozzák a gazdaságot. Ezzel szemben a jóléti szempont került előtérbe, amely viszont csak az egyik, bár kétségtelenül fontos területe az új korszaknak. A jólét a jogállami elvek betartásának következménye, és nem szakítható el attól. Nem igaz, hogy a jólétből automatikusan következik a demokrácia, erre napjaink politikai gazdaságtani kutatásai fel is hívják a figyelmet. Önálló, részben közgazdasági kérdéskör a demokratikus kultúra megteremtése a politikában és a gazdaságban egyaránt. Ez termelékenységi kérdés is, hiszen a tudásalapú gazdaságban a jogállami elvek betartása a jólét közvetlen forrása.

A válaszoló vállalatvezetői kör ezt nem érezte, kétségtelen persze, hogy ehhez kapott támogatást az államigazgatás és a kulturális szféra bizonyos szegmenseitől. Azt gondolta, hogy a jogszabályok továbbra is áthághatók, megkerülhetők, folytatható a kiskapukon alapuló vezetői magatartás. A kutatás során erre nem világítanak rá. Nem azt a kérdést teszik föl, hogyan lehet ezt a vállalatvezetői kört meggyőzni, vagy milyen eszközökkel lehet úgy igazgatni, hogy az EU támogatóivá váljanak, hanem épphogy el akarják ismertetni ennek a nézetnek a létjogosultságát, ami vállalhatatlan.

A stratégia projektben a kutatás vezetői megállapítják, hogy nőtt a növekedési és támadó stratégiát folytatók aránya a visszahúzódó és védekező stratégiát folytatókhoz képest, és a stratégia-alkotás módszertana tekintetében is javulás történt, mert jobban bevonják a középvezetőket ebbe a folyamatba. A stratégia konkrét iránya, a nemzetköziesedés felé való elmozdulás tekintetében azonban a vállalatok ennek még csak az elején járnak, a mintában szereplő vállalatok alig több mint felének van exportból származó jövedelme. További elemzésekben kimutatható, hogy a minta elég torz a hazai vállalati szektor egészéhez képest, de annyi megállapítható már itt is, hogy – lévén kérdőíves felmérésről szó – a vállalatvezetők körében egyre inkább erény a stratégiaalkotás, és ez mindenképpen előrelépés. Az egy másik kérdéskör, hogy mit nevezünk stratégiának, és itt a kutatás vezetői egyértelműen a nemzetköziesedés mellett foglalnak állást. Ez önmagában még lehet helyes és helytelen is, hiszen a nemzetköziesedés tükrözheti a rossz, alacsony színvonalú, illetve a jó, a tudásalapú gazdasághoz illeszkedő termékek és szolgáltatások exportját. A stratégiaalkotás folyamatában a kulcsváltozó nem a nemzetköziesedés: a tudásalapú gazdasághoz megfogalmazott vállalati viszony lenne az érdekes.

Szintén a stratégiaalkotás valódi jelentőségének elhanyagolását mutatja a vezetési és döntési képességekre vonatkozó következtetéssorozat. Eszerint a sikert eredményező vezetői magatartás feltétele: a gyakorlatorientáltság, a szakmai ismeretek, a problémamegoldó képesség, az üzleti érzék. Továbbra is hiányzik a kockázatvállalási hajlandóság és az ötletek képviselése. Ez a vezetői magatartás ugyanarra a problémára mutat rá, mint a kutatás egésze. A kockázatvállalási hajlandóság és az ötletek képviselésének hiánya valójában a piaci körülményekhez nem illeszkedő vezetői magatartást tükröz, ehelyett a szűken vett államigazgatási intézményrendszerhez kapcsolódó vezetői magatartást látunk. Az a probléma rajzolódik ki, hogy a válaszoló vállalatvezetői kör valójában nem a piachoz nőtt fel az elmúlt években,

hanem a korábbi időszakban „megtanult”, az államigazgatás különböző eszközeivel irányított piachoz szeretné a jelenlegi piaci környezetet is alakítani. Nem a nyugati értelemben vett menedzser szeretne lenni, hanem továbbra is szeretné megtartani az 1930-as évektől megöröklött dzsentri-hagyományt. Az EU-csatlakozással azonban tovább szűkült ennek lehetősége.

Kétségtelen tény, hogy erre lehetőséget adott az információs technika elterjedése. Abból a megállapításból, hogy az emberi erőforrás és az információ menedzsmentjének kiemelt szerepe van a vállalatok működésében, azt a következtetést lehet levonni, hogy az információs technikák használatának az a formája terjedt el ebben a körben, amelyik a dolgozók ellenőrzéséhez kapcsolódik. Az információs technológiának ez a használata, amit technológiai korszakként leginkább a totyotizmus-hoz lehetne kapcsolni, nem az információs technikák legfontosabb, valóban történelmi szerepéhez illeszkedik. Ez valójában az automatizáció. Ehelyett a válaszolói kör csak egy átmeneti korszak, a totyotista modell alapján használja az információs technológiákat. Ekkor az IT szektor még nem kapcsolódott a 21. század gazdálkodói kultúrájához. A kutatás kétségtelenül regisztrálja azt a haladást, amely az információs technikák használatához kötődik, de nem veti föl a továbblépés lehetőségét. Pedig a kérdőíves megkérdezésnek az az eredménye, amely szerint a munkadók, a menedzserek legfőbb problémája az ötletek képviseletének hiánya, közvetlenül utal az ellentmondásra, hiszen az információs technikák valódi értelme a kreativitás kiterjesztésének lehetősége, ami feltétele a tudásalapú gazdaság kialakításának.

A vállalatközi projekt tekintetében a kutatás megállapítja, hogy a vállalati kapcsolatok megerősödtek az elmúlt években, ami a reálgazdaság stabilitásának jele. A belső működés azonban még nem támogatja eléggé a hálózatosodást és ez a fő probléma – húzza alá a zárótanulmány.⁶ Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy megváltozott a működési környezet. A kutatás alapján az látszik, hogy nem vállalatvezetési, belső okok eredményezték a hálózatosodást, hanem külső tényezők. Külső tényező pedig csak a piaci, illetve a multinacionális vállalatok által támasztott követelmények lehetnek. Ez a két szempont az uniós csatlakozással összhangban képzelhető el, azaz ez a két tényező a válaszoló vállalatok szubjektív szándékaival szemben kényszeríti ki az együttműködést a vállalatok között. A vállalati magatartás elmozdítása ebbe az irányba tehát nem egyszerűen az együttműködést jelenti, hanem az uniós normáknak megfelelő piaci-üzleti magatartás alapján történő együttműködést. Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert a zárótanulmány szerzői ezt az elemet nem emelik ki eléggé, és így összemosódik a hálózatosodás alapja. Hálózatot ugyanis lehet alkotni a tisztességtelen és a tisztességes üzleti magatartás érdekében egyaránt. A tisztességes magatartás támogatása lehet a gazdaságpolitikai irányítás feladata, amelynek egy formája a szakmai szervezetek újjáélesztése, tartalommal való megtöltése. Ezt támogatják maguk a vállalatvezetők is.

A változáshoz gazdaságpolitikai segítségre van szükség. Amikor a vállalati szféra megfogalmaz üzeneteket a gazdaságpolitikai irányítás számára, akkor ezt az igényt

⁶ Uo. 7. p.

jeleníti meg. Három ilyen elemet mutat be a tanulmány: a versenyképesség vizsgálatát, a szakmai szervezetek szerepét és végül a tulajdonosi szemlélet erősítését. A kutatásban felvetődő problémakör mélyebb kérdéseket is felvet, nevezetesen a mikroökonómiai kutatások irányát, jellegét. Napjaink mikroökonómiájában a fő kérdés a verseny tartalmára való rákérdezés. Már nem az a probléma, hogy a piacon milyen eszközökkel lehet megjelenni, hanem az, hogy a vállalatok által is szervezett piac milyen intézményi rendben képzelhető el. Kenneth Arrow egyik írásában⁷ azt a kérdést veti fel, hogy miért nem elég a szűken vett árelméleti közelítés a gazdasági jelenségek magyarázatához, miért van szükség intézményi közgazdaságtanra is, és mit jelent az intézményi közelítés ebben a vonatkozásban. Azt állítja, hogy az intézményekre azért van szükség, mert így lehet csökkenteni az aszimmetrikus informáltságot, így lehet érvényesíteni a hosszú távú szempontot, és így lehet elérni a növekvő hozadékokat. Az intézmények is közvetítik tehát az értékrendet, az árelmélet és az intézményi közgazdaságtan egymással összhangban fejlődik. A „piaci és értékszemlélet” fejlesztése azt jelenti, hogy a magyar vállalkozókban már jelen van az igény mindkét elméleti irányzatra, és nemcsak arra a torzított, szűk árelméletre, amelyik a hazai közgazdaságtanban viszonylag jelentős szerepet kapott az elmúlt időszakban.

A szakmai szervezetek kialakítását ennek alárendelten lehet viszont elképzelni. A szakmai szervezetek célja csak részben az ágazati érdekek megjelenítése, legalább ilyen fontos az ágazat számára a gazdaságpolitikai változások közvetítése is. A két szempont csak akkor alkot egységes rendszert, ha a hierarchia is érvényesül közöttük.

Végül a legérdekesebb a harmadik tétel, a tulajdonosi szemlélet erősítése: „a piaci és tulajdonosi értékszemlélet további erősítésére és fejlesztésére van szükség, különösen a magyar tulajdonban lévő középméretű ... vállalati körben”⁸. Ez azért fontos, mert a vállalatoknak az a köre, amelyet vizsgáltak, formálisan magántulajdonban van. A vállalatvezetők felismerése cáfolja a hazai közgazdaságtanban viszonylag jelentős szerepet kapó nézetet, amely szerint a magántulajdonon alapuló piacgazdaság a hatékonyság feltétele. A formális magántulajdon önmagában kevés a tulajdonosi szemlélethez: az ehhez szükséges kultúrára, a hosszú távú szempontok érvényesítésére is szükség van, és ezt tanulni kell a kutatás adatai szerint. Ez viszont azt jelenti, hogy a nyugati típusú gazdasági mechanizmus szerves része az ehhez társuló jogállami kultúra, amelynek a következménye a tulajdonosi szemlélet. Az nem magától születik meg, nem elég a pénz hatalmát számon kérni a gazdaságban – ahogy ezt a hazai közgazdászok egy része tette az elmúlt időszakban. A tulajdonosi szemlélet formálása a hatékony gazdaságpolitikai irányítás szerves részét kell hogy alkossa. Természetesen lehet, hogy a vállalatvezetők nem helyesen látják a helyzetet, de ez már egy elméleti probléma, amely további kutatás tárgyát képezheti.

⁷ ARROW, K.: *The place of institutions in the economy: A theoretical perspective*. Basingstoke, Macmillan, 1998. 185 p.

⁸ CHIKÁN ATTILA – CZAKÓ ERZSÉBET – KAZAINÉ ÓNODI ANNAMÁRIA: i. m. 7. p.

CSÁKI GYÖRGY*

KONVERGENCIÁK

Kozma Ferencre emlékezve

„Végeredményben minden nemzetgazdaság törekvése az, hogy külgazdasági kapcsolatai *összességükben*, a különböző hatások *eredőjeként* növeljék az ország fajlagos jövedelemszintjét. Amíg a gazdasági szerkezet egységnyi nyitása – vagyis a külkereskedelem szerepének növelése az újratermelés egészén belül – növeli ezt a jövedelemszintet – akár konjunkturális, akár monopol-, akár pedig az indukciós hatásokon keresztül –, a nyitási folyamat *indokolt*, gazdasági szempontból *racionális*. Ahol ezek a pozitív hatások a maximumot, vagy a negatív hatások a minimumot érik el, ott kell keresnünk a gazdaság nyitottsági fokának legkedvezőbb szintjét. Nyilván, eddig a pontig érdemes növelni a nemzetgazdaság nyitottságát.

Amint azonban észrevehetővé válik – bármilyen okból következően –, hogy a további nyitás már nem eredményez fajlagos jövedelemnövelést – legyen annak végső oka a konjunktúra kedvezőtlenre fordulása, a deficités monopoljárdék-mérleg, vagy az indukciós hatások negatívba fordulása –, a külkereskedelem nemzetgazdaságon belüli szerepének növelését abba kell hagyni, illetve amennyiben nagymértékű »túlnyitás« észlelhető, korrigálni kell visszafelé. Bármennyire is meg vagyunk győződve arról, hogy a történelmi haladás tendenciája a gazdaság internacionalizálódása, ami természetszerűleg együttjár a nyitottság növekedésével, ebben az esetben *zárnunk* kell a gazdaságot. Ez nem *autark* gazdaságpolitika, hanem a helyes mérték felismerése. A túlnyitottság rendszerint a következő »baljós« jelek kíséretében jelentkezik:

- a cserearányok romlanak;
- az exportnövelés csak igen nagy hatékonysági áldozatok árán képes utána haladni a cserearányok romlásának, vagy még ilyen áldozatok árán sem kompenzálhatja az árvesztéseket;
- a teljes nemzeti munkateljesítmény a nemzetközi értékítéletben kevesebbnek bizonyul a hazai értelemben megállapíthatóhoz képest, következésképpen az ország kialakult fogyasztási és felhalmozási szintje sehogyan sem »fér bele« a külpiacra realizált jövedelmeibe;

* CSÁKI György – dr. habil. oec., egyetemi tanár, Szent István Egyetem, Gödöllő.

- a hazai valuta túlértékeltnek bizonyul a partner-országok valutáihoz képest: a megszokott kialakult paritás segítségével nehezen lehet gazdaságosan exportálni, viszont mind több hazai munkát érdemes importtal helyettesíteni.”¹

Kozma Ferencnek a gazdaság optimális nyitottságáról 28 évvel ezelőtt írott gondolatai ma is időtállóak. Napjaink alighanem legtöbbet használt gazdasági, gazdaságpolitikai kategóriája a konvergencia, a konvergencia-program. Tanulmányomban megkísérlem átgondolni: a megszokottnál szélesebb értelemben mit jelent(het) a konvergencia fogalma.

1. FISKÁLIS ÉS MONETÁRIS KONVERGENCIA

Mint köztudott, konvergenciakritériumoknak azokat a feltételeket nevezzük, amelyek alapján 1998 márciusában eldöntötték, hogy mely tagországok vehetnek részt a gazdasági és pénzügyi unió megteremtésének harmadik, végső szakaszában, az euró bevezetésében. A konkrét konvergenciakritériumok a következők:

- *árstabilitás*: az árnövekedés legfeljebb 1,5%-kal lehet magasabb a három legalacsonyabb inflációs rátájú ország átlagánál;
- *kamat-konvergencia*: a hosszú lejáratú kamatok legfeljebb 2%-kal haladhatják meg a tagországok közötti három legalacsonyabb kamatláb számtani átlagát;
- *az államháztartás éves hiánya* nem haladhatja meg a GDP 3%-át;
- *a felhalmozott államadósság* nem haladhatja meg a GDP 60%-át;
- a ritkábban emlegetett ötödik kritérium az *árfolyam-stabilitás*: a nemzeti valutát a monetáris unióhoz való csatlakozás előtti két évben nem lehet leértékelni, és az árfolyamnak a (15%-os ingadozási sávon belül kell maradnia).²

Ennek az öt kritériumnak a teljesítése nevezhető *fiskális és monetáris konvergenciának* is: a Gazdasági és Pénzügyi Unióban a monetáris politika felelősei kénytelenek beletörődni önállóságuk (a kamat- és árfolyam-politika aktív használatának) korlátozásába – cserébe azonban örömmel tapasztalhatják azt is, hogy a fiskális politika-politikák felelősei is elveszítették korábbi manőverezési lehetőségeiket: a költségvetési túlköltekezéssel generált növekedés örömét (s az utóbbiakat is csak az előbbieket cselekvési szabadságának korlátozása vigasztalhatja).

A tartósan alacsony államháztartási hiány és az alacsony infláció – párosulva az ezek következtében is tartósan alacsony kamatlábakkal – természetesen számos

¹ KOZMA FERENC: A népgazdaság optimális nyitottsága. *Külgazdaság*, 1980. 11. sz. p. 42–43.

² Érthető, hogy az árfolyam-stabilitást ki szokták felejtetni a konvergenciakritériumok közül: annak csak abban az esetben kell teljesülnie, ha az adott tagállam bejelenti, hogy csatlakozni kíván az EMU-hoz, s a négy első kritérium teljesítése mintegy az előfeltétele annak, hogy megvizsgálják az adott ország nemzeti valutájának árfolyam-stabilitását.

jelentős makrogazdasági előnyt eredményez: az állam nem adósodik el, így kevés hitelt vesz föl a pénz- és tőkepiacokon, s azokat is viszonylag alacsony kamat, illetve hozam mellett törlesztheti, így az eladósodottság nem termelődik újjá. Az alacsony infláció és az alacsony kamatlábak a gazdasági stabilizáció legfontosabb feltételei: kiszámíthatóak a viszonyok, reális kockázatvállalás mellett lehet megtakarítani és beruházni, stabil marad az állami transzferkifizetések (például a nyugdíjak) értéke is. Ezek a viszonyok tehát – minden mást figyelmen kívül hagyva – önmagukban is értéket jelentenek, önmagukban is természetes gazdaságpolitikai célok. Az már csak „járulékos” haszon, hogy az euró bevezetése révén kiiktathatóak az árfolyamkockázatok is.

Az euró minél korábbi bevezetése mellett más érvek is felhozhatóak. Fogalmazunk a lehető legáltalánosabban: tekintettel arra, hogy a magyar export 80-82%-a euróban denominált, s a magyar import mintegy 70%-áért is euróban fizetünk,³ nemigen van más választásunk, mint monetáris politikánkkal az euró-övezetéhez alkalmazkodni. Alacsony infláció és alacsony kamatok ugyanakkor aligha biztosíthatók tetemes állami eladósodás és eladósodottság mellett.

A fiskális és monetáris konvergencia, az Európai Unió – azon belül az euró-övezet – fiskális és monetáris viszonyaihoz való közelítés tehát elkerülhetetlen. Azt állítom ugyanakkor, hogy nem ez az egyetlen konvergencia, amelyre törekednünk kell, mi több: a fiskális és a monetáris konvergencia (tehát a maastrichti kritériumok) teljesítésének erőltetése, tehát az euró-övezetbe való minél gyorsabb, a fiskális és a monetáris célokon túlmutató szempontok figyelmen kívül hagyásával megvalósuló csatlakozás lehetetlenné teszi a reálkonvergencia és a jövedelemkonvergencia megvalósítását.

2. REÁLKONVERGENCIA

Reálkonvergencián a jelenlegi európai uniós tagországok GDP-színvonalának megközelítését, belátható időn belüli elérését értem.⁴ Ez nyilvánvalóan reális célkitűzés – fogalmazhatnánk úgy is, hogy ez az egyetlen reális célkitűzés! Mi más célja is lehetne európai uniós tagságunknak, mint a modernizáció, a fejlődés fölgyorsítása, az Európa fejlett országaihoz való felzárkózás? Egyrészt, minden gazdaság, mindenféle gazdálkodás célja a pozitív jóléti hatás, a több fogyasztás. Másrészt, egy fejletlen vagy éppen közepesen fejlett ország számára a lehető legtermészetesebb törekvés a fejlettekhez való felzárkózás,

³ A különbség magyarázata abban rejlik, hogy az importált nyersanyagokért és nyertermékekért – a kőolajtól a vasércen át a szójáig – dollárban fizetünk. Mivel ezen (áru-)tőzsdei termékeket dollárban jegyzik, azokért a világ minden országa (az esetleges klíringelszámolásokat figyelmen kívül hagyva) dollárban fizet.

⁴ Lényeg a felzárkózás, a belátható időn belüli „elérés”. Célként kitűzhetjük az EU átlagát – ami a 27 tagú EU-val kapcsolatban már nem olyan illuzórikus, mint az EU-15-tel kapcsolatban lenne. Kiválaszthatjuk azonban az EU-tagországok egy „reális célcsoportját” (például Spanyolország, Portugália és Görögország átlagát): ebben az esetben nyilvánvalóan az egy generáción (25 éven) belüli utolérést kell célul kitűzni.

végő soron a fejlett országgá válás. Harmadrészt, furcsa lenne ezt részletesebben magyarázni Magyarországon, ahol ez a cél bizvást történelminek mondható – hiszen Zsigmond király óta másról sem szól a magyar történelem, mint elbukott felzárkózási kísérletekről ... Most annyiban új (ha úgy tetszik: történelmileg páratlanul kedvező) a helyzet, hogy a külső feltételek – jórészt éppen az Európai Unió tagság révén – valóban kedvezőek a modernizációhoz, a felzárkózáshoz.

Ebből következik, hogy az Európai Unióban is az kellene hogy legyen a közvetlen cél, hogy minél dinamikusabb gazdasági fejlődés révén minél hamarabb felzárkózzunk az EU fejlettebb országaihoz.

Az 1990-es évek közepétől általánosan elfogadottá vált, hogy az *Európai Unió átlagos növekedési ütemét két százalékponttal meghaladó növekedési ütem* tartós biztosítására van szükség. A Bokros-csomag nyomán már 1996-97-ben is teljesült ez a növekedési cél. Napjainkban sem mondhatunk le erről a növekedési célkitűzésről – ellenkező esetben ugyanis képtelenek lennénk felzárkózni az EU fejlettebb országaihoz: *a felzárkózásról mint tartós gazdasági tendenciáról, makrogazdasági teljesítményről nem mondhatunk le* annak ellenére sem, hogy 2006 és 2008 között várhatóan összesen a GDP 4,5-5%-át kitevő növekedési veszteséget, elmaradást teljesítettünk. Ellenkező esetben ugyanis mi értelme van az EU-tagságnak? Ha az EU hosszú távú növekedési teljesítményét – legalább – 2,5-3 százalékosra becsüljük, akkor egyértelmű, hogy Magyarországnak hosszú távon – legalább 15-20 éven át – évente legalább 4-4,5%-os átlagos éves növekedési teljesítményt kell realizálnia.⁵ Egy ilyen növekedési teljesítmény már joggal – lenne – nevezhető *reálkonvergenciának*.

Határozott véleményem, hogy az *infláció 3%-ra való minél gyorsabb leszorítása a folyó államháztartási hiány rendkívül gyors leszorításával együtt – erősen korlátozza a reálkonvergencia lehetőségét!*⁶

Róna Péter joggal hívja föl a figyelmet a Balassa-Samuelson-hatás figyelmen kívül hagyásából származó súlyos makrogazdasági veszteségekre:⁷ „Ez az elmélet rámutat arra a gyakorlatban is megfigyelhető tényre, hogy egy valutaövezet felzárkózni szándékozó ország – magasabb növekedési ütemének következtében, ami nélkül persze nem tudna felzárkózni – elkerülhetetlenül magasabb inflációs szintet tapasztal, mint az övezet. A különbözet kiszámítható, a mi esetünkben a korábbi évek 4% körüli növekedése alapján mintegy 2,5%. Mind az öt párt, az MNB és a magyar közgazdász-társadalom szinte egybehangzóan az euró „mielőbbi bevezetését” tűzték ki gazdaságpolitikánk céljául, mi több, meg is jelölték 2008-at (majd 2010-et) mint a csatlakozás várható dátumát. Hiába jöttek a figyelmeztetések Brüssz-

⁵ Próbáljuk kiszámolni, hogy évi 1-1,5 százalékos növekedésiütem-többlettel hány év alatt közelíthetjük meg a ma a mienknél 1,5-2-szer nagyobb egy főre jutó GDP-vel rendelkező EU-tagországok fejlettségi színvonalát? Lehet ez hosszú távú makrogazdasági-gazdaságpolitikai cél?

⁶ Természetesen, az évi 9-10 százalékos államháztartási hiány horrorisztikusan magas. Az is természetes, hogy a „reális mértékű” államháztartási hiányon nem a közgazdaságilag semmivel alá nem támasztható közösségi túlfogyasztásból eredő hiányt értem, hanem a fejlődés-gazdaságtanban jól ismert modernizációs deficitet.

⁷ RÓNA PÉTER: Vesztesre játszottunk! *Népszabadság*, 2007. december 21. (Kiemelés tőlem – Cs. Gy.)

szeleiből, Frankfurtból, a jeles nyugati kutatóintézetektől, hogy az elképzelés irreális. Az MNB és a politika a maastrichti feltételek teljesítését, kiemelten az infláció 3% alá szorítását tűzte ki legfontosabb célként, és ennek elérése érdekében a kamatokat az uniós szint háromszorosára emelte.

(...) A maastrichti feltételek teljesítése (az ún. nominálkonvergencia⁸) nem elégséges, hiszen a gazdaság tényleges felzárkózása (az ún. reálkonvergencia) nélkül a nominálkonvergencia mutatóinak betartása fenntarthatatlan. És miért? Mert a Balassa–Samuelson-hatás alapján kimutatott 2,5%-os többletinfláció csak 0,5%-ot hagyna az övezetben is tapasztalható inflációs nyomásoknak, miközben magában az övezetben az infláció 2-2,5%. *A kialakult 4,5-5 százalékos inflációt (Balassa–Samuelson-hatás + az övezet inflációja) csak akkor tudjuk a megkövetelt 3% alá szorítani, ha a növekedés okozta részt kiiktatjuk, azaz leállítjuk magát a felzárkózást.*⁹ És ez meg is történt. (...)

Az infláció kordában tartását gazdasági vezetőink nem a nemzetgazdaság alrendszerének harmonizálásával, hanem egy minden gazdasági realitástól elrugaskodott erős forint megteremtésével, pontosabban megvásárlásával látták lehetségesnek. Megvásárlásával, mert az erős forint a kiemelkedően magas magyar kamatokna, nem pedig a versenyképességnek az eredménye. A magas kamatokkal évente több százmilliárd forintot lapátoltunk bele a külföldi, jobbra spekuláns befektetők zsebébe.” E mellett az irreálisan magas kamatok irreálisan megdrágították az államadósság finanszírozását is.

Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a külső és belső egyensúly fenntartása nélkül nincs fenntartható gazdasági növekedés. Az általános gazdasági, gazdaságpolitikai cél azonban csakis a növekedés, a fejlődés lehet – az egyensúly megőrzése a fejlődés feltétele. *Nem szabad azonban felcserélni a célt a cél elérésének – egyik! – eszközével, még kevésbé célszerű az eszköz abszolutizálása!*¹⁰

3. JÖVEDELEMKONVERGENCIA

Van egy harmadik, egyáltalán nem elhanyagolható fontosságú konvergencia is, amelynek figyelembe vétele nélkül nem képzelhető el társadalmi-gazdasági perspektíva: a *jövedelem-konvergencia*. A GDP felzárkóztatásának ugyanis nincs értelme akkor, ha az nem jár a jövedelmek felzárkóztatásával. A konvergenciakritériumok gyors teljesítése pedig – az alacsonyabb növekedés és az alacsonyabb infláció miatti alacsonyabb nominális keresetemelkedések miatt – konzerválja a magyar lakosság jövedelmi elmaradását.

Ha a reáljövedelmek emelkedése csaknem azonos mértékű az EU-ban érvényesülő átlagos reáljövedelem-emelkedéssel (évi 1,5–2%), vagy csak igen kis mértékben

⁸ Ezt neveztem én „fiskális és monetáris konvergenciának” – Cs. Gy.

⁹ Az infláció erőltetett leszorításának további következményéről cikkem következő pontjában írok részletesen.

¹⁰ Nem mentség a mainstream – neoliberális – tankönyvekre való sűrű hivatkozás: főként akkor nem, ha az ezekre hivatkozók teljességgel eltekintenek a gyakorlat, a konkrét világgazdasági tapasztalatok tanulmányozásától.

dinamikusabb annál, akkor – első ránézésre paradox módon – az alacsony(abb) infláció (melynek általános – mint korábban már említettem – előnyei nyilvánvalóak) azt eredményezi, hogy még a reálkonvergencia érvényesülése esetén sem közelítenek a hazai jövedelmek az Európai Unió jövedelmekéhez. Az is nyilvánvaló, hogy a reáljövedelmek nem nőhetnek a GDP-vel azonos mértékben, tehát alacsonyabb növekedési ütemekhez alacsonyabb jövedelemnövekedés járul: alacsonyabb növekedési ütemek és az azoknál alacsonyabb reáljövedelem-növekedés tehát jóval alacsonyabb nominálisjövedelem-növekedést eredményez. Mindezek eredményeként a magyar jövedelmek nominálisan nem zárkozhatnak föl az Európai Unió átlaghoz.¹¹

Az elmondottakat az olasz fejlődés példájával illusztrálom. 1950 és 1982 között Olaszország volt Nyugat-Európa legdinamikusabban fejlődő országa: az éves átlagos növekedési ütem 5% fölött volt, az inflációs ráta 8-9% körül mozgott – de időről időre átlépte a 10%-os küszöböt is. Ennek eredményeként Olaszországban 32 év alatt a GDP is elérte a legfejlettebb európai országok átlagát, s a lakossági jövedelmek is elérték a nyugat-európai színvonalat. Észak-Olaszország ma Bajorország és Svájc gazdasági fejlettségén áll.

Ma egy olasz egyetemistának ugyanannyiba kerül az élet Angliában és Franciaországban, ha éppen ott jár néhány évet egyetemre, mintha otthon végezné tanulmányait – a világon a legtermészetesebb dolog, hogy az olasz egyetemisták felsőfokú tanulmányaik során több külföldi egyetemen is eltöltenek néhány szemesztert, két-három idegen nyelven beszélnek, végzőskori képzettségük egyenértékű a legfejlettebb európai országok friss diplomásaival. *Mi más lehet a célunk, mint az, hogy a magyar egyetemisták is eljussanak ide – belátható időn belül. Mi más lehetett az ún. „bolognai felsőoktatási rendszer” bevezetésének célja, ha nem a hallgatók nemzetközi mobilitásának elősegítése? Elérhető ez egy dinamikus jövedelemkonvergencia nélkül? Gondoljunk bele abba, hogy mennyibe kerül egy egyetemi hallgatónak egy havi nyugat-európai tanulás? Egy olyan országban, ahol az állami egyetemeken – ma még! – nincs tandíj, mint például Franciaországban, havi 1000-1200 euró a minimális megélhetési költség, s a legelterjedtebb Európai Unió ösztöndíjak értéke legfeljebb havi 700-800 euró. Az a boldog diák, aki manapság elnyer egy Erasmus-ösztöndíjat, legalább havi 4-500 eurójába kerül a családjának – s ez az összeg magasabb, mint egy havi magyarországi átlagjövedelem. Ilyen körülmények között a „mobilitás” s kifejezés csak idézőjelben értelmezhető, mert nem azok a diákok lesznek mobilak, akik a legtehetségesebbek és a legambiciózusabbak, hanem az a szűk réteg, melynek szülei megengedhetik maguknak gyermekük külföldi ösztöndíját.*

Ma Franciaországban egy átlagos férfi nyugdíj meghaladja az 1500 eurót, az átlagos női nyugdíj megközelíti az 1000 eurót. Ez – tekintettel a szociális ellátó rendszerre – decens életvitelt teremt a nyugdíjasok számára. *A magyarországi átlagnyugdíj*

¹¹ Tekintsünk el attól, hogy az euró-övezethez való csatlakozás vélhetőleg árszínvonal-emelkedéssel jár együtt, mert a bérek és az árak euróra való átváltásakor az (euróban számolt) árakat fölfelé kerekítik, s az egységes belső piacon teljesen természetes az árak kiegyenlítődése (így történ ez Ausztriában és Németországban is).

még a 300 eurót sem éri el. Ha a jelenlegi éves valorizációs rendszer – az ún. „svájci rendszer” – változatlan marad, akkor az éves nyugdíj-emelést 50 százalékban az infláció, 50 százalékban pedig az átlagos béremelkedés határozza meg. Ilyen körülmények között, ha a konvergencia sikeres lesz, a magyarországi infláció az európai uniós átlaghoz közelít majd, s mint fentebb már kifejtettük, a reálbéreknek az európai átlagot jóval meghaladó növekedése sem valószínű. Kiszámolható, hogy hány év alatt érhetik el a magyarországi nyugdíjak a franciaországi nyugdíjaknak legalább a felét?¹² Hány generáció kell ehhez: három vagy négy, esetleg öt?

A jövedelemkonvergenciáról írottak persze akár egy kérdéssel is helyettesíthetők lettek volna: *ha a reálkonvergencia lassúbb a kelletténél, értelmezhető-e egyáltalán a jövedelem-konvergencia?*

*

A fentebb leírtak természetesen a konvergenciafolyamat egyoldalú elemzését jelentik, hiszen kizárólag arra összpontosítottam, milyen súlyos negatív következmények várhatóak a konvergenciakritériumok erőltetett teljesítésétől. Nem érzem azonban erkölcsi kötelességnek a másik oldal érveinek sorra vételét. A minél gyorsabb euró-övezeti csatlakozás előnyeit ugyanis a közgazdász szakma és a sajtó bőven taglalja – immár évek óta. A korrekt elemzés nyilvánvalóan azt feltételezi, hogy egyaránt számba vegyük a gyors(abb) euró-csatlakozás hasznát és költségeit, valamint a lassú(bb) euró-csatlakozás költségeit és hasznát is. Mivel azonban immár évek óta csak a gyors euró-csatlakozás hasznát, illetve a lassú euró-csatlakozás költségeit elemzi a szakma és a sajtó (és a szakmai legkiválóbb képviselői a sajtóban), fenti soraimmal tudatosan kizárólag a gyors euró-csatlakozás súlyos társadalmi-gazdasági költségeit tartottam szükségesnek számba venni.

¹² Ha a magyarországi nyugdíjak évente 5 százalékponttal gyorsabban nőnének, mint a franciaországiak, akkor 14 év alatt feleződne meg a különbség. A nyugdíjak ilyen dinamikus emelkedése azonban gyakorlatilag lehetetlen. A legoptimistább előrejelzés szerint sem reális évi 2-3 százalékpontos többletdinamikával számolni. Ebben az esetben legfeljebb azok remélhetik, hogy nyugdíjuk eléri majd a francia nyugdíjak felét, akik 30 év múlva mennek nyugdíjba: a 32 évesnél idősebbek ne nagyon reméljenek!

GÁSPÁR TAMÁS*

A HELY SZELLEME – EGY SZOBA A CORVINUS EGYETEMEN (IN MEMORIAM KOZMA FERENC)**

Képzeljünk el egy szobát. Egy egyetemi szobát, amely hosszú évtizedeken keresztül adott otthont egy közgazdász szakembernek, hogy az őt foglalkoztató problémákat végiggondolja; számításait elvégezze; a szélesebb társadalmi közönségnek szánt írásait elkészítse; kollegáit és hallgatóit fogadja. Azt szeretném elmondani, hogy én miért szeretek ebbe a szobába bejönni.

1. AZ ÉG DÍSZE A FÖLD, S AZ EMBERÉ A BÉKESSÉG

Aki belép, a falon egyszerű, kínai és vietnami selyem képeket, kalligrafikus festményeket, idézeteket lát – különben üresnek tűnik a helyiség. Rögtön feltűnik, hogy ennek a szobának a lakója nem veszi körbe magát tárgyakkal. Nem merevíti az időt tárgyi emlékekbe – élő gondolatok és ezekben a gondolatokban a múlt tapasztalatai alkotják mindennapi környezetét. Egyetlen megbecsült tárgyra emlékszem csak. Egy cseppkődarab volt a Baradla-barlangból. Még sráckorában kapta. Édesapja, aki az erdő embere volt, szervezett neki egy kirándulást oda. Vezetőjük a szeme sarkából figyelte a fiatal fiút, mikor csen magának „emléket” a természet e gazdag és felbecsülhetetlen gyűjteményéből. Ő azonban csillogó szemekkel járta a barlangot, és csak szívta magába e természet-templom csodáit, szentnek tartva minden képződményét. Ez nem maradt viszonzás nélkül: a kirándulás végén kapott a földről egy letört cseppkődarabot, hogy mindig emlékezzen a világhoz való illetén hozzáállásra. – Ezt is ellopták a szobájából.

A falak díszítése légkört teremt: aki besétál, vagy leül beszélgetni, figyelmét előbb-utóbb magukra vonják a figyelő képek. Ha mégsem, hiába fókuszál máshova, mert szemének periférikus látóterébe mindig belekerülnek a képi üzenetek, amelyek az agy funkcionálásának „kapcsolási rajzát” tudattalanul is átalakítják.

A Kelet „festészete” alapjaiban tér el a mi világunk művészetétől. Ott nem „ábrázolás” a kép, hanem természeti alkotás. Aki ilyen festmény-költeményekkel veszi

* GÁSPÁR Tamás – CSc., tudományos főmunkatárs, ECOSTAT KSKI, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem.

** Az esszé egy megemlékezés alapján készült, amely akkor hangzott el, amikor Kozma Ferenc professzor hamvait visszakapta az anyaföld a Fiumei úti temetőben, 2005. július 13-án.

körül magát, az nem leírni akarja a rajta kívül álló, idegen világot. Labormunka helyett valódi társadalomtudományt művel: azon munkálkodik, hogy az emberi kapcsolatokat miként lehet tömegméretekben otthonossá tenni. Mint közgazdász, ennek az otthonossá tételnek a gazdaságstratégiáját kutatja és gyakorolja. A kelet festménye művészet – de mesterség is. Pontosabban a pénzkereső szakmát is mesterségnek, hivatásnak: azaz művészetnek tekinti.

Valóban: a szoba lakójának mesterségébe a kelet gondolkodása mélységesen bevődött. Megmutatkozik ez például abban, hogy szemléletében a történelem menetének valódi irányítója nem külsődleges – legyen az egy despota égi hatalom, avagy a piac –, hanem a dolgok belső természete – legyen az a természet és társadalom logikája, avagy a tőke. A stratégia pedig ebben a megközelítésben éppen olyan, mint a körbe függesztett képek, amelyek nem is képek valójában: inkább selyemre vagy papírra lehelt végtelenül harmonikus ecsetvonások, mintsem az európai hagyományokban kialakult figuratív, avagy non-figuratív ábrázolások. Ezek a stratégia-szimbólumok a spontaneitás fegyelmét, a világ „aszimmetriáját” fejezik ki, azaz annak *képtelenségét*, hogy a világ állandóan változó jelenségeit bele lehetne erőltetni leegyszerűsített kategóriákba, illetve fel lehetne azokat építeni végsőnek tekinthető alapelemekből.

A Kelet mélyből feltörő gondolkodási alapmintája tükröződik abban is, hogy az emberi közösség nem csupán egyénei saját érdekeiből és váramozásaiból, illetve ezek eredőjéből származtatható. Az európai hagyományokban is létezik a felismerés, amely szerint az ember nem csupán tudatos és kreatív-innovatív élőlény, hanem csoportlény is: fennmaradásának alapvető feltétele a közösség és ezzel együtt a közös tudat, a munkamegosztás és a koordináció – mindaz, amibe születik. A Kelet körülményei között azonban ez a felismerés meghatározó életformává is vált. Nem szorította a felszín alá az, hogy a közösségi érdekek elé tett egyéni aspirációk rövid távon hatalmas előnyt biztosítanak – egészen addig, amíg a társadalom nagy többsége vagy a jövőt formáló vagyon-tulajdonosok kisebbsége mind így nem cselekszik. Mert akkor az egyéni haszon is, az összhaszon is messze alulmúlja a szerény közös boldogulást, sőt degradáló-önkorcsosító folyamatokat indít be. A Kelet – igaz – merevebb keretei között nem vált a közösségi szellemből önmagáért való elmélet, elérhetetlen utópia vagy az elérhetőséget megcélzó véres forradalmak elbukott sorozata.

A szoba kis asztalán álló írógép gumihengerén örökre ott van a lenyomata azoknak a gondolatoknak, amelyek felismerték: a globalizált világ sokszorosán összetett, nagyméretű és egymástól függő rendszereinek bonyolult hálójá olyasmi körülményeket hozott létre világszinten, mint amilyenek a Keletnek az ókorban létfeltételévé váltak. A globalizáció ebből a szempontból nem más, mint egy óriási „öntözőrendszer”: hálózatainak áttekintése, karbantartása, működésének megértése és előrejelzése megköveteli a közösségi szellemet.

Küzdelmes munkát, jóakarátú, de valószínűleg folyamatosan mellőzött gondolatok sercegnek vissza az írógép „viaszhengeréről”, amely folyamatosan próbálta saját, eredeti hangján, a legkülönfélébb műfajú tanulmányokban megőrizni a régi időkől megmentett és új környezetbe táplált értékeket. Merthogy a képek világa

egy alapvetően kollektivista lelket tükröz, akit azonban egy individualista társadalmi közeg nehezen visel el – mert logikájából következően rendszeridegen. (Ugyanez fordítva is igaz lenne: egy önmagát érvényesítő lelkialkatú ember számára egy közösségi társadalom, hasonlóképpen, szenvedés lehet.)

A szoba gazdája az alapvetően közösséginek szánt négy évtizedes társadalmi kísérletben is szűk körben a legmagasabb elismerést vívta ki – de széles körben nem vált üstökössé. Pedig makroszintű, országos összefüggések és kezdeményezések tapasztalatainak felbecsülhetetlen nyomai maradtak meg – azzal a konklúzióval, hogy a javaslatok többsége a rövid távú érdekek vagy a nemzetközi környezet nyomása miatt nem válhatott gyakorlattá, valamint azzal, hogy a felépített rendszerek mérlegelés és szelektálás nélkül kerültek a rendszerváltás szemétdombjára. A gumihengerbe mélyen ütött sebek arról tanúskodnak, hogy a stratégia elmélete, módszertana, nemzetközi modelltapasztalatai és hazai története-lehetőségei azoknak szólnak, akik munkájukban tehetségesek, szorgosak, felelősségteljesek és együttműködők, akik vállukon hordják a társadalmat, ám erőfeszítéseik viszonzása aránytalanul elmarad azok valódi értékétől. – A reményteljes félperiféria világa ez.

A keleti atmoszférájú tudományos műhelynek van egy módszertani vonatkozása is. Tudomásul veszi, hogy a körülöttünk lévő világ részleteiben nem ismerhető meg és nem rögzíthető. Ha megismerhető is volna, pillanatképszerű összeállítása értelmetlen, mert a következő pillanatban már más képet rajzol a világ kaleidoszkópja, és mert a megfigyelt-rögzített anyag a valóságnak csak „monofelvétele”. A Kelet nem abszolutizálja az analízist – sem a részletekbe menően, sem az összetételben. Elfogadja, hogy tudásunknak határai vannak – ezt a bölcsőbb és mértéktartóbb euro-atlanti tudomány is megteszi –, de elfogadja azt is, hogy valóságos a nem ismert is, mert működik, mert megtapasztalható. – Ezt hívja a mi nyelvünk intuíciónak. A tudománynak azt a „nem-tudományos” részét, amely a kutató-kérdező agyat az egyéni és társadalmi tapasztalatból, tudatból információval látja el. A gyerekek még ösztönösen használják és gyakorolják. A világot mélyebben, analitikusan megismerő elme azonban hajlamos arra, hogy elhárítsa magától az intuíciónak gazdagságát. A stratégiai munka márpedig ilyen: a széles körben összegyűjtött mérhető és nem mérhető tapasztalatokat csak nagyságrend szerint, szinte csak intervallumskálán értékelve használja fel arra, hogy sejtéseit megfogalmazza a jövőről. Csak a szakma művész-mesterei képesek rá.

Idézet a „Külgazdasági stratégia” című könyvből: „Az a stratégiai műhely szerezte meg a szükséges nemzetgazdasági önismeretet, amelyik ösztönösen megérzi, hogy mi a *realitás*, mi megy túl azon, mi a *mérték*, hol vannak a *tűrőhatárok*, valamilyen változás milyen más változásokat fog *megindítani*, *lefékezni*, *vakvágányra taszítani*, minek mekkora *visszahatása* várható – és így tovább. Vagyis az önismeret megszerzésének legértékesebb eredménye nem is a hatalmas (és egyébként szükséges és hasznos) információs anyag, hanem a *nemzetgazdaság legbelső lényegének megértése*, az ebből táplálkozó *empátia*, és a stratégiai lehetőségek *intuitív* megérzésének képessége.”¹

¹ KOZMA FERENC: *Külgazdasági stratégia*. Budapest, Aula, 1996. 258. p.

– A fal egyik kalligráfiája: „Jöjj, megismerés! Fogadd be, szellemem szép foglalatja! Pirkadat-szín lótusz kelyhe mélyén fürdőzz illatokban! Láthatárom vas bilincsét törjed össze!”²

2. MÓDJÁVAL OLVASNI – MÓDFELETT GONDOLKODNI

A kandidátusi disszertációm készítésekor hallottam sokat a fenti jótanácsot. Ez ugrik be, ahogy körülnézek. A szoba szemközti falánál könyvszekrény áll. Nem nagy – inkább szerény. Jól látható, hogy lakója csak szűk szakmai könyvtárat tart fenn, alaposan megválogatva mit olvas el, és mit tart meg. Olyan könyvek mutatják magukat, amelyeket az ember nem a saját szakmai súlyának dicsfénybe állítása érdekében tart a polcán. Nem „slágergyanús” szakmai besztszellerek sorakoznak. Leginkább kézikönyv a legtöbb: ezeket az ember nem azért tartja, hogy hivatkozzon rájuk, vagy hogy megtanulja belőlük, mi a valóság. Ellenőrizhető bennük, hogy a szakmai tapasztalatok sűrítményeként megfogalmazódott gondolat vagy a máshol olvasott megállapítások a konkrét helyen és konkrét időben igazak-e – akár gazdasági, akár biológiai, akár társadalmi tényekről van szó. Nem véletlen, hogy a szoba lakójának nevét találjuk az Enciklopédia Britannica több kötete magyar nyelvű kiadásának lektoraként is. Persze ő szakmája szerint nem mérnök, orvos vagy informatikus – de óriási tapasztalataira támaszkodva mindig meg tudta ítélni, ha valamely megállapítás hatalmas tévedésnek, hanyagságnak vagy félreértésnek tűnt. Nem enciklopédikus mindentudása alapján, hanem mert tájékozott volt a nagyságrendekben, arányokban és ezek interdiszciplináris összefüggéseiben. Ilyenkor fel tudta lapozni a megfelelő kézikönyvet – és az esetek többségében igaza lett.

A kézikönyvek mellett számos, ajándékba kapott könyv tölti meg a polcokat. Görög nyelvű világgazdasági, franciául írt nemzetközi gazdasági szakkönyv és számos kötet, amelyek témája menedzsment, jövőkutatás, fejlődéstudomány, logisztika stb.: mind olyan írás, amely határterületen érintkezik a többi könyvvel, de valahogy mégsem tartozik a gazdájuk kutatásának főáramába. Látszik, hogy aki ezt a szobát kapta, hogy gondolatai kiforrjanak, annak a véleménye széles körben számít, és sok kollegát segített saját útján. Hálát sugároz a könyvek e csoportja.

Van néhány kötet azonban, amelyek nem egymás mellett helyezkednek el, mégis az egész könyvtár gerincét alkotják. A figyelmes és nemzetközi gazdasági ügyekben tájékozott nézelődő azonnal logikai kapcsolatot talál néhány szerző között: Michael Kalecki, Francois Perroux, John Kenneth Galbraith, John Maynard Keynes. Főként, ha eközben bevillan, hogy a könyvek gazdája ismerte Perroux-t, barátit, dedikált könyvet kapott Jean Weiller professzortól, a Perroux-intézet volt igazgatójától, és üdvözlő sorokat küldött neki a 70. születésnapjára a kilencvenes éveiben járó

² Az *Om mani padme hum* szabad fordítása.

Galbraith csakúgy, mint Charles Kindleberger³, aki az 1960-as években, egy párizsi konferencián – érdeklődően nála a KGST-országok ágazati kapcsolati mérlegeinek összehasonlításai eredményeiről –, a beszámoló végén ennyit mondott: ha mindezt a világ nyugati felén tették volna, önök most Nobel-díjat kapnának.

A fenti szakmai vonal nem távol-keleti alapú: mélyen a mindennapi földi világban gyökerezik, az anyagi világ törvényeit akarja megérteni. Mégis más, mint a jóléti államok korának akár nyugati, akár keleti közgazdasági főárama. Nem tekinti ugyanis a tervezést a piac helyettesítésének és felszámolásának, de nem is veti el a prognosztikai alapú tervezést a piac önhatalmú sodrásaival szemben. A keynesi állami szabályozási gondolatkört szakítja ki a rövid távú, konjunkturális keretből, és nagy távlatra vetíti: stratégiai keynesizmussá válva lehetővé teszi, hogy a tervezés, a kollektív emberi szabad akarat és jövőformáló képesség rugalmas, hatékony, azaz piackonform legyen. A nagy rendszerekben való gondolkodás azonban a távol-keleten alapreflex. A könyves szekrény tehát nem mond ellent a szemben lévő képeknek: a szakma iránya a Kelet racionalizálása.

Ennek az iránynak a megfogalmazódása azonban nem egy szemvillanás műve. Egy hosszú folyamat vége, amelynek csúcsa a külgazdasági stratégia kialakítása. A kandidátusi disszertáció és a tizennégy szakmai könyv közül az első néhány arról tanúskodik, hogy a kutatás-érdeklődés iránya eleinte a gazdaságok nemzetközi együttműködése: az 1960-as évek végével kezdődő válság és Európa útkeresése az enyhülés keretei között olyan kereteket alakított ki, amelyek között az ország jólétének forrása a gazdasági együttműködések „békés egymás mellett élése” lehetett⁴. Az 1970-es évek második felétől azonban a szerző egyre inkább megérezhette, hogy a konvergencia helyett egy önálló, emberközpontú és (mai fogalommal) fenntartható gazdasági rendszer lehet csak a valós alternatíva⁵. Ehhez az etalonhoz azonban csak stratégiai módon és időtávban lehet közelíteni. A könyvek bizonyossága szerint ekkor kezdődik a gazdaság stratégiai szemléletének kialakítása, ezzel együtt a figyelem középpontjának áttérővé válása az önmagában vett nemzetközi összefüggésekről a magyar társadalom-gazdaság szempontjára. Ennek az ívnek a stabil pillére azonban továbbra is a jólét józan és széles körű értelmezése – az emberrel a középpontban⁶.

³ Lásd GÁSPÁR TAMÁS szerk.: *A természetnek, a művészetnek, a tudománynak a nevében*. Kozma Ferenc akadémiai doktor 70. születésnapja tiszteletére. Budapest, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Jövőkutatói Központ, 2001. 30., 134. p.

⁴ Lásd KOZMA FERENC: *A Montánunió működésének eddigi tapasztalatai*. 1–2. köt. [Kandidátusi értekezés.] (Kézirat.) Budapest, 1960. 386 p.; A „két Európa” gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. (Egy elvi koncepció vázlata.) Budapest, Kossuth Kiadó – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 349 p.; *Gazdasági integráció és gazdasági stratégia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 317 p.

⁵ Lásd KOZMA FERENC: *Jólét szocialista módon*. (A szocialista életmód kérdéséhez.) Budapest, Kossuth Kiadó, 1976. 132 p. (2., bőv. kiadása: Budapest, Kossuth Kiadó, 1979. 156 p.)

⁶ Lásd KOZMA FERENC: *Mire képes a magyar népgazdaság? (A gazdaságfejlesztés stratégiai szemlélete)*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1978. 388 p.; *A nyitott szerkezetű gazdaság*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1980. 345 p.; *Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. 349 p.

Úgy tűnik, hogy a korszakváltás és a neokonzervatív fordulat nem hagyta érintetlenül a könyvek e sorának szerzőjét. Mélyen megértette, hogy a makroszinttel szemben a vállalati szféra középpontba kerülése súlyos elméleti problémákat vet fel a világ keleti blokkjában, és megköveteli, hogy újra gondoljuk át a vállalat, az állam és az egyén viszonyát⁷. A rendszerváltást már Magyarországon is a menedzserek és vállalkozások tömege kíséri – elképesztő tapasztalatokkal. Jogos a szakmai reakció, amely közgazdasági rendszertant és józanságot kínál az új szerkezetnek⁸.

Az utolsó kötetek a sorban az 1990-es évek végének, a 2000-es évek első éveinek termései. Lapozgatom: ezek már nem közvetlenül a gyakorlati életben látottak adatainak összegzései. A szerző „visszavonult” – már ha a vállalt órák és hallgatók tömegét, valamint a folyamatos szacikketek visszavonulásnak lehet nevezni –, hogy rendszerezze és papírra vesse élettapasztalatának elméleti-módszertani esszenciáját. Egy trilógia – a szakmai publikáció zenitje: a *Külgazdasági stratégia*⁹ az elméleti-módszertani sűrítőmű, nemzetközi és némi magyar modell-tapasztalatokkal gazdagítva. A *félperiféria*¹⁰ a világgazdasági dimenzió: a külgazdasági stratégia adaptálása a világ egy sajátos régiórendszerére. És végül, *Magyarország világpiaci illeszkedésének stratégiája*¹¹: a nemzetgazdasági metszet. Ebben a kötetben az elméleti, világgazdasági és magyar szempontok örvényszerűen fonódnak össze. Nem életút összegzés a könyv – hanem újabb alkalmazás. Az alcíme: stratégia vázlata az integráció küszöbén. Tessék csak elolvasni a trilógiát: nem vidám könyvek. Szerzőjük aggodalmát és fejcsóválását, sokszor félelmét öntik keserű szavakba. – És még ez sem volt elég. Találok ez utóbbi könyvben egy gépelt vázlatot: javaslatok a kiadónak a könyv egyes részeinek kiegészítésére, exponáltabb átdolgozására, sőt új fejezetekkel való kibővítésére.

A válogatott könyvtár, főként fajlagosan, a saját szakmai könyvek sorára vetítve, arról is tanúskodik, hogy tulajdonosuk akkor, amikor saját üzeneteit vetette papírra, sokkal inkább támaszkodott szakmai tapasztalataira és ezek megszürt elméleti következtetéseire, mintsem hogy a „mértékadó szerzők” megállapításait tekintse etalonnak és bizonyítéknak.

Tudatos módszertan ez. Nem szakmai hiúság, féltékenység vagy lenézés szülte. Nem arról van szó ugyanis, hogy ne ismerte volna a szakmában megjelent publi-

⁷ Lásd KOZMA FERENC: *Egyén, vállalat, állam. (Adalékok a szocializmus gazdasági viszonyainak elméletéhez és a gazdaságirányítás modelljéhez.)* Budapest, Kossuth Kiadó, 1984. 324 p.; *Kérdőjelek a gazdasági fejlődés választóján.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1987. 326. p.; *A gazdaság stratégiai szemlélete.* Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1991. 95 p. (GT Füzetek)

⁸ Lásd KOZMA FERENC: *A menedzser közgazdasági szemlélete.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 312 p.; *A körültekintő vállalkozás. A menedzser közgazdasági szemlélete.* Budapest, Aula, 1997. 255 p.

⁹ Lásd KOZMA FERENC: *Külgazdasági stratégia.* Budapest, Aula, 1996. 565 p. (2., bőv. kiadása: Budapest, Aula, 2001. 605 p.)

¹⁰ Lásd KOZMA FERENC: *A félperiféria. Külgazdaság-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen.* Budapest, Aula, 1998. 334 p.

¹¹ Lásd KOZMA FERENC: *Magyarország világpiaci illeszkedésének stratégiája.* Budapest, Aula, 2003. 349 p.

kációk nagy részét. Arról sincs szó, hogy kizárólag a személyesen megtapasztalt jelenségekből készített volna esszenciát – ugyanis pontosan tudta, hogy az egyéni tapasztalások a statisztikusan mérhető tömeges jelenségektől nagymértékben eltérnek. A könyvek azt mutatják, hogy mások tapasztalásai, következtetései valamint a történelmi tapasztalat ugyanúgy alapvető része az ő személyes tapasztalatának, mint az egyéni tapasztalása. Ám az összegzés sohasem személytől független, nem személytelenül objektív: csak az egyes ember fejében megkonstruált rendszerként, a személyhez kötött hiteles. Ezért a (személyes és történelmi) tapasztalatokat egyéni tapasztalássá kell transzformálni. Még általános életkövetkeztetéseit, amelyeket unokájának hagyott hátra, sem szánja etalonnak – csak forrásnak: „Apránként olvasgasd ezt az írományt – és közben »rágd meg«. Vesd össze a magad gondolataival. Amit helyesnek találsz belőle, addig egyeztesd a magadéval, amíg el nem tűnik a fejedből az, hogy olvastad valahol: úgy jelenjen meg gondolataidban, törekvéseidben, mintha magad találta volna ki.”¹²

3. NEM TANÍTOK, CSAK ÚGY ELMONDOM

Az íróasztalok mellett van egy kis asztal, rajta selyem terítő, azon váza. Mellette két fotel. Csendes beszélgetésekre alakították ki. Ahányszor csak idelátogattam – az utóbbi tizenegynéhány évben minden héten egy teljes délelőttre –, mindig gyümölcs, sós sütemény és egy csésze illatos tea várt az asztalon.

Nem pusztán vendégszeretet vagy udvariasság mindez. Szakmai alapelv: a törvényszerűségeknek tűnő gazdaság- és társadalomelméleti következtetéseket nem lehet „leadni” vagy – mint a biciklizést – megtanítani. Mivel ezek mindig személyes közvetítéssel és szűréssel kerülnek továbbadásra – akár érzelmi-gondolati közvetítéssel, akár szóban vagy írásban –, csak tapasztalatokat lehet elmondani, amelyek célja, hogy gondolatfolyamokat fakasszanak a hallgatóban. Ez a közvetítési mechanizmus a tanítás lényege: érzelmi-gondolati indukció, hogy a partner megélhesse, saját arcára formálhassa, ezáltal élővé és jövőformálóvá tegye a múlt mintáit. Nem véletlenül vált Montaigne – a reneszánszban is polgárpukkasztó – kijelentése a „Kül-gazdasági stratégia” c. könyve mottójává: „Nem tanítok, csak úgy elmondom.”

A gondolat-indukció módja a párbeszéd, amely hagyja, hogy a partner a visz-szacsatolásaival megtermékenyítse a gondolatmenetet, új környezetbe helyezze, kérdéseivel, észrevételeivel saját képére formálja. Ezen túl, a térbeli távolság korlátozottsága – egy kis asztalnyi távolság – azt is lehetővé teszi, hogy egy szociális energiamező alakuljon ki a partnerek között, amely sokszor szavak nélkül is közvetíti vagy felerősíti a mondanivalót, máskor annak pontos értelmezését adja. A keletiek, többek között, nagyon értik ennek a párbeszédnek a módját. A kis asztal és foteljei – egy túlméretezett szakkönyvtár helyett – a tanítvánnyá fogadásnak, a személyes átadásnak az „infrastruktúrája”: itt társalgás folyik.

¹² KOZMA FERENC: *Útravaló (Gondolatok a boldogságról)*. (Kézirat.) Budapest, 2002. 3. p.

A beszélgetőtársak kitüntetése a gyümölcs és a tea. A jázminillatú, gőzölgő zöld teának nemcsak nyugtató hatása, hanem szociális ereje is van: lecsendesíti a lelket, ezáltal kitisztítja az elmét, és olyan, mintha közel hajolnának egymáshoz a társalgók, mint amikor bizalmas titkokat közöl valaki – pedig nem mozdulnak foteljeikből. Aki így látja vendégül látogatóit, az a legfontosabbat nyújtja nekik, akárcsak az állatok a szeretett társnak: táplálékot. A gyümölccsel és a teával felkészül a test és a lélek a szellemi táplálék befogadására is.

Ezek a társalgások mindig szakmai jellegűek, bár csak töredékük szól közvetlenül külgazdasági-közgazdasági kérdésekről. A szakmai szellem a mesterképzés szintjén ugyanis nagyon széles körű: mindegy, hogy miről folyt a párbeszéd, zene-történetről, etológiáról, gasztronómiáról vagy világháborús emlékekről – minden esetben tudtuk, hogy egyvalamiről beszélünk: a társadalom magatartásmintáinak és gazdasági viszonyainak lelki mélységeiről. Órák telhetnek így el észrevétlenül és szórakoztatóan. Amikor az asszociációkat szabadjára engedjük, különösen termékeny párbeszéd alakulhat ki, mert a társalgás résztvevői újabb és újabb ötletekkel, valamint saját ismereteikkel színezhetik tovább a formálódó képet. Akárcsak a falí képek esetében, a beszélgetéseket is a spontaneitás fegyelme irányítja: itt nem készülnek vázlatok, hogy mit kell még elmondani. Csak a téma vezérelve létezik és egy kezdőpont – a többi „Fibonacci-sorként” bomlik ki az éppen megelőző lépésekből. A végeredményt soha nem lehet előre megmondani. Ha ugyanaz a téma máskor újra előbukkan, sohasem ugyanaz a végeredmény. Ezek kaleidoszkóp-beszélgetések.

Mondok egy példát. A kéziratban maradt írások között van egy Biblia-parafrázis: az ember egyéni és társadalmi magatartásának körüljárása egyes bibliai történetek apropója szerint. Az elmúlt években magam is egy középkorkutatás részeként azt gondolkodtam végig, hogy milyen társadalomszervezés és stratégia nőtt ki a kereszténység alapjain a Római Birodalom bukását követően. A két érdeklődés találkozott, hát elkezdtünk beszélgetni. A Noé-történet kapcsán például hosszasan játszottunk a gondolattal, hogy milyen stratégiai tanulságai lehetnek az akárhogyan lejátszódott történetnek: milyen előjelek alapján tudott Noé helyes előrejelzést készíteni; hogyan formálta ezt stratégiai tevékenységgé; és miért olyan nehéz vajon az érintett társadalmi környezetet mozgósítani? Társadalomelméleti szempontból azt találtuk súlyos kérdésnek, hogy vajon tényleg van-e az emberiségnek „írmagja”, akiket „összegyűjtve”, a jövőnek átmentve egy új társadalmi rendet lehet kezdeményezni? Ki választhatja ki őket? Milyen alapon? Mint agrárium példát, azt gondoltuk végig, hogy a kertészeti ágazat milyen jellemvonásokban és szervezőelvekben különbözik az állattenyésztéstől vagy a szántóföldi növénytermesztéstől. A kert- és szőlőművelés fajlagos technológiaigénye és „precíziós”, mélyebb rendszerismereti és előrejelzési követelménye vajon segítette-e Noét abban, hogy átgondolt stratégiát dolgozhasson ki? Mint komparatív regionális kultúra példa, afelé terelődött a beszélgetés, hogy a mediterránum borkultúrája milyen más társadalmi reflexrendszerrel reagál a külső környezeti változásokra a sörkultúra életéhez képest? A zene világa felé is elkalandoztunk, felidézve, hogy Szabolcsi Bence az egész európai

zenetörténetet felfűzi az Észak jól megmunkált, szakszerű szellemének és a Dél szabadabb, „borgőzös” világának ütközésére, egymásba folyására, ötvöződésére. Végül, a tréfa kedvéért a borkultúra kapcsán talán még Aage Niels Bohr, Nobel-díjas dán fizikus munkásságáról is megemlékeztünk ...

4. „RÖGTÖN JÖVŐK”

Az ajtóval szemben az egyetem udvarára néz egy ablak. Csöndes, világos, de nem tűz oda a Nap. Mindig nyitva van. A csendes tűnődést, az írógép kopogását vagy a halk, vidám társalgásokat kora tavasztól késő őszig egész nap friss levegő veszi körül. Aki itt dolgozik, nagyon körültekintő: még így is vigyáz arra, hogy a jószándékú, gondolkodó elme és lélek sose legyen áporodott.

Vágyódás is van ugyanakkor a nyitott ablakban. A falak, berendezés, elektromosság, a művi környezet lehetővé teszi a társadalomtudós munkáját, de annak forrása és közege odakint van. Az ablak mellett az írógép minden leütése vigyáz arra, hogy a papírra vetett gondolatok sohase szakadjanak el természetes környezetüktől, a földi világ valóságától.

A természetközelség nagyon erős lehet. A közgazdasági könyvek között néhány biológiai, növényteni szakkönyv is akad. Ennek az embernek hobbjai, talán második szakmája a botanika. Úgy, hogy közben megmarad a „kaptafánál”: ő társadalomtudósként botanikus és viszont. Az élővilágban az érdeklő főként, hogy az ember természetes környezeteként élő növények és állatok hogyan hoznak létre rendszerszerű társulásokat, és ezek milyen elvek-mechanizmusok alapján működnek. És tényleg: a gazdasági stratégiáról szóló értekezéseinek is van egy természet-tudományos logikája. Számos cikkében-könyvében ír a gazdaság és társadalom területén „táplálékkonkurensekről”, „szimbiontákról”, „parazita” jelenségekről, vagy magának a makrogazdaságnak a „fiziológiájáról”, „etológiájáról”. Az értelmezés persze mindig idézőjeles. Soha nem találkozhatunk mechanikus adaptációval vagy vulgarizálással. A természet törvényei mindig mélyebb, analitikus építőkövei a társadalmi jelenségeknek – de soha nem lineáris okai.

A nyitott ablak természet közelsége természetességet is takar: olyannak tekinteni a világot, amilyen. A tudós szakszerű: pontos megfigyeléseket rendszerbe szervezve, „tárgyilagosan” rögzít, bár kérdésfelvetése, megfigyelési szempontja miatt kutatása sohasem kívülálló. Mint stratégia – jó akaratú, hűséges és elszánt: megfigyeléseinek célja nem az öncélú ismeret, hanem az irányba állítás. Minden önismerteti kutatás azzal a céllal születik ebben a műhelyben, hogy a társadalom változás-érzékenységét tudja mérni, s ezáltal egy élhetőbb jövő pályájára segítse.

Mindezt lehet szenvedélyesen, azonban nem lehet szenvedéllyel művelni. A stratégiai látásmódhoz nem a jövőt kell látni, hanem a lélek mélységét. Szinte kívülről, szinte érzelmi indíttatástól mentesen. – Ez is a Kelet filozófiájának alapeleme. Kíváncos vagy vészjósló forgatókönyvek helyett sokkal inkább a létező állapotot és a

magatartást kell tisztán látni. Az előrejelzés persze nélkülözhetetlen eleme a stratégiának, de az sohasem lehet öncélú.

A természetesség annyit tesz: a világ bármely részét nem tekintem se többnek, se kevesebbnek, se másnak, mint ami. Ebbe beletartozik az is, hogy mindennek életciklusa van. A kialakulásába beletartozik az átváltozása is. Elmúlásnak is mondhatnám, de csak annyiban, hogy addigi kereteit, formáját leveti, és újrarendeződve más vesz fel helyette. Élő minden addig, amíg tovább-élő, elemeiben és egészében egyaránt. Az előbbi az a megtermékenyítő hatás, amely szertesugározva intézményekben, koncepciókban, tanítványokban működik. Az utóbbi az az egyéni és társadalmi tudat, amely szellemiségében egészen addig jelen van, amíg a „palackpostának” szánt könyveket, cikkeket, a szobában született alkotásokat és az ott elhangzott beszélgetéseket felidézik. Vagy ha elfelejtik egy időre, akkor bűvópatakként tör időről időre a felszínre, hogy tapasztalataival segítse a jövő emberének gyötrődéseit. Azt hiszem, e szoba lakója hosszú életű lesz.

Ezek a gondolatok cikáztak agyamban, amíg újra körüljártam a szobát. Azon kezdtem aztán gondolkodni, hogy itt még számos kézirat vár publikációra, egy könyv átdolgozásra. Elmosolyodom. Az asztalon egy cédula, amelyet néha az ajtóra tűzve találtam: „rögtön jövök”.

*

A szoba lakója: Kozma Ferenc. A 70. születésnapjára barátai és tisztelői által összeállított kötet – hivatkozva munkásságának sokoldalúságára – Bartók egy levelének részletét kapta címmel: *„A természetnek, a művészetnek, a tudománynak nevében”*. Ha személyes hitvallását szeretnénk megfogalmazni, hívjuk őt magát segítségül – a természetnek, a művészetnek, a tudománynak nevében:

*„Nagyon szép vagy,
te Föld, embernek otthona. Szeretlek.
Értékelem értékeid, s lakóidat szívembe zártam.*

...

*És úgy foglak körül
a boldogságtól reszkető tenyérrel,
mint egykor, apró gyermekemnek gyöngye testét.*

...

*Vigyázok én Terád.
Aggódok érted én.
Javadra munkál kezem, agyam,
míg meg nem áll a szív kopott motorja
megfáradt mellkasomban.”¹³*

¹³ Részlet a „Hazám” c. versciklus „Szülőföld és a nagyvilág” c. verséből. (Kézirat.) Budapest, 1981.

A kötet, amelyet az Olvasó a kezében tart, a Budapesti Corvinus Egyetem és az egész a magyar közgazdász-társadalom köztiszteletet kiérdemelt professzorának, Kozma Ferencnek az emlékére rendezett konferencia előadásait és felkért szakértők tanulmányait foglalja magában.

A könyv legelején maga a Tanár úr is megszólal egy – a „Közgáz” történetéről szóló – eddig publikálatlan visszaemlékezés erejéig. „Úgy szerettük ezt a szakmát, mint Rómeó Júliáját: egygyé akartunk válni vele, és mindent megtettünk, hogy ez sikerüljön” – irigylésre méltó és követendő ma is ez a fajta hozzáállás a tudományhoz.

Miután megmerítkeztünk gondolatfűzésében, stílusában, elemzési módjában, válogathatunk a magyar társadalmi-gazdasági valóságot és környezetét különböző metszetekben vizsgáló – az ő szellemiségében született – írások közül. A kötet gerincét alkotó monográfia mellett, amely a Tanár úr életművét és benne a stratégiaalkotás témakörét mutatja be, tanulmányok sorakoznak az átrendeződő nemzetközi gazdasági erőtérről és az új kihívásokról, a foglalkoztatási paradigmaváltásról, az Európai Unió strukturális reformjairól, a magyar külgazdasági stratégiáról, a társadalomtudomány és az oktatás viszonyáról, a jövőkutatás aktuális kérdéseiről, a vállalati kultúráról, valamint a konvergencia értelmezéséről.

A kötet utolsó, személyes hangvétellű írásában szintén Kozma Ferenc világa kel életre. Egy dolgozószobába vezetjük az Olvasót, hogy berendezéséből, a hátrahagyott nyomokból, emlékekből megtudjuk, milyen ember is lehetett a lakója.